ПАНАЙОТ ХИТОВ

БЪЛГАРСКОТО
АЛНООСВОБОДИТЕЛНО
ДВИЖЕНИЕ

949.72.04
С
Х53

НАРОДЕНЪ БЪЛГАРСКИ ПЕЧАТЪ ГОРСКИ
1867
вои верни
войвода
Панайот Хитов
Карта Балканскаго полуострова по Санъ-Стефанскому договору.
ЧЕРНОЕ МОРЕ
439

ПАНАЙОТ ХИТОВ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

Сливен, 2005

С 949.72.04
Х53

ЧИТАЛИЩНА БИБЛИОТЕКА
"ЗОРА" - СЛИВЕН
Инв.№ 2307/2014

НАЦИОНАЛЕН ЦЕНТЪР ЗА МУЗЕИ, ГАЛЕРИИ
И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА ПРИ МИНИСТЕРСТВО НА КУЛТУРАТА
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ ПРИ БАН
ОБЩОБЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ "ВАСИЛ ЛЕВСКИ"
ОБЩИНА СЛИВЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ- СЛИВЕН
ОБЩИНСКИ КОМИТЕТ "ВАСИЛ ЛЕВСКИ"- СЛИВЕН
ДРУЖЕСТВО ЗА ПРИЯТЕЛСТВО С НАРОДИТЕ НА РУСИЯ И ОНД - СЛИВЕН

NATIONAL CENTRE OF MUSEUMS, GALLERIES AND
ARTS AT THE MINISTRY OF CULTURE
INSTITUTE OF HISTORY AT BULGARIAN ACADEMY
OF SCIENCE
COMMON BULGARIAN COMMITTEE "VASIL LEVSKI"
MUNICIPALITY SLIVEN
HISTORICAL MUSEUM - SLIVEN
MUNICIPAL COMMITTEE "VASIL LEVSKI" - SLIVEN
FRIENDSHIP SOCIETY WITH THE PEOPLE OF RUSSIA AND UNS - SLIVEN

ПАНАЙОТ ХИТОВ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

/Сборник материали от Национална научна
конференция на тема:
„Панайот Хитов и българското националноосвободително
движение", проведена в Сливен
на 31 октомври и 1 ноември 2002 г./

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ
проф. чл. кор. Константин Косев

PANAYOT HITOV AND BULGARIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT

/Articles symposium of National Science Conference on subject: "Panayot
Hitov and Bulgarian national liberation movement", held in the town
of Sliven on 31 October - 1 November 2002/

Scientific Adviser:
Prof. Konstantin Kossev

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
ПРОФ. КРУМКА ШАРОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
проф. Николай Жечев, Мария Кирова

MANAGING EDITOR
PROF. KRUMKA SHAROVA

EDITORIAL BOARD
Prof. Nikolaj Zhechev and Mariya Kirova

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ ДИРЕКТОРА НА ИСТОРИЧЕСКИЯМУЗЕЙ В СЛИВЕН ГЕОРГИ КЮПЧУКОВ ДО УЧАСТНИЦИТЕ В КОНФЕРЕНЦИЯТА 11

1. ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕВОЛЮЦИЯ, РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ И ВЪЗГЛЕДИТЕ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ
Крумка Шарова 13

2. РЕВОЛЮЦИОННИТЕ СЪМИШЛЕНИЦИ В СТРАНАТА И чЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ- 1867 Г.
Огняна Маждракова-Чавдарова 79

3. ПАНАЙОТ ХИТОВ И ДЕЛОТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ
Цветана Павловска 101

4. ПАНАЙОТ ХИТОВ И ВЕСТНИК "СВОБОДА/ НЕЗАВИСИМОСТ"
Кета Мирчева 116

5. ОСМАНСКИЯТ НАКАЗАТЕЛЕН ЗАКОН ОТ 1858 Г. И НАКАЗАТЕЛНО-ПРОЦЕСУАЛНИ ДЕЙСТВИЯ СПРЯМО УЧАСТНИЦИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ 60- 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.
Теодора Бакърджиева 122

6. ГЕОГРАФСКИТЕ ПОНЯТИЯ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ
Васил Дечев 138

7. ХАЙДУШКОТО ПРОСТРАНСТВО И ХАЙДУШКАТА "ГЕОГРАФИЯ" НА ПАНАЙОТ ХИТОВ ВЪВ ФОЛКЛОРНАТА ИСТОРИЯ НА СЛИВЕНСКО
Владимир Демирев 144

8. ПАНАЙОТ ХИТОВ - ЗА ЧОВЕКА И НАЦИОНАЛРЕВОЛЮЦИОНЕРА
Николай Домусчиев 149

9. ПРОБЛЕМИ ОКОЛО МАТЕРИАЛНОТО ОСИГУРЯВАНЕ НА чЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ ПРЕЗ 1867 Г.
Антоанета Кирилова 163

10. ЩРИХИ ОТ БИОГРАФИЯТА НА ПОБОРНИКА РАФАИЛ АТАНАСОВ
Николай Жечев 175

11. ПРЕМИНАВАНЕТО НА ЧЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ ПРЕЗ ЗЛАТИШКИЯ КРАЙ
Иван Иванов 194

12. ЧЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ И КАЗАКАЛАЯТ НА САДЪК ПАША
В БРОЖЕНИЕТО НА 1867 Г.
Росица Георгиева 200

13. ВРЪЗКАТА И ОТНОШЕНИЕТО НА ПАНАЙОТ ХИТОВ КЪМ Г.С.РАКОВСКИ
Величка Калева 210

14. ПАНАЙОТ ХИТОВ В СЪДБАТА НА КОТЕЛ И КОТЛЕНЦИ
/СРЕДАТА НА XIX- НАЧАЛОТО НА XX В./
Светла Радева 214

15. МЯСТОТО НА ЛОВЕШКО-ТРОЯНСКИЯ КРАЙ В ПОДГОТОВКАТА
НА ВЪСТАНИЕТО ОТ ЕСЕНТА НА 1875 ГОДИНА
Иван Лалев 219

16. ПАНАЙОТ ХИТОВ - ГЛАВЕН ВОЙВОДА
В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1876 Г.
Слави Тодоров 224

17. ВРЪЗКИТЕ НА КОПРИВЩЕНЦИ С ПАНАЙОТ ХИТОВ
Райна Каблешкова 230

18. ПАНАЙОТ ХИТОВ В КАЗАНЛЪШКИЯ КРАЙ
Радка Калева-Инджиева 233

19. ПАНАЙОТ ХИТОВ - БЛАГОДЕТЕЛЯТ НА ПЕТЪР БЕРКОВСКИ
Недялко Димов 238

20. ЗА ПАНАЙОТ ХИТОВ И РАЗУЗНАВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ
НА ВОДЕНИТЕ ОТ НЕГО ДОБРОВОЛЧЕСКИ чЕТИ
ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА РУСКО-ТУРСКА ВОЙНА
Мария Кирова 244

21. ИРИНА ПАНАЙОТ ХИТОВА РАЗКАЗВА ЗА СВОЯ БАЩА
/ДВА НЕЙНИ СПОМЕНА ОТ 1950 Г. И 1956 Г./
Веселина Антонова 253

22. ПАНАЙОТ ХИТОВ И ПОБОРНИчЕСКО-ОПЪЛЧЕНСКОТО ДРУЖЕСТВО В РУСЕ
Стефка Маринова 262

23. ЕДНА НЕСЪСТОЯЛА СЕ СРЕЩА МЕЖДУ ПАНАЙОТ ХИТОВ, МИТРОПОЛИТ МЕТОДИЙ КУСЕВ И ДИМИТЪР АГЛИКИН
Нейчо Кънев 269

24. ЧЕТИ И чЕТНИЦИ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ
Петър Чолов 273

25. ИСТИНАТА ЗА ГОДИНАТА НА РАЖДАНЕ НА ВОЙВОДАТА ФИЛИП ТОТЮ
Иван М.Иванов 284

26. КАРНОБАТСКО В СПОМЕНИТЕ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ
Наташа Чакърова-Кръстева 291

27. ЕДИН НЕИЗЯСНЕН МОМЕНТ ОТ ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА ПАНАЙОТ ХИТОВ
/РОДОВИ СПОМЕНИ ЗА ВРЪЗКИТЕ НА СЛИВЕНСКОТО СЕМЕЙСТВО ДЖАГАРОВИ С ВОЙВОДАТА/
Стефан Джагаров 295

CONTENTS

Welcoming Speech of Georgi Kyupchukov - Director of Sliven Historical Museum тho the Participants in the Conference

1.	Krumka Sharova	For the role of Panayot Hitov in Bulgarian revolution movement
2.	Ognyana Mazhdrakova - Chavdarova	Revolution adherents in the country and the detachment of Panayot Hitov - the year 1867
3.	Tsvetana Pavlovska	Panayot Hitov and the deed of Vasil Levski
4.	Keta Mircheva	Panayot Hitov and the newspaper "Liberty/Independence"/
5.	Teodora Bakardzhieva	Ottoman Penal Law from the year 1858 and penal process activities towards the participants in Bulgarian national-liberation movements during 60-70 years of XIX century
6.	Vasil Dechev	Geographical concepts of Panayot Hitov
7.	Vladimir Demirev	Haidouk area and haidouk "Geography" of Panayot Hitov in the Folklore History of Sliven region
8.	Nikolay Domuschiev	For the personality and national revolutionary Panayot Hitov
9.	Antoaneta Kirilova	Problems about the material supplying of Panayot Hitov detachment in the year 1867
10.	Nikolay Zhechev	Strokes of the biography of the combatant Rafail Atanasov
11.	Ivan Ivanov	Passing of Panayot Hitov detachment through Zlatitsa area

12.	Rositsa Georgieva	Panayot Hitov detachment and Cossack Allay of Sadak pasha in the unrest in the year 1867
13.	Velichka Kaleva	The connection and relation of Panayot Hitov to G. S. Rakovski
14.	Svetla Radeva	Panayot Hitov and the destiny of Kotel and Kotel inhabitants /the middle of XIX - the beginning of XX century/
15.	Ivan Lalev	The place of Lovech Troyan area in the rebellion preparation in the autumn of the year 1875
16.	Slavi Todorov	Panayot Hitov - Head Voevode in Serbian Turkish war - 1876
17.	Rayna Kableshkova	The connections of Koprivshtitsa people to Panayot Hitov
18.	Rayna Indzhieva	Panayot Hitov in Kazanlak area
19.	Nedyalko Dimov	Panayot Hitov - the benefactor of Petar Berkovski
20.	Mariya Kirova	About Panayot Hitov and reconnaissance activity of the voluntary detachments, led by him during the Liberation Russian Turkish war
21.	Veselina Antonova	Irina Panayot Hitova narrates for herself /two her memories fro the years 1950 and 1956/
22.	Stefka Marinova	Panayot Hitov and combatant volunteers' society in Ruse
23.	Neycho Kanev	An appointment that did not take place between Panayot Hitov, Metodiy Kusev bishop and Dimitar Aglikin
24.	Petar Cholov	Detachments and rebels of Panayot Hitov

25.	Ivan M. Ivanov	The truth for the birth year of Filip Totyu voevode
26.	Natasha Chakarova-Krasteva	Karnobat area in the memories of Panayot Hitov
27.	Stefan Dzhagarov	An obscure moment from the life and deed of the voevode / Generic memories for the relations between Dzhagarov family from Sliven and Panayot Hitov/

Ваше Високопреосвещенство,
Уважаеми г-н кмете,
Уважаеми гости, колеги, дами и господа,

В народния и историческия календар на България са записани много празници, свързани с националните традиции и с годишнини на бележити събития и личности.

В навечерието сме на един от най-българските празници, наситен изцяло с патриотично съдържание - 1 ноември - Деня на народните будители. Това е ден на всенародна почит и признателност към родолюбивото дело на ония българи, които честно, всеотдайно и последователно са работили за свободата и напредъка на Отечеството.

На този наш национален празник и на други две исторически събития от националната ни история : 135 години от преминаването и дейността на четата на народния войвода Панайот Хитов със знаменосец Васил Левски в Българско, 125-годишнината от началото на Руско-турската освободителна война от 1877 - 1878 г. и освобождението на Сливен - е посветена настоящата юбилейна научна конференция.

Тя е организирана от НЦМГИИ при МК, ИИ при БАН, Общобългарския комитет „В.Левски“, Община Сливен, Историческия музей, общинския комитет „В.Левски“ и Дружеството за приятелство с Русия и народите от ОНД - Сливен. Научен ръководител на конференцията е зам.-председателят на БАН, чл. кор. проф. Константин Косев.

Юбилейните годишнини и Денят на народните будители са официалният повод за конференцията, но в идеята за нейното провеждане стои и друга важна причина: че личността и делото на П. Хитов през последните десетина и повече години незаслужено остават встрани от вниманието на българската историческа наука. А за П. Хитов и делото му има още неизяснени моменти и противоречиви оценки, които се нуждаят от осветляване, изясняване и прецизиране.

П. Хитов е от ония дейци на Българското възраждане, които заслужават това. Ето защо една от целите на конференцията е да постави отново на научно обсъждане достойното дело и личността на този наш бележит възрожденец, за да получат във времето обективна научна оценка. Вярваме, че така поставената пред конференцията задача ще бъде постигната.

Уважаеми дами и господа, колеги,

Преди да пристъпим към деловата работа, искам от свое име да благодаря на научния ръководител проф. К. Косев, на проф. Крумка Шарова за ползотворното ни сътрудничество при подготовката на научната програма, на НЦМГИИ при МК в лицето на неговия директор г-н Б. Данаилов за оказаната финансова подкрепа на конференцията. Благодаря и на всички колеги от ИИ при БАН, НБ „Св. св. Кирил и Методий“, СУ "Кл. Охридски", ВТУ "Св.св. Кирил и Методий", на колегите от музеите и архивите от страната, които въпреки финансовите затруднения заявиха участието си в конференцията и дойдоха в Сливен, за да изложат резултатите от своите проучвания. Благодаря на всички съорганизатори и, разбира се, на спомоществувателите на конференцията, без чиято подкрепа тя трудно би се осъществила.

В заключение искам да пожелая на всички участници делова и ползотворна работа, а на конференцията - на добър час!

ГЕОРГИ КЮПЧУКОВ

директор на Исторически музей - Сливен

ПОЛИТИЧЕСКАТА ЕВОЛЮЦИЯ, РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ И ВЪЗГЛЕДИТЕ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ

Крумка Шарова

Към постановката на научния проблем за войводата, за по-пълноценно изясняване на неговата роля в революционното движение и като събирателен образ - символ за идейното развитие на родолюбците - борци за свобода

Името и революционният път на Панайот Хитов са свързани с главните върхови моменти в българското освободително движение през третата четвърт на XIX век: хайдутството в последната му, сравнително най-политизирана фаза; четническото движение през 60-те години; БРЦК и трансформираното му продължение в БРК до Руско-турската освободителна война. И в трите тези моменти неговите революционни инициативи и очакванията от него на съвременниците му - революционерите, ръководителите и политическите организации - очертават мястото и ролята му като организатор и войвода на въоръжени чети, различни по характер и предназначение в хода на еволюцията на българското революционно движение с цел политическото освобождение на България и възстановяването на държавната й самостоятелност.

1. Панайот Хитов в историята на Българското възраждане и в историческата литература

Така че в проблема "ПАНАЙОТ ХИТОВ" се съдържат две основни теми или аспекти: първо, революционният път на войводата в течение на повече от две десетилетия в руслото на освободителното движение и второ, четническата тактика, четническото движение както и четите, които претърпяват вътрешно развитие във вижданията за тях и реализацията им, функциите и възлаганите им задачи. Но те неизменно съпътстват революционното движение през 60-те и 70-те години на XIX в., включително след основаването на БРЦК. Четите остават до 1878 г. форма на борба, но с нови задачи и роля. П. Хитов и други четнически (хайдушки) войводи сравнително бързо извървяват един нов път, в различна степен те са се поучили от неефективните резултати на старата четническа борба. Разбира се, нееднозначно възприемат изискванията и постиженията на организираното революционно движение и нееднакво допринасят за осъществяване повелите на времето, формулирани в политическата платформа и програмата на БРЦК във вариантите му до 1876 г. включително, както и при реализацията им тогава и частично - по време на руско-турската война. До 1878 г. четите продължават да присъстват в българското освободително движение, наистина със задачи външно видоизменяни според обстоятелствата, но винаги като форма на въоръжената борба.

Между всички бивши хайдушки войводи се открояват фигурата и вижданията на Панайот Хитов, както и преломът, настъпил в неговите прояви и участие в българското революционно движение особено след 1867 г., когато той става централна фигура в четническото движение, провъзгласен е и изпълнява функциите на главен войвода през следващите години. След учредяването на БРЦК през есента на 1869 г., той се присъединява към него от самото му начало - присъства и на едно от първите общи събрания на новата организация през декември с.г. и, което е по-съществено, е възприеман от двамата й ръководители Л.Каравелов и В.Левски като потенциален военен ръководител на подготвяното въстание. В неговите възгледи и революционни намерения настъпват решаващи промени, които все по-тясно обвързват дейността му с плановете на БРЦК за организирано и предварително подготвено въстание.

Дългогодишните ми проучвания за българското революционно и общо за различните прояви на освободителното движение, във връзка и със сродните национални движения и революционни прояви на Балкана и в Европа - в балканските страни, в Италия, Полша и други части на континента, ме наведоха на убеждението, че мястото на четите в българското революционно движение и дейността на П.Хитов до и след създаването на БРЦК са останали непълноценно проучени, в някои отношения и несправедливо принизени, непрецизно тълкувани и в крайна сметка неосмислени адекватно на действителността в исторически план и за мястото, характера и ролята, която им се отреждат в хода на еволюцията на българското революционно движение.

Доколкото и по времепродължителност, и по същество П.Хитов трайно присъства в революционното движение през двете десетилетия, предшестващи освобождението на България, и не като редови деец, а като една от главните фигури, на които се разчита за осъществяване на народното въстание от средата на 60-те години до Руско-турската освободителна война включително, той е в постоянни политически и практически контакти с всички главни идеолози и ръководители на революционното движение - Раковски, Каравелов, Левски, Ботев, с голям брой стари и нови войводи, четници и редови борци за свобода. П.Хитов не само участва във всички събития, но и в значителна степен е припознат от ръководителите и революционната организация, от съвременниците и съмишлениците като една от главните ръководни личности в революционното движение - като легендарен водач на хайдушки чети, като Главен войвода през 1867-1869 г., като отговорното лице за участниците във Втората българска легия и като най-авторитетния войвода, на когото разчитат и Л.Каравелов, В.Левски, БРЦК, и приемниците им, и организаторите на въстанията през 1875-1876 г. и до освобождението на България. Оттам и нередките големи очаквания и претенции към него на революционните дейци в различни моменти, и когато обстоятелствата позволяват, и когато ограничават възможностите му за действия в желана и от него насока, но определена от други фактори, добре известни на съвременниците.

Революционният път на П.Хитов далеч не е лек и гладък, въпреки неизменния му патриотичен светоглед и големия негов авторитет сред сънародниците и чужденците. Независимо от това и от често несправедливите критики при случаите, когато по независещи обикновено от него условия той не е в състояние, въпреки усилията си, да отговори на нуждите на времето и конкретните задачи на освободителното движение. Но въпреки обикновено незаслужените упреци срещу него в определени моменти от дейци, непознаващи или забравящи реалните обстоятелства, при които той е принуден да действа, или по субективни съображения на отделни лица, П.Хитов запазва в представите на българите и до освобождението на България, и след него - до кончината си - своя облик на емблематична фигура за българското революционно движение и в борбите на нацията да извоюва свободата си. Като войвода, какъвто е през целия си активен живот в освободителното движение, той неизменно олицетворява и четите като форма на въоръжена борба с трайно присъствие, но и с променящи се във времето функции, задачи и политическо съдържание, обусловени от историческите обстоятелства и развитието на националнореволюционната идеология и практика.

Така, наред с четиримата идеолози и ръководители Раковски, Каравелов, Левски и Ботев, той остава в националното съзнание като символ на горещо родолюбие и жертвоготовност, на безкомпромисен борец за свободата на България.

Двете взаимно преплитащи се теми: за мястото и ролята на Панайот Хитов в освободителните борби и за четите като организирана форма на въоръжените сили в тези борби във върховите моменти на подготовката и осъществяването на въстаническите действия, носят далеч по-широко историческо значение от буквалното си непосредствено определение. Защото и пътят на войводата, и на четите - от хайдушките до тези по време на Източната криза от 1875-1878 г., с които са свързани неговото участие и име, бележат само най-ярък израз на съдбата и революционните прояви на няколко поколения родолюбци до, през и след 60-те години на XIX в., т.е. историческата роля и приноса на хиляди възрожденци, посветили живота си на борбата за освобождение на Отечеството. От такава гледна точка обективната преценка за П.Хитов, на неговата дейност, търсения, еволюция и увлечения, както и пълноценното разбиране, освободено от кухи схеми за дълготрайното присъствие на четите в българското революционно движение до 1878 г., могат да характеризират и осмислят ролята и на войводата, и на хиляди дейци, фактически на целия поток на това движение при разностранното му развитие във времето за няколко десетилетия.

Макар че и двете съставки на общото явление - знаковото място на П.Хитов във въоръжената борба и постоянното присъствие на четите като организирана форма на тяхната реализация - да се споменават (и няма как да не се споменават) в общи курсове по история на Българското възраждане и в специализирани изследвания по конкретни теми, едва ли има основания да се смята, че те са пълноценно изследвани по същество и именно като емблематични явления. И ако основните факти от биографията на войводата са установени в единствената засега монография за него, създадена по извори от младия К.Косев, то мястото и функциите на четите в цялото протежение на съществуването и еволюцията на възлаганите им от революционерите и организациите не са цялостно и разностранно изследвани като исторически феномен. В една кратка и незавършена работа, посветена на четническото движение през 1867-1868 г., само Ал.Бурмов привлече вниманието към тази форма на освободителната борба. Макар да не го заявява публично, известният и многозаслужил изследвач на българското революционно движение очевидно е имал предвид по-подробното и по-пълно проучване на четите, защото възлага на свои студенти написването на дипломни работи по отделни въпроси и при сполучливо изпълнение съдейства за публикуването на тези първи трудове. Такива са случаите с дипломните работи на К.Косев за четата на П.Хитов и на О.Маждракова за четата на поп Харитон през 1876 г., които прерастват в биографични монографии и остават единствените обширни проучвания. Тези публикации на проф. Ал.Бурмов (между другото статията му за четите е една от късните му публикации в серията нови негови изследвания през последните години от живота му, с които внесе много нови виждания по различни въпроси на българското революционно движение) заедно с двете посочени книги на негови студенти и други автори, които по-късно се занимават с отделни войводи и чети в различно време, подсказват значимостта на четническите акции при различни исторически обстоятелства, но все като една от главните форми на борба. Очевидно видният историк отделяше особено внимание на този въпрос при подготовката на незавършения си и само частично реализиран труд за предисторията на БРЦК. Но по времето, когато се появиха публикациите на Ал.Бурмов и К.Косев, още не бяха проучени редица важни аспекти от историята на българското революционно движение. Още по-малко, за да не кажем никак, бяха разработвани и твърде важните му контакти с идеологията и опита на националните движения в съседните балкански и в други европейски страни, а общите понятия за тези движения, давани в лекциите по обща история в Софийския университет и училището, съответно в учебниците, бяха и кратки, и неосмислени с оглед на българския дял в едно от определящите исторически явления на XIX в.- борбата за политическата еманципация на поробените народи с теорията и революционната им практика в много европейски страни.

При това единственият опит на един от най-големите български учени Хр.Гандев, специалист и по нова обща история, и по Българското възраждане, да потърси аналогии между италиянското национално движение в лицето на най-значимия и най-влиятелния му теоретик и лидер Дж.Мацини и идеите на В.Левски, бе посрещнат от догматичната официална историография с яростна и крайно политизирана канонада от обвинения във всички смъртни грехове и с несправедливи и недоказани политически нападки, често равностойни на преки идеологически доноси. Някои "колеги" отидоха толкова далеч, че публично (в гневни рецензии в "Исторически преглед" и статии в изданията на Института "Ботев - Левски") разгромиха автора, а един от критиците дори в името на "чистотата" на марксизма и за "опазване" на българската историческа наука от буржоазни влияния предложи писмено книгата на Хр.Гандев за Левски ... да бъде изгорена!

Ако всичко това, особено последното предложение на един убеден комунист и антифашист (значи противник и на аутодафетата, извършени от хитлеристите на десетки, ако не и стотици хиляди книги на световно известни писатели, учени, журналисти пр.) с основание може да ви се стори невероятно или пресилено, разгърнете изданията с публикациите, които документират абсурдните критики за труда на проф. Хр.Гандев за Левски и безумните политически квалификации и заплахи. И това е дълбоко угнетяваща кампания не само срещу един от най-големите български историци, специалисти по българското и европейското Възраждане, но ярко и твърде печално свидетелство за политическата атмосфера, в и поради която бяха пресечени насилствено за доста дълго творческите дирения на българските историци и на самия проф. Гандев за проучване и изясняване на мястото и взаимодействията на борците и борбите за свобода на българите със сродните идеи, дейност и дейци на националните движения в Европа. По-късно с укрепването на историческата наука и с постепенното идеологическо "разведряване" и "размразяване" от и в средите на учените-историци в България и в другите социалистически страни, все повече се разширяваха и обогатяваха изследванията по проблемите на международните аспекти на българското освободително движение.

Посочените и други факти говорят достатъчно за атмосферата, при която трябваше да се развиват научните изследвания и която макар и в трансформирани внушения за дълго даваше, дава и до днес, отражение в мисленето на професионалните историци и популяризаторите.

Такава напълно реално и обяснимо мъчителна за авторите и читателите ситуация обяснява и дъгогодишното пренебрежение към съществени теми като интересуващите ни тук за П.Хитов и четите в догматичните официални становища, дълго властващи в хуманитаристиката, разбира се с посоченото изключение - Ал.Бурмов[1] и К.Косев[2], О.Маждракова.[3] И още повече - за възможността, всъщност най-вече невъзможността, за доста време да се търсят, направят и тълкуват съпоставки между българските явления и сродните в аналогичните национални движения в Европа, което направи Хр.Гандев и с това си навлече безпрецедентни и в преобладаващата си част напълно незаслужени научни и политически обвинения и лични обиди.

Същата подтискаща политизирана атмосфера обяснява и трайното засядане в историографията на необективни преценки и едностранчиви заключения за редица случаи от българската история, включително и за П.Хитов и четите в България.

Не е тайна за специалистите, че войводата Панайот и другите войводи и участници в четническото движение се третират като революционери, главно стихийни и от по-долна категория от четиримата идеолози, дори от повечето редови дейци на БРЦК, неучаствали в хайдушките чети. Но и вождовете са подредени в една низходяща йерархия, определена от критерии не на тяхното време и тяхната обективна действителност, а от идеологически политизирани схеми, внесени в офици-

БИБЛИОТЕКА
"ЗОРА" - СЛИВЕН
инв.№ 230/2014

алната историография от догматични марксически позиции , свързани с политиката на КПСС и БКП през 20-те и 30-те години на XX в. и най-вече след 1944 г., когато марксизмът беше наложен и у нас като задължителна държавна идеология, особено в историята и другите хуманитарни науки.

Антиисторически по същество и в противоречие с фактите на българското общество и със законите на историческата наука да установява и преценява фактите във връзка с тяхното съвремие, този догматичен подход подрежда в низходящи преценки и характеристики идеолозите и дейците на националноосвободителните борби от гледна точка дали и доколко са възприели соицалистическите идеи.

В българския случай критерият е Хр.Ботев, наистина докоснал се до социализма в утопическия му вид, но посветил гениалното си перо на поет и журналист, както и живота си, на делото за националното освобождение на България, а не за да извърши социалистическа революция, за каквато липсват обективни условия, без тук да е уместно да третираме въпроса дали такива условия са съществували и 70-80 години по-късно. Във всеки случай през 70-те години на XIX в., когато Ботев и други млади български ентусиасти се докосват периферно до утопическия социализъм в съвременния му руски вариант, такава социалистическа революция не е на дневен ред. Добре известно е, че главната историческа задача на българите, както и на редица други европейски народи под чужда власт през XIX в., е националното освобождение. Всъщност социалистическите догадки на Ботев, по-скоро социални мечтания с далечна перспектива, на практика са важни като търсения на един неспокоен дух, непримирим срещу всякаква несправедливост, включително и в социалната структура на обществото, срещу експлоатацията от едни държави, народности, групи/класи от други и т.н. Той и останалите малцина възрожденци, въодушевили се от утопическия социализъм в средите на руските революционери демократи и нихилисти, образуват една неголяма, но активна и напориста група. Но макар да са се възторгнали от социалистическите идеали, до един отдават личните си сили и енергия за националното освобождение на своя народ. Книжно чертаейки и социалистическо преустройство за България, те оставят тези мечтания на заден план и участват най-дейно в последната, решаваща фаза на борбите за национално освобождение.

Всичко това достатъчно ясно доказва, че подходът на политизиране и връщане на виждания и политически цели на късни идеологии и организации като БКП към по-ранни събития и личности и налагането им върху съвсем различна действителност, по-ранна с повече от половин или цял век, не само е антинаучен и антиисторически по същество, но е лишен от елементарна логика.

Оттук е напълно ясно, че твърде външното запознаване на малък брой българи със социализма в утопичната му форма, не може да служи с тази страна от възгледите им за критерий, по който да се подреждат в низходящ ред останалите революционери. В нашия случай се отнася до войводите от четническото движение и най-вече до П.Хитов, който с трезвото си родолюбие, а и по силата на обстоятелствата няма и не може да има нищо общо със социалистическите увлечения.

Но явната неоснователност и научната несъстоятелност на догматичния подход далеч не означава, че той не е повлиял твърде осезателно и за продължително време, пряко и косвено, от автор в автор и не само на непрофесионалните популяризатори и читателите, но и на повечето от специалистите. Тъкмо напротив - пренебрежението и омаловажаването на големите личности извън Ботев (по-късно и извън Левски, провъзгласен от В.Червенков също за социалреволюционер), четническото движение, четите в различно време и дейците, свързани с тях, са съвсем очевидни в официалната историческа научна литература, художествената литература и популяризациите. Там без съобразяване с обективните условия и с действителността, които довеждат до тази форма на въоръжена борба, те се преценяват не от гледна точка на историческия момент, в който родолюбците прибягват до нея, а от по-късни явления и постижения като комитетската организация на БРЦК, от идеологизирани критерии, определени от наченките на социалистически идеи в България преди и след 1878 г., но най-често от конюнктурни партийнополитически схеми след 1944 г.

При такива изкуствени построения и антиисторична методика се изпускат от внимание както реалните факти и степен на развитие на борбите за политическо развитие и освобождение в конкретните отделни моменти, така и очевадни сведения, че БРЦК не изключва, напротив - предвижда четите в замисленото въстание в България. Най-изявеният мечтател за социализъм Хр.Ботев и инициатор за БРК през 1875 г. се надява на чети и сам през 1876 г. повежда чета в Балкана, явно следвайки традицията и приемайки, че дори не вътрешни, а емигрантски чети, прехвърлени отвън, могат да подпомогнат народното въстание. Т.е. въпреки социалистическите си увлечения и възгледи той следва традицията на Г.С.Раковски и БРЦК.

2. От хайдутството (от началото на 50-те години) към четническото движение и революционната идеология на Г.С.Раковски (60-те години на XIX в.)

Проследявайки хронологически революционния път на войводата Панайот и мястото на четите в съпротивата на българския народ срещу турското владичество от късното хайдутство през плановете на Раковски, БРЦК и БРК до Априлското въстание, сръбско-черногорско-турската и руско-турската война, ще намерим П.Хитов във всички тези начинания.

Нужно е преди всичко да потърсим особеностите на хайдутството около и непосредствено след Кримската война, когато Хитов става хайдутин и започва да действа като войвода. За това и за по-късно време се отнасят наличните варианти на спомените му в софийските и русенските архиви заедно с редактирания и издадения от Л.Каравелов вариант през 1873 г. под заглавие "Моето пътуване по Стара планина", чиято поява предизвиква интерес и вън от България като важно свидетелство за съпротивата на българите срещу турското владичество. Откъси и по-големи текстове са превеждани и издавани на чешки, немски, руски, сръбски език и така правят достояние на външния свят действителните бунтовни настроения на българите, десетилетия наред представяни от турските власти в дипломатическите доклади и в европейската преса като трудолюбиви и мирни поданици на Турция, едва ли не доволни от нейното владичество. За българите пък спомените на войводата дават пример за самоотвержената борба на хайдутите. Много ценни за тях стават мемоарните бележки на войводата с конкретните си сведения за действията и движението на хайдушките чети, за техния вътрешен живот, правила и морални изисквания. Разбира се, те най-вече въздействат с богатите сведения за саможертвената борба на онези българи из планините, които не само споделят общото недоволство към поробителите, но се обричат на пълните с опасности действия за тяхното макар и поединично наказание и отмъщение за злодеянията им. Така в съзнанието на читателя се изгражда образът на народния отмъстител и примерът на достойното му поведение да брани живота, имота и честта си и да наказва властващите чужди нашественици, които безогледно и безнаказано погазват най-елементарните човешки права и чувства на българския народ.[4]

Самият факт, че току-що завърналият се от Балкана войвода е определен като отговорното лице за българските легионери в Белград, за техен представител пред сръбското правителство и тъкмо ограмотяващ се - в напреднала възраст - се заема да запише спомените си, вече сам по себе си характеризира достатъчно ясно съзнанието му за значимостта на преживяното от него и другарите му не само като личен спомен, но и като знак за съдбата и съпротивата на сънародниците си. Т.е. един хайдушки войвода, едва преминаващ към организираното революционно движение и навлизащ в неговите проблеми и трудности, си дава сметка колко важно и нужно е да се помни и знае за хайдушкото движение като първичен, но необходим и неизбежен опит на българите в действената тяхна масова съпротива срещу поробителите им. И председателят на БРЦК Л.Каравелов, разбира се, неслучайно ги обнародва. Въпреки голямата си заетост с различни дейности, въпреки постоянните си материални и други затруднения, той оценява важността на възпоменанията на П.Хитов и на вдъхновяващото настоящите и бъдещите бойци на БРЦК негово повествование. И именно поради това ги издава, а с широките си международни контакти много съдейства и за интереса и разпространението им вън от България. Това негово начинание, както и повечето му полезни за българите негови прояви, не минава също без обичайните емигрантски интриги, но Каравелов и войводата ги надмогват заради главното: книгата е налице и поема своя път и въздействие сред българите и във външния свят.[5]

Особен интерес представляват ранните спомени на войводата, които с известни стилни и езикови поправки са най-близо до оригиналния авторов текст, и най-вече продължените след 1878 г. мемоарни негови разкази под заглавие "Фамилиарни забележки", пазени в Русе, които обхващат периода от XVIII в. до 1877 г. с неравномерно описани факти за отделните моменти. Но като цяло те описват най-пълно живота му - от първите сведения за хайдутството, достигнали до него още в детството му, през перипетиите на собствената негова богата дейност в руслото на революционното движение чак до руско-турската война, в която той също участва. За първата - хайдушка фаза до 1862 г., за израстването му като привърженик и сратник на Г.С.Раковски и за 60-те и 70-те години, както авторът сам отбелязва, тук са изнесени редица неспоменавани факти и по-подробни разкази за други, които в "Моето пътуване" са предадени в по-кратък вид.

Появата на публикацията на "Фамилиарни забележки" в автентичния по съдържание и подредба текст на автора се дължи на научната квалификация и упоритата настойчивост на съставителката и издателката им Веселина Антонова със съдействието на Иво Жейнов. След продължителен труд, последван от десетина години разтакавания в Университетско издателство, най-после, благодарение бързата и енергична подкрепа на новата кметица на Русе - госпожа Елеонора Николова, успя да се реализира в кратък срок толкова ценното първо автентично издание на русенските спомени на войводата, придружено с подробен научен коментар, приложения, пояснения и обширен предговор (последният в съавторство с Иво Жейнов) .[6]

В автентичния си вариант спомените на П.Хитов впечатляват с непосредствеността и искреността си, със свежата памет на автора за многото преживени и разказвани му събития, както и за голям брой колоритни реални личности и дейността им из ранната митологична фаза на хайдутството и за еволюцията му през XIX в. до приобщаването на самия Хитов и други традиционни хайдути към идеите и революционната общност, създадени от Г.С.Раковски и по-късните събития от дейното участие на войводата в революционното движение от времето на БРЦК и Източната криза.

Панайот Хитов притежава вродено природно усещане за историзъм на преживяното и наблюдаваното от него и други съмишленици. Без да теоризира върху постепенните промени, които настъпват в хайдушкото движение и в собственото му участие и виждания за него, конкретният му разказ очертава все по-ясната политическа ориентация на хайдутството в края на 50-те години и, разбира се, най-вече у самия него. Вижда се как на прелеза с 60-те години се съединяват политическите идеи на Раковски, натрупал няколкодесетилетен опит в България и вън от нея и в контакти с други страни, със съвременните идеи за националноосвободителните движения на Балканите и в Европа, със спонтанното народно недоволство срещу турското владичество и стихийната съпротива срещу него чрез разпокъсаните хайдушки чети.

Ето два характерни примера за нарастването на политическото съзнание в хайдутството и у самия Хитов и за напълно естественото приближаване на Раковски към него и други войводи, защото той далновидно открива в дългогодишната, всъщност вековна, традиция възможностите да я изведе към нови хоризонти на организирано и политическо осмислено революционно освободително движение. И двете случки, разказани от Хитов, датират от самото начало на 60-те години на XIX в, т.е. от времето, когато великият котленец практически осъществява прелома от стихийна разпокъсана борба за единични отмъщения срещу поробителите към националнореволюционно движение със своя идеология и организация, с централизирано политическо и военно ръководство на една общонародна борба за отхвърляне на турското владичество и освобождение на България.[7]

Първият случай, разказан подробно и със загриженост от войводата, се отнася до поведението на неколцина от хайдутите му, които, развеселени от Коледните празници, чието отпразнуване Хитов им осигурил ("и ний да посрещнем Рождество Христово, като секи християнин"), прекалили с виното, почнали да се карат и бият и можели да изложат на опасност и себе си, и четата. Войводата ги привикал и ги смъмрил остро за невъздържаността и неразумното им безгрижие. "Бе, какви сти вий хора?- казал им той.- Зели сти оружия, искати да си отмъстявати на турците, сънувами да са ослободим от турцити, а вий са опивати като свини, карате се сас другарите си тук." Предупредил ги строго че с държанието си заслужават смъртно наказание и че при повтаряне на подобни провинения ще понесат незабавно полагащата им се санкция.[8]

В този инцидент и в думите на П.Хитов се натъкваме от една страна на съществуващи, че били спазвани (естествено и нарушавани), определени правила за участниците в хайдушките чети. От друга страна забелязваме, че войводата, а и четниците му вече гледат на себе си и на своята мисия не само като лични отмъстители, каквито все още остават, но и като въоръжена народна сила, взела оръжие и действаща с цел, или поне с мечта, да постигне освобождението на родината си от турските поробители.

Привличат вниманието за същото време и сведенията в преценките на войводата за видимото нарастване на нетърпимостта на българското население към турските злодеяния и грабежи, към своеволията и безчинствата на местните дерибеи, наричани в миналото "селски султани", които системно заграбвали земи от българите, а после им ги давали под наем, едновременно с това продължавайки постоянните си злоупотреби, нападения, грабежи, убийства. Това, подчертава П.Хитов, създавало нетърпима атмосфера за подвластното българско население и то все повече гледало на хайдутите като единствени свои закрилници и отмъстители, все повече пренебрегвало постоянната опасност и ги подпомагало с храни, дрехи, укривало ги при нужда, а местни свещеници давали благословията си за саможертвените народни воини. От своя страна хайдутите вече говорели на сънародниците си не само за наказания на турски злодейци, но и за това, че трябва да се води борба за свободата на народа. След като разказва за неизмеримите и всекидневните страдания на българското население поради терора на турците над тях, Хитов посочва още и тази много съществена промяна в настроенията на българите и в готовността им да помагат на хайдутите: "И по тази причина, щом са кажи на селянина, чи иди времи, и ще са трудим да са ослободим изпод турско иго, то бедния селянин са забравяше и, каквото му принадлежи, то той тоз час [е] готов сичко да направи и не мисли какво може да го постигне после."[9]

Тази обстановка накарала П.Хитов да се откаже от дотогавашната практика хайдутите да презимуват в Румъния и Сърбия. Свободният живот там деморализирал някои от тях, те се впускали във временни забавления и удоволствия и не съумявали да опазят облика и дълга си на народни борци, а някои и не бързали да се завърнат в Балкана или пък, ако се върнели, създавали проблеми за четата и войводата трябвало отново да въвежда ред и дисциплина. Опрян на подкрепата на жителите на околните села, той устроил зимен лагер в планината и четата дочакала там пролетта.

Приведените и други сведения на П.Хитов бележат нови елементи в хайдутството в края на 50-те и началото на 60-те години, а това е именно времето, когато той тръгва с чета из Стара планина и Средна гора. Видимо сега това не е същото хайдутство от ранните векове на робството, нито дори от началото на XIX в. Трите руско-турски войни до средата на века, въстанията и освобождението на сърби, гърци и румъни и участието на българи в тях, както и в руската армия, няколкократното изостряне на международните отношения по Източния въпрос, просветното и църковното движение в България, както и постоянното увеличение на българска политическа емиграция в Сърбия и Дунавските княжества тъкмо в края на 50-те и началото на 60-те години, води до създаването на политически център на тази емиграция от и около Г.С.Раковски. В 1857-1858 г. той вече започва да съставя политически планове за освобождението на България, да разработва националнореволюционната идеология и да установява контакти с привърженици на въоръжената борба, пръснати в България и сред емиграцията. Предприема така необходимата консолидация на националните сили за организирана борба, ръководена и направлявана от един център и най-вече от самия него; за идейните и практическите задачи, които вече чертае, както и за плановете за предстоящи действия, за които в началото на 60-те години възникват вътрешни и външни обстоятелства, благоприятни за оживление и на българското, и на другите национални движения на Балканите.

Поради тези обстоятелства Г.С.Раковски активизира контактите си със сънародниците в емиграция - главно в Сърбия, вътре в страната и в Цариград. От спомените на П.Хитов узнаваме, че през зимата на 1860-1861 г. сведения за дейността и плановете на Раковски достигат и до неговата хайдушка чета в планинския й зимен лагер. Днес, впечатлени и разглезени от новите технологии в комуникациите, сме склонни да подценяваме привичните начини и пътища на информация, разпространявана в миналото главно чрез устни съобщения от човек на човек и, разбира се, чрез кореспонденция. Приписките на различни по занятие възрожденци, спомени и документи ни представят любопитни свидетелства как, макар и с по-бавни темпове, между българите се разпространявали постоянно информации за местни и международни събития или известия, предназначени за определени лица или общности.

Понякога осведомеността на редовите възрожденци изглежда невероятна. Така един овчар в началото на XIX в. като бил със стадото си на саите, т.е. далеч от населено място, да не говорим от Европа, узнал и записал, че Наполеон нападнал Русия и не пропуснал да уточни, че прославеният френски военачалник сторил това "без предупреждение". Друг овчар пък записал сведения за сръбския княз Милош Обренович, за управлението му и недоволството от него, дори че имал лошата слава на женкар ("курварин").[10]

Тези анекдотични наглед случаи свидетелстват за няколко важни неща, които често се пропускат. А те ни носят безценна информация за политически интереси у българите, физически изолирани от света. Първо, за да се интересуват овчарите и донеслите им новините приятели от събития като руско-турската война от 1812 г., от Наполеон и от Милош Обренович, все през първите десетилетия на XIX в., това показва съвсем ясно, че още през тази ранна фаза на Възраждането българите имали политически поглед за събитията в и вън от България, интересували се от тях и ги смятали важни и за себе си, и за битието на народа си. Второ, че колкото и по-ограничена в сравнение с третата четвърт на XIX в. да била информацията им за български и чужди събития и личности, такава съществувала и очевидно била осмисляна от гледна точка на съдбата на българския народ или по някакъв начин свързвана с нея и турското владичество. Трето, че за да стигнат новини до овчарите в планината, съществувала неформална, но постоянно действаща мрежа от техни сънародници, които пренасяли информация и новини, съобщавани от вестниците, от място на място и от човек на човек та чак до саите, защо не и до хайдушките чети. Това поддържало и развивало политически интерес сред българите, а така системно било подготвяно и съзнанието им за освободителните идеи и движения.

В светлината на тази ситуация няколко споменавания в "забележките" на П.Хитов, преди той да установи революционни връзки с Г.С.Раковски, показват, че движейки се с четата си в течение на няколко години, той узнал по-рано за него, за освободителните му цели и за ролята му на народен водач, различен от хайдутите и техните методи на съпротива срещу турските поробители. Все по време на зимувката с юнаците си в планината през 1860-1861 г. Хитов научил от будни селяни, родолюбци и верни помощници на четата му, че Раковски е в Сърбия и крои планове за скорошни решителни действия, както и други новини. Ето краткият, но важен по същество разказ на войводата: "Веднаж доди Бойчо (кмет на с. Калояново и постоянен сътрудник и помощник на четата - б.м. Кр.Ш.) и ни разказа, чи вестниците писали, чи прочутия македонски войвода Илю Марков преминал с четата си в Сърбия и други нам полезни новини, чи Раковски бил в Сърбия и май му мязало за идущото лято да бъде война." Бойчо съобщил също на Хитов, че с него искал да разговаря хаджи Стефан Копринджиев - друг верен сътрудник на четата - и наскоро го довел в планината.[11] В спомените не е отбелязано за какво са разговаряли, но едва ли това желание на Копринджиев е било случайно. Чрез него и други съмишленици в Сливен и навсякъде по пътя на четата Хитов поддържал постоянни връзки с населението, узнавал новини - местни и донесени от други селища и от емиграцията, предприемал акции срещу проявени в злодейства турци, за които му съобщавали местни хора, осигурявал спокойствие за момците си и предприеманите действия и отправял хабери до сънародници в страната и извън нея.

Виждаме, че още преди да се запознае отблизо с идеите и революционните планове на Г.С.Раковски и да преживее онзи прелом, който го отвежда в организираното революционно движение и то в самите му ръководни среди, П.Хитов сам извървява или налучква самостоятелно свой път за по-добра организация на хайдушкото движение и на все по-ясно политическо осмисляне на действията му. Изработва постепенно и въвежда правила за реда в четата и за задълженията на четниците - въпрос, чиято важност ще го занимава и занапред. Разполагаме с няколко негови ръкописи с характер на правилници за четите от различно време, но все в една и съща насока: в четите да бъдат установени и спазвани ясни правила и ред, задължителни за всички.

Тези разработки на войводата заслужават подробно изследване, защото бележат същия по характера си процес, който намираме и у Раковски, разбира се у него по-рано и на по-висока степен на политическа насоченост и цел, но с еднаква същност и предназначение: организиране на стихийното народно недоволство и насочването му към общи освободителни задачи. И макар у П.Хитов до срещата му с Раковски този процес на търсения и усилия за първично организиране да е още на базата на хайдушкото движение, стремежът за вътрешно уреждане на това движение отразява назряващите тенденции за решителна промяна в съпротивата на българите срещу поробителите и то вътре в България, по изпълнения с опасности и рискове път на хайдушките чети.

Догадките и находките на Хитов в това отношение от друга страна свидетелстват за неговите качества на роден водач на народните борци за едно общо дело. Тези му качества обясняват и защо преходът у него към идеите и плановете на Раковски, по-късно към БРЦК, бил естествен и подготвен от собствения му път. Заедно с това тези данни ни представят на прелеза между 50-те и 60-те години войводата не като хайдутин от стария тип, а като народен водач в развитие и то в засилващата се насока за организиране на националните сили, насока обективно съзвучна с еволюцията у Раковски.

Това са само единични черти от хайдушкия период на П.Хитов, които доказват, че фиксирайки тази фаза от дейността му, нямаме основание да я приравняваме с хайдутството изобщо, защото тя бележи постепенната еволюция на собствените му възгледи и на това движение в самия му край. Именно към тази последна негова фаза, за която Хитов е най-яркото свидетелство. Тази еволюция довежда хайдутството до неговия край и към прерастването му с енергичната линия и активно съдействие на Раковски в нов етап на съпротивата срещу турската власт - от стихийна спонтанност към организирано общонационално освободително движение с ясна политическа цел и идеология, отговарящи на историческата необходимост. С далновидността си на водач с практически собствен опит и с информираност за европейските национални и социални движения, на техните идеологии и организации, Раковски забелязва и очертаващите се нови тенденции в хайдутството и намира в тях опора за реализация на набелязаните от него народни задачи и цели за нова насока на българското националнореволюционно движение. Съществена част от голямата задача, която той си поставя, е да преобразува традиционното хайдутство и да го превърне в опора и действащ в България общонационален фактор. Хитовата еволюция, първоначално по собствен път, потвърждава новите тенденции и далновидността на Раковски да ги схване своевременно и да преобрази българското освободително движение.

В един от вариантите на Хитовите мемоари за 60-те години намираме изключително ценни сведения как Г.С.Раковски е осъществявал тези си намерения. Същевременно от тях научаваме, че и войводата търсел контакти с него и се интересувал за плановете му. Поради това изпратил доверен свой помощник от с.Глушник да разучи тази работа, а други двама сратници да отидат до Свищов, евентуално и до Белград и да научат какви са замислите на Раковски. Това било през ранната пролет на 1862 г., когато четата вече щяла да напусне зимовището си и да тръгне из планината.[12] Като повтаря в разширен вид сведението си от друг ръкопис за информацията на кмета на с.Калояново - Бойчо, че вестниците пишат за очаквани революционни акции на българите, за преминаването на четата на "прочутия Ильо войвода" в Сърбия и че "не му мязало да е мирен ортаклъкът, ще каже - турската държава", Хитов добавя и данни за молби на селяните към него да им се притече на помощ в борбата срещу поредния местен турски разбойник и грабител, с когото сами не можели да се справят. Войводата веднага се заел с това.[13] Този инцидент - един от фактите в постоянното всекидневие на българите, е съществен за авторитета на хайдутите през 60-те години и за това, че местното население наистина гледало на тях като на единствени защитници и българска въоръжена сила срещу турците. Заедно с това потвърждава и верния избор на Раковски да се опре вътре в страната именно на хайдутите, като свърже и подчини разпокъсаните им сили и действия на общонационалните задачи и цели.

Междувременно пристигнал обратно пратеникът на П.Хитов с доставените от двамина други помощници известия от Свищов и Белград, където по поръка на войводата им съобщили, че "ние очакваме за бунт". Донесли му и броеве от вестника на Раковски "Дунавски лебед". Но това, което най-много зарадвало и въодушевило П.Хитов, било изпратеното по пратениците му писмо на Раковски до него. "С него ни насърчаваше и известява - съобщава войводата, - че да сме готови около Петровден. Той ще ни извести що трябва да се прави и, че отечеството ни скоро ще се освободи и веч е дошло онова време, което очаква секи българин." Силно вдъхновен от надеждата за скорошен решителен бой и освобождение, Хитов незабавно започнал приготовления, надявайки се, че и в другите селища из страната е започнала усилена подготовка, очаквайки големи събития в и за България. Той избрал за база на приготовленията си познатия му Сливен, където можел да разчита на повече и по-опитни и предани сътрудници.[14]

В хода на приготовленията до П.Хитов достигнали известия, че сливненецът хаджи Ставри Койнов бил изпратен от Раковски в Търновско, за да организира там българите за предстоящото въстание.[15] Важно е да се отбележи, че явно му поръчал най-напред да намери Хитов и се уговори с него, но срещата не могла да се осъществи. В Сливен войводата научил за придвижването на въоръжени групи българи към Търновско и към Габровския манастир, както и за контактите, които търсел с него другият пратеник на Раковски, също сливненец д-р Иванчо Карапанчев (д-р Панов) заедно с хаджи Ставри участник в Кримската война. Заслужава да подчертаем, че Раковски избира за свои пратеници и организатори на народа в Търновско, а вероятно и в Сливенско, сънародници, родом от града на П.Хитов, и им заръчва да се срещнат най-напред с него.[16] Това вече подсказва съвсем определено, както и другите устни и писмени хабери до войводата,[17] че Раковски бил достатъчно подробно осведомен за дейността на Хитов и че разчитал на него, на неговите хайдути и на познанствата му с голям брой българи из Старопланинието, Средногорието и Тракия чак до Одрин, т.е. в широкия район, където той се движел и действал с четата си.

Този "сливенски" избор на Раковски за главните си пратеници за вдигане на въстанието в Търновско и фактът, че те трябвало да се срещнат най-напред с П.Хитов, са твърде съществени от няколко гледни точки:

Първо, показват, че ръководителят на революционното движение гледал на новите хайдути като П.Хитов и на четниците му като на една от потенциалните опори за подготвяната от него въоръжена акция.

Второ, че по всяка вероятност предвиждал Търновският и Сливенският край да бъдат главни центрове на въстанието в страната, което да се съедини с подготвяния от него в Белград емигрантски въоръжен отряд.

Трето, хайдушките чети били с основание преценени от Раковски като сравнително по-организираната и опитна в борби с турците сила, която реално можела да бъде и по-лесно сплотена около новите му политически идеи, около организационните му и въстанически планове.

Четвърто и най-съществено, изборът на предварително изпратените доверени лица в България, за да подготвят духовете за въстание и да осигурят благоприятна обстановка за емигрантския отряд, по безспорен начин свидетелства, че плановете на Раковски далеч не се изчерпвали с външните чети, че той се грижел за осигуряване на революционната активност по общия си план и на сънародниците вътре в страната. Това от своя страна още един път ни убеждава, че дълго битуващата в литературата трактовка на т.н. "четническа тактика" на Раковски само като външни чети и като израз на пренебрежение на вътрешните сили и на въстанието на самия народ, е трайно схематична, пресилена и далеч не представя неговите замисли и дейност във вярна светлина. Тя я хиперболизира неоснователно, само в едната й страна - за емигрантския отряд, изкривявайки по такъв начин реалните му планове, замисли и в крайна сметка вижданията му за българското въстание.

Пето, предупрежденията, които Г.С.Раковски изпратил на П.Хитов, може би и на други войводи, а и на още доверени приятели в България, се свързват с други, също пренебрегвани факти като този например, че и при подготовката на четите през 1867 и особено през 1868 г., предварителните връзки със съмишленици и възможни участници във въстанието били осъществени, като в "Закона" на Х.Димитър и Ст.Караджа от 1868 г., съставен главно от Ив.Христович, били включени конкретни правила за работата на организаторите на четата сред населението за вдигането му на бой.[18]

Както е известно, именно в началото на 60-те години връзките на Г.С.Раковски със съмишленици и надеждни, проявени хайдути като П.Хитов са толкова значими, че на редица места - по негови собствени думи на повече от 30 места в България - той формира от тях тайни ядра, които дори нарича комитети.[19] Мемоарните разкази на войводата Панайот за известията, получавани от Раковски за предстоящите революционни събития и призивите му той и момците му да се подготвят за дейно участие в тях, което Хитов наистина започва, потвърждават недвусмислено фактите за контактите на Раковски с привърженици на въоръжената борба вътре в България в самото начало на 60-те години, както и това, че "четническата тактика" по замислите и реализацията ѝ съдържа два взаимно свързани и обусловени елемента: големи и по възможност добре въоръжени чети от родолюбци, напуснали отечеството си, и по-малки вътрешни местни чети, главно на базата на традиционното хайдушко движение, но организирани от съмишленици, които Раковски е призовал да работят за предстоящото въстание. Разбира се, вторият, вътрешният елемент е в този момент още в зачатъчна фаза и като проект, и като реализация, особено що се отнася до хората от създадените нови революционни ядра - "комитети" и до техните подготвителни действия. Без постоянна работа, указания и ръководство на една вътрешна организаторска сила и без отговорно лице или група лица, които да осигурят и подготовката, и участието на народа, организационните ядра все още имали повече пожелателен и перспективен характер. Защото, както практиката показала, дори две-тригодишната работа на В.Левски в България срещала немалки трудности от обективен и субективен характер. Така че съобщенията на Раковски до привърженици в страната и призивите му да вдигнат народа на въстание едновременно с преминаването на голямата емигрантска чета или чети, нямали изгледи да бъдат бързо и успешно осъществени, както и станало. Всъщност, доколкото може да се съди от разказите на П.Хитов, на този ранен етап в началото на 60-те години главно хайдушките чети, поне неговата със сигурност, били най-надеждният активен вътрешен фактор за революционно раздвижване в България и подкрепа на емигрантския отряд. И Раковски разчитал именно на тези вътрешни сили като главна опора за външните въоръжени части, които заедно да реализират народното въстание в България.

Във всеки случай очакваните и осъществените, макар и частично, революционни събития през 1862 г. бележат несъмнено края на класическото хайдутство и началото на неговото приобщаване към новите идеи и организация на Г.С.Раковски, т.е. постепенното му врастване, претопяване и целенасочване към общонационалното организирано революционно движение начело с Раковски. Очевидно е също така, че той отрежда в този процес на прелом към новия етап важно място на П.Хитов. И с основание.

3. Панайот Хитов в Румъния и Сърбия (1869-1876 г.) Дейността му в и за БРЦК. Неговите бележки по Проектоустава. Отношенията му с Васил Левски.

Направеният анализ ни убеждава, че дори най-ранният период от революционната дейност на П.Хитов - хайдутството, далеч не е еднозначен като съдържание и смисъл и съвсем не се изчерпва с привичната характеристика за традиционните хайдушки чети, третирани обикновено в литературата като постоянна даденост на една нисша и като че ли неподвижна стихийна фаза на първична съпротива с цел отмъщение срещу местни турци - разбойници, грабители, мъчители.

Колкото и ограничени да са възможностите на разпокъсаните из планините хайдушки общности, те преживяват през XIX в. и особено през и след Кримската война свое вътрешно развитие. Големите военни и революционни събития на българска територия и в съседните балкански страни не остават без следа за хайдутите, най-вече за по-прозорливите и будните от тях като П.Хитов. В самочувствието и поведението им на народни отмъстители се засилват политическото знание и съзнание, укрепва убеждението им, че местните им отмъщения и респектът, който те носят и за сънародниците си, и за поробителите, все повече ги насочват към догадки, че единичните действия няма да променят съдбата на българите и че трябва да се поведе борба за народно освобождение. Тези промени са бавни, не винаги ясни и най-важното в първична фаза на търсения и налучкване до появата на Г.С.Раковски, на неговите идеи и действията му за тяхната реализация, включително и за приобщаване и трансформация на хайдутството. И точно Раковски, т.е. вече в течение на две десетилетия, открива в хайдутите и в стихийните привърженици на въоръжената борба из градове и села онази вътрешна сила, на която може да се разчита за замисленото въстание, което да започне и в страната след преминаването на по-голям въоръжен и обучен отряд от емигранти. Друг е въпросът, че (до голяма степен реалистично) вижда в такъв именно отряд от българи, напуснали България главно по политически причини, инициативната и най-надеждната сила, способна да вдигне народа на въстание. И че макар да извършва известна работа и вътре в страната, все още не разчита на първо място на вътрешните сили. Това ще възприеме БРЦК, но нека не забравяме - след наглед неосъществените в цялост от самия Раковски негови планове и най-важното: след събития като Критското въстание, българските чети от 1867-1868 г. и общото революционно и политическо раздвижване на Балканите. Тези екстремни събития силно въздействали политически и психологически на народите в района и се превърнали в поредната криза на Изток, която разтърсила из основи и Османската империя, и страните, над които тя властвала все още, въпреки кризисните явления и растящите трудности пред нея в това отношение. До кризата обаче обстоятелствата били различни и не давали на Раковски и българите големи възможности за избор. Така че акцентът върху емигрантския отряд като инициатор и стимул за въстание на самия народ до голяма степен се налагал от историческите обстоятелства и най-вече от факта, че в началото на 60-те години по-реална била перспективата емиграцията при свободните условия в съседните държави да бъде по-лесно и по-успешно организирана и да сложи началото на въоръжената борба на българите.

Всичко това дава облика и на поведението, и на ролята на П.Хитов, и на неговите действия преди, по време на и след четите от 1867-1868 г. В светлината на тази обща ситуация и новите идеи на Раковски, които достигат и до П.Хитов заедно с плановете за въстание през 1861-1862 г., както и съобщените от него сведения за призивите на Раковски, Хитовата и други чети да се включат в това въстание и подпомогнат разрастването му, ни представят войводата в началото на 60-те години доста по-различно от шаблонната и невярна схема за него като класически, традиционен хайдушки водач. Спомените на войводата и други извори, преди всичко документацията на Раковски, говорят ясно за все повече повишаващата се надежда за националното освобождение на България. Защото сам той искрено и простодушно - в смисъл без теоретизации и големи думи, но със загриженост за съдбата на народа и отечеството си, а не само за отделни българи, жертви на местни турски злодейци - разказва[20] и за радостните известия от Раковски за очакваната борба за освобождение, и за разочарованието и мъката си, когато решителният бой е бил осуетен. И обясненията му за неуспеха са политически верни: от една страна поради краткотрайността на сръбско-турския сблъсък в Белград и принуденото "помирение" на Сърбия с Турция, в резултат на което става невъзможно да бъде прехвърлен в България подготвяният от Раковски емигрантски въоръжен отряд, но от друга страна и след това надеждите на войводата Панайот за ново въстание в България остават свързани неизменно с идеите, инициативите, плановете и дейността на Раковски.[21] Това недвусмислено показва, че ориентацията му към вожда на революционното движение е трайно и плод на дълбоко и искрено убеждение. И че се присъединява естествено към Раковски, понеже и сам той е търсил в хайдутството нови перспективи и е налучкал стихийно, по свой път съществени елементи на нужните промени.

Вижда се, че реалната действителност дава достатъчно основания да преразгледаме сумарната, исторически неточна и невярна характеристика за началото на пътя на П.Хитов в организираното революционно движение и да се откажем от дълго повтаряната формула за него, че до срещата му с Раковски той е просто обикновен традиционен хайдутин, еднотипен с цялата категория, по правило разглеждана неоснователно в константен вид за всички векове на робството, включително и за XIX в., и за самия Хитов.

Фактите, ако не се пренебрегват, показват нещо съвсем различно за П.Хитов като участник в чета най-напред и особено като войвода. Той олицетворява еволюцията на българското хайдутство под въздействието на многобройните и важни политически събития, разтърсили България, Балканския полуостров и Турция през XIX в., ускоряващи се и умножаващи се в началото на третата четвърт на същия век. Те не могат да останат без следа и влияние и върху спонтанната хайдушка съпротива и пораждат промени във вижданията на мнозина у тях, особено у П.Хитов. Той преживява интензивно и вглъбено тази естествена еволюция.

Словото, революционните инициативи и обръщенията на Раковски към него и други активни родолюбци ускоряват, целенасочват и осмислят по-задълбочено възникналите търсения у него, като изиграват решаваща роля за дълбоките промени в политическото му мислене и по-нататъшната му дейност. Войводата остава до Освобождението преди всичко организатор и водач на чети, но това съвсем не означава, че Хитов от втората половина на 60-те и през 70-те години е същият онзи стихиен бунтар и хайдутин, който в един момент напуска дома си и отива в планината, защото не е в състояние повече да живее като роб и намира свобода и възможност да наказва злосторниците над народа си в хайдушкото движение.

Оттук логично следва, че няма исторически и фактически основания Панайот Хитов да бъде третиран с подценяване, понякога с отрицание, само поради факта, че се занимава главно с четите чак до освобождението на България и да се омаловажава неговата роля като патриот, революционер и изключителна личност, каквито са малцина в българското революционно движение и през Възраждането изобщо.

Въпреки ценното биографично изследване на К.Косев, в литературата продължават да господстват неверни, принизяващи личността и делата на П.Хитов твърдения и характеристики. Натрупани са предубеждения, които безкритично се повтарят в различни варианти. Освен незачитането на изворите от и за него, предубедеността към Хитов се подхранва постоянно от фалшивия и научно несъстоятелен подход към голямата тема "Левски", за изтъкването на чиято роля, понякога съзнателно, понякога без авторите да си дават сметка за това, всички негови предшественици и съдейственици, включително Раковски и Каравелов още повече Хитов, са омаловажавани и непълноценно оценявани, обикновено с натрапчиво противопоставяне на неговото дело и приноси на тези и на всички останали. Съвсем излишен за толкова ярка и безспорна личност като Левски и изобщо антиисторичен и в разрез със законите на науката, този подход има крайно вредни резултати за историческата адекватност на създаваните чрез подобна погрешна методика на предубедени тълкувания, създава неверни представи за личности, явления и събития. Той е довел до редица заблуждения и за П.Хитов. Нему се признава без колебания хайдутството, а по-голямата част от пътя му на революционер се поставя в повечето случаи под съмнение и му се приписват слабости и грешки, каквито или не съществуват в този вид, в който се представят, или са третирани едностранчиво, без съобразяване с по-широк кръг извори, или пък не се прави опит да бъдат разяснени и обективно преценени. Ще се спра само на някои подобни случаи, както и на някои неизяснени моменти от живота и дейността на П.Хитов, които са криво тълкувани или се отминават без внимание, а се нуждаят от допълнителни проучвания.

* * *

По хронологически ред първият недостатъчно изследват въпрос е този за промяната, която настъпва във вижданията и участието му в революционното движение поради собственото му развитие и под въздействието на идеите и инициативите на Г.С.Раковски. Направеният тук анализ на спомените на войводата очертава началната фаза на този процес и той трябва да бъде продължен, но за това тук нямаме възможност. Ще отбележим само, че разказът на Хитов за онова време, т.е. за 1861-1863 г., съдържа безспорни данни за тези години като фаза, когато продържавайки да остава в България и да действа с четата си, той вече прави плановете си за бъдещата дейност все във връзка с намеренията на Раковски, постоянно се интересува от начинанията му, зависещи и от очакваното военно стълкновение на Сърбия с Турция. То обаче няколкократно е отлагано по ред обективни причини: поради слабостта на княжеството, още незавършената му военна подготовка, поради сложното състояние на набелязания съюзник - Гърция - и, разбира се, поради постоянната намеса на великите сили, стремящи се да осуетяват и осуетяващи замислите на княз Михаил Обренович и правителството за реализиране на интензивни действия срещу империята.

Заслужава да се посочи, че през тези ранни години П.Хитов, под влиянието на писанията на Г.С.Раковски и слуховете за замисляни или подготвяни освободителни акции, вече разсъждава различно от по-рано, преценява ситуацията в Сърбия и международните възможности и пречки българското въстание да се опре на княжеството. Другояче казано, имаме основания да приемем, че още преди срещата си с Раковски войводата е започнал да се приобщава към неговите идеи и плановете му за общонационална въоръжена борба в споразумение със Сръбското княжество, но с категорично определена национална политическа цел - освобождението на България. Т.е. началната му обичайна хайдушка дейност - наказание на отделни турци, провинени със злодеяния от различен вид към отделни българи - сега се насочва към политическа, общонационална цел - освобождението на народа и отечеството. Догадките в това отношение, към които го води собственият му опит на спонтанна съпротива срещу поробителите, с помощта на Раковски са намерили нов смисъл и той вижда своите задачи и тези на хайдутството все по-различно: в обединено и общо освободително движение на българския народ с ясна национална цел. В този процес на промяна вече и четите в Балкана придобиват за него ново значение - на въоръжени и действащи ядра от и в общата борба за свобода начело с признатия и от него водач Раковски. Всички споменавания на Раковски и дейци, свързани с неговата дейност от 1861-1862 г. нататък, са в този дух и с винаги подчертавано желание и нетърпение час по-скоро Хитов да се присъедини към неговите освободителни инициативи, както и с надежди международната обстановка да стане благоприятна за тях.

Ето няколко илюстрации за това колко голямо място вече заемали плановете на Г.С.Раковски в очакванията и намеренията на войводата. По достигащи до него слухове, писмени известия и чрез специални свои пратеници до великия котленец в Белград, по-късно и в Букурещ, Хитов постоянно се информира за ситуацията, радостно предполага участието на четата си или преживява разочарования, когато обстоятелствата попречват за разгръщане на широка борба, както през 1862 г. поради събитията в Белград и ранното разкриване на емисарите на Раковски в Търновско и Сливенско. И въпреки всичко все очаква да настъпи моментът на решителния бой за свобода.

През есента на 1863 г. заедно с четниците си Хитов се прехвърля в Сърбия, очевидно с желание да бъдат по-близо до Раковски и помощниците му и до евентуалните събития в Сърбия и Турция. Тук не намират Раковски, но войводата се запознава с редица известни, прославени в миналото дейци като Иван Кулин, с участници в I Българска легия и в плановете на Раковски като Ив.Кършовски, с икономически и политически емигранти, с дошлите в княжеството известни хайдушки главатари като Ильо Марков и Цеко Петков и с мнозина други българи като например Калчо Пасков, който макар да остава градинар и през следващите години, от това време е постоянен доверен човек на Хитов, изпълнява негови поръчения и тайни мисии сред емиграцията в Сърбия и Румъния, също и вътре в България, до сливенци и други революционни дейци в различни селища, включително и по времето на БРЦК. По-нататък Хитов си сътрудничи по различни освободителни задачи и със старите войводи - с Ильо и Цеко и с Ив.Кършовски, който, както е известно, става писар на неговата чета от 1867 г.[22] Изобщо пребиваването на П.Хитов в Сърбия от есента на 1863 г. и през следващите месеци има изключително важно значение за неговото запознанство и по-нататъшните му отношения с българската политическа емиграция в Сърбия, частично и с тази в Румъния. Това е всъщност естествената среда на привържениците на Раковски, някои от които и дейни участници в негови революционни инициативи.

Това пребиваване в княжеството го въвежда и в политиката на сръбското правителство и княз Михаил, които обявяват публично, че в техните големи цели фигурира и готовността да подпомагат системно и съдействат на освободителните движения на южните славяни, в това число и на българите. Тази политика и декларациите за нея не са еднозначни и съдържат и тайни завоевателни цели и действия за осигуряване хегемонията на Сърбия над южните славяни, дори на Балканите. Но обективно предполагат и реално сътрудничество за проектираните въстания в съседните земи. Без да е безкритичен, както е известно, П.Хитов полага в течение на повече от десетилетие много усилия да оползотвори за българските планове и освободителни цели заинтересоваността на официална Сърбия от комбиниране на предвижданата от нея война срещу Турция с народните движения и въстания в България и другите страни под османска власт, най-вече в Босна и Херцеговина.

Заедно с това, разпитвайки навсякъде и българи, и сърби за Г.С.Раковски, П.Хитов се докосва и до сложната атмосфера на емигрантския живот и непривичните за някои българи изключителни качества на техния водач-сънародник. С ерудицията, политическия си опит и познанства той се откроява от общата маса и проявява по начин, който те често не разбират правилно. И търсейки обяснение за необичайното му за поробен и подтиснат българин поведение, понякога го обвиняват във възгордяване, стремеж към разкош и демонстриране на външни прояви на водач и политик. А Раковски фактически става признат политически представител на своя народ и страна пред света и конкретно пред сръбските официални власти, среща се с княз Михаил Обренович и със сръбски министри, води преговори по българските работи с тях. Разстроен от подобни слухове, неразбиране и кривотълкувания, които му се виждат невъзможни, Хитов е отбелязал в спомените си тези свои преживявания. Войводата си изградил идеален образ за човека, пръв призовал да се обединят дотогава разпокъсаните хайдушки чети около общонационални цели и да започне организирано освободително движение за спасение на България от чуждото владичество. Поради това естествено не приемал на вяра дребнавите одумки за Раковски и се ядосвал, че ги разпространяват. Това преживяване толкова силно е засегнало войводата, че той на няколко места го отбелязва в спомените си. "Аз толкоз ми стана мъчно, щото не можех да се побера в кожата си, ще пукна от яд, дали е това истина. Толкоз голяма надежда да имами ний в Раковски, от когото чака избавлението си България, поне тогавашните прости емигранти. Като тъй мислехме, че Раковски е в състояние сичко да направи... Два-три дена ще умра от яд защо да чуя таквиз укорителни думи за най-прочутия българин."[23]

Тези думи на П.Хитов, както и други споменавания за същото, ясно свидетелстват за огорчението му от несправедливите одумвания на Раковски и са достатъчно показателни за образа на човека и водача, на когото българите и самият войвода се надявали да спаси отечеството им от чуждото робство. Мъчителните терзания не биха били така силни, ако Хитов наистина не бил уверен сам в това. Но клеветите явно не му повлияли - за това говори фактът, че веднага след като пристигнал в Румъния, той потърсил не другиго, а Раковски и от него искал да узнае какво е положението и какво се предвижда за освободителните борби. Наистина още при първата им среща през май 1866 г. в Букурещ двамата веднага намерили общ език. Срещата представлява интерес в разказа на войводата и за него, и за Раковски, който също с радост и с пълно доверие приел госта си, разказал му за събитията в Румъния, преврата срещу княз Куза и свалянето му от престола, за предложенията на Й.Братияну българският революционер да събере свои сънародници-доброволци за въстание в България и в помощ на новото правителство. Сподели и предпочитанията си към княз Куза заради подкрепата, която давал на българските емигранти, както и за създалата се ситуация около него заради това след преврата. Тъй като бил следен от новите власти, Раковски решил да се оттегли в мушията на Н.Балкански, поканил и Хитов да отиде с него там и последният приел.[24]

Тази случка в общи линии е известна от други извори, но не във всички подробности, които са подтвърдени и изяснени в "Забележките" от самия войвода. Най-същественото сведение в тях се отнася до взаимното доверие и уважение, които съпътствали срещите на двамата големи българи в Букурещ. Впечатлява особено топлото, чисто човешко чувство, което изразява Хитов към вече тежко болния кумир на българските патриоти и неговата готовност да облекчи участта му, като го придружи в доброволното му оттегляне от Румъния, станало наложително при създалите се там неблагоприятни обстоятелства за него.

Спомените на П.Хитов съдържат конкретнни данни за пътуванията му с Раковски из Молдова и Русия - до Одеса, Киприяновския манастир и обратно в Румъния след избора на новия княз Карл Хоенцолерн и омиротворяването на политическата атмосфера. Някои от тях не се намират другаде, поради което разказът на спътника и очевидеца на перипетиите в последната година от живота и дейността на великия коленец са особено ценни както по информациите си, така и за сърдечното отношение на войводата към народния борец и страдалец, на когото със снизхождение и разбиране прощава и някои външни прояви, предизвиквали неласкави коментари.[25]

Разбира се, онова, което е особено ценно, са пряко документираните от Хитов автентични съображения на Раковски да не приеме предложенията на Й.Братияну и обстоятелствата, които обуславят напрегнатите му отношения с инициаторите за създаването на Тайния комитет и отстраняването на големия революционер от него. Съществена е и оценката за ситуацията на Балканите след избухването на Критското въстание, което възбужда и у българските патриоти нови надежди за активизиране на революционните им освободителни инициативи. Скептицизмът на Раковски за неблагоприятни перспективи на гръцкото въстание и на други балкански революционни акции, макар може би подсилен от физическата му невъзможност да предприеме евентуална акция в и за България, което той споделя откровено с Хитов,[26] се оказва политически далновиден - героизмът и силният подем на критяните са бързо смазани от Турция и великите сили,[27] а очертаващите се народни движения и планове за война срещу Турция на съседните балкански страни, включително и България, постепенно временно затихват.

Във връзка с това заслужава да бъде отбелязано особено, че от разказа на П.Хитов става несъмнено ясен фактът за негови намерения при създалата се революционна обстановка да бъдат организирани няколко чети в България, на което Раковски също реагира отрицателно. Едно от главните му съображения против се дължи на горчивия му опит от нежеланието на чорбаджиите, т.е. богатите емигранти, да подпомогнат подобно народно дело.

Два момента са съществени в информацията на Хитов по тези въпроси. Първо, че още преди Русия, Сърбия и Добродетелната дружина да замислят прехвърлянето на български чети през пролетта на 1867 г., войводата има свои, чисто патриотични съображения за български революционни акции, независимо и преди политическите комбинации на съседните държави и Русия, които избират за свой партньор от българска страна надеждните за тях богати българи от кръга на "старите", а не революционерите около Раковски, Хитов и други емигранти. Това впрочем, както се знае, е и една от причините за ограничения обхват и политически ефект от четническото движение през 1867 г. Във всеки случай спомените на Хитов недвусмислено доказват, че това движение от началото си има два непокриващи се и нееднозначни по същност и намерения източници: самите революционери - хайдути и привърженици на Раковски като инициатори и реална действена сила, обстоятелство, което нерядко се пропуска и на първи план се извежда ролята на Добродетелната дружина и стоящите зад нея Русия и Сърбия. Колкото ограничени и несъответни на реалните възможности за по-значима революционна акция през 1867 г. да са четите на П.Хитов и Ф.Тотю, повече от явно е, че без дотогавашната хайдушка и четническа традиция и без съществуващата готовност на определена общност от народни борци с опит и горещо родолюбие, нито това движение, все пак разбунило духовете на българите и разтревожило Портата и европейските кабинети като опасен и нежелан от тях признак за активизиране на българското освободително движение, нито дипломатическите комбинации и намеренията на "старите" и Н.П.Игнатиев[28] биха били въз-можни. С мемоарния си разказ най-изявеният от хайдушките войводи, тръгнал решително към преобразяването си като национален революционер чрез идеите на Раковски и контактите си с него (косвени и лични), разкрива тази вътрешна, народна страна,[29] първична и като инициатива и замисли на четническата акция от 1867 г. и нейното логично продължение във Втората българска легия за подготовка на командири за него и във величавия и трагичен епилог на четническата тактика на Раковски - новите широки планове за въстание от 1868 г. и четата на Х.Димитър и Ст.Караджа.

Вторият важен момент, по който П.Хитов дава ценна информация по непосредствени свои наблюдения и размисли в този важен период от развитието на българската история, е свързан с отношенията между Раковски, съответно и привържениците му, и богатите българи около Добродетелната дружина. Макар че това е времето на звездния миг на тази организация - на най-голяма за нея политическа активност с изключително важно политическо и общонационално значение и макар че при условия за пълноценно изпълнение на плановете на Дружината тя не можела да се справи без революционерите, естествено без благословията и призивите на Раковски, богатите се опасявали от възможността, нежелана от Русия и от тях, привържениците на въоръжената борба да разгърнат широко и по-продължително народно движение. Оттук и непрекъснатите усилия на "старите" и на Русия по едни съображения, на Сърбия по други, нужната за целите им четническа акция да бъде сведена до публична демонстрация и заплаха към Турция, без да бъде допуснато да прерасне в по-широко народно движение, което би излязло от техния контрол и намерения.

Тези известни факти получават конкретизация и допълнително осветление от свидетелствата на П.Хитов и неговите както обикновено трезви и политически зрели преценки на непосредствен наблюдател и участник в събитията. В Румъния той си съставил вярно впечатление за "старите", техните двойнствени позиции по освободителното движение и за отношенията им - също нееднозначни - с неговия ръководител Г.С.Раковски. Обективната прозорливост на мненията на войводата по тези въпроси учудва по съдържанието и задълбочеността си и по това, че те почти изцяло съвпадат с днешните научни оценки, основани на по-широк изворов материал от български и чужд произход и на изследвания за различни аспекти на ситуацията през 1867 г.

При това сведенията на войводата в известно отношение дават някои обяснения и черти за поведението на "старите", които често се пренебрегват в съвременната литература. А те са максимално достоверни, защото отразяват и разкази на самия Раковски, на Н.Балкански и други емигранти и личните впечатления на Хитов от няколкото му срещи със "старите", които той поискал, за да ги убеждава да отпуснат средства поне за 2000 пушки. На това Хр.Георгиев и останалите от Дружината не само не склонили, но и внушавали на войводата да мине с малка чета, без да прави опит за вдигане на въстание, а само да даде знак, че и българите могат да застрашат спокойствието в Турция.

Освен това П.Хитов знаел и за срещата на "старите" с представители на одеските българи през пролетта на 1867 г. и въз основа на такава разнострaнна осведоменост представя както политическата линия на богатите българи, така и отношението им към Раковски през последните месеци от живота му. Пречупени през собствения му опит от контактите със "старите" и явното им нежелание да подкрепят по-големи революционни акции, преценките на войводата са най-значимият и най-достоверен източник по този въпрос, който се свързва и потвърждава и от български, сръбски и други европейски извори за съвместните планове на Добродетелната дружина със Сърбия под тайните указания на Н.П.Игнатиев и неговите виждания за определящата роля на Сърбия и подчинената на българите, в чиито възможности да воюват за свободата си и да се управляват сами не вярвал и поради това градел руската политика на Балканите и спрямо българското освобождение от гледната точка на Сърбия и претенциите й за хегемония. Това, смятал Игнатиев, ще осигури на Русия влиянието й и възможността да оползотвори освободителните движения на южните славяни и политиката на княжеството за генералните имперски цели и планове за господство на Балканите и на Проливите.

Панайот Хитов събрал по разни поводи различни впечатления и за отношенията между богатите българи и Раковски, които основателно обобщава така: "Раковски нямаше приятелство с Букурещките българи", а те страняли от него, оправдавайки това с неговото поведение - че харчи пари безразборно, според тях, че в изданията си "по своето убеждение напада, дето иска и където иска", очевидно имали предвид най-вече критиката му спрямо руската политика и спрямо поведението на членовете на самата Дружина. Недоволствали също, че не търпял никой да му дава съвети, т.е. не се съобразявал с техните мнения и внушения, което било неизбежно поради различията между тях.

От собствените си разговори с лидерите на Дружината П.Хитов разбрал повече за техните възгледи, които обясняват неотзивчивостта на богатите към идеите и революционните действия на Раковски и други привърженици на въоръжените акции на емиграцията и вътре в страната, включително и към неуспешния опит на самия войвода да убеди "старите" да отпуснат материална помощ за организиране на повече и по-многобройни чети през 1867 г. и да бъдат използввани благоприятните условия поради Критското въстание и другите балкански събития.

Фактът, че Хитов поискал на "старите" пари поне за 2 000 пушки, или най-малкото да бъдат въоръжени около 1 000 души, които да минат Дунава,[30] показва ясно, че неговият план съвпадал с общите начертания на Раковски за по-широко четническо движение, което да предизвика по-голямо раздвижване в България и да даде по-реален израз на освободителните стремежи и готовност на българите. Богатите букурещки политици обаче далеч не обнадеждили Хитов в тези планове, както не подкрепяли и плановете на Раковски дотогава. Хр.Георгиев разубеждавал войводата с аргументи, които разкриват главната причина за неразбирателствата между двете групировки сред емиграцията: дълбоки различия във вижданията за възможностите на българския народ и за стратегията, която трябва да се следва в усилията за освобождението му.

Тези и други съображения, които изложил пред Хитов вождът на Дружината, фактически доказват, че личните качества и външните прояви в поведението на Раковски съвсем не били причината за неотзивчивостта на разполагащите със средства, от които се очаквало не да тръгнат на смърт в сражения с турците, а само да пожертват малка част от богатствата си за народното дело. И че именно политическите различия и себичността им били в основата на неотзивчивостта на Добродетелната дружина към всички инициативи на Раковски, а през 1867 г. и на несъгласието им с намеренията на Хитов да организира по-масово четническо движение.[31] Такива ще са съображенията и поведението им и през следващото десетилетие, чак до Априлското въстание и Руско-турската война от 1877- 1878 г.

Съобщеното от П.Хитов по този въпрос е твърде съществено. Ето какво му станало ясно за възгледите и съображенията на Хр.Георгиев и неговите съмишленици. Първо: "Ние сами, българите, не можем направи нищо на турците...- заявил лидерът на "старите".- Ние ще работим със Сърбия, за да можем да съединим техните и наши сили, та тогава може би и ще направим нещо."[32] На това Хитов възразил с основателните си лични впечатления за Сърбия - че тя не е готова за решителни действия срещу Турция и няма нито намерения, нито възможности да предприеме нещо. Хр.Георгиев не приел това мнение, защото според него войводата не познавал плановете на Сърбия и преговорите на Дружината с правителството й, както и предстоящите срещи с негови представители, на които щели да бъдат решени всички въпроси. От други извори знаем, че преговорите на "старите" със сръбското правителство претърпели различни перипетии, но в крайна сметка ходът и изходът им подтвърдили скептицизма на П.Хитов и реалистичната му преценка, че по нейни вътрешни причини на Сърбия не може да се разчита. Ситуацията в княжеството наистина била трудна, за да се реши да подкрепи българите, още повече да започне война с Турция, която била обвързана и със замислениия едновременен конфликт на Гърция с империята, и така можело да се осигури успех и за двете малки държави. Освен това, което е особено съществено като твърде комплициращо и определящо обстоятелство, нежеланието на Западна Европа от повече усложнения на Балканите и затрудненията за Портата и великите сили, а и колебливите позиции дори на царското правителство, което в крайна сметка също не било готово за изгодна за него реакция при евентуално активизиране на Източния въпрос и разширяване на Критската криза.[33] Така че, макар тогава все още да нямал пряк достъп до сръбските управляващи среди, войводата Панайот се ориентирал вярно в политическите обстоятелства и в спора си с Хр.Георгиев за перспективите излязал по-прав и предвидлив.

Тези позиции, твърде съществени за вярната и обективна характеристика на П.Хитов в този ранен момент на неговото развитие от хайдутството към четническото движение в духа на идеите на Раковски, заслужава повече внимание, отколкото му се отдава в изследванията, където по-често изобщо не се отбелязва. А всъщност това реалистично негово отношение към намеренията и възможностите на Сърбия доказва вярната, а не предубедената преценка за мнението му какви са мястото и ролята на княжеството в българските работи. Т.е. свидетелства, че легендата за неговото т.н. "сърбофилство" е едно от неоснователните подозрения на някои емигранти, които или не познавали истинските му възгледи и поведение, или пък по други съображения му приписвали несъществуващи грехове.

Спорът на Хитов със "старите" за техните прекомерни очаквания от Сърбия през 1867 г., породени главно от руски внушения, говори тъкмо обратното - че той определя политическите си позиции от българските национални цели, поради което и толкова настоява за организиране на чети, значи за активизиране на българското революционно движение, а не разчита на Сърбия и не поставя в зависимост от нея националното движение и интересите на своя народ. Това не означава, че той не разбира ползата и дори необходимостта от революционно сътрудничество на българите с другите южнославянски народи. Напротив, със здравия си усет на народен водач по-нататък все по-ясно осъзнава - по собствени впечатления и под въздействието на политическите обосновки на Л.Каравелов - двустранната полза от едновременни революционни действия в България и в сръбските области под турска власт, както и българските интереси като определящи за българите в двустранните отношения със Сърбия.

Още една проява на П.Хитов в Сърбия при новата ситуация на революционно напрежение сред южните славяни и усилията на най-демократичните организации - БРЦК и Обединената сръбска омладина през 1871-1872 г., също отразяван предубедено в официалната литература и породил недоразумения и неверни преценки, се нуждае от по-пълно и обективно изясняване на патриотичните му съображения, определени от българската национална кауза. Става дума за премълчаваното или все още мъгливо и непрецизно, от някои автори превратно тълкуваното активно участие на войводата в подготвителните работи да се постигне споразумение за координиране на въстаническите действия на българите, босненците и херцеговинците през 1871-1872 г., когато БРЦК и Омладината еднакво преценяват благоприятната международна обстановка след поражението на Франция - главната крепителка на Турция - във войната ѝ с Прусия, обединението на Германия и нейното сближение с Русия, както и отменянето на унизителните и затруднителните клаузи на Парижкия мирен договор за руската държава. Тази ситуация в Европа била комплицирана за великите сили и от революционните събития във Франция с обявяването на Парижката комуна и последиците от нея, разтърсили не само Франция, но и цяла Европа. [34]

БРЦК (главно Л.Каравелов и Д.Ценович, но и В.Левски, който настоява в писмото си - дописка до Каравелов от януари 1871 г. последният да се разбере с "братята сърби" за съвместни действия срещу Турция)[35] се споразумява през пролетта, лятото и есента на 1871 г. за едновременни въстания.[36] От своя страна П.Хитов намира общ език с черногорски и сръбски омладинци и войводи и се договаря с известния черногорски сердар Перо Матанович при избухването на въстанията те двамата да ги подкрепят със свои чети, съответно в България и Босна и Херцеговина. Веднага осведомява за това Левски, спазвайки вече установения ред в БРЦК, за който ръководителят на вътрешните комитети настоява пред него и другите войводи - да не предприемат нищо без знанието и съгласието на вътрешните дейци. Писмото на Хитов е от юни 1871 г., отправено до Левски по доверен пратеник, който трябвало да доразясни съдържанието му, написано немного конкретно - по конспиративни съображения, обаче достигнало до Левски чак през септември, когато той се завърнал в Ловеч след голямата си половингодишна обиколка из България, когато посещава и Цариград с несбъднали се надежди да получи материална подкрепа за народното дело от тамошните богати българи.

Понеже по време на продължителната си обиколка в България от април до края на септември 1871 г. не бил още запознат с преговорите на БРЦК с Омладината, както и с международните обстоятелства в Европа и на Балканите, ръководителят на вътрешните комитети отговаря на Хитов на 29.IX.1871 г. с обичайната си реакция - да не се предприема нищо без негово съгласие, каквото всъщност войводата иска с писмото си от юни. Без да се противопоставя на възможно сътрудничество със сърби и черногорци (по неговите думи до Каравелов от януари с.г. с предложение да проучи техните намерения и дали искрено желаят взаимопомощ с българските революционери при подготвяното въстание).[37] Но не смята за подходящо и полезно за работата войводата да се договаря с някого вън от комитетската организация.[38]

От отговора на Левски се вижда също, че до 29.IX.1871 г. редица неща, които Хитов немного ясно съобщавал или само загатвал, допринесли за това му мнение и че Левски не получил реално впечатление за ситуацията и за предложението на Хитов. Освен това по неясни причини до Левски не достигнал текстът на споразумението между П.Хитов и П.Матанович, приложен от Хитов към писмото му, и така за него останали неизвестни конкретните съображения и договореност между двамата войводи за съвместни революционни действия, което задълбочило неяснотите и предопределило становището на ръководителя на вътрешните комитети. Недоразумението около този случай се разсейва наскоро, когато Левски научава от Каравелов, Д.Ценович, А.Кънчев и от писменото предложение за съвместни революционни действия, които му изпращат, както пише "черногорските юнаци", а всъщност омладински дейци, за благоприятните условия за въстание и в Босна и Херцеговина, и в България и за известни надежди Сръбското и Черногорското княжество поне да предоставят оръжие, за което Омладината прави настоятелни постъпки пред правителствата и монарсите им.[39]

Колко сериозно приема Левски последните известия показва фактът, че въз основа на тях през януари 1872 г. дава спешно нареждане до вътрешните комитети да започнат веднага усилена подготовка за скорошно въстание, защото "време за неизпущане е", че братята сърби и черногорци се готвят за бой, а българите трябва да започнат борбата за своето освобождение едновременно с тях срещу общия им поробител. В окръжно писмо до комитетите от 16.I.1872 г. той ги запознава подробно с това, начертава им конкретните задачи и им заявява, че и дори ако не вземат нужните мерки, Централният комитет е решен да обяви въстанието, а те ще носят тежка отговорност пред народа си, че не са изпълнили своя дълг.[40]

Въстанието в трите области под турска власт е осуетено от намесата на руската дипломация, която решава колебанията на сръбското правителство за макар и ограничена подкрепа, но в случая това не ни интересува.[41] Съществено е, че щом получава достоверна информация за преговорите между БРЦК и Омладината и общата им договореност и планове за едновременни координирани въстания, Левски одобрява тези замисли, преценява също, че моментът наистина е подходящ и предоставя възможност чрез съвместни удари срещу Турция от няколко места да се постигне успех; задвижва комитетската организация за подготовка на въстание в България и насърчава членовете за енергична и бърза работа. Така всъщност той се солидаризира както с преговорите на Л.Каравелов и Д.Ценович, така и с позициите на П.Хитов от лятото на 1871 г., които в началото не са достигнали до него в своята пълнота и тогава той не се е убедил в неговите думи. По-късните данни и най-вече окръжното от 16 януари 1872 г. за пряка и незабавна подготовка на въстание едновременно с тези в съседните южнославянски области под турска власт, защото иначе "сме загубени во веки веков",[42] доказват ясно, че несъгласието му с Хитов от преди няколко месеца наистина е резултат от недоразумение и непълна осведоменост и че той веднага го променя, когато се убеждава в сериозността на замислената съвместна акция. Другояче казано, макар и неумело изразена като стил и език, преценката на войводата, че се е създало благоприятно положение на Балканите и в Европа за координирано въстание, е основателна и е подтвърдена от по-нататъшното развитие на събитията и от промяната в становището на Левски.

Но толкова недвусмислени мнения и преценки на В.Левски в окръжните писма от януари 1872 г. не могат да бъдат премълчавани, както обикновено се прави. А той е убеден, че черногорци и сърби скоро ще "захванат с тур(ците) бой... Следователно, тряба бързание, зачтото в много не сме приготвени, а хората като ни гледат, че мързеливо работиме, няма да ни чакат... Ако ли пък ни преварят горните, за които казахме, и се захванеше бой с тур(ците), и то ще е за нас честита случка и за неизпускание време е..., зачтото инак сме загубени во веки веков." При известната предпазливост на Левски, особено по отношение на Сърбия, и при често повтаряното му мнение, че не бива да се почват революционни действия преди достатъчна подготовка, тези нови негови позиции се нуждаят най-малкото от пояснение, а и от исторически анализ. За нашата тема те са особено важни, защото потвърждават съгласието му с преценките на П.Хитов. Впрочем Левски и директно го заявява през януари 1872 г. в окръжното писмо до сливенци наред с възраженията му за "някои грешки", според него, на войводата: "Вижте и в Панайотовите писма, че положението ни е такова, както ви и ний пишем." Повече от очевидно е, че във вижданията на Левски са настъпили промени, за които той имал достатъчно основания. И това осветлява толкова експлоатирания случай от временното им неразбирателство по този въпрос.[43]

В историческата литература обаче преобладава едностранчива трактовка за този случай. Той е използван обикновено като едно от "доказателствата", че П.Хитов не е разбирал, нито следвал възгледите на В.Левски, че е действал произволно и недисциплинирано и изобщо се различава съществено от него. Такива заключения се правят въпреки очевидния факт, че в своето писмо той запознава Левски с установеното от него споразумение за едновременни действия и с възможностите, които са възникнали, и очаква неговото становище по повдигнатите въпроси. Подобни заключения и тълкувания се повтарят неоснователно. Също така, без да се вземат предвид другите документи и промяната във вижданията на самия Левски няколко месеца след резкия му отрицателен отговор.

Наличните български и чуждестранни извори и редица изследвания на наши, югославски и руски историци предоставят достатъчно данни за проектите на БРЦК и Омладината за едновременно въстание през 1871-1872 г., които също доказват, че случката с неразбирателството между П.Хитов и В.Левски от това време е резултат от недоразумение и че войводата вярно е преценил ситуацията и е споделил своевременно мнението си с ръководителя на вътрешните комитети. С това недоразумението се задълбочава още повече, а двамата дейци на ръководството на БРЦК неоправдано се отдалечават. Междувременно П.Хитов се разболява много тежко и задълго, както войводата пише "на смърт", което фактически прави невъзможно, дори и при готовност, той да се върне и заработи в родината си. Но и известието за това достига до Левски почти половин година по-късно и той вече разбира, че войводата не е в състояние нито да пътува, нито да действа и престава да повтаря настояванията си за неговото завръщане.

Липсват подробности около обстоятелствата, но несъмнено е документирано, че тази промяна и нарежданията до комитетската мрежа настъпват в резултат на преките контакти, установени от омладинците с ръководителя на вътрешните комитети през декември 1871 или в самото начало на 1872 г., във вид на писмено предложение до Левски за външно и вътрешнополитическите обстоятелства в Сърбия и съседните области под чужда власт, които правят необходимо и възможно въстание в Босна и Херцеговина, евентуалната му подкрепа от Черна Гора, може би и от Сърбия, и от тук - създават благоприятни условия и за скорошно въстание в България, координирано с тези на изброените области. Самото писмо на омладинците до Левски не ни е известно, та не знаем дали не е споменато в него още едно важно събития от есента и зимата на 1871 г. - борбените настроения в Хърватско се разгръщат в значително съпротивително движение, ръководено от известния тамошен патриот Е.Кватерник.

Въпреки неуспеха на този въстанически опит, патриотичното възбуждение в хърватските и сръбските области под австро-унгарска власт дестабилизира политическото господство на чуждите владичества и двете империи и също би улеснило едно ново координирано въстание. Политическото безпокойство и замислите за въстания в земите на южните славяни под чужда власт се коментира нашироко и с тревога в периодичния печат и в дипломатическата кореспонденция, разбира се, най-вече във Виена и Цариград както и в сръбските, и черногорските вестници и общественост.

Така че П.Хитов, винаги интересуващ се от подобен род събития, можел лесно да научи за брожението в по-голямата част от южнославянските области. Още от избухването на френско-пруската война той следял военния сблъсък между двете съседни и съперничещи си държави и си изработва собствено мнение какви последици ще има той за великите сили и за южнославянските народи и държави. И именно с тях аргументира пред Левски в разискваното свое писмо от юни 1871 г. благоприятните условия за едно българско и други въстания и необходимостта от споразумение и едновременни действия на българите със съседните и родствените им народи.[44]

Натрупваните недоразумения поради непълна или едностранчива осведоменост не са само между Левски и Хитов, шестват неизменно и трайно и в историческата, и в публицистичната литература. А думите, с които войводата предава съобщенията, констатациите, мотивите и мненията, са толкова недвусмислени, независимо от неумелите му фрази, че ако ги четем и интерпретираме непредубедено, можем да направим тъкмо противоположни на господстващите заключения.

Всъщност още в първото изречение на писмото си П.Хитов ясно заявява своите заключения от ситуацията в Европа вследствие на войната. При това се обръща не само към Левски, но към ръководството на БРЦК, което също обикновено се отминава неоснователно. "Братя и господа -започва той.- Принудева ма денесно(то) општ(о) положение у Европа да ви питам за моето мнение дали е умест(н)о. Ас мисла чи е време и ния да пот(ъ)рсим нашо праву от наште господари..." И понататък на няколко пъти войводата подчертава, че очаква мнението на съмишлениците, т.е. на ръководството на БРЦК, по повдигнатите от него въпроси за новите важни моменти в международната политика и за предварителните си преговори за сътрудничество и че ще пристъпи към изпълнение на плановете си за въстание, ако получи одобрението на Левски и другите "братя и господа".

Ето и няколко от тези фрази, които правят явно, че П.Хитов не е започнал нещо самоволно, а осведомява революционната организация за свои идеи, които ще осъществи само при условие, че те бъдат одобрени и подкрепени от революционната организация, т.е. съгласно правилата, възприети от БРЦК: "Ас ви мола [за] отговор... Ето приносантия писмото ми ще ви разкажи за много работи и ще видити дали е тай или не. А ще ви мола да ми отговорити или опалномощити некой от вас да доди да са споразумейми и да говориме подробно за сичко."[45]

Следователно в разглеждания случай, както и по други поводи, П.Хитов не само не смята да действа и не действа отделно, несъгласувано и противоположно на революционната организация, но търси и предлага на ръководството ѝ няколко възможни варианта, за да го информира, да обсъди заедно с него и да постигне предварителна договорка с представителите му по основни въпроси на народното дело. В същия смисъл пише и на Д.Хр.Попов, чрез когото изпраща с доверен човек (Калчо Пасков) писма за България и Румъния, т.е. следва практиката, установена в БРЦК за връзка с неговите ръководители чрез Данаил в Т.Мъгуреле. А на сливенци обстойно разяснява, че международната политика налага скорошни въоръжени действия, но в цяла България, а не разпокъсано. Тук намираме също данни за трезвите възгледи на Хитов за политиката на Русия и не само в момента, но и по време на войните ѝ с Турция, когато изоставя българите и българския национален въпрос.[46]

Потвърждението на правотата на Хитовите виждания дава основания да престанат несправедливите и необективни обвинения срещу него само по отговора на Левски от 29.IX.1871 г., като дори писмото на войводата от юни с.г. и свързаните с него документи не се анализират и оползотворяват поради предубедеността на някои автори. А съображенията му, колкото и да не са напълно ясно и буквално изразени, разкриват съдържанието си, ако бъдат обективно разгледани и съпоставени с другите налични данни от български и чужд произход. При това много съществено е, че съобразяването с наличните извори дава възможност да се установят важни страни от политическите виждания на войводата, а и на Левски, през 1871-1872 г.

Предубежденията и предпоставените трактовки за възгледите и дейността на П.Хитов пречат за обективния и критичен анализ на изворите и по други въпроси. Изхождайки от също предпоставени и силно политизирани позиции, че при всички случаи единствено Левски е прав, а всички останали не, без да се взема предвид възможната непълна осведоменост поради разстояния и други причини или поводи, пропускани и недооценявани при преценката на комплицирани обстоятелства и отношения вътре в организацията, често се пренебрегват лесно обясними или доказуеми по извори условия, свързани с войводата. Такъв е случаят и с постоянно повтаряното обвинение, че като не се завръща в България съгласно настояванията на Левски, войводата не признавал и не разбирал ролята на БРЦК, не се подчинявал на ръководителите му и разединявал революционните сили. Но тук се пропускат няколко съществени факти и реални условия, които действително му пречели да стори това, което се искало от него.

Ако не си затваряме очите пред действителните обстоятелства обаче, ще стигнем до други и по-близки до тях изводи. На първо място следва да вземем под внимание съображенията на самия Хитов, че като известна личност за турците и дипломатите, в България той не би бил полезен, дори че присъствието му може и да вреди на организацията. Тези аргументи войводата не развива достатъчно подробно и естествено Левски не ги приема и продължава да настоява за завръщането му. Но и неговите намерения, и Хитовите обяснения би трябвало да се преценят аналитично, за да се стигне до убедителен и съответстващ на действителността отговор за различието в мненията им по този въпрос и причините за тях. Нещо повече - ще се види, че Хитов не отказва да участва в хода на подготовката и на предвижданото въстание изобщо, а изтъква опасностите и отрицателните последици от свое постоянно пребиваване в България и то поради независещи от него обстоятелства, най-вече поради заболяването си, влошило се по-късно. Дори в писмото от юни 1871 г., където обяснява съображенията си за ситуацията и възможностите за успешно съвместно въстание, той еднозначно изказва готовността и намерението си и с какво би могъл да съдейства на народното дело. И пише: "Ето ас от ван мога да ви помогна, когато щети." А когато започне въстанието, "ако намерите за ножно, ас и ватре дофаждам (дохождам) да започна, когато ма повикати. Дето ма отредити, ас сам готоф да ви посложа като честит син на народа си."[47]

Такива са заключителните думи на същото писмо на П.Хитов и те не оставят никакво място за колебание за намеренията му най-активно да подкрепи приготовленията за въстание и пряко да участва в него. Напълно категорични са и желанието и готовността му да премине в България непосредствено преди началото на боя и с цел да помогне за организаторската и ръководната работа, т.е. в това, което предвиждат функциите му на главен войвода, които не са му официално отказани, а продължават и за БРЦК и предвидените от него въоръжени действия.

Тук се сблъскваме с още един недоизяснен и пренебрегван въпрос от замислите за въстанието - за ролята на войводите на чети в подготвяното в началото на 70-те години въстание. В приетия през пролетта на 1872 г. Устав на БРЦК има два главни раздела: за комитетската организация като средство за политическа и практическа подготовка на народа за въоръжената борба и за войводите като военни ръководители на самите въстанически действия. Изрично е отбелязано, че приетият устав ще важи до прогласяването на въстанието, а тогава, "като се захване революцията, силата на тоя устав пада и се заменя с друг военен закон, който войводите със съгласието на Центр(алния) комитет ще наредят".[48] Правата и задълженията на войводите са обособени в отделни параграфи в Устава от 1872 г., като правомощията и длъжностите им са формулирани в подробен отделен член на главата за тези на правителството и революционните работници. Той гласи: "Войводите са длъжни: а) да прегледат позициите в Българско; б) да изберат и определят бранителните точки и да направят нужните фортификационни планове за укреплението им; в) да назначат операционните и комуникационните линии; г) да направят план за революцията; д) да приготвят нужния военен закон; е) и най-после да дигнат народните байраци и да прогласят народната свобода."[49]

Повече от очевидно е, че ръководството и дейците на БРЦК в периода на най-активната дейност на организацията за подготовка на революцията предвиждат изключително важни задачи за военното ръководство на въстанието и че още отпреди са смятали, че то ще бъде насочвано от най-опитните за такова ръководство - войводите. Повече от ясно е също така, че между тях дотогава и през 1872 г. няма друг по-опитен, по-познаващ революционните действия и по-близко свързан с БРЦК войвода от П.Хитов, а и, както се казва, най-мъдър и по-широко осведомен от другарите си и за международната политика и мястото на Българския въпрос, съответно и предстоящото въстание в страната. В устава и в достъпните ни документи името и тези му качества не са изказани директно, но те са несъмнен факт и следователно именно той може да бъде и е бил главната фигура между войводите със стара слава и дългогодишен полезен опит.

Въпреки вкорененото отдавна заблуждение, че комитетите и Левски като техен организатор, т.е. БРЦК, отхвърля изобщо четите, поради което са взаимнопротивопоставяни в литературата, всъщност и до приемането на цитирания текст за големите правомощия и отговорности на войводите, те и четите като форма на борба очевидно са били общоприета перспектива въз основа на традициите в българското, а и не само в българското освободително движение.

Критичното отношение на БРЦК към т.н. "четническа тактика" на Раковски и възприемането на възгледите от БРЦК за пренасяне центъра на борбата вътре в страната, се отнасят само за една страна от тази тактика - инициативната роля на емигрантските чети и очакванията чрез тях да бъде вдигнат народът на общо въстание в България. Самият Левски, започвайки да изгражда комитети, не изоставя и грижите за осигуряване на войводи за бъдещото въстание. В първото си инструктивно писмо до Д.Хр.Попов от 5.II.1871 г. той отделя много място на този въпрос, като му обяснява колко е важно да издири подходящи хора, които да работят в България за комитетското дело, и отделно изброява нужните лица за войводи в различните типове местности: в градове, села, в планините и пр. и какви качества са необходими за всеки вид войвода. Същевременно и другият главен проблем за въстанието - набавянето и пренасянето на закупеното оръжие през Дунава и съответно трудното събиране на средства за него, занимава и вътрешните дейци, и емигрантските през цялото време, та чак до Априлското въстание.[50]

И военният закон, който трябва да замести устава от 1872 г. при обявяването на въстанието, изглежда е предизвиквал вниманието на ръководителите на БРЦК. Не са известни предварителни разработки за военни правила освен отделни бележки, някои доста обширни, отново съставени от П.Хитов. От полза за бъдещия закон биха били и подробните правила (на брой 55) от най-общи високи изисквания до подробности на всекидневието за образуването и дейността на народните горски чети. Войводата е сметнал за нужно да остави и писмено описание на своите заключения от практиката си на водач, организатор и главно отговорно лице за най-разпространената, но некодифицирана форма на въоръжена борба. Както постъпва и със спомените си, каквито не си е дал труд да запише подробно и целенасочено никой друг от известните войводи с изключение на диктуваните и често видоизменявани и от записвача спомени на Ф.Тотю.

Всъщност и двамата се ръководели от съображения за интересите на революционното движение и дейците му, но ги преценявали при различна степен на осведоменост и от различна гледна точка. Слагайки основите на комитетската организация в България, нейният създател по обясними причини се стремял да събере всички потенциални народни сили в една сплотена, дисциплинирана и действена общност, подчинена на неговото централизирано ръководство и на единна обща насока.

От такава гледна точка са логични и изискванията на В.Левски към П.Хитов, но те имат и една нереалистична страна, произхождаща от обективната ситуация с войводата, на която се базират и съображенията му, поради които той възразява да се върне и остава вън от България.

Не бива да се забравя, че П.Хитов е известен на турските власти още като хайдушки водач и особено от 1867 г. нататък, когато броди с четата си из планините, предизвиква потери и войскови части, изпращани по следите му, а появата на български четници привлича вниманието не само на Портата и местната администрация, но и на европейските дипломати, печат и общественост като признак, че и в България могат да се очакват усложнения , нежелани от великите сили и от Турция. Войводата познавали и многина българи, което въпреки родолюбието на повечето от тях криело опасност той и евентуалната му дейност да бъдат лесно разкрити. От такава обективна гледна точка възражението и обясненията на Хитов били основателни. Слабо допустимо е Левски да не си е давал сметка за това, но явно и други съображения го ръководели за настояванията му П.Хитов да се върне в България. Несъмнено едно от тях се е основавало на характера на революционната комитетска организация, която той изграждал в България - строго централизирана и подчинена безусловно на едно ръководство и ръководител, за какъвто бил определен и упълномощен той - Левски - и бил, от една страна, дълбоко лично убеден в нуждата от единоначалие, но от друга бил и задължен от положението си на единствен пълномощник на БРЦК за България да следва правилата на централизираното, единоначално ръководство.

За настоятелните изисквания на В.Левски към П.Хитов той ще да е имал и други съображения, произхождащи от вижданията му за предстоящото въстание и очакванията - негови и на революционерите в и вън от България - за мястото и бъдещата роля на Хитов във въоръжената борба.

Поради негативните и подценяващите насоки и преценки за войводата Панайот, изобщо се забравя, че Левски - наред с критичните моменти в писмата му до него от 1871 г. - цени високо бившия си войвода и, което е напълно естествено и логично, уважава статута и реалния му авторитет и умения и гледа на него като на един от главните военни ръководители на подготвяното въстание по плановете на БРЦК. Нямаме никакви основания да пренебрегваме и тази позитивна страна от настояванията на създателя на вътрешните комитети пред Хитов да се завърне час по-скоро в България.

Цялата дейност на П.Хитов и особено след 1867 г. нататък, добре известна на Левски и високо ценена от него, свидетелства, че войводата продължава да бъде една от най-активните личности в БРЦК и занапред. А това означава, че и известността му от четническото движение през 1867 г. ще продължава да привлича вниманието на сънародниците му, на турските власти и на заинтересованата европейска дипломация. Вън от България войводата можел по-лесно и по-пълно от Левски да се осведомява за постоянното наблюдение над него и за пречките, създавани от външни сили, на революционните му инициативи.

И така било във всекидневието на дейността му. Четата, предвождана от него през 1867 г. и ръководното му място в четническото движение тогава, вдигнали доста шум в Цариград и европейските столици. Знае се обаче, че и веднага след изтеглянето му в Сърбия дейността на Хитов после била наблюдавана, когато участва в организирането на Втората българска легия, т.е. на школата за военно обучение на бъдещи бойци и командири за нови чети и е отговорното лице от българска страна за нея. Тези факти също не останали в тайна нито за цариградските власти, нито за европейските правителства. Не представлявало трудност за тях и да узнаят, че Хитов се ползвал с голям авторитет и влияние сред българската революционна емиграция и че тя очаквала от него през 1868-1869 г. и по-късно да възглави новата фаза на четническото движение, всъщност по плановете на БРЦК, за предвижданото въстание вътре в България. И че именно поради това той бил провъзгласен отново за главен войвода. Кореспонденцията му от това време с голям брой повечето млади емигранти, потенциални четници, които постоянно му напомняли нетърпението си да тръгнат с него през Дунава или през сръбската граница за Балкана, достатъчно красноречиво показват тази атмосфера.[51] А това от своя страна пък означава, че при такова възбуждение слухове за революционните настроения на българските емигранти и връзките им с главния войвода стигали и до румънското, и до сръбското правителство, но и до Портата и европейските кабинети, които постоянно атакували двете съседки на България, че насърчават и подпомагат заедно с Русия българското освободително движение и нови четнически акции.

Разбира се, най-добре били информирани цариградските власти. Освен това именно тогава - през 1868-1870 г. - шпионската централа, създадена по австрийски образец от Али паша, предприела няколко енергични акции в Цариград и сред емиграцията с цел да събере сведения и по възможност да внедри свои агенти сред българските революционери, та чрез тях да осуети замислените четнически и други действия, включително и проектираното въстание през 1869 г., за което, както е известно, били предназначени двете обиколки на Левски в България през зимата и лятото на 1869 г.[52] А той съгласувал системно своята дейност с главния войвода, пътуванията и дейността си в България и Румъния чрез предварително определен специален посредник - Тодор Ковачов в Т.Мъгуреле. Запазените информативни писма на Ковачов до Хитов не оставят място за колебание за постоянните контакти на Левски с Хитов чрез Т.Мъгуреле и изпращаните информации за извършеното, за констатираното в България и за нови намерения, включително и през четирите месеца, които прекарал в Румъния между двете си обиколки (от края на януари до май 1869 г.) и за сътрудничеството си с емиграцията там, главно с все още съществуващата радикална група в ТЦБК около Ив.Касабов и Т.Райнов. Посредническата информативна кореспонденция на Т.Ковачов с П.Хитов е запазена и обнародвана от Д.Т.Страшимиров преди почти един век,[53] та няма никакви научни основания да бъде пренебрегвана или омаловажавана, както правят някои автори.[54]

Можем само да съжаляваме, че Т.Ковачов, за разлика от далновидния войвода, не е запазил неговите отговори до Ковачов и чрез него до Левски, които биха ни разкрили по-конкретно взаимовръзката им през тази изпълнена със събития до края на август 1869 година, когато започва работата в България от лятото на 1870 г. на бъдещия създател на вътрешните комитети на БРЦК.

Освен че съдържа редица конкретни сведения, разменяни чрез Т.Ковачов от двете страни (от Левски до Хитов и от Хитов до Левски), кореспонденцията на Ковачов (дори и доколкото е налице) доказва по безспорен начин, че независимо от резултатите от обиколките на Левски с перспективно значение за по-сетнешната му дейност, независимо и от новите виждания, които тези обиколки породили или доразвили у него, въстанието, предвиждано по време на няколко пъти и отлагано, по замисъл представлявало комбинирани действия на вътрешни чети, които Левски [55] в споразумение и с други дейци като В.Ганчев да подготвят и тези вътрешни отряди да се съединят с емигрантски от Румъния и Сърбия. За главен войвода и военен ръководител бил признат и от революционерите сред емиграцията, и от тези вътре в страната именно П.Хитов. Поради това и поради авторитета и опита му Левски смятал за свое задължение в началото на 1868 г. да поиска от него съгласие, за да замине за България с малка чета. През 1869 г. да го информира постоянно за работата си и за възможностите или както се установило в края на август - за наложителността обявяването на въстанието да бъде отложено за следващата година. Левски съобщава на войводата чрез Ковачов и своите аргументи за това: поради неподготвеността на народа за въоръжена борба, липсата на оръжие и пр.[56]

Емигрантските чети също били осуетени по обичайната причина - липса на средства и пречките, създавани от Румъния и Сърбия, които пък през 1869 г. при още ненапълно затихналото Критско въстание се намирали под постоянния натиск на Турция и великите сили да не съдействат на българските революционери, т.е. и на разпалването на нови въстанически огнища на Балканите. Турската агентура сред българските революционери вътре и вън от империята успяла да разкрие част от плановете за въстание и да арестува повечето дейци, които работели в България или Цариград, като Васил Ганчев Плевнелията, д-р Г.Миркович, Е.Хр.Кърпачев и редица други.[57]

В Сърбия също били изпратени тайни агенти, които събрали сведения за революционните приготовления, за които всички емигранти знаели, че се водят под ръководството на главния войвода Панайот Хитов. Така че значителните разкрития, направени от турската шпионска централа сред българските революционери през 1869-1870 г., заплашвали пряко и П.Хитов. Какво го очаквало, ако се приближал до България, още повече ако се върнел в родината си, и колко немислимо било той да работи вътре в страната без опасност за себе си и за народното дело, показва участта на Филип Тотю - другия водач на чета през 1867 г., при това обикновен, а не главен войвода. Самонадеян по природа и вдъхновен от легендата, която създал за подвизите си на "хвърковат" и неуловим хайдутин, той остава в Румъния, движи се из крайдунавските български колонии и е във връзка с тамошните революционери. Той поддържа и слуховете за нови чети, предизвиквайки така Портата и европейските дипломати и създавайки неприятности на румънското правителство. Поради това то го интернира във вътрешността на страната, далеч от Дунава и сънародниците му и накрая с помощта на руската дипломация го прехвърля в Южна Русия, където той остава до Източната криза и фактически е отстранен от системна революционна дейност.[58]

Макар че Левски отначало търси контакти и с този известен войвода, той се натъква на други затруднения с него. Тотю, не особено умел в политическите работи, преживява по-бавна еволюция (поне непълноценно) към новите идеи и принципи на БРЦК. Нещо повече - увлича се под руско влияние в акции със славянофилски характер и цели и се опитва да спечели за тях свои познати и ръководителите на БРЦК. Предлага им да направят изложение от името на българския народ до руския император с молба за помощ и осигурят към него подписите и печатите на максимален брой българи. Предприема и самоволна агитация в Силистренско за вдигане на въстание там.[59] Фактически Тотю остава откъснат от революционното движение в течение на цялото десетилетие до руско-турската война, което е и целта на царските власти с приютяването му, подобно и на други южнославянски революционери, също като него осигурени с известна материална помощ. Така наистина те са спасени от преследвания, но е постигнато другото - в периода на политиката на Русия за омиротворяване в отношенията ѝ с Турция да бъдат отстранени опасните безпокойни елементи и прославени водачи от революционно-освободителните борби на народите им.[60]

Случаят с Ф.Тотю показва достатъчно ясно ситуацията, в която се намирали изявените войводи, прочули се сред сънародниците си, но и пред Портата и европейските кабинети и пред какви опасности от различно естество били изправени те, ако се завърнат в България, или дори само ако са в близост до нея, както опитва без успех Ф.Тотю. Последиците за него хвърлят светлина и върху основателността на поведението на П.Хитов - да остане в Сърбия, едновременно и отдалечен от българската граница, и в постоянни връзки със сънародниците си в княжеството, в Румъния и в страната, а и практически чрез Д.Хр.Попов - в постоянен контакт с В.Левски и Букурещкия Централен комитет. Каквито и различия и недоразумения да възниквали с тях, за войводата Панайот, който преживял влиянието на Раковски заедно с няколко поколения български революционери, било естествено да се присъедини към БРЦК и да подпомага усилията на ръководителите му в и вън от България. Фактически той бил схващан от емигрантите в Сръбското княжество и на временно пребиваващи там революционери като привърженик на БРЦК и негов главен представител сред българската емиграция в Сърбия. Така се отнасяли към него и сръбските власти.

Независимо от недоволството си, че Хитов не се съгласил с настояванията му да се върне в България и останал в Белград, Левски се отнасял с доверие към него, приемал го като виден участник в новата революционна организация и му предоставил тайна връзка с нея като цяло и с вътрешните комитети в частност чрез своя пълномощник за контакти с революционната емиграция Д.Хр.Попов в Т.Мъгуреле, който единствен имал право да приема и препраща писма и лица, които искали да се срещнат с председателя на БРЦК Л.Каравелов, с Ловчанския комитет и лично с В.Левски - ръководителя на вътрешните комитети. Пратеници с тайни задачи осъществявали връзките между войводата, Т.Мъгуреле, Букурещ и Ловеч.[61] През пролетта на 1871 г. Хитов подпомогнал А.Кънчев за пребиваването му в Белград и го препратил при Левски през Т.Мъгуреле и Д.Хр.Попов до Ловеч. Почти по същото време помогнал и на Д.Общи (който изявил желание да работи в България) да намери Попов и чрез него Левски. Но, както показват изворите, в тези два случая войводата действал диференцирано. Докато А.Кънчев получил пълна подкрепа и препоръка от него, за Общи, когото познавал от по-рано, той се въздържал да даде категорична препоръка, а оставил на емигрантските дейци и на Ловчанския комитет да решат да бъде ли насочен към Левски или не. От своя страна и Д.Хр.Попов, предвид видимите резерви на П.Хитов, бил доста сдържан при изпращането му в Ловеч и го оставил да чака в Румъния. В крайна сметка Левски решил да се срещнат и наредил на ловчанци да го изпратят при него.[62]

Споменатото по-горе участие на П.Хитов в разговорите и споразуменията на БРЦК с Омладината през 1871 г. също доказва, че в една от най-дейните и плодотворни години от работата на организацията той се чувствал като част от нея и допринасял за инициативите ѝ. Това му участие е важно и по другата спомената причина: в Белград той дружал със сръбски и черногорски омладинци и се договорил именно с тях за организиране на чети при избухването на въстанието чрез един от известните и влиятелни южнославянски революционери, също свързан с Омладината - черногорския сердар Перо Матанович. Този факт показва ясно очевидните предпочитания на Хитов към южнославянските революционери, от които с основание, както и БРЦК, очаквал реална помощ и дейно сътрудничество в освободителната борба на своя народ.[63] Тази линия на доверие и контакти с представители на революционните среди в Сърбия, Черна гора и сръбските области под турска власт продължава и в по-късните му инициативи до Източната криза и по време на нея. Това от своя страна дава основание да преценим още веднъж, че обвиненията на някои емигранти и съответно на късни автори към него, че бил "сърбофил", че "се водел" по политиката на официална Сърбия и от нея определял поведението си в българското революционно движение, са не само пресилени, но и неверни.

П.Хитов, напротив, показвал явно предпочитание към революционните и демократичните сили в Сърбия и другите южнославянски земи и виждал, както и БРЦК, надежда за съвместни координирани действия именно с тях. Омладината и привържениците ѝ били най-радикалните и постоянни критици на правителствата в Сърбия и Черна гора. Фактически те съставяли опозицията в тези страни, включително и по националната политика на двете правителства и монарсите. В това отношение Хитов следва собственото си убеждение, до което стигнал през продължителното си пребиваване в Сърбия. Но това убеждение е аналогично, всъщност съвпада с ясната и категорична постановка за съюзниците на българите в революцията в първата Програма на БРК - по същество текст, включен и в приетия през 1872 г. Устав на БРЦК. Тук Л.Каравелов формулира сътрудничеството с народите и организащиите, борещи се също като българите за своето политическо освобождение, като единствено надеждно съюзничество.[64]

Това съвпадение на вижданията на идеолога на БРЦК и на П.Хитов е обяснимо: и двамата познавали по-добре от другите дейци на БРЦК реалните условия в двете южнославянски княжества и в областите под турска власт. А също и наложителността от революционно сътрудничество с другите страдащи под робство народи.

Позициите на войводата Панайот не се различават по същество и от възгледите на В.Левски за ползата от българо-сръбското революционно сътрудничество. Заедно с критичността си към официалната политика на княжеството, произхождаща от собствените му впечатления във връзка с разтурянето на Втората българска легия и при други събития, той не само не изключва контактите и съвместните действия със сродните движения и групировки в сръбското общество, но и настоява в дописката си - писмо до Каравелов и "Свобода" от януари 1871 г. той да се свърже с "братята сърби" и провери намеренията им за съвместни действия срещу Турция заедно с българите. И за инициативата на БРЦК от следващите месеци на 1871 г. да изпрати с такава цел своя делегация в Белград с негово участие, ръководителят на вътрешните комитети не се противопоставя по същество, не отхвърля възможното взаимодействие и взаимопомощ в борбата, дори заявява, че в подходящия момент и лично ще участва в проучването на евентуалното споразумение с "братята сърби". Несъгласието му е само именно за подходящия момент - той смята, че преговори дори с официална Сърбия могат да се водят, но след като комитетската организация на БРЦК в България укрепне и бъде извършена известна подготовка за въстанието.[65] В края на 1871 и началото на 1872 г. обаче, когато получава писмено уверение за намеренията на "черногорските юнаци", т.е. на Омладината, за сходството на вижданията им за освободителните революции в България и другите южнославянски области под турска власт, вече не само не изчаква такъв момент, а дава нареждания за незабавна подготовка на комитетите за въстание съвместно и едновременно с другите народи. И по-късно, през 1872 г. търси съдействието на видни омладинци като Й.Маркович за приемане на млади българи за военно обучение в сръбски учебни заведения.[66]

Тези факти са безспорно доказателство за действителното, а не предубедено тълкуване на отношението на Левски към Сърбия и сръбската демократична общност в лицето на Омладината и свързаните с нея среди в Черна Гора, Босна и Херцеговина. Но заедно с това тези факти свидетелстват, че той и П.Хитов мислели еднакво, а не били на противоположни или различни позиции относно ползата от революционно сътрудничество на българите със сърбите, черногорците и другите южнославянски народи. Сродни били и вижданията им за историческата обусловеност и политическата наложителност на такова сътрудничество. И за двамата важи и диференцираното им отношение към официалната политика на двете свободни княжества, от една страна, и към демократичните и революционните сили в лицето на народните движения и техния политически представител - Омладината и различните групировки в нея, от друга.

Убежденията на войводата Панайот и тези на В.Левски са съзвучни и с разбиранията на Л.Каравелов, формирани въз основа на добрата му осведоменост за традицията на сътрудничество във въоръжените акции на южните славяни през XIX в. Обединява ги и трезвото и реалистично отношение към официалните власти и към Омладината и народните освободителни движения. Но председателят на БРЦК има преимуществото, че още в Русия и по-късно добре се запознава с теорията и практиката на европейските национални и социални движения, които също по силата на историческите обстоятелства са стигнали до принципа за революционно сътрудничество между народите, дори и в практиката на организационни връзки и обединения. Преимущество за Каравелов представляват и личните му познанства още от Русия и Сърбия с видни омладинци, включително и с идеолозите на трите насоки в Омладината. С Вл.Йованович се познавал от по-рано, но през 1868 г. прекарал повече от шест месеца заедно с него в австро-унгарските затвори по едно и също неоснователно обвинение; също с най-влиятелния и деен идеолог и политик на организацията Св.Милетич и редактор на омладинската "Застава" ("Знаме"), получаван и оползотворяван от Каравелов. С Милетич той бил в приятелски и политически връзки от самото начало на дейността си в Сърбия и Румъния. Важни били и идейните и практическите контакти на ръководителя на БРЦК със Св.Маркович - най-радикалният от всички омладински лидери и близък на Каравелов по формирането си в Русия, където учил и попаднал също в кръговете на руските революционери демократи и особено на онези, които изповядвали идеи със социално-утопическа насоченост.

Накрая, но не по важност, трябва да имаме предвид постоянните настоявания на съмишлениците на БРЦК сред емиграцията и в страната войводата Панайот да издейства сръбска помощ за тяхната борба и съгласието на управляващите да разрешат и подпомогнат формирането и преминаването на българска чета от сръбска на турска, т.е. българска територия, които доказват, че във възгледите си за нуждата от сръбска подкрепа не е бил самотен, а напротив - тази му надежда била споделяна от мнозина съмишленици и те активно внушавали на войводата да търси и осъществи сътрудничество със сърбите. Такива са фактите и историческата логика и те опровергават кривотълкуванията за "просръбски" възгледи и дейност на П.Хитов.

* * *

Авторитетът, с който реално се ползва П.Хитов пред членовете и съмишлениците на БРЦК и пред ръководителите му и доверието им към него, нещо повече - фактът, че те държат на мнението му и го ценят, намира очевиден израз по време на подготовката за общото събрание на БРЦК през пролетта на 1872 г. и предварителните обсъждания на проекта за устав от 1871 г., представен от Левски на събранието на Ловчанския комитет в края на септември същата година. Тогава веднага заедно с А.Кънчев той започва изготвянето на преписи, които разпраща до видни дейци на БРЦК и комитетите, а по време на двете си големи обиколки с новите си помощници през есента на 1871 г. сам ги разнася из редица селища в страната. Левски предоставя екземпляр от Проектоустава и на П.Хитов (наред с такива до Д.Хр.Попов, Д.Ценович и др.)[67] И в този толкова важен момент от живота на БРЦК войводата показва политическа прозорливост, организационни умения и възгледи, които го отделят от останалите дейци извън Каравелов и Левски.

Единствените подробни запазени бележки по редица пунктове от проекта са тези именно на П.Хитов.[68] По всяка вероятност те са били разгледани най-малкото в заседания на общото събрание, а може би и по-рано - в хода на неколкократните обсъждания на Устава на БРЦК и на постъпилите предложения за корекции и добавки. Във всеки случай главното съображение на Хитов за корекция на програмната формулировка е прието. Отнася се до перспективата за републиканско управление на бъдещата свободна държава, както гласи проектоуставът. Като подчертава, че споделя републиканската идея, Хитов обръща внимание на условията, при които ще бъде решаван Българският въпрос дори и след успешно народно въстание - от големите държави, повечето от които са монархически и могат да попречат на освобождението на България поради искането за република. Както е известно, в приетия от общото събрание през 1872 г. Устав на БРЦК това искане не фигурира и определянето на формата на държавно управление е оставено за в бъдеще. В протокола от общото събрание липсват конкретни данни как точно е извършена тази корекция, както и кога, и от кого: при предварителната работа на комисията, избрана, за да прегледа и предложи текста на устава; на общото заседание на представителите, които разглеждали текста, предоставен от комисията, член по член и накрая изцяло; или пък Каравелов и Левски са обсъдили, приели и отразили мнението на войводата по време на продължителното пребиваване на Левски в Букурещ преди събранието именно във връзка с подготовката му и обмисляне на предстоящите задачи и работа.

Бележките на П.Хитов пристигнали рано - още в началото на 1872 г., така че двамата ръководители на БРЦК са разполагали предварително с тях. Възможно е също така, и това е най-вероятният вариант, поради важността на въпроса за бъдещото държавно управление на България той да е бил разглеждан и на трите фази от окончателната обработка на ръководния документ на организацията - нейния Закон.[69]

Другояче казано, напълно възможно е и в предварителната редакционна обработка на Устава на БРЦК от Каравелов и Левски, и при разискванията в комисията, и при общото обсъждане от всички участници в събранието, съображението на П.Хитов да е било съобщено, коментирано. Във всеки случай факт е, че то било прието. Естествено от решаващо значение били мненията на Каравелов и Левски и заключителното становище на представителите на комитетите.

Най-същественото в този изключително важен за революционната организация политически пункт от Закона с програмни и организационни начертания е фактът, че мнението на П.Хитов намерило подкрепа и било зачетено от най-дейните участници в комитетите и ръководството на БРЦК като далновидно и основателно. Обстоятелството, че била извършена такава генерална промяна по важния въпрос за бъдещето на свободна България свидетелства по най-категоричен начин с колко голям, не само легендарен хайдушки и войводски, но и несъмнен политически авторитет се ползвал П.Хитов в редовете на БРЦК. А аргументацията му и сериозността, с която се отнесъл към текста на Проектоустава, доказват колко действителни основания имали дейците и ръководителите на революционната организация да искат от него мнение и да се вслушат в думите му. И това станало въпреки и едновременно с дълбоките му републикански убеждения, както, разбира се и на Л.Каравелов, който години наред ги прокламирал, разяснявал и отстоявал, включително и в разширения програмен документ от 1870 г. "Български глас. От БРЦК". Също така и въпреки и едновременно с предпочитанията на Левски към републиката, която той нарича истинското "народно правление" и я смята най-подходяща, а и необходима за българския народ.

Предложението на П.Хитов явно намерило разбиране и у представителите на вътрешните и емигрантските комитети на БРЦК на събранието, в преобладаващата си част най-дейните и всеотдайни негови членове и работници. Възможно е и други от участниците в събранието да мислели за евентуалните неблагоприятни последици за освобождението на България от публичното обявяване на републиката като форма на управление на свободната българска държава. Но само в забележките и предложенията на Хитов намираме загриженост и политически анализ на възможните усложнения и пречки, както и за тактическата стъпка, която трябва да се предприеме като наложителен компромис за постигане на главната цел на българите - освобождението им от турско владичество и възстановяването на държавната самостоятелност на България.

В писмото на П.Хитов до В.Левски за Проектоустава се съдържат и редица чисто организационни предложения, добавки, уточнявания, извлечени от дългогодишната му практика от работа с човешки общности и усилия за целенасочени и сплотени действия за постигане на народните задачи и цели. С особено внимание той настоява да се подхожда предпазливо при провинения на участниците в наложителната всестранна проверка на отправените към тях обвинения от други дейци. Загрижеността на Хитов по този въпрос естествено идвала от опита му на хайдушки и четнически войвода, но очевидно и от твърде суровите наказания, предвидени в Проектоустава - в почти всички случаи смърт. В тази част от приетия Устав няма много смекчаващи промени, но в други членове фигурират разпореждания за внимателна проверка преди да бъде взето решение за наказание (и не еднолично), именно в духа на препоръките на войводата.[70]

Бележките на П.Хитов, както се вижда, били твърде полезни за общото събрание и приетия от него Устав на БРЦК, задължителен за всички членове. Макар поради тежко заболяване да не можал да участва пряко в събранието, Хитов фактически присъствал със знанията, опита и здравия си народен дух и разум. С поканата да участва в общото събрание и задълбоченото му писмено мнение за Проектоустава по различни практически и политически въпроси, фактически се дава отговор на онези предубедени автори, които искат да го представят като отделен от БРЦК, неразбиращ новите идеи и единствено критикуван и отричан от Левски - както видяхме, по няколко пасажа от писма на последния и без зачитане на други извори, които опровергават тази преднамереност в оценките за него и го представят съвсем различно: като политически мислеща и действаща личност със свое място сред дейците на БРЦК, всъщност като един от ръководителите му.

За авторитета, с който се ползвал П.Хитов пред Л.Каравелов, В.Левски и дейните членове на комитетите на БРЦК в и вън от страната, говори самият факт, че неговите бележки и предложения в голямата си част били приети от участниците в събранието. Може би и други от тях имали подобни колебания, но именно той изразил политическите съображения по важния въпрос за формата на държавно управление и предизвикал разсъждения, разисквания и тактическата промяна по него. Мнението му по това и по други - организационни - положения в уставния документ също свидетелства недвусмислено, че макар и далеч от България и Букурещ Хитов живеел с проблемите на БРЦК и принадлежал към най-изтъкнатите му дейци.

* * *

Наскоро след общото събрание разкриването на комитетите от Тетевен до София, подир няколко месеца и на част от тези в Тракия, когато започнали арестите на голям брой комитетски дейци и Левски бил осъден и обесен, а в Румъния Портата приедприела преследвания срещу Л.Каравелов, Д.Хр.Попов и други емигранти, новите обстоятелства предизвикали неизбежни затруднения за по-нататъшната дейност на БРЦК. Положението се влошило още повече, когато само месеци по-късно била разкрита група от най-активните комитети в Тракия. Един от малцината възможни заместници или поне продължители на Левски - Ат.Узунов, също бил отстранен. Тогава П.Хитов се притекъл и пряко в помощ на революционната организация.[71] Той отишъл в Румъния и заедно с Централния комитет в Букурещ предприел акция сред българските емигранти за набиране на парични средства, които винаги липсвали и без които не била възможна някаква по-нататъшна резултатна работа. Заедно с това с продължителната си обиколка в румънски и руски градове се постарал да активизира емигрантските комитети и членовете им с цел да се възобнови дейността на БРЦК в и вън от България. Тази крайно необходима мисия на Хитов обаче дала ограничени резултати - емигрантите не били склонни да предоставят пари, а и повечето от тях не разполагали със средства. Все пак обиколката му помогнала да бъдат подновени връзките между българите в различни селища с БРЦК в Букурещ и понеже това станало непосредствено преди началото на голямата Източна криза от 1875-1878 г., дейността му имала полезен ефект за политическото активизиране на революционната емиграция за предстоящите събития.

4. Панайот Хитов по време на Източната криза (1875-1878 г.)

При започналия конфликт на Хр.Ботев с Л.Каравелов[72] срещу БРЦК и Букурещкия централен комитет, дейна роля изиграл Ив.Драсов, завърнал се от Чехия през Белград, за да се срещне с П.Хитов. Той положил много усилия да го спечели за групата на Ботев и да използва авторитета му сред българските емигранти в интригите си срещу Каравелов. В Румъния поради това Драсов станал една от главните фигури в конфликта и в създаването на новия ръководен център начело с Ботев - Българския революционен комитет (август 1875 г.). Вдъхновен от започналото въстание в Херцеговина, комитетът веднага взел прибързаното и необмислено добре решение за незабавно въстание в България без необходимата елементарна подготовка, което било и главната предпоставка за бързия му разгром и неуспеха на цялата революционна акция.

Данните за действителното отношение на П.Хитов към групата млади революционери и Българския революционен комитет са оскъдни и не дават достатъчно основания за категорични заключения и преценки по това. Във всеки случай ясно е, че за противниците на Л.Каравелов било много важно да привлекат Хитов на своя страна, за да използват авторитета му сред революционната емиграция и легализират вътрешните раздори, които се разгорели. За това най-активно работел Ив.Драсов чрез писма и чрез посещението си в Белград на път за Букурещ през юли 1875 г.

Едва ли прозорливият войвода си е правел илюзии за неоснователната припряност на младите революционери около Ботев и настървеността им срещу Каравелов и други дейци на БРЦК, срещу Букурещкия централен комитет. Липсват данни да са го занимавали като наложителни в момента за българите и техните социалистически мечтания. Но явно той се тревожел от неочакваното отдръпване на Каравелов от пряката ръководна политическа дейност в края на 1874 и началото на 1875 г., както и от слуховете и враждебните внушения от Ботевата група и от интриганти като Ив.Драсов, водени от амбиции за властване и ръководни позиции, непосилни за възможностите им. Това давало достатъчно основания за участието му в Българския революционен комитет.

Най-близък свидетел на възбуждението в сръбското общество в и извън княжеството след избухването на Херцеговинското въстание и убеден привърженик на координирани революционни действия на българите с другите южнославянски народи, П.Хитов естествено се отзовал на поканата на младите революционери да участва в обсъждането на положението и за вземане на решения как да постъпят българите и то в смисъла на техните декларации, че трябва да се заработи усилено за въстание в България, за да не бъде пропуснат благоприятният момент.

От своя страна П.Хитов внимателно следял и въстанието в Херцеговина, и политиката на Сърбия с оглед на актуализирането на отдавна предвижданата нейна война срещу Турция именно в такъв момент на революционни настроения, още повече на започнало въстание, с перспектива да се разшири и в други области, включително и в България. Този въпрос сигурно е бил разискван и на учредителното събрание на новия ръководен комитет на „младите" - Българския революционен комитет, противопоставен на БРЦК, на Букурещкия централен комитет и най-вече на председателя на организацията Л.Каравелов. От публикациите на Ботев и други извори е ясно, че създателите на БРК разчитали също като Каравелов и Хитов на въстанието в Херцеговина и на сръбско-турска война като важен външен фактор за успеха и на българското въстание. Те предвиждали да изпратят свой представител в Сърбия и Херцеговина, за да заявят подкрепата си за въстанието, да установят политически контакти и ги вземат предвид при решенията си. Така че между възникващия БРК и Хитов, както впрочем и между войводата и Каравелов, К.Цанков и поддръжниците им, нямало различия по принципния въпрос за значението на събитията в Сърбия и Херцеговина, макар че младите революционери гледали пооптимистично и по-нереалистично от дейците на БРЦК, включително и от Каревелов и Хитов, на събитията и очакваната война.

Ролята, която новите ръководители отреждали на войводата Панайот, била твърде значима. То личи и от настоятелните покани да участва в учредителното събрание, което преди всичко трябвало да прогласи отстраняването на Л.Каравелов и стария Централен комитет и да създаде ново ръководство от техните среди. Явно е и от факта, че те определили на Хитов почетното място на председател на събранието. Това потвърждават и решенията за въстанието, които били взети.

Не са известни подробности за становището на войводата по това прибързано решение. От други случаи знаем, че когато някои емигранти настоявали за незабавни действия, той винаги проверявал внимателно реалната обстановка - вътрешно българска и международна - и се придържал към основателния принцип, че българите трябва да държат сметка за политическите дадености, от които зависело в значителна степен българското въстание или дори отделна революционна акция. Това дава основания да предположим, че и през 1875 г. не изневерил на своето трезво отношение на истински народен политик. В случая с участието му в учредителното събрание на БРК през август с.г. прави впечатление, че той останал твърде кратко в Букурещ и побързал да се завърне в Белград. Причината може би е била в някакви очаквани от него важни събития в сръбските управляващи или демократични среди. За нерешителността и обективните затруднения на правителството и от там и на демократичните промени, Хитов по правило не си правел илюзии и именно поради това му били нужни много усилия, за да отстоява успешно българските интереси и да отговори бързо на очакванията на своите сънародници.

Такова реалистично съображение е напълно възможно за П.Хитов, особено и тъкмо през 1875 г., веднага след избухването на Херцеговинското въстание и очакваната включително и от българите, но далеч несигурна подкрепа за тях от страна на сръбското правителство. Но е възможно също така, необикновено краткото му пребиваване в Букурещ да е знак, че спонтанният ентусиазъм на младите и неопитни в политическите работи революционери не са вдъхнали доверие на твърде много преживелия войвода, запознат отблизо и отдавна със сложната действителност в Сърбия и нейните затруднения да пристъпи решително към осъществяване на собствените си национални задачи за доосвобождение на сръбските области под турска власт, още повече пречките пред нея да съдейства на българското освободително движение. П.Хитов не е можел да забрави това, когато младите революционери изтъквали като благоприятен аргумент за незабавно въстание в България наивно оптимистичните си очаквания, че Сърбия скоро ще обяви война на Турция, което ще улесни веднага въоръжената борба на българите. Това станало обаче възможно цяла година по-късно, но Портата и войските й бързо се справили със съпротивата на Сърбия, присъединилите се към нея Черна Гора и доброволците от южнославянските страни, включително и от България. Така че в постоянния си скептицизъм спрямо очакваната помощ от сръбското правителство П.Хитов се оказал и този път на реалистични политически позиции.

П.Хитов се срещнал и с други съмнителни и вредни прояви на инициаторите за БРК и за въстанието. Подготовката и провеждането на учредителното събрание на БРК на 12.VIII.1875 г. било съпътствано от редица мистификации и фалшификации, една от които била, че Каравелов изобщо е против българско въстание. Това твърдение било разпространявано от Ив.Драсов и други, макар Каравелов и К.Цанков изрично да заявили при среща именно с Драсов, че при възникналата революционна ситуация трябва да се подготви въстание и в България. За разлика от младите революционери обаче те не се предоверявали на оптимистичните слухове, а настоявали, че най-напред трябва да се проучи реалното положение в Херцеговина и изобщо в сръбските области и се извърши подготовка, но да не се прибързва с решения за незабавни действия.

Тази позиция на двамата ръководители на Букурещкия централен комитет била пренебрегната, а тя съвпадала и с вижданията на П.Хитов. От изворите не е ясно кога „младите“ са го запознали със своята версия за мнението на групата на Каравелов. А споменатото съвпадение било напълно логично, защото Каравелов по-отдавна и още по-добре от Хитов познавал вътрешната противоречивост на официалната сръбска политика и неблагоприятните обстоятелства, които двойнствеността й по отношение на освободителните движения създавала за тях, и не само за българското, но и за тези в сръбските области под турска и австро-унгарска власт. Каравелов редовно се информирал по тези въпроси благодарение на широките си връзки със сръбската общественост и то от всички среди - революционни, либерални, консервативни; познавал и лично големи фигури от правителствата и опозицията и имал реалистично отношение към тях. Отрано той пръв отправял и публична критика срещу отрицателните страни от политиката на княжеството спрямо народните движения и, разбира се, най-много спрямо българите.[73]

Високата оценка на Л.Каравелов за делото, ролята и личността на П.Хитов е достатъчно ясно доказана от това, че той издал спомените на войводата "Моето пътуване по Стара планина", което освен голямото значение на самия факт на популяризирането на неговата дейност, означавало и немалки материални и други затруднения за издателя, който печатал вестника на БРЦК и живеел при перманентен недостиг на средства. Но както при други полезни и необходими инициативи на Каравелов, политическите му противници от средите на "старите" и бившите дуалисти чрез поставени лица се опитали да настроят войводата срещу него с измислици и дребни интриги. Макар да бил недоволен от всъщност неизбежната стилна и езикова редакция на Каравелов, той обаче не се поддал на внушенията на интригантите да се обяви срещу изданието заради редакционната намеса и по техните преиначени тълкувания, че давайки известност на спомените, разкривал революционни тайни. Последното обвинение било напълно неоснователно, защото Хитов сам се съгласил спомените му да бъдат отпечатани, лично убеден и солидарен с Каравелов, че изданието ще бъде и за сънародниците им, и за външния свят непосредствено и безспорно доказателство за съпротивата на българите срещу османското владичество и при наглед напълно невъзможни обстоятелства. Така впрочем и станало.

Тук тази поредна интрига и становището на П.Хитов в годините, непосредствено предшестващи конфликта на Хр.Ботев с Л.Каравелов и кампанията на групата му срещу него и БРЦК, ни интересуват като свидетелство за отношенията между двамата през 1875 г. Положителният ефект от отпечатването и разпространението на спомените му удовлетворил П.Хитов и постепенно успокоил първоначалното му авторско раздразнение от редакторската намеса. Но още преди това той отказал да последва внушенията на противниците на Каравелов и публично да заяви несъгласието си с някои от поправките. Заслужава да припомним и съображенията му за това, определени от интересите на революционното движение и от голямата роля на Каравелов в него.[74] Както е отбелязал в късните си спомени, той преценил, че не е подходящо да излиза с нападки срещу най-известния в Европа български революционер, писател и публицист, който олицетворявал това движение. Все пак известно огорчение останало у него и явно на това разчитали хора като Ив.Драсов и други от инициаторите на БРК, за да го привлекат и се възползват от авторитета му за своите планове да отстранят Л.Каравелов и създадат сами ново ръководство.

Всъщност обаче войводата имал свои съображения да се присъедини към младите революционери, но те не се покривали напълно с техните планове за незабавно и прибързано въстание, а били по-близки до разумните доводи на Каравелов. Той също преценявал с основание, че Херцеговинското въстание и една вероятна сръбско-турска война, за която се заговорило отново, създават благоприятни условия за въстание и в България, но същевременно от дългогодишния си опит и от нестабилните политически условия в Сърбия знаел, че реалните обстоятелства не са достатъчни за прекомерни надежди и че българите трябва сами да извършат посолидна подготовка за предстоящата борба. Знаел добре и че в момента, колкото и несигурни още да били очакванията за война, Сърбия оставала единствената държава, от която заради собствените й интереси и цели може да се получи оръжие, без каквото българското въстание, дори само въоръжаването на емигрантски чети, било нереално и невъзможно. И тъкмо в това - да се осигури оръжие от княжеството - била най-голямата трудност, защото нямало изгледи това да стане преди да започне или да е обявена предстояща войната срещу Турция. През лятото на 1875 г. тя практически още далеч не била ясна като реална перспектива. Но за разлика от Каравелов и Хитов младежите от БРК гледали прекомерно оптимистично на ситуацията и на събранието си взели решение за съвсем скорошно въстание в България само месец след това, през септември, а на Хитов определили главната задача за прехвърляне на голяма чета - според протокола от събранието "от 500-1000-2000 и повече юнаци българи", а от Влашко да бъдат изпратени 1-2-3 или повече чети "от неопределено число юнаци", като за вторите се предвиждало да бъде повикан от Русия Ф.Тотю. Затова Хр.Ботев спешно заминал за Одеса. Но и там замислите на БРК не се уреждали веднага и той фактически останал настрана от подготовката и самото въстание. И П.Хитов, който се завърнал в Сърбия веднага след събранието, не можел да участва в работата на БРК, която всъщност взел изцяло в свои ръце Ив.Драсов.

Прибързаното решение за съвсем скорошно въстание - фактически без никаква подготовка - не предвиждало време за такава. Нереалистични и недобре обмислени били решенията и за емигрантските чети. Относно толкова многото неизвестни доброволци - от 500 до 2000 от Сърбия и неопределен брой от Румъния, където новите ръководители се намирали от години, би трябвало да знаят, че за по-малко от месец събирането и подготовката на чета е невъзможно, както и несъобразяването с неяснотата за очакваната война на Сърбия и на бързото разширяване и масовизиране на Херцеговинското въстание, свидетелстват и за неопитността на инициаторите, и за неопровданите им надежди за автоматично решаване на големия брой задачи на предполагаемите въстаници и доброволци за четите, и за неоправданата им самонадеяност, и в крайна сметка - безотговорност за толкова важно и решаващо начинание.[75] И ако за Ботев поетичното смесване на желаното и очакваното с действително възможното било обяснимо и неизбежно до голяма степен, особено и поради неосъществената му поетична мечта през и след 1868 г. да мине с чета в България,[76] то за другите нови водачи с по-продължителен или по-кратък практически опит в организаторската работа на БРЦК тази революционна припряност и недомисленост показват единствено, че претенциите им да поведат революционното движение по нов път не отговарят на личните им качества и възможности.

Явно П.Хитов се е опитал и сега, както при други случаи но напразно, да убеди новите си другари как трябва да се постъпи, какво е нужно да се подготви в България и сред емиграцията, какви са международните обстоятелства и т.н. След като те не се вслушали в съветите му, обявили въстанието "без да се състави какъв да е план" по негови думи. Това провалило и намеренията на войводата да мине с чета, но откъм Румъния, защото знаел, че Сърбия няма да допусне засега това да стане през нейната граница.[77] Позициите му от спомените му и от други извори в такъв смисъл са безспорно ясни.

Както сам пише, той бил "ядосан" от своя и общия неуспех и огорчен от несправедливите обвинения, че не минал поради страх от турците и се заканил да не участва повече "с подобни хора" и не искал да чуе за "комитетски работи", явно визирайки злополучния "млад" комитет - БРК.

Но изворите показват също така, че при първите изгледи за нови възможности за български революционни действия войводата пак се заел с подготовката им през първите месеци на 1876 г., т.е. във времето, когато практически започнала и подготовката на Априлското въстание по инициатива на Гюргевския комитет. Наред с главното си намерение - да осигури освободителната борба на българския народ със собствените му сили, той все пак разчитал и на очакваната сръбско-турска война като опора за въстаническите действия и в Херцеговина и Босна, и в България. По това време, при чести смени на правителствата в Сърбия и на позициите на идващите и падащите от власт политически партии, очакваната война срещу Турция ставала все по-наложителна и неизбежна. Хитов зорко следял това и полагал усилия да се възползва от положителните за българите тенденции в сръбските управляващи и обществени среди.

Вероятно въз основа на информации от войводата за тези промени в Сърбия, през ранната пролет на бурната 1876 г. революционната емиграция в Румъния изпратила Г.Живков в Белград с мисия да провери изгледите за обявяването на войната, да осведоми правителството за революционните настроения на българите и се споразумее за съдействие. Чрез сръбския консул в Букурещ българските дейци предупредили кабинета за Живковата мисия. Но пратеникът естествено се срещнал най-напред с П.Хитов, запознал го със задачите си и отново с наивно оптимистичните надежди на приятелите си в Румъния за подкрепа от страна на Сърбия. С негова помощ Живков установил нужните му контакти със сръбски държавници.[78]

Самият факт, че българските революционери в Румъния изпратили свой делегат за преговори от тяхно име и от името на българите с Белградското правителство, е едно от недвусмислените доказателства против по-късните обвинения срещу П.Хитов, че той бил обвързвал българското освободително движение с политиката на Сърбия, които са напълно несъстоятелни. Защото, както се вижда от изворите за мисията на Г.Живков и за общите очаквания на революционната емиграция в Румъния, Сърбия и другаде, перспективата за сръбско-турска война била възприемана от мнозинството български революционни дейци като най-благоприятното условие за българското въстание. Поради това пратеникът трябвало да настоява пред сръбските власти за по-скорошното й обявяване, за да съвпадне то с началото на въстаническите действия в България и ги улесни, като ангажира значителна част от турските въоръжени сили.

Независимо от специфичните интереси и цели на официална Сърбия и на българските патриоти, подготвящи Априлското въстание, разговорите и евентуалните споразумения между тях за координиране на действията им срещу Турция се налагали от обстоятелствата и интересите на двата народа. Както П.Хитов и емиграцията в Румъния нетърпеливо следели събитията в княжеството, така и често сменящите се сръбски правителства търсели информация за плановете, подготвителните акции в България и вън от нея, най-вече замислите за прехвърляне на български чети - на Хр.Ботев и други войводи, на които се разчитало да вдигнат шум и улеснят вече стоящата на дневен ред война на Сърбия срещу Турция.

Така че предварителните сондажи на П.Хитов пред белградските власти и мисията на Г.Живков били и наложителни, и неизбежни. Изпращането на български делегат за преговори със сръбското правителство било необходимо и по още една съществена причина. Непосредствено около това време от Белград отправили в Румъния свое пратеничество при българските революционери. Изборът на главното упълномощено за целта лице обаче бил крайно неподходящ, защото това бил Йов.Драгашевич, офицер, публицист и преподавател, наистина запознат с българските работи и с редица български патриоти от преди и особено по време на Втората българска легия в Белград. Но той същевременно бил и един от най-ярките и агресивни сръбски шовинисти, който в свои публикации, пред българските легионери, пред сръбското и българското общество яростно и шумно отстоявал едни от най-крайните претенции на Сърбия за присъединяване на български земи към княжеството с твърдение, че населението почти до Търново е сръбско по произход и принадлежност.[79]

Естествено бившите участници във Втората легия и други българи, запознати с шовинистичните и завоевателни възгледи на Драгашевич, се отнесли с основателно недоверие към неговото пратеничество и предложенията, които представил от името на официална Сърбия. Доколкото обаче главният въпрос бил важното и за двете страни съгласуване на бъдещите действия, се състояли разговори, но това породило разногласия между българските емигранти и не се стигнало до нужното споразумение. С пропадането на мисията на Драгашевич необходимостта от договореност със Сърбия не отпаднала, поради което в Белград бил изпратен със същата цел Г.Живков, за да се свърже с тамошните политици с помощта на П.Хитов, както и станало. Всъщност постигнатата макар и частично договореност между пратеника на българските емигранти и сръбското правителство била подготвена, както се вижда от български и сръбски извори, от честите срещи на П.Хитов с министъра на войната и други официални лица в течение на почти цяла година след началото на въстанието в Херцеговина и все по-активно след него, когато и в България назрявали събития. Не бива да забравяме, че от есента на 1867 г. и особено от 1871 г., когато трайно се установява в Сърбия, той постоянно и фактически представлявал българските революционери пред сръбските власти и общественост и те се отнасяли към него по българските въпроси като опитен, авторитетен български политик с революционните си идеи и действия, политически свързан с БРЦК.

Практически още преди размяната на двете пратеничества и особено непосредствено преди пристигането на Г.Живков в Белград, военният и други сръбски министри и политици многократно били разговаряли с войводата най-често по негова инициатива, но и поради заинтересоваността на Сърбия от едновременно въстание в България непосредствено преди обявяването на войната. С Хитов те разисквали по всички искания и очаквания на българите включително и по постоянно повдигания от него въпрос за предоставяне на оръжие и други потреби за замисляните чети, както и за нужното разрешение на Сърбия те да минат в Балкана от нейна територия.

Преди да получат известието за пратеничеството на Г.Живков, белградските власти главно поради постоянните настоявания на П.Хитов вече били готови да помогнат за формирането, въоръжаването и прехвърлянето на български чети, които с наближаването на деня за обявяването на войната срещу Турция ставали необходими за Сърбия. Военният министър дори съобщил това на Хитов и го уверил, че българите ще получат подкрепата му, т.е. че най-после е дошло времето за осъществяване на продължителните усилия на българските революционери и най-вече на самия войвода на плана за четите от Сърбия, които да бъдат готови да минат в България едновременно с началото на въстанието вътре в страната.[80]

Тези и други факти, подтвърдени от български, сръбски и други документи и от сведенията в спомените на П.Хитов и други съвременници, показват ясно, че сръбско-българското споразумение, с което приключила мисията на Г.Живков, всъщност било резултат от продължителните настоявания, контакти и предварителни преговори на П.Хитов със сръбски държавници и политици, разбира се не на последно място - и на близките му приятелски и политически връзки с представители на Омладината и на националните движения в сръбските земи под турска власт. Уговореното през пролетта на 1876 г. споразумение било подготвено отдавна и системно от войводата и се базирало на господстващото убеждение в БРЦК, сред идеолозите и привържениците му за изгодността и за двете страни на координирани въстанически и военни действия срещу Турция. Така че най-после постигнатото споразумение между сръбското правителство и българските революционери по време на мисията на Г.Живков, само завършило отдавна очерталата се тенденция за сътрудничество при обявяване на сръбско-турска война.

Войводата Панайот следвал по свое дълбоко убеждение линията за революционно сътрудничество на сърбите и българите и за нуждата от военна, материална и политическа подкрепа на българските революционни действия, за каквито ратувал още Г.С.Раковски, а Л.Каравелов системно аргументирал на страниците на "Свобода" и в двете политически програми на БРЦК от 1870 г. както и в програмната част на Устава на БРЦК от 1872 г. Както отбелязахме, това поддържал и В.Левски. Хитов бил в това отношение напълно солидарен с тях както поради личните си впечатления и опит, така и поради идейната си обвързаност с БРЦК и двамата му ръководители. Естествено с приближаването на реалните условия за войната на Сърбия срещу Турция той активизирал още повече нужните контакти със сръбското правителство, та когато Г.Живков пристигнал в Белград, почвата за споразумение фактически вече била готова. За БРЦК това било въпрос на вече изградена политическа концепция, теоретически разработена главно от Л.Каравелов, но практическото осигуряване на договореността за сръбската подкрепа за най-важните условия - официално съгласие на правителството за преминаването на българските емигрантски чети, на оръжие и други военни потребици - трябвало да осигури П.Хитов, за което той неуморно работел особено през 1875 и 1876 г. Неговите усилия се увенчали с успех точно преди пристигането на Г.Живков в Белград и дори Хитов настоял пред военния министър да изчакат пратеника на емиграцията в Румъния за началото на своята дейност по практическото осъществяване на съвместната акция. Това също характеризира обвързаността на главния войвода с ръководството и плановете на ръководството на революционната организация. Наистина веднага след споразумението и отпътуването на Живков за Букурещ войводата се заел с уреждането на необходимите работи за подготовката, въоръжаването и прехвърлянето на чети през сръбско-турската граница.

Съгласието, предложенията и новите сведения за усилената работа за българското въстание били необходими и за Белградското правителство като потвърждение и обещано задължение от страна на българската революционна емиграция в Румъния, а чрез нея и от името на вътрешните дейци. Това било постигнато от Хитов непосредствено преди и при разговорите с Г.Живков. За българите официалните декларации на Сърбия за готовността ѝ за помощ с оръжие и муниции и за скорошно обявяване на войната представлявали известна гаранция за предвижданото сътрудничество и съдействие от княжеството. Срещите на Живков в Белград по такъв начин трябвало да потвърдят и потвърдили дотогавашните споразумения на военния и други министри с П.Хитов и осигурявали интересите и ангажиментите и на българите, и на сърбите в предстоящия конфликт с Турция. И макар Живков да попаднал в тази наложена от обстоятелствата ситуация до голяма степен случайно, неговата мисия, съвпадайки с вече взетото решение за обявяване на войната, придобила завършителен характер на дотогавашните усилия на П.Хитов и постигнатите от него споразумения със сръбските официални власти и с министрите, които се занимавали с връзките на правителството с българите и с другите южни слявани под чуждо владичество.

Споразумението за координирани действия, което увенчало посещението на пратеника на българската революционна емиграция в Румъния, илюстрира с несъмнени факти ролята и предварителните действия на П.Хитов за осигуряване на сръбска помощ за българското въстание, които направили възможно и лице, неособено активно и не безспорно в освободителното движение като Г.Живков, да участва в благоприятното приключване на продължителните преговори на войводата и БРЦК, вече от името на революционната емиграция в Румъния.

Постигането през 1876 г. на явно нужното споразумение има важно историческо значение във взаимоотношенията между българските революционери и сръбското правителство. То очертава и приноса на П.Хитов, на неуморната му дейност за осигуряване подкрепата на Сърбия - при конкретната политическа обстановка на Балканите необходимия и единствено възможен съюзник за българските революционери и освободителното въстание.

В този както и в други случаи се натъкваме на използване на различни критерии при преценките за позициите на П.Хитов и на други дейци. Така мисията на Г.Живков, понеже била свързана и с подготовката на Ботевата чета, се приема като загриженост за българското въстание и за осигуряване необходимата външна подкрепа за назряващото въстание от Сърбия. Същите съображения на Хитов се поставят под съмнение като определени от влияние върху него на сръбската официална политика.

Спомените на П.Хитов и други извори за тези събития обаче опровергават подобни съмнения. Напротив, доказват, че той имал много по-вярно и реалистично отношение за ситуацията от младите революционери в Румъния и особено от пратеника им и познавал много по-точно действителните насоки и в голяма степен обективно обусловените колебания и затруднения на княжеството да се реши на война. Най-тежък за правителството бил въпросът за възможностите му във времето. А той интересувал най-много българите и другите южни славяни, защото за техните въстанически действия било от първостепенна важност войната да бъде час по-скоро обявена.

Всъщност войводата, наблюдавайки отблизо перипетиите на повече от едногодишните колебания на сръбските правителства за войната и винаги отстоявайки интересите на своя народ и на подготвяното българско въстание, се отнасял напълно реалистично и критично към поведението и съображенията на официална Сърбия за и против войната. Във всеки случай не приемал на доверие гръмките декларации и обещания и се стараел те да бъдат наистина практически осъществявани. Така малко преди в Белград да пристигне Г.Живков, към Хитов се обърнал с предложение българите да побързат с въстанието си добре известният им бивш консул в Румъния В.Живанович, който обещавал съвсем скорошни военни действия на Сърбия срещу Турция. Но срещнал основателните съмнения и възражения на войводата. Като бил осведомен, че правителствената политика все още не е твърдо определена за скорошна война, войводата не се поколебал и да припомни своя и на сънародниците си горчив опит от по-раншни сръбски обещания, останали неизпълнени, и да настоява за твърди гаранции на сегашните сръбски твърдения. Противопоставил фактите и на намерението на Живанович, който очевидно говорел и действал по инструкции на военния министър Т.Николич, да отиде в Букурещ за споразумение с богатите емигранти за участие на българите заедно със Сърбия по време на войната, като те окажат материална помощ на сънародниците си. Българският войвода нямал илюзии за нереалистичността на този опит Сърбия да прехвърли издръжката на четите на българската страна и възразил на сръбския дипломат. "Но аз му отго[в]орих - пише Хитов, - че "старите" ... от 1867 и [18]68 г. тия са се наплашили и няма да зимат участие веч със Сърбия, нито пък с български чети. Защото тия видяха, че не ще да могат да излязат на глава с турското правителство, нито с българските чети, нито пък вярват веч на Сърбия." А „младите“ и да искат да участват, не разполагат със средства. За себе си отговорил, че не е предприел още нищо, като не пропуснал да отбележи, че от правителството не му е даден никакъв сигурен "знак" за войната и за сръбска подкрепа на българите.[81]

Другояче казано, чрез В.Живанович заявил ясно на правителството, че българите се нуждаят от реална помощ и понеже с оглед на войната си срещу Турция Сърбия е заинтересована от българското въстание, трябва да им даде сериозни гаранции и действена подкрепа.

След известно време, явно и поради аргументите и твърдостта на П.Хитов, дошел и очакваният "знак" от управляващите: военният министър Т.Николич поканил на разговор войводата, съобщил му, че обявяването на войната е предстоящо и че едновременно с нея трябва да бъдат разгърнати и въстанически действия в България и другите области под турска власт. Заедно с това Сърбия най-после приела исканията на Хитов да допусне и най-важното - да подпомогне материално съставянето и прехвърлянето на голяма емигрантска чета или чети от 1500-2000 български доброволци, които по неговия план да бъдат организирани край Кладово. Съществено е да се отбележи, че преди да се обърнат към прославения български войвода, белградските власти опитали без него да наберат български доброволци, но нямали никакъв успех. Веднага щом като Хитов се заел с това, работата потръгнала и още на първо време се записали повече от 300 доброволци, които бързо се умножавали.

Пратеникът на Търновския комитет и букурещките революционери Г.Живков с мисията си пристигнал в Белград малко преди П.Хитов да замине за Кладово и да провери кога ще започне войната срещу Турция, а също да увери правителството, че въстанието в България е назряло и не може повече да се удържи, поради което Сърбия трябва да побърза с войната, за да се съчетаят революционните и военните действия. Мисията на Живков по инициативата и от името на привържениците на въоръжената борба в и вън от България свидетелства едно: през 1876 г. П.Хитов не бил сам в убеждението си, че в съществуващата критична ситуация споразумението със Сърбия за координиране на войната й срещу Турция с въстанието в България е наложително. Нещо повече. Дори само фактът на мисията на българския пратеник в Белград и неговият (и на приятелите му в Румъния) наивен оптимизъм и доверие към сръбското правителство, съпоставени с трезвите позиции на П.Хитов, доказват неговите преимущества като политик. Доколкото му било възможно, той помогнал на Г.Живков с информация и прозорливите си преценки, за да уравновеси според реалните обстоятелства прекомерните му политически очаквания. Заедно с това продължавал да отстоява исканията си пред представителите на официална Сърбия тя на дело да окаже помощ на българите и подготвяното от тях въстание.

Историята на българо-сръбското споразумение от пролетта на 1876 г. следователно ни показва ясно както изключителната по важност предварителна и текуща роля на войводата Панайот, така и неоснователността на отправените съвременни и по-късни обвинения и внушения, че бил "сърбофил" и следвал политиката на Сърбия, а не интересите на българите. Изворите, напротив, свидетелстват, че неговото отношение към правителствата и позициите им спрямо българския народ се отличавало с политическа далновидност, критичност и последователност в отстояване интересите и целите на българите. И то много по-вярно премерени от предоверяването и неоснователния оптимизъм на Г.Живков и изпратилите го в Белград емигранти.

Същото е заключението за пристрастността и за липсата на основания за сродни обвинения срещу Каравелов, и с още повече аргументи, но тук подробностите са вън от темата ни.

Документацията (българска, сръбска, европейска), планът и подготовката на Ботевата чета ни убеждават, че организаторите и самият войвода поддържали активни и преки връзки със сръбското правителство било чрез неговия консул в Букурещ, било чрез други лица. Те се надявали твърде много на предварително или едновременно обявяване на войната срещу Турция. А управляващите в Белград очаквали с нетърпение преминаването на четите на Хр.Ботев и други български войводи като революционни събития в съседна България, които да улеснят началото на бойните действия на сръбската и черногорската войска.

По същество българските надежди в случая с нищо не се отличавали от вижданията на П.Хитов, освен с неговия по-голям опит, реализъм и политическа далновидност. Фактите говорят още, че независимо от дългогодишни или нови различия в средите на българската емиграция, в навечерието на Априлското въстание всички политически групировки и групи единодушно разчитали на войната на Сърбия и Черна Гора като външен благоприятен фактор за българската въоръжена освободителна борба. И П.Хитов, всекидневно наблюдаващ политиката на двете свободни южно-славянски държави, и Л.Каравелов, добре и постоянно информиращ се за тях и за народните движения в областите под турска власт, и дейците на Гюргевския комитет, които решили да не чакат войната, а да започнат незабавно подготовката на въстанието в България, което и сторили, и групата емигранти около Хр.Ботев, които останали вън от Гюргевския комитет, и дейците на вътрешните комитети, и други групи български патриоти в и вън от България естествено и логично виждали в предстоящата сръбско-черногорско-турска война главното външнополитическо обстоятелство в момента, което обективно можело да даде опора за продължаването на въстанието на българския народ.

Тази ситуация и перспективата за военен конфликт на Сърбия с Турция имали толкова дълга предистория, че перспективата за нея придобила публична известност за българите, а и за турците и европейците, и наложителна необходимост за самата Сърбия. През първите месеци на 1876 г., когато въпреки продължителните колебания и действителните трудности на княжеството обявяването ѝ вече било само въпрос на време, и "старите" в Румъния не можели да отминат назряващите събития в Сърбия и България. Макар поради още неясните позиции на Русия и поради собствените си убеждения хората от Добродетелната дружина да се противопоставяли на всякакви революционни акции, те също си давали сметка, че една сръбско-турска война съдържа потенциал за изостряне на Източния въпрос и за българската освободителна борба. И веднага щом революционната емиграция изпратила своя делегат Г.Живков в Белград и те побързали да заявят претенциите си за контакти със Сърбия и - винаги активни да си осигурят политическото ръководство на очертаващата се съвместна акция - също отправили свой пратеник в Белград. Но както и в други случаи "старите" и привържениците им оставали на твърдите си позиции да не подпомогнат материално въстаническите действия и подготовката им, а понеже официална Сърбия настоявала за такава помощ и "старите" нямали влияние върху революционната емиграция, за разбирателството й с богатите емигранти не се очертавали положителни перспективи.

Всичко това показва и обективността на очакванията за сръбско-турска война, и разпространението им практически във всички български среди през критичните месеци на усилената подготовка и хода на Априлското въстание. Което пък означава, че самата политическа действителност и активната фаза, в която навлизали Източният въпрос и Източната криза, подсказвали и обуславяли както очакванията и на българските революционери, и на Сърбия взаимно да си осигурят гръб чрез едновременни антитурски действия, така и неизбежността на подобни разбирания, настроения и политически изводи в двете съседни страни.

Това е обективната ситуация,[82] но въпреки нея и в този случай по отношение на П.Хитов, както и на Л.Каравелов, се прилагат различни критерии от използваните за останалите групи и дейци, също като тях убедени в благоприятността на войната на Сърбия за българското въстание. Повтарят се обичайните преднамерени и неверни подозрения за войводата, а се проявява пълна безкритичност и неаналитичност за другите лица и среди, които очаквали също войната на Сърбия, търсели и реализирали контакти с белградското правителство и се договаряли с него, при това често по-непредпазливо поради по-слабата си осведоменост и опит.

Случаят с изпращането на Г.Живков в Белград очертава такава картина. Сам той и определилите го за толкова важна мисия не били добре ориентирани за ситуацията в Сърбия, за вътрешните и международните обстоятелства, от които зависело решението за войната срещу Турция. Не познавали и политическите позиции на сменящите се сръбски правителства, на отделните министри и други политици. Пратеникът, не особено активен през 70-те години, не бил известен на официалните среди в княжеството, освен със старата и неблаговидна история от 1869-1870 г. за връзките му с лица от турския шпионаж, която се знаела и в Сърбия. Слуховете за шпионската афера били припомнени във връзка с посещението му в Белград. Наложило се П.Хитов да разясни историята на военния министър, който не бил склонен да приеме Живков поради съмнения, че може да е шпионин. Така че възможността да разговаря с министъра пратеникът и приятелите му дължали на личната препоръка на Хитов, че е почтен човек и може да се преговаря с него. Не по-малко важно било и онова, което Г.Живков научил от П.Хитов за политическите условия в Сърбия.

Късните спомени на Хитов ни предоставят важни свидетелства за твърде полезната за българското революционно движение негова роля и за ясния политически поглед, който той имал за непоследователността и скритите опасности на сръбската официална политика, но едновременно и за умението му да се възползва своевременно от изгодните за България моменти в тази политика и възникващите обстоятелства. Мемоарният разказ на войводата е особено ценен, защото осветлява достоверно мисията на Живков, изворите за която разкриват само замислите за нея, но не и реалното й протичане, и особено факта, че тя била всъщност неосъществима без участието и съдействието на Хитов.

* * *

Неосъществима би била без П.Хитов и една от най-големите, фактически най-значимата по мащаби доброволческа акция на българската емиграция по време на сръбско-черногорско-турската война. Тя може да се сравнява само с българските доброволчески части по време на руско-турските войни през XIX в. и най-вече с Опълчението през 1877-1878 г. Но с една твърде съществена разлика. Докато последните били изцяло подчинени на руските политически и военни цели и оставали повече руски инициативи за българско участие, доброволческите чети в сръбско-турската война били дело на самите български революционери, които ги подготвяли продължително и само очаквали въоръжения конфликт, за да ги организират и преминат с тях в България, обединявайки силите си със сръбската армия и нейните действия. При това и преговорите за доброволческите части с официална Сърбия, и подготовката на въоръжените отряди били реализирани по инициатива, според плановете и под ръководството на Панайот Хитов - да не забравяме - от 1867 г. нататък със статут и признание за главен войвода в българското въстание пред сънародниците си, за български представител пред Сърбия и преди всичко за осъществяване на желанието на емиграцията да допринесе за освобождението на отечеството си с пряко участие.

Тук отново ролята и заслугите на П.Хитов се свързват с мястото на Л.Каравелов в българо-сръбските отношения, което обогатява знанията ни по този комплициран от необективни и грубо политизирани тълкувания в публицистиката и научната литература въпрос. Без да разглеждаме темата за Каравелов, следва да отбележим два главни момента. На първо място се откроява сходството, в повечето отношения еднотипността на убежденията на двамата големи българи по принципния въпрос за сътрудничеството. И главната отлика: Л.Каравелов по силата на широтата на погледа си към обективните обстоятелства и на идейното си формиране и израстване като политически лидер и идеолог на българското революционно движение обосновава, осъществява теоретически принципните позиции за революционно сътрудничество между българите и другите южни славяни, преди всичко връзките с демократичните сили около и в Омладината, но при необходимост и с по-умерените либерални политически среди в Сърбия. П.Хитов с хайдушкия и четническия си опит, както и поради продължителното си постоянно пребиваване в княжеството, на практика действа неизменно пред официалните власти в Белград да изпълняват декларациите на правителствата и монарсите си, че ще подпомагат освободителните борби на народите под чужда власт и конкретно българското национално-революционно движение. Войводата, опирайки се на авторитета и влиянието си, също и на постепенно изградените си контакти със сръбските политици и държавници, но и с представители на народните движения и с омладинските дейци, всъщност постоянно работи за необходимото координиране на революционните и военните сили и действия. Твърде активното участие на българските доброволци в сръбско-черногорско-турската война фактически увенчава дългогодишните му усилия въпреки неизбежните до голяма степен усложнения и инциденти, предизвикани от сръбска страна преди и по време на войната.

Доброволческото участие на българите в сръбско-черногорско-турската война е масово и това не било случайно. В хода на разгрома на Априлското въстание и непосредствено след него българските доброволчески чети с участието си във войната срещу Турция откривали перспектива за продължаване на освободителната борба и това мотивирало голям брой доброволци. Но естествено формирането, организирането и ръководството на голям брой несвързани дотогава помежду си хора не можело да стане от само себе си и автоматично, без предварителна подготовка, контакти със сръбската армия и правителство и наличието на български водачи. Всичко това, въпреки неизбежните политически обусловени усложнения и трудности, било последователно осъществено от П.Хитовата дейност в Сърбия. Той понесъл, в много от случаите без основание, и отрицателните последици от некоректността и неуредиците на сръбските управляващи среди, преодоляването на които не зависело от българския войвода. Положението се влошило особено поради развихрилите се шовинистични тенденции и действия от тяхна страна. Въпреки това и несправедливите лични обиди и обвинения срещу него, ролята и заслугите на П.Хитов за възможността българите да продължат борбата си за освобождение са огромни и несъмнени. Тук нямаме място да разгледаме подробно конкретните му прояви и усилията му да отстоява при най-неблагоприятни условия българските интереси. Но, свързвайки в общия им смисъл неговите действия в полза на тези интереси по време на цялото си десетилетно пребиваване в Сърбия, не можем да не заключим, че неговата неотклонна работа със сръбските управляващи и обществени среди, както и предшестващата и съпътстваща политика на БРЦК за революционно сътрудничество със сърбите и другите южни славяни, обуславя осъществения опит за продължаване на народната въоръжена съпротива срещу османското владичество заедно със сръбската войска и доброволците от други южнославянски области, останали под турска власт.

По време на последвалата руско-турска война П.Хитов остава също една от главните фигури между българите и допринася за политическата и военната активност на българския народ. Напоследък някои историци от по-младото поколение, които се занимават с дейността и ролята на П.Хитов (В.Антонова и И.Жейнов в Русе, М.Кирова в Сливен и други), разширяват с нови свои изследвания представите ни за неизяснени моменти от биографията му, особено след 1875-1876 г., т.е. за участието му в руско-турската война и в политическия живот на освободена България след 1878 г. Тези изследвания и неоползотворени публикувани и непубликувани извори и проучвания доказват по безспорен начин, че командването на руската армия оценявало високо заслугите и качествата на П.Хитов и му възлагало отговорни мисии, за които знаем твърде малко или нищо.

5. Равносметката

Дългогодишната родолюбива дейност на Панайот Хитов като активен участник и един от най-изтъкнатите ръководители на българското революционно движение през третата четвърт на XIX в., т.е. през най-интензивната му фаза, се откроява особено ярко както с постоянството си, така и със своите безспорни приноси за напредъка на това движение и в активирането на българския народ, в осъзнаването на дълга му към отечеството и в готовността му да се приобщи със своите усилия към борбата за освобождение. Заслужава да се отбележи и да не се изпуска от внимание фактът, че по силата на обстоятелствата, но и поради убеждението на самия Хитов, той е единственият ръководител, който остава жив и работи дейно по време на всички върхови моменти и в промеждутъците от един до друг между тях, когато при "по-спокойна" атмосфера опазването на високия патриотичен дух и принадлежността към активната част от българското общество е не по-малко необходимо. Войводата с думи и дела поддържа този дух и продължава да допринася за опазването му, за да бъде отново организиран и насочен към решаването на главните исторически задачи на нацията.

Положителните резултати от това, че в течение на повече от две десетилетия освободителните борби и участниците в тях могат винаги да разчитат на един свой доказан водач, има изключително значение и влияние върху тяхната психологическа нагласа и готовност да подемат в подходящ момент усилията си да извоюват свободата на България.

Днес това може да ни изглежда като разбиращо се от само себе си, но знаем, че за П.Хитов било още по-сложно и трудно, отколкото за повечето емигранти, да преживява и работи в чужда среда и да бъде неотклонно защитник на българските интереси и цели. Наред с външните трудности за П.Хитов далеч не било лесно постижимо да убеждава нетърпеливите си сънародници, че невинаги добрите намерения и оправданите общи цели дават основания за прибързани акции. И още, което е много съществено, че при такива решения и изпълнението им трябва да се мисли не само за непосредствения ефект, но и за опазването на борците, особено тези с възможности и в бъдеще да допринасят за народното дело. Правотата на тогава не само неприеманите, но и криво тълкувани съвети на войводата за вредата от прибързани акции, днес се вижда най-ясно от събитията през 1868 г. Но Хитов още тогава вярно преценява ситуацията и възразява за незабавното изпращане без достатъчно обмисляне и подготовка на четата на Х.Димитър и Ст.Караджа. Съображенията му са разумни и основателни: да бъде избегната опасността да загинат не само двамата опитни и популярни войводи, но и голяма част от младите патриоти, току-що получили (за пръв и единствен път, както се оказва) нужната военна подготовка във Втората легия. Наистина наред със силното въздействие в и вън от България на героизма и организацията на четата, по броя на жертвите, дадени в сражения, и поради съдебните процеси, се сбъднали и точно предвижданите от Хитов пагубни резултати.

Така че, ако преценим обективно историческия смисъл и значение на схващанията и действията на П.Хитов и ги сравним с гневните и неоснователни обвинения срещу него, и не само на съвременниците, но и на късни автори, не можем да не заключим, че за разлика от тях войводата показал достатъчно политическа далновидност, така необходима за народното дело.

Подобна преценка се налага и за това, че почти двадесет години войводата участва в хайдушки чети и такива по плановете на Г.С.Раковски и съдейства с всичко, с което можел, на БРЦК, БРК и през 1876-1878 г., т.е. на дело доказва системно родолюбието и приноса си за успеха на освободителните борби, макар да не откликнал на призивите на Левски след 1869 г. да се завърне в България и да работи там. Съображенията на ръководителя на вътрешните комитети са ясни и имали своите основания по принцип. Но и възраженията на Хитов, основани на реалните обстоятелства (продължителното му боледуване през 1870-1871 г., известността му в България и извън нея и пр.) били оправдани. И трябва да се вземат предвид, а не да се отминават, защото от незачитането на историческата истина и фактите, резултатът неизбежно са неистинно заключение и преценки.

Би трябвало да не се пропуска наличието на несъмнени данни, че П.Хитов не само дейно участва в революционното движение, но е признат от съвременниците си за символ на борец за свобода и патриот от ранга на ръководителите на това движение. Да не забравяме също, че неговият авторитет и качества определят избора му за главен войвода и фактически военен ръководител, на когото разчитат БРЦК, БРК, сръбското и руското правителство през 1876, 1877, 1878 г. От убедените в способността му да води четническото движение по време на въстанието и войните срещу Турция не прави изключение и Левски. Повече от категорично самият той казва това в известното си писмо от първите месеци на 1868 г., когато вече е замислил организирането на вътрешни чети и подготвя малка група революционери, с които да мине в България и да започне да осъществява този си замисъл. Но преди това иска съгласието на П.Хитов като главен войвода с думите: "Но пак ви моля и познавам за най-искренен и пръв любимец български да додите при мен или да ви пиша какво аз мисля да правя и ще го направя, ако рече Бог, с ваше дозволение, ако го намерите благосклонно и ще ви моля да ми дозволите, за което ако испечеля, печеля за цял народ, ако изгубя - губя само мене си." И по-късно, когато настоява войводата да напусне Сърбия и да дойде на работа в България, където ще бъде най-полезен с опита си, Левски не само не отрича качествата и заслугите му за революционното движение, а само следва линията за централизиране на ръководството на това движение. Когато обаче научава, че войводата е тежко болен на легло, престава макар и неохотно да настоява той да отиде в родината и да работят заедно там. Не прекъсва обаче контактите си с него, изпраща му Проектоустава и иска мнението му, нещо повече - зачита повечето бележка на войводата, включително и тази по един от най-важните въпроси - за републиканските възгледи на БРЦК.

Разбира се, организаторът на вътрешните комитети през 1871 г. е натрупал опит, развил е собствените си възгледи и е израснал пред съмишлениците на БРЦК в страната и в собствените си очи. И обединяването на силите, опита и знанията на

Хитов вече има значение не единствено за самия него, но и за цялото освободително движение. Това е и едно от най-важните съображения за толкова настойчивите искания на Левски войводата да си дойде в България, за да работят заедно.

И по-нататъшното дейно участие на войводата в революционното движение доказва по безспорен начин основателността на неговото решение да остане в Сърбия и от там да подпомага БРЦК и другите организационни образувания до сръбско-черногорско-турската война и в действията на Русия срещу Турция през 1877-1878 г. Всичко, което той извършва за каузата на своя народ в повечето случаи самостоятелно и по своя инициатива, но винаги в постоянна връзка с ръководителите на БРЦК в и вън от страната и с общите планове, ни убеждава, че където и да пребивава - предимно в Сърбия и за кратки периоди в Румъния и Русия, той остава верен на националните идеали и цели и не се спира от затрудненията, пречките и опасностите, които съпътстват неговата дейност и там. Разнородните му инициативи и сложната ситуация в съседното княжество изисквали постоянно внимание и информираност, както и постоянно присъствие на представител на БРЦК в Сърбия и неизменни усилия за опазване и защита на българските национални интереси. И той неуморно и убедено ги отстоявал, плащайки лично немалка цена за това. Така той давал и постоянен пример на сънародниците си и възпитавал у привържениците на въоръжената борба издръжливост, политическо разбиране и умения да се справят в сложните вътрешни и международни усложнения, трудности и пречки. Тази страна, както и други елементи в поведението на П.Хитов заслужават да бъдат по-обстойно проучени.

Самостоятелно и обширно изследване изисква и накратко засегнатият тук въпрос за отношенията на П.Хитов със сръбските правителства, с дейци, политици и държавници, както и с демократичната общественост в южнославянските страни. Разбира се, и за обективна преценка на политически осмислените убеждения на П.Хитов за необходимостта от равноправно революционно сътрудничество на българите с двете свободни княжества и с все още намиращите се под чужда власт балкански народи. Защото такова убеждение, както видяхме, споделяли повечето възрожденци от различните групировки и най-вече от революционната. Добре известна била ползата от взаимопомощта вече като наложена и резултатна от политическия опит и революционната практика на всеки един от тях поотделно и от историята на съвместната им борба по време на най-крупните въстания и революционни акции. И не само на Балканите, но и в западноевропейските национални движения през XIX в. революционното сътрудничество се наложило от самата действителност и обобщено в теориите - преди всичко на Дж.Мацини, но и в програмите и практиката на освободителните организации в различни страни. Същият смисъл има и убеждението на войводата Панайот, че сродните условия и задачи в южнославянските области под турска власт и дълго прокламираната политика на двете свободни княжества Сърбия и Черна Гора за подкрепа на борбите на съседните народи за освобождение, правят възможно те да обединяват силите си за по-успешни антиосмански действия. Това логично ни подсеща, че Панайот Хитов и обективно, и субективно по отношение на търсенията и усилията си за осъществяване на революционно сътрудничество между българите и останалите южни славяни в общата им по същество въоръжена борба за отхвърляне на османското владичество и извоюване на национална свобода, се нарежда между балканските и общоевропейските радетели за взаимопомощ в името на еднаквите им интереси. От такава исторически обоснована гледна точка дългогодишните му усилия да осигури и улесни взаимодействие и сътрудничество с представители на другите южнославянски народи, е много по-близо до реалността, отколкото пристрастните подозрения, че невинаги успешните му опити за това означават "сърбофилство" или нежелано и вредно за българите съобразяване с официалната сръбска политика.

Припряността и недоволството на онези съратници са обясними, но проверката на фактите почти във всички случаи показва, че те не са оправдани и основателни, като обикновено се определят от желанието за действие и по-скорошно освобождение, без да държат сметка за реалното положение в и на Сърбия, както и на постоянния натиск и заплахи от страна на Турция и великите сили срещу малкото и зависимо от тях княжество. А П.Хитов работел при тези условия и не можел да поведе и въоръжи чета или чети от чужда територия и без съгласието на правителството и княза, нито дори да я формира, без то да отпусне оръжие и други военни потреби, за които нито той, нито българските революционни организации разполагали с финансови средства.

Изобщо при преценката на отношенията на българите с други държави и народи задължително е да бъдат проучвани, анализирани и обективно установени обстоятелствата, при които се намирали не само българите, но и съответната друга страна. Това се отнася и до очакванията от Русия, които били всеобщи и по правило за масата от българските родолюбци - легендарни и несъобразени с вътрешните и външнополитическите възможности на великата, но също обвързана с неблагоприятни обстоятелства страна, затрудняващи, забавящи, а понякога и осуетяващи осъществяването на нейните планове, още повече действията й. При това не бива да се забравя, че за всяка, дори и приятелски настроена външна сила, включително и за славянските Русия и Сърбия, подкрепата на евентуално българско въстание или друга революционна акция не била първостепенна по важност цел и задача, а подчинена на собствените им интереси, в някои аспекти и неизгодна за българите и политическото им бъдеще. Но с изключение на главните идеолози на българското революционно движение, по този въпрос /най-вече, най-обстойно и последователно разработен от Л.Каравелов/ почти всички привърженици на въоръжената борба и сътрудничеството на подвластните народи срещу турското владичество се ръководели от романтични патриотични чувства и нереалистични надежди за руска или сръбска помощ.

За разлика от масовата наивност в тези очаквания П.Хитов разсъждавал и действал като политик, подобно на идеолозите - ръководители и се стараел постоянно, въпреки политическите компликации и пречки, успешно да осъществява различните български инициативи. Това е поредното доказателство за неговата изключителна роля в българското революционно движение през 60-те и 70-те години.

* * *

Явно е, че са много конкретните факти и общите аспекти в живота и дейността на Панайот Хитов, които се нуждаят от нови или допълнителни изследвания. В настоящия очерк част от тях са само набелязани или загатнати. Няколкото десетки доклади, изнесени на Сливенската конференция и подготвени за печат в сборника с материали от нея, обогатяват за пръв път след книгата на К.Косев представите ни за неговата личност, приноси и контакти със съмишленици в страната и емиграцията. Историческият музей в Сливен заслужава нашата признателност и поздравления за своята поредна инициатива за сплотяване на усилията на специалистите по Възраждането. И това е нов безспорен успех за българската историческа наука.

---

1. Твърде важно е да си припомним, че Ал.Бурмов прави най-доброто научно издание на "Моето пътуване..." още през 1940 г. с подробен коментар и предговор с изследователски характер, в който са начертани и научните проблеми за нужните бъдещи проучвания. Този предговор е всъщност програма за изследвания за П.Хитов и да подчертаем - в периода, когато главната тема за него е Левски и работата му в БРЦК, и, разбира се, новото, което той и БРЦК внасят в революционното движение. Това вече достатъчно ясно говори за значението, което младият учен отдава на Хитов. Още по-важно е, че в това време на забрава и кривотълкувания за войводата Ал.Бурмов дава напълно обективна преценка за него и ролята му. (Вж. изданието, С., 1940, с. V-XVI.) Показателно е, че той не напуска темата "Хитов", връща се към нея многократно, а през 1960 г. печата незавършената си работа "Четническото движение в България през 1867 г." (Избр.произв., т. III, С., 1974, с. 107-128). За късната фаза в творчеството на Ал.Бурмов вж. Кр.Шарова. Новото в незавършената книга на Ал.Бурмов. "Предистория. Образуване и начална дейност на БРЦК" - в: Истор.преглед, 1997, № 8, с. 97-138. **2.** К.Косев. П.Хитов. Живот и революционна дейност, С., 1963, 112 с. **3.** О.Маждракова. Четата на поп Харитон, С., 1964, 160 с. **4.** Незабелязани досега или неизяснени аспекти на хайдушкото движение разработва напоследък сътрудникът в Сливенския исторически музей Вл.Демирев. Вж. в настоящия сборник неговата статия, както и други публикации на същия в музея и в софийски фолклорни периодични издания. **5.** Още Ал.Бурмов в предговора си към своето издание на "Моето пътуване..." през 1940 г. макар и накратко дава вярна обективна преценка на значението на Каравеловото издание, на недостойните инсинуации около него и преодоляването им от автора и редактора. Но, както и в други случаи с Каравелов, и до днес продължават да се повтарят нелепите твърдения и във връзка със спомените на войводата и несправедливите обвинения и "аргументи". Това е реакция на политическите му противници, които си отмъщават за неговата критика срещу техни позиции и прегрешения спрямо народа им и освободителното дело. **6.** П.Хитов. Фамилиарни забележки. Спомени (XVIII в. - 1877 г.). Русе, 2003. Съставители и радактори В.Антонова-И.Жейнов. Преди години Н.Хайтов обнародва под своя редакция русенския ръкопис на спомените, но не в автентичния им вид, а с недопустима за подобен извор намеса: промяна на авторовото заглавие и най-важното - на реда на изложение, на стила и езика, със съкращения и добавки по свое усмотрение и без означение и т.н. В този си вид спомените на Хитов са фактически неизползваеми, защото се отклоняват твърде много от оригинала на автора. **7.** На този въпрос се спирам многократно в редица свои работи, посветени на предисторията на БРЦК. Вж. специално: Кр.Шарова. Г.С.Раковски и историческата приемственост в българското революционно движение - в: Алманах за историята на Русе, т. I, Русе, 1996, с. 194-216. **8.** П.Хитов. Фамилиарни забележки..., с. 109-111. (По-нататък съкратено: ПХ-ФЗ). **9.** ПХ-ФЗ, с. 108. **10.** На тези и други подобни приписки първа обръща внимание В.Мутафчиева в книгата си "Да се знае!!!", наглед популярна, но всъщност с много исторически подтекстове и подсказки за научното изследване и първа по рода си за значението на приписките като исторически извор. **11.** Пак там, с. 110, 193 сл. **12.** Пак там, к. 195 сл. **13.** Пак там, с. 194 сл. **14.** Пак там, с. 195. **15.** Пак там, с. 203-204. **16.** Пак там, с. 198. За подготовката на Търновското въстание по плана на Раковски от 1861 г. вж. О.Маждракова-Чавдарова. Хаджи Ставри, в: Бележити българи, т. 2, С., 1968, с. 163 сл.**17.** Този въпрос разработва подробно В.Трайков в многобройните си трудове за Раковски - обширната му биография (1974 г.), "Раковски и балканските народи", С., 1971; Г.Якимов. П.Кисимов. Живот и дейност, С., 2003, с. 128 сл.- вж. там и посочената литература и извори. В тези и други ценни трудове мястото на Сливен и особено на П.Хитов не са подробно разгледани. Известно изключение правят само О.Маждракова и К.Косев, който макар и накратко отбелязва "сливенската връзка" на Раковски през 1862 г., без да прави произхождащите от това изводи (вж. цит.съч., с. 15). **18.** ПХ-ФЗ, с. 246 сл. **19.** В.Трайков. Г.С.Раковски. Биография, С., 1974 г. с. 154 сл., 131 сл. Плановете на Раковски са обнародвани в: Г.С.Раковски. Съчинения. Трети том. Под ред. на В.Трайков, С., 1986. **20.** ПХ-ФЗ, с. 195-196, 204 сл. Вж. тук и бел. 18 и други за публикациите на Кр.Шарова по същите теми. **21**. Пак там, с. 246 сл. **22**. Пак там, с. 248 сл. **23**. Пак там, с. 248. **24.** Пак там, с. 278 сл, 281 сл. **25.** Пак там, с.277 сл. **26.** Пак там, с. 284-285. **27.** За тях вж. ценното съчинение на рано отишлата си от живота дейна и плодовита руска историчка И.Г.Сенкевич "Россия и Критское восстание 1866-1869 гг.", М., 1970, 212 с. С нея работихме едновременно по сродни теми в Белград и поради трудностите, които се срещаха тогава да получа достъп в съветските архиви, я помолих да обърне повече внимание на българските аспекти на темата. От книгата се вижда, че тя се отзова на тази молба и е включила доста изворови данни, засягащи българското освободително движение, които ме улесниха за редица мои изследвания. Благодарна съм й. Колегиално и приятелски. Изследването на И.Г.Сенкевич е оползотворено активно и творчески и от Н.Данова в статията й "Критското въстание през 1866-1869 г. и българската общественост" - в: Истор.преглед, 1971, № 6, с. 33-63. Спомените на П.Хитов изцяло потвърждават опасенията на руските дипломати от други революционни вълнения в България и други балкански страни. **28.** Вж. подробно у Кр.Шарова. Л.Каравелов и българското освободително движение 1860-1867 г., С., 1970, гл. II и III. В своите спомени Н.П.Игнатиев откровено изразява недоверието си към борческите възможности на българите, мнението си за четите като само още една демонстрация и диверсия срещу Турция, както и откритото си предпочитание към Сърбия. **29.** ПХ-ФЗ, с. 284. **30.** Пак там. **31.** Пак там, с. 285-287. **32.** Пак там, с. 287. **33.** Вж. бел. 27 и 28. **34.** Кр.Шарова. Френско-пруската война и освободителното движение на южните славяни (на фр.език) - В: Етюд историк, 2, 1965, с. 207-224; същата. Отзвукът на Парижката комуна сред южните славяни - В: ИИИ, 16-17, 1966, с. 347-363; същата. Парижката комуна и освободителното движение на балканските народи - В: Парижка комуна 1871, С., 1971, с. 229-295. **35.** ВЛДН, с. 67-68. **36.** Кр.Шарова. Българското освободително движение и другите южнославянски народи през 1870-1872 г. (на руски език)- В: Ет.историк, 4, 1968, с. 83-108. Вж. също и К.Възвъзова-Каратеодорова, З.Нонева, В.Тилева. В.Левски. Документална летопис 1837-1873, С., 1987, с. 83-99. **37**. ВЛДН, с. 67-68. **38.** Пак там, с. 118-119. **39.** Кр.Шарова. Припреме за устанак у Бугарској 1870-1872 и Уједињена омладина српска.- В: Уједињена омладина српска. Зборник радова, Н.Сад, 1968, с. 473-494; вж. и други статии по същата тема в цит.сборник. **40.** ВЛДН, с. 138 сл. Вж. подробен анализ у: Кр.Шарова. Опит за реконструкция..., ч. III, ИДА, т. 53, С., 1987, с. 64-70. **41.** Вж. тук Кр.Шарова, бел. 36 и 39. **42.** ВЛДН, с. 139, 140. **43**. Пак там, с. 325. **44.** ДТС-ВЛ, с.

325-326. **45.** Пак там, с. 325 **46.** Пак там, с. 522-527. **47.** ДТС-ВЛ, с. 526. **48.** ВЛДН, с. 176. **49.** Пак там, с. 174 **50.** ВЛДН, с. 70-71. **51.** Частично са издадени от Д.Т.Страшимиров, но в БИА се намират и доста непубликувани. **52.** Кр.Шарова. План за въстание в България през 1869 г. и идеята на В.Левски за вътрешни чети (към въпроса за прехода от четническата тактика към новите организационни принципи на БРЦК); същата. Заключителни думи с продължение - Някои размисли и съображения за научните резултати от сесията в Плевен на 13.05.1999 г. и за съвременното състояние на изследванията за революционното движение през 1869 г. преди създаването на БРЦК.- Двете работи в: Сб. Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г., С., 2000, под ред. на М.Грънчаров, с. 7-30, 162-177. **53.** П.Митев. Политическата дейност на Т.Ковачов в периода 1867-1870 г. в Цит. Сб., с. 37-46. **54.** Цв.Павловска в Цит.сб., с. 61-73 ("Имало ли е опити за въстания в България през 1969 г. и какво е било отношението на Левски към тях"). Авторката отговаря отрицателно. Всъщност липсват каквито и да било основания не само за каквото и да било отрицание, но дори и за някакво колебание, защото през втората си обиколка, когато всъщност реално извършва организаторска дейност, Левски разнася прокламацията до българите с няколкократни твърдения и аргументации за замисленото въстание и други до мюсюлманите, които пък са призовани да се присъединят към българското въстание или да не му се противопоставят. (Вж. ДТС-ВЛ, с. 434-436; Ив.Касабов. Моите спомени..., с. 136-139; ВЛСТС, с. 121. А че Павловска не се съобразява с тези и други очевидни факти, които опровергават заимстваните от други твърдения, само още един път характеризира антиисторическата методика и че, следвайки недоказани внушения от преди 60 и повече от 60 години, се намира безнадеждно на точката на замръзването. Да не говорим за недопустимата нелоялност да коментира пост фактум докладите и становищата на колегите си, които са изнесени за пръв път на Плевенската конференция. Вж. посочения по-горе сборник (бел. 52). **55.** По тези въпроси вж. изследванията на Кр.Шарова (вж. бел. 41) и на Мих.Грънчаров. В.Ганчев в българското националнореволюционно движение през 60-те години на XIX в. - В: Ист.преглед, 1990, кн. 11-12, с. 48-56; същият. Ролята на В.Ганчев войводата в подготовката на въстание през 1869 г. - в цит. по-горе сборник, С., 2000, с. 31-36. **56.** ДТС-ВЛ, с. 447. **57.** Един от тези агенти бил Св.Сапунов, когото Л.Каравелов и други емигранти разкрили при посещението му в Румъния. Плановете му за шпионаж сред българите в Сърбия не са изяснени, включително и в моите публикации за 1869 г., засягайки шпионската му мисия тогава и по-късно. **58.** В българския, румънския и другия печат и в дипломатическите доклади дейността и придвижването на Ф.Тотю в Румъния и после в Русия се следи много внимателно и постоянно. **59.** ВЛДН, с. 116-117, 135 и др. **60.** ДТС-ВЛ, с. 323-324, 337 сл., 479-481, 490. **61**. Един от доверените пратеници на войводата бил Калчо Пасков, градинар в Сърбия и сътрудник на БРЦК. Хитов го пращал с препоръка до Д.Хр.Попов и писма за различни лица, а Данаил му давал връзка с тях, включително и с Левски и А.Кънчев. Вж. ДТС-ВЛ, с. 235, 525. **62.** ДТС-ВЛ, с. 489, 491, 494. **63.** През 1871 г., според някои данни, Хитов за известно време с дейни омладинци от Сърбия и Черна гора **64.** Публ. у Ал.Бурмов. Избр.произв., III, С., 1976, с. 88-89. Вж. там (с. 89-100) и текста на обширния програмен документ, съставен и издаден от Каравелов през 1870 г. "Български глас. От БРЦК". **65.** ВЛДН, с. 67-68, 78-81. **66.** Пак там, с. 289, 303, 308. **67.** Пак там, с. 134-135. **68.** ДТС-ВЛ, с. 329-331. **69.** Пак там, с. 330. **70.** ВЛДН, с. 115-116; ДТС-ВЛ, с. 230-231. **71**. К.Косев. П.Хитов..., с. 62 сл. Авторът разглежда подробно този етап от дейността на Хитов, когато той "се оказал в центъра на революционното движение" от 1873 г. нататък. **72.** Кр.Шарова. Българският революционен комитет 1875 г.- В: Българско възраждане. Идеи. Личности, събития, т. I, 1995, с. 42-128; Пл.Митев. Български революционен комитет 1875 г., С., 1995. **73.** Това е доказано, включително и със сръбски извори, още през 1870 г. в книгата ми "Л.Каравелов и българското освободително движение 1860-1867 г." и други мои публикации за Каравелов. **74.** Ал.Бурмов. Избр.произв., т. II, С., 1974, с. 133-134. **75.** Кр.Шарова. БРК..., с. 93. **76.** Кр.Шарова. Защо Ботев тръгна с чета?- В: Научна сесия "Хр.Ботев", Враца, 1997, с. 9-18. **77.** ПХ-ФЗ, с. 113. **78.** Пак там, с. 113-115; Кр.Шарова. Априлското въстание и другите южнославянски народи - в: сб. Априлското въстание 1876, С.,, 1966, с. 147 сл. **79.** Кр.Шарова. Втората българска легия в Белград - 1867-1868 г.- в: сб. В памет на акад. М.Димитров, С., 1974, 445-503. **80.** ПХ-ФЗ, с. 113 сл. **81.** Пак там, с. 113-114. **82.** На сръбско-турската война е посветен обемист труд под това заглавие от Е.Хаджиниколова, но изворите и литературата (българска и чужда) са интепретирани непрецизно в едно объркано изложение, което прави книгата трудно използваема без риск за подвеждане и груби грешки. (Вж. пос.авторка "Българите в Сръбско-турската война 1876 г.").

РЕВОЛЮЦИОННИТЕ СЪМИШЛЕНИЦИ В СТРАНАТА И ЧЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ - 1867 г.

Огняна Маждракова-Чавдарова

Четническото движение като важен етап от националноосвободителните борби е в полезрението на изследователите на Българското възраждане от десетилетия. В неговите рамки неизменно обект на проучване са четите от 1867-мо лето. Все още обаче не са получили отговор ред въпроси около цялостния замисъл и реализация на революционната акция през тази година, продължават неяснотите и около организационния център и връзките на инициаторите с родината. Причината е позната - оскъдността на автентични и сигурни исторически извори, тяхната фрагментарност, както и противоречията в мемоарите, които не рядко водят проучвателя в омагьосания кръг на трудно доказуеми твърдения и хипотези.

Постепенно все пак нарастна документалният материал, свидетелстващ за широкия замисъл на акцията през 1867 г., предвиждаща първоначално мащабно въстание, а сетне сведена до минаването на четите на Филип Тотю и Панайот Хитов и техните съзнателно ограничени действия. Издадените извори от руските архивохранилища в поредицата "Русия и българското националноосвободително движение" т.2 (за периода януари 1864 - май 1867 г.) и т. 3 (май 1867 - дек. 1869 г.) - последният том излязъл в поредицата "Архивите говорят", хвърлиха допълнителна светлина върху активизирането на руската политика, особено благосклонна през 1867 г. към освободителните борби на балканските народи.[1] Поводът за раздвижването на руската дипломация е Критското въстание, опитите на Сърбия да се откъсне напълно от сюзеренната власт на Портата и подемът сред българската политическа емиграция. Добихме по-пълна представа за международните измерения на българските четнически прояви и благодарение на издадените през 1992 г. два тома с чуждестранни документи "Българското националнореволюционно движение 1868 - 1874 г.",[2] както и на някои конкретни изследвания.[3] Разшири се и базата от домашни извори чрез привличане на мемоари и проучване на пенсионни дела.

Настоящата тема изисква ретроспективен поглед върху известията за предварителна революционна подготовка сред българския народ и очертаване на новите усилия, доколкото има такива, за подпомагане и действане съгласувани с Хитовата чета след прехвърлянето ѝ на родния бряг. Ще засегна само отделни моменти от обстановката в навечерието и по време на похода на тази чета и нейните контакти с революционни съчувственици. Насочвам вниманието към наблюдавания през 1867 г. предизвестен отклик в страната, макар само в отделни селища, но опровергаващ тезата за едва ли не пълното безучастие и индиферентност на народа към четите.

Когато преценяваме настроенията и готовността на българския народ за решителни въоръжени действия за отхвърляне на чуждото владичество през тази бурна година, се налага да припомним уверената констатация на Г. С. Раковски в неговия "План за освобождение на България" от края на 1861 г., че в много от поглавните селища "ся се съставили тайни комитети, кои разпространяват между народу за това въстание" и мисълта му, че "народний дух е подготвен за него".[4] През 1862 г. обаче по много причини, както знаем, въстаническият опит се ограничава само в Търновско-Габровския район.

Дейността и съдбата на споменатите от Раковски "комитети" засега са твърде слабо проучени. Единствената формация, за която има сравнително повече сведения в изворите е т. нар. "Дружина на верните приятели" в Цариград, подпомагаща агитационната и организаторската работа на учреденото от Раковски в Белград Привременно българско началство. През 1861 - 1862 г. възникващите спонтанно свободолюбиви дружинки, патриотични кръжоци и тайни братства от симпатизанти на Раковски създават и първите си взаимни връзки и предприемат стъпки към организационното си сплотяване.[5] След 1862 г., независимо от временния спад на бунтовните настроения, както Дружината в Цариград, така и някои от ранните комитети оцеляват, а изглежда възникват и нови вследствие на обективно протичащия процес на радикализиране на определени слоеве от българското общество.

Ако се доверим на откъслечните сведения, главно от мемоарен характер, добиваме впечатление, че тайни дружинки /комитети/ с революционна ориентация се проявяват за кратко или по-продължително време в Свищов, Пловдив, Сливен, София, Плевен, Тулча, Варна, Търново, Габрово, Карлово, Шумен и др. Обществената активност на техните членове съзираме в необичайно силния в тези градове легален натиск за приключване на църковния конфликт или в организиране на протестни акции срещу някои извънредни тегоби и данъци с дискриминационен характер, произволни административни наредби и пр. Наред с това участниците тайно четат и обсъждат вестниците и съчиненията на Раковски; разпространяват песнопойки и литографии с патриотично и бунтовно съдържание; на някои места подпомагат хайдути в Балкана; поддържат връзки с революционната емиграция.

От средата на 60-те години на XIX в. нашата емиграция вече използва освен трибуната на своите вестници и други средства за политическа пропаганда сред сънародниците. Отпечатани са брошури, песнопойки и възвания, предназначени да проправят пътя на новите идеи за постигане на свободата и повдигане на борческия дух на симпатизантите в родината. Характерна е появата на литографията с название "България" /"Мати България"/, представяща алегорично идеята за възстановяване на българската държава, издадена през 1865 г. от троянчанина Тончо Мутевски, живеещ ту в родината, ту в Румъния.[6] Според едно консулско донесение екземпляри от тази емблематична литографирана картина с политическо съдържание през 1866 г. са пръснати "от агенти на Раковски" в Дунавския вилает.[7] Интересно би било да знаем кои са нейните разпространители. В турски документи откриваме името на един от тях - заловения през 1866 г. Христо от Котел, обвинен в "разпространяване и продаване на картини и книжа в България с противно (на правителството) съдържание", осъден на заточение в Диарбекир.[8] Новите внушения стигали до умовете на българите и чрез песнопойки и стихосбирки като сборника "Отечество, свобода или смърт" /изд. 1863 г./, който популяризира призивните стихотворения на Добри Чинтулов и на други автори. Споменатите факти илюстрират тенденцията за усилване на революционната пропаганда. За да отговорим на въпроса за нагласите в страната, е нужно да опознаем по-добре кръга от увлечени в идеите на Раковски млади родолюбци, пръснати в различни селища. Не бива да омаловажаваме този естествен резерв, излъчващ и през следващото десетилетие революционни сподвижници, осъзнали ползата от организационно единение. Както ще се убедим, съдействието на много от тях е потърсено в навечерието на четническата акция през 1867 година.

Приемствеността с основаните по време на революционния подем от 1861 - 1862 г. структури се наблюдава през 1867 г. сравнително по-ясно в Свищов, Тулча и Сливен. Първият град е свързан с подпомагане на Филиптотювата чета, затова активността на местното звено излиза извън нашата тема. Следва да се отбележи само, че година преди Филип Тотю да прекоси Дунава, агитацията и подготвителните работи тук движи свищовският клон на Тайния централен български комитет /ТЦБК/.[9] По-различно е положението в Тулча и Сливен - там доминиращо влияние в приготовленията за подкрепа на четите имат отколешни съратници на Г. Раковски. Като ръководител към Раковски гравитират повечето бивши участници в Първата легия и изпитани лица в страната, следвали преди това указанията на Дружината в Цариград, и възглавяваното от него Привременно началство в Белград, някои разпространители на вестниците и съчиненията му.

Избухването на Критското въстание, усилващото се напрежение между Сърбия и Турция и изострилите се отношения между Дунавските княжества и Високата порта по повод свалянето на княз Куза, са факторите, които силно импулсират привържениците на радикалните действия сред българите.[10] Почувствал признаците на новия подем в националноосвободителните движения на Балканите, Раковски призовава в Букурещ едни от най-енергичните си сподвижници, сред които е и Васил Левски, прехвърлил се във Влахия в края на февруари 1866 г. През март от Сърбия пристига и Панайот Хитов.[11] За десетки други български младежи авторитетът на Г. Раковски е също притегателна сила и те се стичат в Букурещ, изявявайки желание да се поставят на разположение на българския ръководител като доброволци в очакваната въстаническа акция.

Революционният подем намира израз и в учредяването на ТЦБК /март 1866 г./ от група емигранти в Букурещ.[12] Основан без знанието и съгласието на Раковски, той усилва идейния разнобой в средите на "младите". При все това патриотите, привлечени за членове на ТЦБК, имат значим принос за повдигане борческите настроения както сред емиграцията, така и в страната, съблюдавайки и въведените строги конспиративни правила в своята организация. Междувременно се сбъдват предвижданията на Раковски - конфликтът между Дунавските княжества и техния сюзерен се уталожва и временното румънско правителство, което отначало насърчава ТЦБК, престава да му отдава предишното внимание и се отмята от обещанията си към него. Поради близките отношения на Раковски с бившия княз Куза над неуморния котленец надвисва заплаха от екстрадиране от румънската полиция. В тези критични дни край преследвания и болен Раковски се оказва П. Хитов. Още първата среща на сливенския войвода с автора на "Горски пътник" води до сближаването им, което става един от факторите за реализиране на бъдещата четническа акция. За взаимното им опознаване благоприятства обстоятелството, че Хитов придружава Раковски в наложилото му се пътуване извън румънските предели - в Южна Русия.

По време на престоя в Русия Раковски предизвиква раздвижване на духовете сред българите в Одеса и в бесарабските колонии.[13] Към средата на 1866 г. и там мнозина боеспособни младежи се въодушевляват от мисълта да застанат в решителния час в редиците на борците за народна свобода.

Признаците за благоприятен обрат в политиката на Русия, ориентираща се през 1866 г. към по-действена подкрепа на освободителните борби на балканските народи, обнадеждават българската Добродетелна дружина /БДД/. Долавяйки промяната, "старите" проявяват готовност да подкрепят, без да афишират това, революционните прояви на сънародниците в определени рамки, съгласно своите виждания и съобразно менящите се международни обстоятелства.[14] За този курс влияе кипежът сред емиграцията и обстановката в България, където много чуждестранни консули (от Видин, Русе, Варна, Одрин, Битоля и др.) констатират растящо политическо напрежение и бунтовни настроения сред българите.[15]

Развитието на събитията естествено влияе и върху намеренията на "младите" в обкръжението на Г. Раковски. Независимо от въодушевлението си, мнозина от близките му сътрудници, както и самият Раковски, планират съзнателно по-продължителна подготовка за замислената въоръжена акция, която те предвиждат за следващото "1867-мо лето". Далновидният и опитен водач на революционното течение има пред очи международната обстановка и многобройните задачи от пропагандно и организационно естество, които е заложил още в плана си от 1858 г. Той преценява обективно перспективите пред Критското въстание, отчита колебанията в политиката на Русия и на Сръбското княжество под натиска на Запада и отминалата опасност от военна интервенция на Турция срещу Румъния. И, главно, загрижен е за материалното осигуряване, организационното сплотяване, военната подготовка и координация на борческите сили на българския народ. В резултат Раковски се заема със създаване на единен център за ръководство на движението. Неговите последователни усилия намират израз в учредяването на Върховното народно българско тайно гражданско началство /ВНТГН/, възникнало в Букурещ, предполага се, най-късно в края на 1866 г. Съставени са от Раковски и под влияние на неговата концепция важни документи, въвеждащи основни принципи на организационен живот. Това са "Привременен закон за народните горски чети за 1867-мо лето" /1 януари 1867/ и приетия през май с.г. от четата на П. Хитов "Закон за българското народно въстание, по който ще се управлява българската народна войска в 1867 г." - документи, публикувани отдавна и анализирани обстойно в историческата литература.[16]

С оглед на темата ни е особено съществен въпросът за отношението на Г. Раковски към съмишлениците в родината. За намиращия се от десетилетие зад граница ръководител е естествен приоритет постоянната и жива връзка с тях. Огромната му кореспонденция говори недвусмислено за желание да умножава привържениците на идеята за възкресяване на българската държава чрез безкомпромисна борба срещу османското господство. Виждайки в бъдещата четническа акция преди всичко начален тласък за масово народно въстание, Раковски естествено изисква мобилизиране на всички съпричастни към голямата идея. За целта той, изглежда, е разчитал на познатите нему дейци да съживят съществуващите тук-там слабо комуникиращи помежду си патриотични дружинки и групички от революционни привърженици. Запознат с нестабилността на тези ядра при трудните условия в империята и тяхната взаимна необвързаност, той едва ли е подценявал организационните задачи, макар на пръв поглед да отдава повече значение на пропагандата. Обичайна практика за Раковски още през 1861 - 1862 г. е тайното изпращане на емисари-агитатори, на които възлага и организационно-технически поръчения и координационни задачи, каквито впрочем предвижда и в първия си план от 1858 г.

В началото на 1866 г., ориентирайки се към новия курс, Раковски, както споменах, активизира комуникациите с родината. Показателна е подновената връзка с Васил Левски, обстоятелствата около която изясних в едно свое по-ранно проучване въз основа на сведения от Хр. Иванов - Големия и отец Генадий Ихтимански. Приемам за достоверно твърдението на о. Генадий, че Левски е бил призован от Раковски и именно по тази причина заминава за Румъния през втората половина на февруари 1866 г., когато напуска неочаквано учителското място във Войнягово.[17] След няколкомесечен престой и обиколки из емигрантските средища в Румъния през лятото на 1866 г. Левски се озовава в Тулча, а наскоро след това се уславя за учител в Еникьой.

На юг от Дунава са насочени и самоинициативите на други представители на революционната емиграция. Заслужава да се вгледаме в беглите, често противоречиви и несигурни сведения за емигрантските дейци, преминаващи през 1866 и началото на 1867 г. на десния бряг на Дунава със задачата да насърчат съмишлениците във вътрешността. Сред познатите случаи са тези на Стефан Караджа, Ив. Кършовски, Георги Карловски, Васил Левски, Христо Ботйов, Юрдан Юрданов - Инджето...

Появата на Караджата в Добруджа през 1866 г. е запомнена не само с неговите пламенни бунтовни слова, но и с ревизия на наличното оръжие и с идеята за подготвяне на една чета от добруджански младежи - Тулчанската.[18] Съвременници свидетелстват също за пропагандните усилия на учителствуващия в Добруджа - в гр. Хърсово, Иван Кършовски. Сред българите в гр. Мачин пък пръска революционните идеи учителят Димитър Станчев.[19] В Тулча душа на тайните приготовления е търговецът Георги Карловски с прозвище Казака. Посветен отрано в революционните кроежи, използвайки паспорта си на австрийски поданик при преминаване на границата, той често пътува до Галац и държи връзка с емигрантските среди. Заподозрян е обаче от турската власт и в началото на септември 1867 г. е издадена заповед за неговото експулсиране като бунтовник.[20] С поръчение да повдига борческия дух на патриотите в отечеството, от Влашко се завръща и установява в Търново и местният деец Йордан Инджето.[21]

Изброените фрагментарни сведения не дават задоволителен отговор на въпроса кога точно кръгът около Раковски целенасочено предприема стъпки за подготвяне почвата в България за посрещане и улесняване на бъдещите чети, които следвало да се сформират на румънска земя. Може да предположим, че още преди учредяването на ВНТГН някои от неговите сътрудници - бивши легисти, са проявили самоинициатива в тази насока, а впоследствие са били поощрени от новосъздадения ръководен център.

В този контекст навярно трябва да се преценява и активността, проявена от Левски, който упорито способства за усилване на революционната пропаганда в България - отначало в родния край, сетне в Добруджа. Установяването му в близост до границата с Румъния е продиктувано колкото от стремежа му да влияе върху разположението на духовете сред сънародниците в тази област, толкова и от убеждението, че е необходимо да се оживят връзките с българските общности извън страната, за да се осъществят плановете на радикалното крило на емиграцията.[22] Още при прехвърлянето си от Галац в Тулча Левски не пропуска възможността да пренесе "някакви бунтовни картини". За съжаление появата на първите екземпляри от запретените литографирани картини довежда до арестуването на неопитните му другари, а самият Левски едва успява да се измъкне от ръцете на турската полиция.[23] Неговата намеса в тази форма на пропаганда още веднаж потвърждава, че той е поел по рискования път на революционен емисар вътре в страната. Следва условянето му за учител в с. Еникьой през юли 1866 г., където дейността му далеч надхвърля обичайните задължения в школото. Според съвременници тук той образувал дружина от верни другари; пред учениците си говорел за легията в Белград, а при обучението наблягал на физическата подготовка и военните упражнения. В края на 1866 г. Левски отново пресича границата - този път на север - и заминава за Яш, столицата на Молдова. От тук след среща с архимандрит Натанаил, пред когото действа за материална подкрепа за бъдещи действия, отправя писмо до Раковски, за да узнае плановете му. Ориентирал се в развитието на народното дело, Левски се завръща обратно, воден от мисълта, че ще бъде по-полезен в родината за подготвяне на почвата на замисленото въстание. И отново учителствува в Добруджа, докато през февруари или март 1867 г. е повикан в четническия лагер в имението на Никола Балкански, за да подпомогне организирането на движението. Тогава, както е известно, е избран за главен знаменосец на четата на П. Хитов - предвидена за ядро на обединените въстанически сили през лятото на 1867 г. по изричното настояване на Раковски.[24]

Не е чужд на замисъла за подбуждане на сънародниците в България към въстание и Христо Ботйов, когато напуска учителството в с. Задунаевка и потегля от Русия, за да се озове в Калофер в края на февруари или началото на март 1867 г. За това завръщане, наложило се поради тежкото заболяване на баща му, младият Христо имал и други мотиви. Не случайно по-късно във в. "Дума на българските емигранти", споменавайки този си престой в родината, той говори за себе си "като пропагандист" отвъд Дунава, засягайки опасностите, дебнещи подобни "проповедници".[25] Знаем обаче твърде малко за краткото учителстване на Хр. Ботйов в Калофер, за обществените му прояви и тайни контакти до септември с.г., когато поема обратно зад граница. Неговите съвременници в мемоарите си припомнят най-вече разбунилата градеца дръзка патриотична реч на младия учител на 11 май и факта, че в клас той намеквал пред учениците за предстоящата борба за освобождение, а понякога ги извеждал извън селището и ги упражнявал да стрелят по нишан. Сам Ботйов в известното си произведение "Примери от турското правосъдие" набляга на друг спомен от пребиваването си в Калофер през 1867 г. - срещите си с неколцина другари на Лефтер войвода. Разговорите с действащи и бивши хайдути и ятаци явно са оставили траен спомен у него, за да нарече няколко години по-късно тези юначни мъже "моите Лефтерови другари". Един от онези, с които Ботйов се сближил тогава, е Иван Мрахолят /Мрахолев, Мархолев/ с прякор Талигаджията, чийто разказ препредава в художествената творба. А тъкмо този калоферец, покрай постоянните си пътувания, познавал мнозина от хайдутите, кръстосващи из Средна гора, Стара планина и Странджа, улеснявал връзките между тях и нерядко укривал преследвани четници. Според някои автори при идването си в Калофер Ботйов се видял лично и с Добри войвода /Д. Богданов/, бивш байрактар на Лефтер войвода, както и с други хайдути.[26] Търсените и тайно реализирани познанства с хора от тези среди едва ли са резултат само на романтичен порив. По-вероятно причината е намерението на младия Ботйов да опознае по-добре условията вътре в страната, да долови народния пулс, имайки предвид бъдещите бунтовни действия. Логично продължение на общуването с хайдутите в Калоферския балкан са следващите стъпки на Хр. Ботйов вече в Браила - приятелството му с хъшовете и записването му в четата на Желю войвода, чийто поход обаче се осуетява.[27]

Още един епизод от пребиваването на Ботйов в България през 1867 г. предполагам има отношение към неговите виждания и задачи на "пропагандист" - срещата му в Сливен с известния полски политически деец, командващ Казак алая Михаил Чайковски /Садък паша/. Според З. Стоянов и Ст. Заимов Ботйов се срещнал с Чайковски още на идване от Русия,[28] а според други автори - през есента на 1867 г., когато напуска Калофер.

От края на 1866 до края на 1868 г. казашкият полк е разквартирован в Сливен по разпореждане на османското правителство, което разчитало с тази мярка да сплаши българите в района, известен с бунтовното си минало. В състава на полка наред с поляци и украинци влизали и българи, чиито брой Садък паша държал да умножи, привличайки подбрани лица за офицери. Между настойчиво канените сливенци да се запишат в Казак алая, според д-р С. Табаков, бил Анастас Хаджидобрев. Ала този енергичен български патриот, тайно подпомагащ националнореволюционното движение, отказал на поканата. Съвременници споменават за отправена подобна покана и към Хр. Ботйов, който също отказал да постъпи като офицер в полка на Садък паша. Какво е целял Чайковски с тези предложения е трудно да се установи поради следваната от него двойствена линия спрямо българското освободително движение. Несъмнен е стремежът на Чайковски и неговите офицери да привличат представители на българската интелигенция и да влияят по възможност върху нея. От своя страна, както установява д-р Табаков в труда си, някои сливенци правели също опити чрез контакти с отделни офицери - българи и поляци от Казашкия полк да ги спечелят и им вдъхнат симпатии към идеята за извоюване на българската свобода.[29]

През 1867 г., скоро след като Ф. Тотю минава с четата си Дунава, по заповед от Цариград две роти от казак алая пристигат в Карнобат, изпратени според спомените на Димитър Душанов, за да преследват българските бунтовници, ако се появят такива в областта. В това тревожно време свързаният с революционните кръгове Д. Душанов, стар кореспондент на Раковски, учителствуващ тогава в Карнобат, е подложен на натиск от един от командирите - поляка Биговский. Представяйки се за съчувственик на борците за свобода, този офицер използвал различни предлози, за да се сближи с Душанов, в чиято лоялност към властта явно се съмнявал. Зад интереса и провокационните му въпроси прозирали желание да се добере до сведения за плановете на българските революционери. Не знаейки истинските мотиви на чужденеца, пред опасността от усложнения Душанов се принуждава да напусне Карнобат преди края на учебната година.[30]

Междувременно потери, съставени от "казаци" на Садък паша, се оказват по следите на части от Хитовата чета в Стара планина. В дневника на Ив. Кършовски е вписан сблъсък с такава потеря, която на 29 - 30 май нападнала отделилата се група на Цонко войвода в Котленско и без малко не уловила всички водени от него момчета.[31]

Естествено, с оглед на българските востанически действия, било от съществено значение да се неутрализира по някакъв начин казак алая. Използването в борбата с четите на това мобилно елитно подразделение на османската армия наред с обичайните потери, свиквани от близките мюсюлмански и смесени села, силно намалявало възможността на востаниците да се задържат по-продължително в балканските усои и да осигурят тъй нужната за крайния успех свободна територия. В такава светлина особен интерес будят обстоятелствата около срещата на Хр. Ботйов с М. Чайковски. Още повече, ако инициативата за установяване на директна връзка с командващия Казак алая е принадлежала на младия калоферец. Не е изключено Ботйов да е бил подсетен да завърже познанство с Чайковски от някой деец още в Бесарабия. Според един спомен на Милетий Софийски в началото на август 1866 г., когато Г. Раковски на връщане от Одеса посещава Кипрյяновския манастир, той бил придружен от Христо Ботйов. Ст. Заимов също си припомня, че е слушал от Ботйов за този епизод, оставил трайна следа в неговото съзнание.[32] Твърде вероятно е тогава в хода на общуването с младия си спътник Раковски да е засегнал перспективите и трудностите пред четническото движение, в това число и въпроса за ролята на Казак алая и служещите в него българи - един резерв на военно подготвени кадри. Като се знае от друга страна сближаването на Ботйов с полски революционери в Русия, не е изключено тогава той да е получил по-широка информация за Чайковски и завръщайки се в родината да е възнамерявал да търси контакти с него, а може би и да се е опитал при престоя в Сливен със свои аргументи да повлияе върху отношението на някой от офицерите или на самия Чайковски към българското дело. В случай, че срещата се е състояла през есента, е възможна друга причина - тя вероятно е провокирана от вестите за участие на Казашкия полк в преследването на българските чети. Липсват обаче за сега преки данни, които сигурно да свидетелстват за срещата на Ботйов с Чайковски, още по-малко за предположенията, че Ботйов се е записал в казак алая.

Какво знаем за положените усилия вътре в страната пряко за посрещане на четите, респективно на Хитовата чета? Имат ли приготовленията целенасочен характер? И доколко условията и краткото време са позволили да се извърши такава подготовка?

Най-добре документирана е мобилизацията на местните симпатизанти в Свищов по повод очакването на четата на Филип Тотю. Там главен фактор е поделението на Тайния комитет в града, поддържащ постоянна връзка с емигрантските дейци в Зимнич, Т. Мъгуреле и Букурещ. Що се отнася до Хитовата чета - раздвижването обхваща повече селища, навярно защото тя е определена за ударно ядро на бъдещите въстанически сили.

Откъслечни и несигурни са обаче изворите за предварителните усилия и за предизвиканите от появата на Хитовата чета действия на революционни привърженици, живеещи в страната. Поради това все още не е изяснено доколко агитацията и грижите по осигуряване на оръжие са дело на лица, свързани с емигрантския кръг около Раковски и учреденото от него ВНТГН, и в каква степен намеса имат Добродетелната дружина и Тайният комитет.

Политическата намеса на Добродетелната дружина, макар и на по-късен етап, дава своето отражение и върху раздвижването в родината. Амбициите на "старите" да направляват националната освободителна борба, довеждат не само до известните им дипломатически стъпки през 1867 г. - преговорите със сръбското правителство за съгласувани антиосмански действия и до проекта за Югославянско царство. Непоследователният курс, следван от БДД, както разкриват изворите, засяга Хитовата чета - нейната материална осигуреност, подготовка и най-вече повлиява върху инструкциите, дадени на щаба относно характера и периметъра на действия на четата в Балкана.[33]

Един доклад на Н. Геров до Н. П. Игнатиев от 1 май 1867 г. дава ключ за разбиране замисъла на Добродетелната дружина какъв характер да имат четническите действия в страната. В доклада се пояснява, че докато очаквало отговор от Сърбия за общо споразумение, българското общество "снабдява и изпраща през Дунава около 50 души за съставяне на хайдушки дружини под главното началство на един опитен в това дело предводител". Визирайки очевидно П. Хитов и неговата чета, Н. Геров продължава: "Тъй като в предложението войната против Турция трябва да започне в планините, на този предводител е поставена най-главната задача да запознае дружината с местностите в Балкана и приготви от тях (от участниците - б.м. О.М.) предводители за този род война. Заедно с това на него е поръчано да приготвя народа за въстание, но засега да го удържа от такова, при нужда да воюва против агенти на правителството, но никак да не закачат мирните жители турци."[34]

Доказателства за предварителни приготовления вътре в страната, пряко свързани с четата на П. Хитов, може да се търсят в две посоки: първо, като се анализират фактите за излъчени от определени селища четници, отправили се за Балкана и готови да се присъединят към прославения войвода; второ, като се проследят контактите на самата чета с местни хора от градовете и селата, край които минава нейният маршрут.

Да се вгледаме в родолюбците - помагачи, с които четата влиза в досег по време на своя дълъг поход. В Тутракан първото подобно лице е Никола Барбата. Този известен с бунтарското си минало родолюбец е русчуклия. Неговото име се преплита редом със съзаклятниците, организирали Хаджиставревата буна /1862 г./ През 1867 г. той живее в Тутракан и там улеснява набавянето на каици (лодки), с които четниците на Хитов преминават Дунава. За целта Никола Балкански влиза в предварителна договореност с Барбата от мошията Улмени /на Христо Георгиев/ на румънския бряг. Прехвърлил се в Тутракан, Балкански наема каиците уж за търговска цел.[35] Този факт, отбелязан лично от Хитов, за сега е едничкото указание, потвърждаващо преките контакти между патриоти в Тутракан и емигрантите, организатори на четническата акция. Като съдеятел на Н. Барбата в тази рискована работа авторът на "Княжество България" Г. Димитров посочва още един деец - Кръстьо Христов.[36]

В първите дни на май, когато четата на П. Хитов се озовава в Разградско, а сетне и в Османпазарско /дн. Омуртагско/, тя, както се знае, се обръща за съдействие към местни патриоти, някои от които, изглежда, по отдавна познати. В едно свидетелство, издадено след Освобождението, подписано от П. Хитов, войводата изтъква: "Като минах с четата си през Тутракан и дойдох до село Дикили таш /дн. Побит камък/, Разградско, поисках хляб /храна/. Тогава Станчо Кънчев Бъчваров и Нено Пенчев додоха и ни донесоха и ни проводиха до Разградския път."[37] Повечето подобни случаи на оказване помощ са спонтанни прояви на съчувствие. Все пак в книгата си "Как станах хайдутин" войводата изрично констатира, че докато дружината се придвижвала през "Османпазарско окръжие, на няколко пъти селяни й давали хляб и я упътвали в околностите и из Котленския Балкан".

Според дневника, воден от Ив. Кършовски, имало предварителна договорка например с доверени хора в гр. Елена. За това съдействали участващите в състава на четата братя Иван и Кръстьо Кършовски и Христо Йорданов - Брадел - също еленчанин. Ала до контакти с други техни съграждани по време на похода не се стига, макар че на групата на Желю Чернев, отправена да търси Ф. Тотю, е възложено още "да са споразумеят с еленчаните за въстанието."[38]

Привлича вниманието ни и опитът на Васил Левски да установи пряка връзка с посветени в делото карловци, когато четата наближава родния му град. Изследователите обикновено тълкуват дословно писаното по този повод от Хитов, който лаконично отбелязва, че пуснал байрактара си да отиде дома, за да се види с майка си. На тази основа някои автори виждат в крайно рискованата постъпка на Левски жест на силна синовна привързаност и акцентуват върху него. Чувствата на синовен дълг и благодарност, които Левски безспорно е изпитвал към своята достойна майка, обаче не са единственият мотив, накарал знаменосецът да се отклони от маршрута на четата и то със съгласието на войводата.

В автобиографичния си стихотворен опит всъщност Левски посочва недвусмислено главната си цел - да се срещне с лично познати съмишленици, с които е поддържал и като емигрант писмовна връзка: "От планини слизах, за Карлово отивах, с Тюрюмето Иван аз да се видех."[39] За значението, което Левски е отдавал на тази среща,съдим от изразеното от него силно огорчение, когато узнава, че Ив. Тюрюмето заедно с Тинко (Христо) Пулев е заловен от турската власт и двамата сетне са осъдени на 3 години затвор, които излежават във Видинския затвор. От автобиографичното стихотворение научаваме и за отправяните към карловци писма от Левски, които попадали в ръцете на властта. Не е известно до кои познати нему лица са били адресирани злополучните писма. В един мемоарен източник се споменава за изтръгнато признание от Тюрюмето при разпитите, че двама панагюрци и търговецът от Карлово Христо Проданов го помолили да закупи барут, който да се предаде на Ф. Тотювата чета.[40] (По-вероятно е предназначението на барута да е било за местни бъдещи въстаници.) Ако действително поръчката за набавянето му е направена чрез карловеца Хр. Проданов, може би той да е един от доверените съграждани, с които Левски е кореспондирал.

Извънредната бдителност на турските власти в района ги довежда и до други верни следи. Освен Ив. Тюрюмето и Т. Пулев през май 1867 г. е арестуван и младият карловски ханджия Васил Караиванов - братовчед и предан сътрудник на Левски. Караиванов е изправен пред следствена комисия в Търново, която го разпитва найвече дали е ходил във Влашко и има ли хора от рода им там. Въпреки че отрекъл всякаква връзка с Румъния, той е осъден и лежи 7 месеца в Търновския затвор.[41] По-късно В. Караиванов сочи като причина за арестуването си показанията на някои от заловените четници на Ф. Тотю и Петър Войняговеца.

За неочакваната поява на Левски в Карлово през май 1867 г. научаваме повече от Захари Стоянов. В посветената на Апостола биографична книга /изд. 1884 г./[42] той съобщава научени от съвременници на събитията подробности, на които обаче не е обърнато внимание в по-късната литература. Според З. Стоянов, когато по време на похода с Хитовата чета Левски се отбива в Карлово, той влязъл в къщата на Христо Райков[43] и от него узнава за откарването преди няколко дена в Пловдив на приятелите си Ив. Тюрюмето и Хр. Пулев[44] като "заподозрени, че давали барут на момчетата". От книгата на З. Стоянов научаваме и друго важно обстоятелство: че "Левски донесъл някакви си писма за Михайловски и поискал различни потребности за четата". Дали е успял обаче да се види със същия Михайловски не става ясно. Освен с Хр. Райков и с майка си Левски, според З. Стоянов, се срещнал и с П. Попов, когото изпратил при Станчо Кожухарина за 12 чифта мешени цървули. Съпоставката на тези сведения с автобиографичното стихотворение на Левски показва, че в стихотворението случилото се е предадено съвсем лаконично и авторът съзнателно премълчава имената на незасегнатите от арестите познати.

Опитът ни да идентифицираме отбелязаните от З. Стоянов карловци водят до следните заключения: Михайловски според нас е Никола В. Михайловски, П. Попов е Петър Хр. Попов - и двамата са активни членове на читалището в Карлово,[45] по-късно влизат в първия състав на тукашния частен революционен комитет.[46] Неясен остава въпросът с Христо Райков. Може да се допусне, че Райков е бащино име на Хр. Проданов. Възможно е и друго: това да е Христо Рачев /умалително наричан Тинко/ [47] - лице с такова име фигурира сред основателите на читалището, а и между членовете на ЧРК - Карлово. В документи на Карловското читалище срещаме неколкократно вписано името на Т. Хр. Пулев.[48] Допускаме още, че отбелязаният от З. Стоянов Станчо Кожухарина може да се идентифицира със Стоян В. Чохаджи - един от основателите на читалището в Карлово.

Накратко: допълнителните сведения, събрани от З. Стоянов само 15 - 16 години след събитията, съдържат важна информация, на която може да се доверим. Анализът ѝ разкрива, че Левски се е спуснал от планината в родния град със съвсем конкретни и добре обмислени намерения, воден далеч не само от личното си желание да споходи майка си. Както носените писма до /Н./ Михайловски, така и връзките на Левски със шестима споменати карловци показват по-разностранни и целенасочени контакти с оглед на четническата акция. Намерението на Левски да набави цървули и други "потребности за четата" е в духа на практиката на П. Хитов, който неведнъж по време на похода изпраща четници да потърсят храна или друга помощ от познати хора в близкото селище. Мисията на байрактаря му в Карлово очевидно в този момент е била важна за четата. Очакванията на самия Левски за пълно съдействие от сподвижници в родния град обаче не се реализират, тъй като властта вече е предприела арести /на Тюрюмето, Хр. Пулев, В. Караиванов/, а и патрул влиза по собствените му дири и вдига на крак полиция и потери.[49] Навярно затова нито в дневника, нито в спомените на Хитов се отбелязват конкретни поръчения, възложени на Левски, а това впоследствие е довело до неточно осветляване на същността на тази негова мисия. Знаейки възникналите критични обстоятелства и добивайки по-пълна представа за намеренията на Левски, нямаме основания да умаловажаваме поетия от него риск, нито този на съдействалите му карловци.

Нещо повече - сведенията на Захари Стоянов позволяват да се уплътни картината за предварителната пропаганда и подготовка в България за посрещане на Хитовата чета през 1867 г. Потвърждава се и мястото на Карлово като един от основните пунктове, наред със Сливен, Тулча и Варна, в усилията за установяване на взаимовръзка между организаторите на четническата акция и работещи в родината съмишленици, готвещи се да посрещнат и подпомогнат сформираните от емиграцията въстанически отряди.

Надеждите за подкрепа в Карлово сигурно са почивали на уверенията на Левски и убеждението му, че ще се отзоват местни революционни сподвижници измежду неговите другари от времето на агитациите му в района през 1863 - 1866 г.[50] За съществуването на таен революционен кръжец в града пише в спомените си Васил Караиванов, като го свързва и с по-късно учредения революционен комитет.[51] Очертава се, че в Карлово през 1867 г. не малка група патриоти са предизвестени за въстаническата акция, като са сондирани за координиране на действията, а сетне, когато се стесняват задачите на Хитовата чета, са потърсени за конкретна помощ. Фактически опитът за снабдяване с барут, посочен като повод за арестуването на Ив. Тюрюмето и другаря му, показва реални стъпки на местна почва при идването на очакваната отвън чета да се действа съгласувано с нея. Разкритията и последвалите мерки на властта в Карлово обаче осуетяват един по-действен отклик тук в подкрепа на четата на главния войвода Панайот Хитов.

Още по-красноречиво доказателство за положените организационни усилия и начални приготовления за революционни действия в страната са попълненията на Хитовата чета с въстаници след навлизането ѝ в българските предели. Извори от различен характер разкриват, че групи от разпалени младежи от различни краища се отправят в края на април 1867 г. към Стара планина в очакване началото на бунта, повечето с надежда да бъдат приети за четници на прославения войвода. На мнозина от тях не се удава да преодолеят неизбежните препятствия и опасности по пътя и се разпръсват, но други успяват. Такива групи се подготвят в Тулча, Варна и Сливен и макар и в силно редуциран състав се включват в четата на П. Хитов. Така след много премеждия групичка от 4 момци от Варна, насърчени, според Ив. Кършовски, от секретаря на руското вицеконсулство във Варна - българина Никола Даскалов, се присъединяват към хитовите четници близо до с. Сотиря, Сливенско. Други трима четници, записали се отначало в Тулчанската чета: Георги Хаджииванов и Сава Славчев откриват Хитовата чета на 12 май в околностите на Котел, а Христо Дряновски се озовава в нейните редици на 22 май 1867 г.[52] Най-значителен брой въодушевени за борбата младежи излизат от Сливен. Четирима от тях, водени от Т. Харбов /Харбоолу/, се съединяват с четата на 28 май, ала няколко дни по-късно, на 4 юни, сам главният войвода е принуден съгласно с инструкциите и обстоятелствата да върне явилите се 12 момчета от същия град, очакващи го край връх Българка, както и желаещи от други селища.[53]

Изследователите на състава на четата приемат, че заедно с присъединилите се в Балкана младежи под командата на П. Хитов /и на отделилия се сетне негов подвойвода Желю Чернев/ се озовават 44 четници. Прибавяйки щаба, четата става общо 48 души с родни места в различни краища на родината.[54]

Задълбочено проучване на подготовката през 1867 г. в Тулча и Варна направи проф. Велко Тонев, който обобщи сведенията за т. нар. Тулчански проект, за революционния кръжок във Варна, проследи дейността на Георги Карловски, Христо Дряновски, Иван Сапунов и др.[55] Насочвайки читателя към изследователските трудове на В. Тонев, тук ще се огранича с някои допълнения.

В Тулча бунтовните нагласи сред българите носят печата на по-продължителна подготовка и в някаква степен са косвен резултат от агитацията за въстание през 1862 г. Ако се доверим на мемоарните бележки на един участник в събитията, през 1862 г. се създават оживени полулегални връзки с Тулча от група емигранти от Браила, въодушевени привърженици на Г. С. Раковски. Сред тях изпъквал Хаджи Ставри, възглавил сетне едноименната буна в Търновско. Като техни другари, замесени в бунтовните кроежи, се споменават Димитър Мазев и Петър Коконков. През пролетта на 1862 г. били набелязани няколко души за "проповедници" в Българско: за Тулча - Николай Шопов, по-късно той се озовава в I-та легия, участва и в четническото раздвижване през 1867 г.; за Сливен - Никола Боров, по-късно участник във II-та легия в Белград; за Котел - Петър Бабата, сливенец, участник в църковната борба, както и две други лица - за Търново и Троян.[56]

Това сведение в мемоарен източник иде да напомни за приемствената връзка в агитационната и подготвителната работа сред населението през 1862 и 1867 г. - приемственост, която досега е пренебрегвана, а заслужава по-обстойно проучване. Впрочем, дори от формална гледна точка погледнато, не би могло да бъде другояче при доминиращото идейно влияние на Г. Раковски в предначертанията за разгърнато четническо движение, което да се подеме при подходящи международни условия и да се съчетае с надигане на сънародниците, за да прерастне в широкомащабно въстание.

Османо-турски документи, съдържащи сведения за арестувани лица през 1867 г., потвърждават необикновения подем в Добруджа.[57] Тя, по основателната преценка на В. Тонев, има особено значение в плановете на революционерите тогава. Освен към Тулча като средище на активно революционно ядро изворите насочват вниманието ни и към Бабадаг и Бабадагско, откъдето няколко дейни съучастници на тулчанци се готвят за въоръжена четническа борба. От арестуваните, обвинени като участници в движението и като помагачи на четата, има 6 души жители на село Хаджилар, Бабадагско /макар и родом от различни селища/. Логично е да предположим, че в това село, както и в Тулча, почвата е подготвена по-отрано. Но кои са действали там, остава неизвестно. Без предварителна организаторска работа естествено е немислимо изпращането на двете групи четници /от 12 и 8 души/ и споменатите 5 каруци с оръжие към Хаджиоглу Пазарджик /дн. Добрич/.[58] Избирането на този град за сборен пункт на Тулчанската чета подсказва, че и тук са спечелени доверени хора за делото. За съжаление не разполагаме със сведения, отразяващи участието на родолюбците от Х. Пазарджик в революционното движение през 1867 г. Знае се само, че няколко години по-рано тук учителствува Ив. Попхристов Кършовски и може да се предположи, че той е посредничел за връзка с местни патриоти. Според издадения от П. Митев турски документ част от четниците, идещи от Тулча, отседнала в хана на Христо Казанлъчанина в Добрич. Несъмнено е имало предварителна договорка с него, за да поеме този риск. Но в крайна сметка малцина от четниците се добират до Балкана, при все че проявяват готовност да се борят с оръжие в ръка за свободата на отечеството.

В руската дипломатическа преписка и домашни извори се откриват сведения и за революционната агитация сред българите във Варна.[59] В началото на 1867 г. възникналият местен революционен кръжок си поставя за задача да набере доброволци за проектираното въстаническо движение. Документите от руски произход потвърждават обвързаността на местната инициатива с емигрантския център и с общия замисъл, в който Хитовата чета има значението на сплотяващ фактор и организирано ядро на бъдещите въоръжени сили в Балкана. Интересни моменти разкриват изворите и за контактите на временно управляващия руското вицеконсулство във Варна българина Никола Даскалов с Хр. Дряновски и Иван Сапунов и близкото му съпричастие към тайното раздвижване.

Приемственост в революционната пропаганда и подготвена почва за идеите на националноосвободителната въоръжена борба се долавят по-отчетливо сред българите в Сливен и района през бурната 1867 година. Фактът, че Сливенският балкан е определен за средоточие на въстаническите сили по "Привременния закон за народните горски чети" на Раковски и съгласно приетия на връх Българка "Закон за българското народно въстание“ /28 май 1867/, отразява преценката и убедеността на ръководителите на движението в една по-широка народна подкрепа тук. Те едва ли са залагали само на традиционната слава на града като гнездо на хайдути, разчитали са на местни лично познати симпатизанти, организационно обвързани с вдъхновителите на четническата акция. От години в Сливен се изявявали едни от най-активните сподвижници на Раковски: Анастас Хаджидобрев с прякор "Гарибалди"[60] и Никола Боров.[61] През 1862 г. двамата поддържали връзка с "Дружината на верните приятели" в Цариград, подпомагали привличането на доброволци за Първата легия и подготовката на въстание.[62]

От своя страна П. Хитов също имал в Сливен и района изпитани другари от времето, когато водил хайдушка чета из Сливенския балкан. Между ятаците му из селата бил кметът на с. Калояново, Бойчо, и кметът на с. Глушник, Паскал (с прякор Султана), които се преориентирали към организираното революционно дело и осведомявали Хитов за действията на Раковски и Ильо Марков в Белград. Според спомените на Хитов, Паскал му донесъл веднъж важно писмо от Раковски, който настоявал войводата да подготви съчувствениците си за бунт през лятото на 1862 г.[63] Няколко месеца по-късно се налага Хитов да изпрати сливналията Ан. Хаджидобрев до Свищов с поръчение да узнае подробности за развоя на събитията в Белград. Така било потвърдено забавилото се известие на Раковски за настъпилото помирение между Сърбия и Турция.[64] Възглавилият въстаническата чета в Търново Хаджи Ставри Койнов също прибегнал до съдействието на сливенци в бягството си зад граница след неуспеха на въстанието. В Сливен последвали строги мерки на властта за париране бъдещо надигане на революционните сподвижници, но терорът не бил в състояние да предотврати тайните им приготовления.

През 1864 г. намиращият се вече в Сърбия П. Хитов отново насочва вниманието си към родния Сливен и изпраща там Иван Хр. Кършовски да извести неговите приятели в града, че през лятото предстои да излезе отново в Стара планина. Кършовски, едва изпълнил задачата си, бил заподозрян от полицията и принуден да бяга през Елена в Румъния.[65] Хитов и след това намирал възможности да поддържа връзка с привържениците си в родния край.

През 1866 - 1867 г. като ревностен патриот в Сливен продължил да се изявява Ан. Хаджидобрев. Според сведенията, събрани от д-р С. Табаков, този сливенски деец поддържал връзка с ТЦБК, дори присъствал като делегат на важното заседание, когато бил одобрен мемоарът до султана /състояло се най-късно през февр. 1867 г., тъй като в началото на март мемоарът е връчен/. Не по-малко любопитно е твърдението на С. Табаков, че Хаджидобрев бил свързан и с Добродетелната дружина и е взел участие в свиканото от нея на 5 април с.г. събрание в Букурещ /с представители от Одеса, Галац, Браила, Измаил, а също от Пловдив и др./ за обсъждане бъдещото споразумение със Сърбия и условията за създаване на Югославянско царство.[66] Това отиване на Хаджидобрев в Румъния в навечерието на четническата акция се потвърждава от П. Хитов, защото сливенецът тогава го потърсил за контакт, явно узнавайки, че той е избраникът на ВНТГН за главен войвода.

Сътрудничеството на Ан. Хаджидобрев с трите емигрантски организации, замесени в делото, всъщност не е учудващо поради възникналата в този момент перспектива за решителни действия, а и предвид усилията им да печелят съмишленици и създават свои структури в родината. В мемоарите си Хитов отбелязва, че този му приятел пристигнал от Сливен в мошията на Н. Балкански, когато там кипели приготовленията на четниците. След като споделил впечатленията си от Казанлък, Шипка и Габрово, които обходил преди това, Хаджидобрев питал войводата "колко чети ще минат и как стои работата" и настоявал за прехвърляне на повече чети, уверявал, че те ще имат пълна подкрепа.[67] Предавайки този разговор, Хитов не премълчава упрека си към Хаджидобрев, който, щом четата пристигнала в Сливенския балкан, заминал за Цариград. Тази постъпка Хитов обяснява с отмятане на Хаджидобрев от обещанията му, ала тя може би се дължи на негова обвързаност с БДД и необходимостта да информира за развитието на събитията определени лица в Цариград.

Известно е, че тогава "старите" се стремят да оползотворят активността на Русия и успяват до голяма степен да направляват четническата акция. Контролирайки нейното финансиране и организация, те стесняват влиянието на инициаторите от ВНТГН, както и това на ТЦБК. П. Хитов и Н. Балкански приемат да сътрудничат със "старите" като необходим компромис за набавяне на средства. Придържането докрай към първоначалния замисъл на Раковски и ВНТГН и организирането на мащабно четническо движение обаче се оказва невъзможно. Отпуснати са средства само за две немногобройни чети, а и ръководителят на БДД дава указания да не се въвлича народа във въоръжени акции, докато не настъпи часът за съгласувани действия със Сърбия.

Противоположно становище застъпил пристигналият в Букурещ Н. Н. Раевски. Този пратеник на Московския славянски комитет, както личи от негово писмо до Н. П. Игнатиев от 7 април 1867 г., настоял още преди очакваното настъпление на сръбски войски и предвижданата съвместна антиосманска акация българите да вземат мерки за вдигане на планинското население в Балкана и "да започнат там партизанска война против турците".[68] Присъствуващите на събранието на 5 април български представители изразили готовност да сформират чети, но, както пише Раевски, се обявили против неприятелски действия срещу турското население и държали за финансова помощ от Русия. Пред вид този дневен ред, на събранието явно е било необходимо да се чуе думата и на дейци от вътрешността на страната и по-специално от района на Централния Балкан. Ето защо намирам за логично и твърде вероятно участието на сливенеца Ан. Хаджидобрев в свиканото от БДД събрание в Букурещ, където присъствали около 70-80 българи, имената на повечето неизвестни. За привличането му са могли да повлияят личните му познанства с Михаил Колони[69] - също сливенец, с Христо Георгиев и Рафаил Атанасов - негов сродник по майчина линия,[70] както и с д-р В. Караконовски.[71] Хаджидобрев имал и възможността като състоятелен търговец да пътува свободно и преминава без особени затруднения границата, което се потвърждава от честите му прескачания до Цариград и до Влашко. Отразеното в спомените на Хитов отиване на Ан. Хаджидобрев в Букурещ, осъществено през април 1867 г., и неговите контакти с инициаторите на четническата акция усилват впечатлението, че организаторите й целенасочено са търсили сътрудничество с активни симпатизанти на делото в отечеството.

Впрочем групата сливенски дейци, замесени в приготовленията по посрещане и подпомагане на четите през 1867 г., изглежда е била многобройна. Към нея освен Ан. Хаджидобрев и Н. Боров може условно, с по-голяма или по-малка сигурност да причислим още няколко лица, въз основа на данни, извлечени от пенсионните им дела: Иван В. Ханджиев - давал средства и съдействал на четите на П. Хитов и Желю Чернев в 1867 г., по-късно според твърдението му бил член на местния революционен комитет;[72] Атанас п.Василев - привлечен в делото от 1866 г., давал пари и улеснявал набавянето на оръжие, прикривайки зад търговското си занятие съучастието си в конспиративни прояви, което продължило и по времето, когато се изгражда Вътрешната революционна организация от Левски и Ангел Кънчев /когото Ат. Василев придружил в последното му пътуване до Русе/.[73]

Като активен съучастник в проявите на сливенци през 1867 г. и по-късно се очертава и Димитър Панайотов Топалов. Д. Страшимиров описва този деец като екзалтиран патриот, станал обаче виновник през 1876 г. за парализиране на организацията в родния си Сливен в навечерието на Априлското въстание, донасяйки от Румъния недостоверната вест за отлагане на приготовленията. Този неблагоприятен факт, отразен и от други автори, е затъмнил намесата на Топалов в събитията от 1867 г. Д-р С. Табаков бегло отбелязва, че тогава същият деец е сред буйните сливенски младежи, сформирани от Ан. Хаджидобрев в тайна дружина.[74] Самият Д. Топалов в изложение към молбата си за поборническа пенсия твърди, че през 1866-1868 г. е действал "по съставяне на комитети в Сливен". Освен това той изтъква, че в 1867 г. лично набирал четници и при идването на Хитовата чета излязъл с другарите си /малка чета/ в планината, а след оттеглянето на П. Хитов към Сърбия се присъединил към Желю войвода и с неговата чета останал цяло лято в Сливенския балкан и неведнъж с оръжие отбивали потери "до второто нареждане на Никола Даскалов". Покрай тези си прояви Д. Топалов съобщава още един интересен детайл - че е кореспондирал с Н. Даскалов; твърди още, че по-късно - през 1869 г., участвал в подновяването на комитета в Сливен.[75] Без да се изключва елемент на себеизтъкване в мемоарния източник, може да се приеме за достоверна информацията в него, отнасяща се за 1867 г., тъй като в пенсионното дело се визира удостоверение, подписано от П. Хитов, потвърждаващо, че тогава Д. Топалов наистина е извел момчета в Балкана.

Имената на малцина от сливенските укриватели - ятаци, улеснявали бунтовниците през 1867 г., се споменават в изворите. Между тях са: Стефан Генчов - наречен от д-р Табаков сподвижник на освободителното дело,[76] Никола Ив. Кючуков - комуто е възложено да доставя храна и подпомага през есента и зимата на 1867 г. присъединилия се към Хитовата чета Илия Господинов /Гунчо/ от Сливен, хайдутувал преди това в околностите му, укрил се тук след оттеглянето на четата на главния войвода. Към съчувствениците следва да се споменат и ятаците на Илия Господинов - братя Маневи, в чиято къща той пребивава тайно няколко месеца. За настроенията на сподвижниците в Сливен е показателно, че Илия изпраща, както твърди Н. Кючуков, нарочен човек при брат си в Румъния, за да разбере какви са намеренията на революционната емиграция за следващата година. И научавайки, че Хаджи Димитър ще мине в България с голяма чета, се заел с подготовка на земляците за продължаване на борбата.[77]

Без съмнение кръгът от сливенци, ангажирани с приготовленията за улесняване на четите при разгръщане на въстаническите им действия, или готови лично да се наредят под знамето на бунта, е бил значително по-широк, отколкото го отразяват известните ни извори. Ала структурата /организацията/, от чието име местните дейци полагат усилия да ускорят деня на освобождението, остава неясна. От спомените и приложените свидетелства в проучените пенсионни дела не личи организационната форма на групата съмишленици, остава неизвестно и кои лица съставят ядрото, респективно комитета. При все това имаме всички основания да предполагаме, че дълбоките корени, които са пуснали революционните идеи сред сливенските българи, се дължат, от една страна, на живите хайдушки традиции и силното тук влияние на Хитов, а от друга е повлияла несъмнено и целенасочената пропаганда на възникналата ранна дружинка или комитет, действал в началото на 60-те години на XIX в. Именно формация негов приемник се нагърбва с подготовката за въстание през 1867 г. и има грижата при появата на външната чета в Сливенския балкан да се свърже с нея и всячески да я подпомага независимо от риска. Избирането на Сливенския балкан за средоточно място на въстаническите сили с положителност е съобразено с потенциала и възможностите на местното ядро от революционни сподвижници. Изборът се предопределя и от преценката на Г. Раковски, че в този дял на Стара планина по традиция излизат и действат много хайдушки чети. Благоприятно е и разположението на духа на българите в района, отразяващо културно-историческата самобитност на Сливенския край, свързана с фолклорно-митологическите представи за Сливенската планина и с народния култ към бунтовниците - закрилници.[78] А и оживените стопански връзки и пътувания на сливенски търговци извън България допринасят вътрешните дейци - симпатизанти на Раковски и на П. Хитов в града, да са в курса на плановете на политическата емиграция.

По-особената координираща роля на местния революционен комитет в Сливен долавяме косвено от един неразтълкуван до сега документ от лятото на 1867 година. Оказва се, че след оттеглянето на Хитовата чета от Сливенския край, пратеник навярно на местния комитет предприема пътуване до Цариград, за да информира д-р Васил Караконовски - един от високопоставените сънародници, посветени в тайните на четническите планове. Този лекар, родом от Ловеч, служащ в руското посолство в Цариград, в писмо от 25 август с.г. споделя с близкия си Найден Геров доверително научените новини от Сливен. В писмото си Караконовски пише лаконично: "Нарочно е пратен челяк от Сливен да ми каже, че има два месеца, откакто ся е загубил Панайот с 20 души; той казал, че отива къде Пловдив; затуй пратеното писмо стои в Сливен. Известете Даскалова какво да прави. Имало около 400 души около Сливен."[79]

По всяка вероятност останалото в Сливен писмо е било предназначено за главния войвода Хитов и е съдържало някакви указания от страна на Добродетелната дружина, с която са свързани и Н. Геров, и самият Караконовски. И въпреки значителното закъснение, сливенските отговорни лица намират за нужно да обяснят по този канал защо писмото не е връчено по предназначение и да докладват за оттеглянето на Хитовата чета. Всъщност едва ли са имали по-рано възможност за пращане на човек с подобна мисия, като се знаят извънредните мерки на Високата порта след като Ф. Тотю и П. Хитов минават Дунава и навлизат в България.

Отразената в цитирания документ намеса на В. Караконовски в събитията, прибавена към познатата активна роля на Никола Даскалов от Варненското руско вицеконсулство и съпричастността и отличната информираност на Н. Геров за всичко случило се, подсказват според нас една до известна степен самостоятелна насърчителна позиция от страна на тези българи на руска дипломатическа служба към четническото движение на сънародниците. Тя само донякъде е в синхрон с политиката на Добродетелната дружина в този исторически момент.

Що се отнася до мястото на Сливен в събитията през бурното 1867-мо лето то буди още много въпроси, само някои от които повдигнахме тук. Осветляването на всеки от тях изисква по-цялостно проучване на изворите. Главният принос обикновено съзираме в участието на неколцината четници, родом от Сливен, в списъка на Хитовата чета, записали се в нея на румънска земя или присъединили се към прославения войвода в родния Балкан. А всъщност още по-интересни и по-непроучени са разностранните прояви на сливенските революционни привърженици в навечерието на готвената през 1867 г. освободителна акция и в дните, когато дружината на П. Хитов кръстосва из околностите на връх Българка.

В заключение - въоръжената освободителна борба начева през 1867 г. не само по инициатива на емиграцията. Почвата за нея в родината се подготвя постепенно. Този процес в много селища се улеснява отначало от възникналите още през 1861 - 1862 г. свободолюбиви дружинки и комитети - резултат от дейността преди всичко на Раковски и негови емисари, излъчени от емиграцията. Техните усилия са продължени в страната от оцелели и новопривлечени революционни сподвижници и тъкмо те се ангажират непосредствено с организиране на народната подкрепа за четническото движение. Колкото забележителна е самоотвержеността на четниците-борци, не по-малко значима, макар невидима и трудно доловима, е дейността на ревностните патриоти - вътрешни дейци - пропагандатори и организатори, проявили готовност за всестранна подкрепа на четническата акция в името на голямата освободителна идея.

---

1. Русия и българското националноосвободително движение 1856/1876. Документи и материали. Т. 3 /май 1867 - декември 1869 г./ В: Архивите говорят. Т. 21. С., 2002. **2.** Изд. през 1992 г., под ред. на Кр. Шарова и Д. Дойнов. **3.** Шарова, Кр. Българското освободително движение през 1866 - 1868 г. и балканските събития. - Първи конгрес на БИД /1970 г./. Т. 1, С., 1972; Същата. Централизирано ръководство на революционните сили 1858 - 1867 г. - ИДА, кн. 58, 1988, 58 - 96; Нушев, Цв. Българският таен централен комитет и четите от 1867 - 1868 г. - Известия на НБКМ, 1992, Т. 20 /26/, 137 - 157. **4.** Архив на Г. С. Раковски (съкр. Арх. ГСР) Т. 1, С., 1952, 377 - 379. Вж. и Г. С. Раковски. Съчинения. Т. 3 Историография. Подбор и ред. В. Трайков. С., 1984, 465 - 466. **5.** Маждракова - Чавдарова, О. Революционните сподвижници в емиграция и в родината - укрепване на взаимовръзките им /1861 - 1869 г./ - В: Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. Под ред. на М. Грънчаров. С., 2000, 87 - 102; Същата. Дружината на "верните приятели" в Цариград и Г. С.Раковски. - В: Сб. в чест на проф. Кр. Шарова /ИПр.2004 г./. **6.** Димитров, Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч.2, Пловдив, 1896, с. 251; Поборник - опълченец, I, 1898, № 4 - 5, 25 - 25; Пейковски, Ив. "Отечество - свобода". Родолюбецът Тодор Мутевски. - В: Род и отечество. Троянски страници. Културно-историческо наследство на Троянския край. кн. 12. С., 2003, 9 - 33; Маждракова, О. Революционната пропаганда сред българския народ в началото на 60-те години на XIX в. - Втори международен конгрес по българистика /1986 г./. Доклади. Т. 7 България през XV - XIX век. С., 1989, 426 - 436. **7.** Косев, Д. Русия, Франция и българското освободително движение 1860 - 1869. С., 1978, 209 - 210. **8.** Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви. Подбрал и превел П. Дорев. С., 1940, 473 - 474. **9.** Стоянов, Ив. Тайният комитет в Свищов 1866 - 1867 г. - В: Свищов - страници от възрожденското му минало и освобождението на България. Под ред. на О. Маждракова - Чавдарова. Свищов, 2002, 113 - 121 и пос. там литер. **10.** Русия и българското националноосвободително движение /съкр. РБНОД/, Т.2/ ян. 1864 - май 1867/. С., 1990, № 191 - 192, № 194, № 210. **11.** Хитов П. Фамилиарни забележки. Спомени. /Съст. и ред. В. Антонова, И. Жейнов. Русе, 2003, 276 - 291. **12.** Бурмов, Ал. Избр. произв. Т.2, С., 1974, 58 - 81. **13.** Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, 317 - 332, 344; Маждракова - Чавдарова, О. В. Левски, Г. Раковски и българската емиграция през 1866 г. - В: Васил Левски /1837 - 1987/. Изследвания. С., 1987, 107 - 116. **14.** Шарова, Кр. Втората българска легия в Белград /1867 - 1868/. - В: В памет на акад. Михаил Димитров. С., 1974, 445 - 446, 452 - 456; Същата. Централизирано ръководство..., с. 40. **15.** РБНОД, Т. 2, № 155, № 179, № 191 - 192, № 220, № 227. **16.** Бурмов, Ал. Избр. произв. Т. 2, 114 - 121; Попов, Н., К. Каратеодорова. Документи за четническото движение през 1867 - 1868 г. - Изв. на НБКМ, кн. 9/15, С., 1969; Маждракова, О. Планът на Г. С. Раковски за освобождението на България от 1858 г. - Векове, 1974, № 2 - 3, 55 - 67; Същата. Българският Гарибалди и неговият революционен кодекс /105 години от създаването на "Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лето". - Нар. младеж, бр. 10 /7305/, от 13 ян. 1972; Трайков, В. Приносът на Г.С.Раковски за организиране на въоръжените сили на българския народ - ВИС, 1982, № 2, 21 - 34; Шарова, Кр. Централизирано ръководство... 57 - сл. **17.** ЦДА, ф. 173, о.1, а.е. 528, л. 55 - 57 - мемоарни бележки на Генадий Стоянов от 1894 г. По-подробно в статията ми: В. Левски, Г. Раковски и българската емиграция, с. 102 - 106. **18.** Жечев, Н. Материали за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. - ИДА, Т.15, 1968, 146 - 158; НБКМ - БИА, ф. 4, а.е. 3, л. 30 - 34 - спомени на Киро Тулешков; Тонев, В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 211 - 212. **19.** Тонев, В. Цит. съч., с. 209, 212. **20.** Опис на турски документи за съпротивата и националноосвободителните борби на българския народ през XIX в. Съст. М. Михайлова - Мръвкарова. С., 1984, № 118, с. 55; Арх. ГСР. Т. 3, с. 66, 81, 319 - 320, 699, 879, 897. **21.** НБКМ - БИА, IIВ 607, с. 13 - 14. М. Москов - Из записките на Ю. Юрданов - Инжето /ръкопис/. **22.** Маждракова - Чавдарова, О. В. Левски, Г. Раковски и българската емиграция, с. 100 и сл. **23.** НБКМ - БИА, IIА 8674а - писмо на Т. Китанчев до З. Стоянов, 1884; Левски в спомените на съвременниците си. Съст. Ст. Каракостов. С., 1973, 44 - 46. **24.** Бурмов, Ал. Избр. произведения. Т. 2, 113 - 127; Великов, Ст., Н. Ферманджиев. Панайот Хитовата чета от 1867 г. Брой и състав. - В: В памет на акад. М. Димитров. С., 1974, 311 и сл.; Шарова, Кр. Централизирано ръководство, 57 - 65. **25.** Дума на българските емигранти, I, бр. 1, 10 юни 1871; Ботев Хр. Събр. съч. Т. 1. С., 1979, 66 - 67, 70 - 74; Т. 2, С., 1979, с. 11; Стоянов З. Христо Ботйов. Опит за биография. Русе, 1888, с. 110, 119 - 124. **26.** Клинчаров, Ив. Христо Ботйов. Няколко спорни въпроса из неговата биография. С., 1940, 16 - 21. **27.** Жечев, Н. Христо Ботйов. Летопис за живота и дейността му 1847/1848 - 1876. С., 1997, 47 - 50; Маждракова - Чавдарова, О. Христо Ботйов сред сътрудниците на вестник "Дунавска зора". - В: Алманах за историята на Русе, Т. 3, Русе, 2002, 12 - 48. **28.** Заимов, Ст. Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов. С., 1895, 151 - 152. **29.** Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т. 2 /II-ро изд. с бележки и показалци от В. Дечев/, С., 2002, 238 - 239, 251, 256 - 259, 573 - 574. По-подробно за Казак алая вж. тук статията на Росица Георгиева. **30.** Панова, Цв. Димитър Душанов. Спомени. С., 1989, 66 - 67. **31.** Хитов, П. Фамилиарни забележки... Приложения, с. 334. Срав. Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. кн. 1. Под ред. на П.С.Кършовски. 1927, с. 106. **32.** Заимов, Ст. Цит. съч., с. 133, 156 - 157. Поглубко, К. Хр. Ботев и Русия. Кишинев, 1976, с. 146 - 158. **33.** Хитов, П. Цит. съч., 285 - 287. **34.** РБНОД, Т. 2, № 244, с. 441 - 442. **35.** Хитов, П. Цит. съч., 289 - 290. **36.** Димитров, Г. Цит. съч., Ч. 2, 250 - 251. **37.** ЦДА, ф. 173, о. 2, а.е. 1601, л. 53. Срав. Хитов, П. Цит. съч., с. 330. **38.** Из миналото... кн. 1, с. 106. **39.** Васил Левски. Документално наследство. Под ред. на К. Възвъзова, Н. Генчев, С., 1973, № 4, с. 56

- 58. **40.** Караиванов, П. В. Васил Левски по спомените на Васил Караиванов. С., 1987, 143 - 144. **41.** Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот, дело, извори. Т. 1. Извори. С., 1929, с. 709; Караиванов, П. В. Цит. съч., с. 8, 141 - 144. **42.** Стоянов, З. Васил Левски /Дяконът/. Черти от живота му. /І-во изд. 1884 г./, С., 1977, с. 57; **43.** За Хр. Райков, Михайловски и останалите споменати в епизода лица З. Стоянов не дава пояснения, а и не сочи източника на сведенията си. **44.** Личното име на Христо Пулев вероятно по погрешка е посочено от Ив. Унджиев като Петко - вж. Васил Левски. Биография. С., 1967, с. 80. **45.** НБКМ - БИА, ІІА 3030, ІІА7737. **46.** Унджиев, Ив. Цит. съч., с. 126. Същият. Карлово. ІІ изд. С., 1968, с. 184. **47.** Заимов, Ст. Васил Левски. С., 1895, с. 93. **48.** НБКМ - БИА, ІІА7737. Според Караиванов П. В. Цит. съч., с. 122 пълното име на Тинко Пулев е Христо /Тинко/ Василев Пулев. **49.** В дневника на Ив. Кършовски е отбелязано за 7 юли: "Тоя ден Дякона Васил Левски слезна в Карлово, а бюлюкбашия излезе с потеря да ни гони." **50.** Тази убеденост на Левски се потвърждава и от писмото му до Н. Геров от 1 февр. 1868 г., където споменава свои привърженици в Пловдивско, хора, на които е казал "йоще на 1867 г. през други, че докато не до[й]да, никому да се не поверяват..." /ВЛДН, № 5, с. 59 - 60/; Маждракова - Чавдарова, О. Левски и началото на тайните съобщителни връзки между революционните комитети. - В: Националната революция, делото на Васил Левски и освобождението на България. С., 1998, 49 - 50; Същата. Йеродякон Игнатий /Васил Левски/ в Пловдив 1863 - 1864 г. - ИПр, №3/ 1997, 65 - 74. **51.** Караиванов, П. В. Цит. съч., 122 - 124, 141 - 142. **52.** Из миналото... Дневник на Хитовата чета, с. 103 - 104, 105 - 106. Срав. Хитов, П. Фамилярни забележки... Приложения, с. 332 - 333. **53.** Из миналото, с. 106 - 107; Хитов, П. Цит. съч., с. 334. **54.** Великов, Ст., Н. Ферманджиев. Панайот Хитовата чета... с. 311 - 342. **55.** Тонев, В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 211 - 212, 214 - 225; Същият. Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, 284 - 291; Същият. Добруджа, Българското възраждане и Руско-турската война през 1877 - 1878 г. - В: Извори за историята на Добруджа 1853 - 1878. Български документи. Т. 3, С., 2001, с. XVIII. **56.** НБКМ - БИА, Пд II 154 на Никола Кръстев. **57.** Миятев, П. Един турски документ за комитетското движение в Северна Добруджа през 1867 - 1868 г. - Изв. на И-та за бълг. история. Т. 3 - 4, 1951, 367 - 410; Опис на турски документи за съпротивата... № 118, с. 55. **58.** Тонев, В. Добруджа през Възраждането, с. 217 - 221. **59.** РБНОД. Т. 2, № 227, № 248, № 251 и № 257; Из архивата на Н. Геров (съкр. ИзАНГ), кн. 1, С., 1911, № 1251, с. 745. **60.** Ан. Хаджидобрев през 1859/60 г. бил в чета на Г. Трънкин /Хитов, П. Фамилярни забележки... с. 51, 195, 224, 240, 288/ . **61.** Табаков, С. Цит. съч., 246 - 253; Хитов, П. Цит. съч., с. 61, 64 - 65 - споменава Никола Боев /вероятно Боров/ като един от доверените си хора в Сливен 1860 - 1861 г. **62.** Архив на Г. С. Раковски. Т. 3, С., 1966, с. 699, 795, 864. **63.** Хитов, П. Цит. съч., с. 108 - 110, 195, 224, 227, 236 - 238. **64.** Пак там, с. 204 - 205. **65.** Пак там, с. 258. Вж. и удостоверението публ. от Кършовски, П. Цит. съч., 320 - 324. **66.** Табаков, С. Цит. съч., Т. 2, с. 248. **67.** Хитов, П. Цит. съч., 287 - 288. **68.** РБНОД. Т. 2, № 232, с. 422 - 423. **69.** М. Колони - деец на БДД, изпращан с мисия в Сърбия като член на настоятелството, подготвящо споразумението за бъдещото Югославянско царство. **70.** Табаков, С. Цит. съч., с. 243. **71.** Д-р В. Караконовски - тогава на работа в руското посолство в Цариград. **72.** НБКМ - БИА, Пд I 1837 /Кол. 47 - I, а.е. 872/. **73.** Пак там, Пд бп 1765 /Кол. 47 бп. а.е. 1420, л. 1 - 24/. **74.** Страшимиров, Д. История на Априлското въстание. Т. 2, Пловдив, 1907; Табаков, С. Цит. съч., с. 250, 276 - 277, 463. **75.** ЦДА, ф. 173, о. 2, а.е. 323, л. 329 - 331 и а.е. 1282, л. 164 - 167. В молба за подновяване на пенсията от 1901 г. са изброени свидетелства /от П. Хитов от 1896 г./, както и от признати поборници от Сливен, Карнобат, Бургас, Айтос, Ямбол. Свидетелствата обаче сега липсват в делото. Срав. и НБКМ - БИА, Пд II 709 на Иван Г. Сапунов / Кол. 47 II, а. е. 639, л. 1 - 95/. **76.** Табаков, С. Цит. съч., с. 248. **77.** Кючуков, Н. Записки. Сливен. 1900; Велков, Ст. Н. Ферманджиев, Цит. съч., 330 - 331. Вж. и НБКМ - БИА, Пд бп. 221 на Стоянка Донева Харбова /Кол. 47 бп. а. е. 192, л. 1 - 8/. Срав. с Пд бп 869 /Кол. 47 бп, а.е. 726, л. 1 - 29/ на Черню Д. Синигеров от с. Мирково, Пирдопско. Същият удостоверява със свидетелства, че е лежал в затвора като укривател на Хитовата чета 5 години, след като заедно с още един овчар дават храна на четниците в Балкана над с. Мирково. **78.** За културно-историческата самобитност на Сливенския край и хайдушките традиции вж. Демирев, Вл., Н. Ников. Блажена гора зелена. С., 1994; Кирова, М., Вл. Демирев. Исторически и етнокултурни аспекти на хайдутството в Сливенско. - В: Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995, 122 - 126; Демирев, Вл. Сливенската планина - етнокултурното пространство и фолклорната история - Сб. в чест на проф. Кр. Шарова /ИПр, 2004/. **79.** Из АНГ, кн. 1, С., 1911, № 1260, с. 751 - писмо на В. Караконовски от 25 авг. 1867. В отговора си от 5 септ. 1867 г. от Букурещ Н. Геров обяснява, че Панайот се е оттеглил с 30 души през Златишко, срещнал се е с Филип Тотю и през планините стигнали до Сърбия, водили битки по пътя с турски потери /Из АНГ, кн. 1, №1263, с. 753/. За идеите на Н. Геров за поддържане на хайдушки чети в Балкана вж. Из АНГ, кн. 2 № 2204, с. 359.

ПАНАЙОТ ХИТОВ И ДЕЛОТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

проф. д.и.н. Цветана Павловска

Отношенията между Панайот Хитов и Васил Левски не могат да се определят като еднозначни или постоянни, тъй като се изявяват от крайно положителни и стигат до резервираност и от двете страни. Когато В. Левски реално навлиза в българското националноосвободително движение, П.Хитов е вече легенда, макар да е само със седем години по-възрастен.[1] Младият дякон Игнатий, закърмен с любовта към народните хайдути и под силното влияние на "Горски пътник" на Г.С.Раковски, е силно привлечен от ореола на мустакатия войвода. Израз на това обаяние бъдещият апостол дава в Автобиографията си в стихове,[2] където П.Хитов е споменат дори поименно:

"... Станах и отидох в Стара планина
с вярна дружина с Панайот войвода ...
Юнаци Народни - тяхен аз Байрактар;
За година време всичко разгледах,
което незнаех войвода аз питах.
Главни друмища и тънки пътеки
Се ги бележа - занапред нам леки.
Хубава гора, студена е и вода
За наши жени и дребни деца..."[3]

Картината, обвеяна с хайдушка романтика, посочва не само възторга на запленения автор, но и самочувствието му на съпричастен. Не е случайно, че байрактар е написано с главна буква - Левски сам се чувствал тогава хайдутин и се гордеел с това. Но освен лиричните отклонения, всъщност разбираеми, защото е явно старанието му да сътвори нещо от рода на народните песни,[4] той натрупва безценен опит, главната заслуга за което има войводата Хитов. "Хайдутуването" на

Левски с четата под ръководството на опитния главен войвода (с подвойвода Жельо Чернев и писар Иван Кършовски), първоначално наброяваща тридесет души четници,[5] допринася за закаляването му във въоръжената борба, което ще изиграе не малка роля в израстването на бъдещия апостол. Въздействието на П.Хитов, чието име е споменато три пъти в Автобиографията, както и гордостта на Левски, че е негов байрактар, е отражение на традиционната героика на хайдушкото движение. Във връзка с това искам да отбележа, че подвигът на четите и техните главатари трайно революционизират българското общество и подготвят моралния фактор у нас за подем в националноосвободителното движение. Четничеството, на което П.Хитов е един от главните представители, се явява продължение на хайдушкото движение в българските земи под турска власт.

Традиционното хайдутство запазва значението си на непрекъсната партизанска война на българския народ и в контекста на българската национална революция.[6] Най-важните му параметри са неговата постоянност като въоръжено действие и като морален крепител на българската идентичност и самосъзнание. По такъв начин хайдутството е оценено и от чуждите пътешественици, посетили българските земи в средата на XIX в. Французинът Спириан Робер например е написал: "Във високите полета на Балкана ... там, зад скалите си, българинът чувства подкрепата на една страшна сила - хайдутите."[7]

Тъкмо тази сила оценява Г.С.Раковски, когато я организира и централизира, придавайки й нови форми на въоръжена борба с т.нар. четническа тактика. Четите според него е трябвало да играят водеща роля в едно въстание за освобождението на България. (Стратегията на Раковски отрежда второстепенно значение на вътрешното организиране, т.е. на мрежата от т.нар. тайни комитети в страната.[8]) В своя План за освобождението на България от 1861 г. Раковски подчертава: "Народний дух е навсякъде приуготвен за въстание против турков. На това ся отдавна работило особито [sic] тая последня година."[9]

Моралната подготовка на българския народ се дължи и на социалните аспекти, и на хайдушкото, и на четническото движение, което е схванато вярно от четническите главатари: "Нии сме пратени от Бога да вардим сиромасите и да наказваме злочинците - пише П.Хитов, - а ако е така, трябва да бъдем честни, правдолюбиви и чисто сърдечни. Българският народ няма ни царство, ни покровители, ни защитници ... хайдутинът трябва да варди честта му, да варди нещастниците и вдовиците и да утешава беззащитните."[10] В.Левски навярно отчита тези аспекти, което проличава дори по време, когато у него съзрява мисълта за крут поврат в стратегията и тактиката на въоръжената борба. Той записва "На прощаване в 1868 г." в личния си бележник, когато сам Хр.Ботев - гениалният автор на стихотворението, се е опитвал да мине с четата на Жельо войвода.[11]

Същевременно ситуацията в България бързо се променя. Четническата 1867 г., когато Левски е знаменосец на П.Хитов, раздвижва духовете и нажежава страстите. Героичната гибел на четниците го принуждава да преосмисли нещата, още повече след краха на Втората българска легия (1867-1868 г.) П.Хитов все още продължава да е идеал за бъдещия апостол. Нещо повече - войводата му помогнал в критичен за живота му момент. Затова именно с него Левски споделя новото си верую в забележителното си писмо, датирано след 1 февруари 1868 г. Изразявайки известно неудовлетворение, че той не е между дейците, на които войводата се доверявал, бъдещият апостол пак го моли за съдействие, защото го познава и почита "за най-искрен и пръв любимец български".[12] Като иска нарочна среща или разрешение да изложи писмено намеренията си, Левски заявява, че решил да направи нещо, заради което по собствените му думи: "ако испечеля, печеля за цял народ, ако изгубя - губя само мене си."[13] С крилатата си фраза знаменосецът на П.Хитов изразява новите си схващания за въоръжената борба. Не става дума за чети и четнически подвизи, на които войводата е по-голям майстор от Левски и от мнозина други, а за нова стратегия и тактика. Още в Автобиографията при цялото си преклонение пред моралния влог на четничеството, Левски е отбелязал съвсем конкретно причината за промяната, т.е. "от нийде помощ за наша свобода".[14] През 1868 г. той е изживял възторзите и романтиката на четничеството, но наред с това се е убедил в пълната неподготвеност на народа и в такъв смисъл и в невъзможността му да последва четите. Освен това четническите акции през 1867 и 1868 г. не успяват да осъществят плана на Г.С.Раковски и да станат тактическа база за едно въстание.

Дори изпитани четнически главатари като Хр.Македонски разбират, че е дошло време за нови форми на въоръжена борба: "Аз не исках вече да съм прост хайдутин - пише той по-късно, - да отмъщавам за себе си, за домашни и приятели, а исках да стана бунтовник - да помогна на народа си да се избави от ярема, що го притискаше и мачкаше. Хайдутин - това ми се виждаше вече твърде малко от това, що усещах сега, че трябва да се върши, че трябва да се прави от ония, които се посвещават на народните дела..."[15] Разбира се, Хр.Македонски почти не прави разлика между хайдутството, което отдавна е излязло от лоното на личното отмъщение, и организираното от Раковски четничество като база за всеобщо въстание.[16]

Международният отзвук на четническите движения от 1867 г. е силен и особено след героичния поход на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа великите държави започват да се намесват, спекулирайки с българските чети. От своя страна Сърбия според английски дипломатически извори смятала да си послужи с "двамата най-влиятелни български водачи" на нейна територия - с Панайот Хитов и Ильо Марков.[17] От строго секретен доклад на Н.П.Шишкин до П.Н.Стремоухов (№86) излиза, че сърбите били изпратили П.Хитов (както и Гр.Начович) за организиране "на нови чети"[18] през есента на 1868 г.[19] От същия документ се подразбира, че "връзките с българите" се намират под опеката на регентите (след убийството на княз Михаил Обренович - Миливое Николич и Йован Блазнавац).[20] Демаршът на царската дипломация се потвърждава от подготовката на някои четнически изяви през 1867 г. с руски средства.[21] Русия се оказала склонна да подкрепи българското националноосвободително движение, но под върховенството на Сърбия. Княз

А.М.Горчаков от своя страна бил убеден привърженик на общобалканското действие, защото ако всяка страна воювала поотделно от другите, щяло да се стигне "до безполезно проливане на кръв и влошаване на положението им".[22] Несъмнено канцлерът издига Сърбия като ръководител. Това отношение, което несъмнено изразява политиката на официална Русия, подклажда и без това зловредния великосръбски национализъм,[23] поради който се оказва невъзможен какъвто и да е балкански алианс. По-важно в случая е да се подчертае и опасността от използването на четничеството от чужди сили за интереси, нерядко користни. След смъртта на Г.С.Раковски повелята на времето властно изисква еманципирането на българското национално-освободително движение.

Що се отнася до П.Хитов, той се среща с В.Левски, когато подготвя четата си през 1867 г. "За пръв път се запознах с Левски - споделя по-късно войводата с д-р Никола Бобчев - във Влашко, на мушията "Циганка", близо до Букурещ, която държеше под наем Никола Балкански, сродник на Раковски ... обмисляхме с Раковски план за събиране на една чета, която да премине Дунава и да отиде да тършува в Балкана. Като се събираше четата, Бойко Нешов [от Браила] уведоми за това Левски, който по онова време беше учител в доброджанското село Еникьой. Подир няколко дена той [Левски] се озова в мушията "Циганка" и тук Раковски ме запозна с него. Пред нас стоеше момък около 28 години, среден ръст, жив, пъргав, очи сини "чакърести", необикновено светливи, сух, жилав, руса коса, с малки мустаки."[24] За байрактар на четата Левски е препоръчан от Раковски.

Четата от 1867г., начело с войводата П.Хитов и знаменосеца Левски, е имала разузнавателни задачи. Тя не е трябвало да влиза в бой с противника, а само да проучи обстановката. Според войводата средства за похода е дал Христо Георгиев, който сам посрещнал четниците в с.Улмени срещу Тутракан и им дал подслон за няколко дена в чифлика си в селото.[25] Несъмнено Българската добродетелна дружина в лицето на своя ръководител Хр.Георгиев е искала да получи сведения за готовността на народа в страната да подкрепи четите. Байрактарят Левски отбелязва в Автобиографията как е разглеждал "главни друмища и тънки пътеки". Но много по-важно е намерението му да се свърже с другарите си в Карлово, с които е поддържал кореспонденция и което свидетелства за наличието на предкомитетска формация в родния му град. Иначе не биха могли да се обяснят думите "нашите писма други посрещал". (Във Видинския затвор са съмишлениците на Левски, организирани преди похода на четата.)

П.Хитов е оставил забележителни данни за своя знаменосец, от които извира неповторимо възхищение. Преди всичко войводата подчертава, че сам е избрал Левски на тази отговорна длъжност, защото Раковски бил дал препоръката си, но по-късно я оттеглил. "Левски беше, разбира се, байрактар на четата - съобщава войводата, - която [минава - б.м.] през най-гъсто населените с турци места нагази Балкана. Той беше човек неустрашим, не кусваше ни вино, ни ракия, нито пък пушеше. Едничко нещо, към което имаше страст, бяха свободата на отечеството и старите народни песни, на които той беше майсторски певец."[26] В продължение на почти четири месеца П.Хитов е имал възможност да види Левски по време на тежкия поход, от което добива неизличими впечатления: "Знаменосецът ми дякон Левски - пише войводата - на сън беше лек като заек. От най-малък шум припваше и се улавяше за оръжието. По скалите и по планинските върхуве той се катереше като дива коза. Деретата като сърна прескачаше. В боя той бе пъргав и решителен като лъв."[27] Както се вижда и от двата цитата, П.Хитов е схванал характера и темперамента на Левски - жизнерадост, ловкост, безстрашие, съобразителност и най-вече страстна отдаденост на освобождението на родината. Що се отнася до оценката за знаменосеца в боя, където бил "като лъв", смятам, че тя е опосредствена. Напълно е възможно да се е съдържала в препоръката на Раковски. Защото четата не искала да бунтува народа или да влезе във въоръжено стълкновение с врага: "Аз не можех да им позволя да се побунят - пише Хитов, - защото народа не беше приготвен за въстание - ние нямахме никаква организация."[28] (Макар че в страната имало готови за съдействие доста разпалени български младежи, към четата се присъединяват едва 17 души.)

Походът, започнал с преминаването на Дунав при Тутракан на 28 април 1867 г., завършва с прекосяването на сръбската граница на 4 август (според П.Хитов на 20 август[29]) същата година. За преминаването е споменал в своите записки секретарят на четата: "В това също время ся появи и прочютия[т] Български главен воевода П.И.Хитов с 24 юнаци от своята чета, с когото беше и Ив.П.Кършовски, който му беше писар. Той дойде през границата на А[в]густа 4.1867 г. Тука го приеха много добре."[30]

Пристигането на Левски с четниците и още повече с известния и уважаван в Сърбия четнически главатар е само по себе си най-добрата препоръка за постъпването му във Втората българска легия. Всъщност участието на бъдещият апостол в легията през 1867-1868 г. е последната негова изява като следовник на Раковски. Друг е въпросът, че главното в случая е възможността, която разкрива новосформираната легия, за получаването на военни знания. "Създаването на военната школа в Белград - пише Кр.Шарова - имало за Русия и Добродетелната дружина, както и за сръбското правителство, значение на тактическа стъпка по отношение на революционното движение. С подготвянето на няколкостотин млади българи във военно отношение се създава известен кадър за въстанически действия."[31]

Тази тактическа стъпка се оказва плод на една стратегия, възприета от попечителите на Втората легия, за опекунство на българската освободителна кауза. Всъщност самите легисти изпитват на собствен гръб последиците от нея, както и от великосръбския национализъм. Военната подготовка обаче била жизнено важна за българските младежи, в което е убеден и самият Левски. По-късно неговото дело ще бъде постоянно съпътствано от вопиющата необходимост от военни специалисти. В такъв смисъл се оказва полезен не само бойният опит на войводите, но и техните правила за бой с чети. Такива е оставил и П.Хитов,[32] от което Левски завинаги е запомнил най-значимото. Например относно воденето но боя, избора на позиция, въоръжаването, задължителното единоначалие по време на бойни действия, ролята на стражата, на охраната, на осигуряването на народните воини с храна, облекло, боеприпаси и т.н. Особено ценни се оказват указанията за воденето на бой в планинска или в пресечена местност. Изобщо принципите на партизанската война, част от които са описани в "правилата",[33] по-късно ще се окажат твърде полезни за Левски.

Както споменах, именно към П.Хитов Левски се обръща с по-горе посоченото писмо, в което му благодари за грижите по времето на тежката болест (операция от апендисит) и му заявява намеренията си за в бъдеще. Изглежда е бил решен да привлече войводата към новото си дело. Но преки данни за срещи и връзки между двамата почти липсват след февруари 1868 г. Изнесеното от П.Хитов за битието на неговия знаменосец в такъв смисъл е достатъчно значимо, за да бъде пропуснато. "И така - съобщава той - Дяконът от 1868 г. с поддържката на г. Данаил Попов захвана да работи, като преминаваше често ту в турско, ту във Влашко и *успя да направи комитети*[34] *из България*" (к.м. - Ц.П.) П.Хитов хвърля светлина върху толкова важния и спорен[35] въпрос за началото на Вътрешната революционна организация (ВРО), респективно за характера на т.нар. втора обиколка на Апостола. Същевременно войводата най-скромно отбелязва своята неосведоменост за епохалното дело, за което не можел да съобщи подробности, защото не е бил "участник в работата ..."[36]

След разпускането на Втората легия Левски загубва и последните си илюзии както относно външните ръководства (или центрове), оказали се щабове без армии, така и спрямо четничеството. Връзките му с П.Хитов за известно време са прекъснати (или поне липсват данни за тях). Следователно, когато на 6 декември 1868 г.[37] Левски тръгва на т.нар. първа обиколка , той вече е имал представа за диаспората - емигрантските кръгове не са единни, при тях всичко се движи от краен радикализъм до пълна пасивност. Също така той се е убедил в пълната неподготвеност на народа в страната да последва четите, дори за каквото и да е въоръжено действие. Самият Хитов оценява тъкмо липсата на организация.

Левски прави своя съдбовен избор. Той е установил, че в дадения исторически момент българското революционно дело е фактически обезглавено - няма нито външен, нито вътрешен център. Но в страната е имало поне три политически пласта - респективно комитетите на Раковски, клоновите комитети на Добродетелната дружина и т.нар. тайни съзаклятни комитети, подразделения на вече несъществуващия Таен централен български комитет (ТЦБК). Най-многобройни са първите, но редица от тях са със загасващи функции; други са прекратили работата си, защото тяхното предназначение - да посрещат четите - се оказва недействително след рязкото спадане на гребена на четническата вълна и след драматичния финал на четите от 1867-1868 г. Общата политическа стратегия - освобождението на България - на съществуващите в страната прототипи по същество на вътрешно организиране, можело да подпомогне изграждането на стройна система от нелегални звена на единно ръководство. Дяконът с лъвското име осъзнава не само тези реалии, но и благоприятния морален фактор. Той решава да опознае по-добре състоянието на конструктивните сили на българското общество, което става и главната цел на неговата първа обиколка. При пътуването си Апостола в продължение на два и половина месеца посещава редица селища, среща се със свои съратници, а в районите, които добре познава (като родния си град), извършва конкретна подготвителна дейност.

На 24 февруари 1869 г. се завръща във Влашко, което отбелязва края на първата обиколка. Левски е достигнал решението да постави началото на качествено различен политически субект, като изгради неговия фундамент - нов политически пласт - мрежа от частни български революционни комитети, свързани помежду си. Самият той, първотворецът, трябвало да упражнява централната власт на новосъздаващата се нелегална машина, преди да бъде изградена нейната управленска институция (БРЦК в Българско). Започва се интензивна дейност. След малко повече от два месеца Левски тръгва на т.нар. втора обиколка (от 1 май до към края на август 1869 г.), когато учредява първите комитети от нов тип на Вътрешната революционна организация. В края на август 1869 г. той заминава за Влашко за по-продължителен период (почти девет месеца), но дали не е минавал за кратко време на десния бряг на Дунав е трудно да се установи. Самият П.Хитов съобщава, както споменах, за честото му отиване "ту в турско, ту във Влашко", както и за създаването на първия трансграничен пункт за съобщения в Турну Мъгуреле, начело с Данаил Хр.Попов, по направление Никопол - Плевен - Ловеч и Карлово.

Заел се с неимоверно трудната задача да изгради стройна централизирана система от комитети в българските земи, Левски навярно е имал нужда от опита на своя бивш войвода. Във връзка с това известна светлина хвърля писмото му до П.Хитов от 13 май 1871 г. "Казал ви бях да не писвате на Ковачева вече нищо" - предупреждава Апостола. Защото от Турну Мъгуреле на два пъти "бележат в него съмнение като предател".[37] Това първо епистоларно свидетелство за съществуващи връзки между Левски и Хитов, освен с прекия си смисъл, косвено доказва поне още две неща: първо, състояли се срещи между двамата или преписка, което е по-вероятно. Всъщност документът е отговор на писмото на Хитов от 17 април 1871 г.[38] Текстът на извора, който е запазен, представлява поредица от зададени въпроси, на които Левски пунктуално отговаря по-късно. П.Хитов се съгласява, че българите трябва да се готвят "извътре", но се бои страната да не попадне под друг, дори по-як, господар.[39] Излиза, че за почти две години малко неща е разбрал (или по-точно приел) от стратегията на Левски. Всъщност от принципите: за водещата роля на вътрешния фактор - на ВРО, нейната подготовка и суверено решение.

Възгледите на Хитов издигат на преден план отново външния фактор - чужда помощ, благоприятна международна ситуация, стратегически съюзник, ръководна роля на емиграцията и т.н. Конкретно Хитов смята: първо, да се започне въстание при благоприятна ситуация в Европа; второ, да се предвиди опасността да не би страната ни да попадне под "друг господар" (има предвид Русия); трето, българите не можели да се подготвят, защото са сиромаси. (Богатите не ще дадат пари, докато не видят, че се предприема нещо решително. Например да се вдигне въстанието.) Сами по себе си повечето от тези схващания са верни, но по съвкупност са несъвместими със стратегията, предвиждаща повсеместна масова обща революция чрез въстание. Нима е можело да се формират национални въоръжени сили без участието на самия народ! Нима икономическата подкрепа на заможните съсловия би била целесъобразна, едва когато започнат въоръжените действия! И последно: на каква благоприятна политика на съседните княжества да се надяват българите при засилващия се великодържавен национализъм на съседните страни и при позициите на крепителите на статуквото на Балканите или на великосилските претенции към Високата порта?

Все пак Хитов признава колко е значимо делото на Левски, респективно - предварителната подготовка. Защото и според него "главно е да са приготви вътре народа - със колкото може".[40] Той, Хитов, щял да се потруди за външната помощ. Но ако не се приемат неговите внушения, войводата щял да отиде да се бие за нечия "чужда свобода". Въпреки различията си с ръководителя на ВРО, Хитов се подписва с най-сърдечни чувства "оставам ваш брат".

Получил писмото му, Левски отговаря изчерпателно на зададените въпроси, включвайки и доста пояснения. Той не е схванал нищо конкретно, заради което пита: "Как си ми разбрал работите, та ми се радваш тъй сляпо? И как разбираш времето (ситуацията - б.м. Ц.П.) във Влашко, за[г]дето времето ни носело погрешки? Ако е за в Българско, *то времето е в нас и ний сме във времето, то нас обръща и ний него обръщаме* (к.м. - Ц.П.)"[41] Курсивираната фраза е произнесена отново пред П.Хитов. Както е известно, в нея се търсят какви ли не философски абстракции. Всъщност в тълкуването й има съвсем конкретни измерения, което по същество представлява синтез на стратегическите идеи на Апостола. Преди всичко фундаменталната идея за независимост - основен постулат от политическата платформа на ВРО. Именно в унисон с тази идея ръководеният от Левски БРЦК в Българско управлява делата (т.е. ситуацията), макар и в зависимост от съществуващите условия (които нас обръщат, в смисъл - оказват влияние върху развитието на революционното движение).

Неправилната и не дотам ясна интерпретация на въпросния израз се дължи най-вече на разглеждането му вън от контекста на документа. Иначе Левски още със следващото си изречение не само пояснява, но и подчертава смисъла на казаното. "А колкото за извън Българско - пише той - днес не даваме ухото си на никакви техни обещания."[42] По-нататък се позовава на ефимерните надежди в миналото относно чуждата помощ: "Войводо и брате Панайоте - пита Апостола, - не сме ли се лъгали и колко пъти от тия хора, на които се надяват още някои и друг от нашите българи? Не сме ли били чак до сега *тяхна машина* (к. - В.Л.) да правят работи каквото [sic] и йоще някои и други има да им мекеруват за жалост. Изгориха ни! Тия пак посяха между нас [в]сякакви интриги и пак се не съ[в]зимаме ..."[43] Левски гневно упреква привържениците на приоритетното използване чуждата помощ, защото подобно преклонение пред външните сили давало основание да се разпространява, че българите не са още достойни "за такава нам свобода".[44] Затова в почти дифинитивна форма Апостола заключава: "С тая тяхна и голяма дума (в смисъл -

погрешна оценка - б.м. - Ц.П.) *на нас ни е урок, че тряб[в]а по-напред да си понаредим работите извътре* (к.м. - Ц.П.), че подир да се молим за голямото."[45]

Левски остро критикува П.Хитов за онези му намерения, т.е. за преминаването на чети, каквито е имал войводата. "Сега какво да ти пиша, като в писмото си пишеш ни твои някои планове и не можел си да ги докараш по твое знание. Ходил си и дохождал си и пак искаш да отидеш и да се върнеш в Румъния, па да гледаш оттам да припнеш сам си в Стара планина? От тия ти планове твои, ходене и дохождане, разбира се, че не ни вярваш, затова ги и неразясняваш. Следователно криеш се от нас, тогава и ние от тебе, а ако се не криеш от нас, тогава с просто сърце *да заповядаш при нас* (к.м. - Ц.П.) и ще видиш [г]де и как ще се изпълнят твоите и нашите планове."[46]

Имал ли е основание Левски да не се доверява на четите през май 1871 г., от когато е преписката му с Хитов. Отговорът е: да имал е! През повече от тригодишния период прославеният войвода се оказва на прицел на чуждата дипломация - английска, руска, френска - с оглед на изкористяване на българското националноосвободително дело в полза на Сърбия или Русия или изобщо на пазителките на статуквото на Балканите. В случая демаршът на дипломацията ловко използва познатата етериска тактика за общобалканското въоръжено действие срещу Портата[47] от 20-те и 30-години на XIX в., която е все още популярна сред българската диаспора, а и в някои европейски страни.

Още през юли 1868 г. Дж. Лонгуърт донася от Белград до Х.Елиът в Цариград за "двамата най-влиятелни български водачи, т.е. Марко Илия [Ильо Марков] и Панайоти."[48] На 28.X. / 2.XI. същата година Н.П.Шишкин донася на П.Н.Стремоухов за намерението на държавното сръбско ръководство да използва и П.Хитов, макар последният да не се бил ангажирал заради „*срещнатото сред българите недоверие* (к.м. - Ц.П.) към агентите на сръбското правителство."[49] На 5 / 17 януари 1869 г. от донесението на А.Шефер в Русе до Ш. дьо Ла Валет в Париж се подразбира за организирането на четнически акции, наричани от френския дипломат "въстание", инспирирано от „старите", с което се бил ангажирал пристигналият от Белград в Букурещ Хитов.[50] Именно войводата "Панайоти" бил помощник-ръководителят на въпросното движение. Излиза, че на западните дипломатически представителства в Османската империя вечно й се присънват някакви "въстания" или четнически акции, предизвикани от Русия.

Самият документ съдържа данни по-скоро за подготовка или замисъл за чети. Иначе не би могло да се тълкува съобщението на дипломата А.Шефер: "Панайот остана в Букурещ, за да следи подготовката ... разполагал с двеста пушки иглянки"[51] (т.е. иглени еднозарядни системи) - оръжие, с което можело да се въоръжи чета (една или няколко), но не и въстанически ефективи. Интересното в извора е характеристиката, която се прави за българския народ и социалните аспекти на освободителните борби у нас: "Българската нация - се посочва в документа - е все още прекалено дебелашка и невежа, за да осъзнае силата си и да разбере целта на освобождението."[52] И така дипломатът на Франция, ревностната пазителка на статуквото на Балканите, смята българите за недостойни както да извоюват, така и да се ползват от правата си на свободен народ. Но ако подобно схващане тук е изразено в прав и недвусмислен текст, на други места то прозира заедно с откритото толериране на Портата. Левски едва ли е имал конкретна представа за подобни преписки, но той е познавал традиционната политика на великите сили, както и битуването на мненията за намеренията на западните съюзници на Османската империя.

От дописка на полския кореспондент Мошински за полски бюлетин в Париж, подадена от Русе (20.XII.1869/11.I.1870 г.), се узнава не само за "дванадесет български комитети" с "главен комитет в Букурещ", но и за схващанията им, че "моментът е благоприятен за въстание".[53] По-интересни обаче са съобщените подробности, че въпросните комитети "разчитат на едновременно действие на босненци, на Сърбия и Черна гора и на Гърция, както и на славяните в Австрия, и на ефективната подкрепа на Русия".[54] Авторът на дописката е достигнал до изнесените данни "благодарение на личните си връзки с г-н [Георги] Живков".[55] Както се вижда, емигрантските водачи отново разчитат на етеризма като тактика. Нещо повече - според Мошински те били свързани с Централния революционен европейски комитет, председателстван от Дж.Мацини и Дж. Бидискини, чиито агенти обещавали "помощ в оръжие и хора".[56]

Доколко тук желаното не се представя за възможно е въпрос, но Левски отдавна е отрекъл предлаганите действия. По онова време той е сред емиграцията, с чиито представители води остри диспути. В изпълнение на плановете на т.нар. комитети е трябвало да бъде привлечен войводата П.Хитов. Според едно съобщение на Подхайски до Н.Дарю в Париж става дума за чети, предвидени за "нахлуване на османска територия".[57] От документа проличава, че това са чети, подготвяни от "старите" и за предизвикване на "нови конфликти в България", което се споделяло и "под въздействието на войводите Филип Тотю, Панайоти и Желко". На това се противопоставя "партията, наречена "Млада България", но „старите" настояват, а войводите са готови "*да подготвят банди* (к.м. - Ц.П.), които при първия дошел от Русия знак да преминат Дунава".[58]

Същото се узнава и от английска дипломатическа кореспонденция. На 1/13.IV.1870 г. Р.Далиел пише до лорд Кларендън в Лондон: "Бандите или четите трябвало да се водят от Филип Тотю или П.Хитов“, който дори е наречен сърбин, както и участник в минали вълнения[59]. Сведенията са достигнали до Р.Далиел чрез поляците.

От руски дипломатически извори се вижда, че емигрантските водачи продължават да подкрепят четничеството. Ив.Кишелски в донесение до П.Н.Стремоухов (от 24.X./5.XI.1870 г.) препредава казаното от Теофан Райнов (на 4.VIII.1870 г.), че когато техните работи се пооправят, българските дейци във Влашко "ще действуват да организират чети."[60] Т.Райнов препоръчал, според автора на документа, и следното: "На всички наши инсургенти [въстаници] говорим да бъдат предпазливи, *за да не станат оръдие на чужди за нас политически интриги, защото сръбските* *регенти и сега искат да бъдем техни оръдия* (к.м. - Ц.П.), за да получат Босна и Херцеговина, а пък нас, както преди да ни изоставят."[61] В строго секретно донесение под №30 от 16/28.XI.1870 г. на Н.П.Шишкин от Белград до П.Н.Стремоухов става дума за настъпилия разрив между Добродетелната дружина и "княжеското правителство". Изразява се съмнение дали българите ще поверят по-нататък "ръководството на бъдещата съдба на своя народ" на Сърбия.[62] В документа се съдържат и данни, посочващи целта на четите, като се подчертават усилията на сръбския кабинет "*да осъществи диверсии в полза на Гърция* (к.м. - Ц.П.) чрез образуване на чети в Южна България под предводителството на Панайот и капитан Илия [Ильо Марков], живеещи напълно бездейни в Крагуевац".[63]

Изложените дотук данни посочват с пределна яснота не само особеностите на все още господстващото сред българската емиграция четничество, но и опитите на чуждите държавни ръководства най-грубо да го стимулират и използват не в полза, а против българската освободителна кауза и национални интереси. Нещо повече - тази политика е имала поддържници у нас (по-точно сред диаспората в Румъния и Сърбия), за което споменава Левски пред П.Хитов в писмото си.

За становището на Апостола като председател на БРЦК в Българско относно стратегията и тактиката на въоръжената борба у нас, се разбира и от преписката му с другия четнически главатар - Филип Тотю - също така известен на дипломатическите представителства. В писмото от 18.IV.1871 г. Левски на въпроса на Тотю войвода "защо в 67 и 68-мо [лято] не взеха българите участие с четите?" отговаря конкретно: "Ето че останвате [sic] си глупави на това питание, *а българите много хубаво направиха, че се неизмамиха подир четите;* (к.м. - Ц.П.) защ[ото] на четите обязаността беше не да бунят народът [т.е. да предизвикват въстание] ...[64] Това, брате Филипе, ако си забравил да им кажеш на горните господиновци, то аз имам и законът /на Раковски - б.м. Ц.П./ в пазвата си от 67-мо [лято].[65] А и [в]сичките войводи изпълниха ли, както им налагаше законът?... А искам да докажа на горните родолюбци, *че българите, ако бяха се повлекли след четите, щяха да принесат полза на руския цар* (к.м. - Ц.П.), пък за тях си щяха да изгубят най-добрите си юнаци, на кои в ръцете стои българската свобода; пък тогава нека отсвирюва България, чак до един век йоще ..."[66]

Скръбта и загубата от проливането на скъпата българска кръв Левски лично е изпитал, защото в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа загиват най-добрите му другари и възпитаници на Втората легия.

Надарен с феноменални прозрения, подкрепени от наблюденията по време на пребиваването му и в Сърбия, и в Румъния, Левски много добре схваща кого в онзи момент биха обслужили различните чети. Без да има директна представа за дипломатическите пристрастия, на него му е стигало да оцени резултатите от краха на Първата, а по-късно и на Втората легия. Достатъчно му е да наблюдава съглашателството на Сърбия с Портата и силно избуяваща великодържавен национализъм. Дори ареста му в Зайчар, където бил проповядвал на българите там да се жертвуват за България, защото им е отечество. Когато води словесни диспути с

Панайот Хитов, Апостола е знаел, че бившият му войвода заема видно място сред най-ревностните привърженици на старата тактика. Левски е научавал за грубите спекулации на външните сили с четничеството. Срещу всичко това той издига вече прокламираната идея за независимост, вложена в платформата на ВРО. Затова Левски като убеден в правилността още повече в задължителността на тази платформа, наложена и от обстоятелствата, най-упорито и търпеливо поканва Хитов да влее своите сили и влияние в делото на всенародната организация. Но Хитов не приема. Нещо повече - продължава да е на първо място сред противниците на новата стратегия и тактика, инкорпорирани във ВРО.

На 20 юни 1871 г. Левски пише гневно писмо-отговор до група емигрантски дейци,[67] изявяващи претенции не само за водачи, но и към вече работещата на пълна скорост ВРО начело със своята върховна властова институция БРЦК в Българско. Дори саркастично е обръщението:

"Отечестволюбче, и на другите ви съдейственици, *особено и на г-на Панайота.*" (к.м. - Ц.П.)

"Приятельо,

Питаш ме познавам ли те? Как не! И вази, *и г-н Панайота* - (к.м. - Ц.П.) Райнов, Живков, Кършовски, Д.Ценова, Каравелова и пр. и пр.[68] - отговаря Левски, - нали до[й]дох нарочно из Българско да ви представя народното мнение на простият и на ученият ни народ в Българско? Върху което цяла година мнения давахме."[69] Несъмнено се е спорело по стратегически въпроси между Апостола и представителите на различните организационни кръгове сред диаспората и не се е стигнало до съгласие. А е било изключително важно за делото на ВРО да привлече към нея емигрантските водачи, които имали и средства, и повече международни контакти, и най-вече свобода на действие. Особено голямо старание полага Левски да предотврати някои прибързани акции: четнически или други подобни, тъй като хората, с които спори, т.е. бившите дейци на бившия ТБЦК, на Млада България, на Българското общество или подкрепяли старото четничество, или погрешно смятали ситуацията за назряла "за въстание в България".

Острият характер на стигащите до ожесточение диспути не бил от полза за общата национална кауза: "Помните ли всичките си думи, които аз ги имам и записани и срещу кои съм противостоял? - пита Левски. - Като се поразгледате в миналото от края (в см. отначалото - б.м. Ц.П.) на работите си досега в[ъв] Влашко, кой с кого се е турял на работа, па от кои ден до кои ден е вървяло като жаба през угар; после хайде пък еди кой си води сръбска политика, та с него не бива да се работи; други - руска; трети - турска ... Аз при тия комедии в година донейде стоях да гледам и казах ви няколко пъти: *нямаме хора в[ъв] Влашко* (к.м. Ц.П.) И станах та си до[й]дох в Българско. Така ли е братя съдейственици."

Към групата на опонентите принадлежи и П.Хитов, както проличава от началния текст на документа. Но тежкият конфликт, острото стълкновение на Левски с въпросните дейци, не му попречва трезво да прецени ползата за народното дело от единението с тях, затова той отново ги призовава към действие:

"При всичко - подчертава Апостола - като ви подаваме братски ръка, ние из Българско да работим задружно, даваме ви и бележка от БРЦК в България по вишегласието, каквото най-малко нещо кога намерите за добро да извършите там, понапред да ни явите да го разгледаме и ние, каквото и ний сме длъжни да съобщим нашето вам. Пък сега, дето ме викате, няма за какво да до[й]да, според както ви гледам засега в писмото, че *вие нищо не знаете от работите ни в Българско до днес и какво работим* (к.м. - Ц.П.)"[70]

Докато се водят тежки прения между Левски и емигрантските дейци, между които е и П.Хитов, Вътрешната революционна организация вече расте териториално и числено. Адресатите на писмото от 20 юни 1871 г. вече изразяват нескривания си стремеж към нейното ръководство, упрекват Левски, че прави програма и печат, че се води от този или онзи и т.н.[71] Апостола рязко заявява, че не е под командата нито на "Каравелова, Ценова, Райнова, Живкова, Кършовски", нито на Д.Хр.Попов. Нещо повече - задава им неудобния въпрос: "С кои членове в делото ... и колко ли сте души", хора, които той, Левски, още не е видял "двама наедно да се съберете". Съвсем повелително той заявява: "БРЦК в България, който докато не подпише не вършим; разбирате ли."[72]

Усилията на Левски да приобщи емигрантските дейци към делото на ВРО все пак дават известен резултат. Пръв изглежда се е повлиял П.Хитов. На 29.IX.1871 г. в писмото си Левски го е нарекъл вместо господине "свободолюбивий побратиме". Но изказаното уважение не пречи да излага спокойно съображенията си относно опасността от едно преждевременно въстание, затова "не трябва бързание ... - подчертава Левски - *и да се не облягаме на вънкашни думи от българи, които живеят извън Българско* (к.м. - Ц.П.), което всичко тяхно досега е било [в]се лъжа ... Ний сто пъти по-много бързаме от вас, защото пътят ни е из Българско, изпод баюнетите неприятелеви."[73] Мнението на Левски и разискванията с Хитов доста наподобяват изказаните в предишното му писмо от 10 май 1871 г.: "Делата - изтъква Левски, - които са се вършили досега и които има да се извършват, *било е и ще бъдат по-вишегласието на всички членове, които съставляват ту[кашния] ЦК* (к.м. - Ц.П.), а не по мнението на тогова или оногова."[74] Левски отново призовава бившия си учител по въоръжена борба: "Ако желаете елате си, защото на празни писма нямаме такова време, та да отговаряме."[75] Към поканата се присъединява и Ангел Кънчев, когото П.Хитов подпомогнал със средства, за да дойде в България: "Бай Панайоте - пише младият апостол, - До[й]дох, видях и в истинността на гореизложеното се убедих. Освен да до[й]дете тука, другото [в]сичко е лъжа. Ваш: А.Кънчев."[76]

В писмото на ЦБРК в Българско до П.Хитов в Белград от 10 януари 1872 г. се разбират и изказаните съображения, изисквани от адресата, които не му позволявали да се отзове на поканите. Самият Левски[77] ги резюмира най-добросъвестно: "В отговор на призоваванието ни да до[й]дете тук, казвате, че никаква полза не ще принесете засега. Като сте уверени, че е тъй, стоите си, та бъдете баре приготвени, зачтото скоро ще стане събрание в[ъв] Влашко, гдето ще се съберат мнозина от работниците ни, та каквото мислите да представите на събранието."[78] Изпраща му и "Наредата"[79], за да я прегледа и да изкаже мнението си. Но още в началото на писмото изрично му забранява да се меси в делата на ВРО: "Писало ви се е и друг път - напомня Левски, - че тук в Българско съществува Це[нтрален] комитет; също и по всичките градове с околните им села съществуват частни комите[ти], които подлежат под Ц[ентралния] ком[итет] и се управляват според законът. Следователно и ви[е] като българин и прочут воевода, според писмата ви разбираме, че желаете да участвате в народното ни дело, но тряб[в]а непременно да се съобразите с[ъс] законът, който сега ви пращаме, та да не давате глас и частно да пишете от себе си, както сте писали на сливненци и др. за работи, които само от Ц[ентралния] ком[итет] зависят, зачтото писаното ви на сливненци е нам противно."[80]

Изложеното в писмото от 10.I.1872 г. нагледно показва, че войводата Хитов е може би смегчил тона на противопоставянето, като, разбира се, си е оставал главно на предишните позиции. Но той се трогва от вниманието на Левски заради изпратената му "Нареда", към която се отнася най-съвестно. През януари 1872 г. Хитов не само изпраща отговора си на писмото на ЦБРК в Българско, но и прави на места критични бележки, някои от които будят изключителен интерес. Отнасят се до клаузите за републиканското устройство на освободената родина. Хитов уверява, че не е против "Демократ[ската] република", защото тя ще е опора срещу тираничното управление, ненавистно на всички. Всеки патриот "трябва да е желател на Демократ[ската] република, но това ний нетрябва да го явяваме и печатаме, а да го задържим за нас си ..."[81]

Съображенията на Хитов са в такъв смисъл, че България е заобиколена от династически правителства, за които републиката е нежелателна. Тъкмо тези монархически страни щели да злепоставят българската клауза пред великите сили и щели да попречат на "светите предприятия" на революцията. Хитов подчертава: "Най-после сетете ся що става с французкия народ, който е далеч от нас с просвещението си." Хитов настоява: "Ний тряба тайно да утвърдим републиката, а не да ни чуе светът и явно да изповядаме това. Околните или съседните династии и правит[елства] не ще могат да нападат на републиката ни, защото имат и помежду си републиканци, но могат с други начин и ще се стараят да ни попречат - защото в ръцете на династиите е оръжието, и тии могат да ни спрат" за повече от сто години. Затова според него: "Ний засега тряба да се борим за свобода и равноправност и да унищожим тираните, туй тряба да говорим за него да работим, пък това като доспеем [sic] *да прогласим републиката.*" (к.м. Ц.П.) [82]

Отношението на П.Хитов към републиканизма ни го представя като деец с модерни схващания за времето, когато движенията за република в Европа сеизмично люлеят стария материк. Проличават и социалните възгледи, оплодили българското общество през последните десетилетия преди Освобождението. Откъде е дошло това благотворно влияние е въпрос, но по-важното е, че П.Хитов се изявява през 1871-1872 г. като убеден републиканец и радетел за свобода и равноправност. Във връзка с това смятам, че заслугата на Левски е безспорно най-значима, защото усилията му да привлече бившия си войвода към великото дело на ВРО остават неизменни. Най-сетне П.Хитов дори благодари на своя бивш знаменосец и затова, че е избран на Общото събрание (29.IV. - 4.V.1872 г.) за член на БРЦК.[83]

И така в края на май 1872 г. с включването му в състава на БРЦК в Букурещ, П.Хитов е трябвало фактически да приеме политическата платформа, отразена в приетия вече Устав. Най-мощното влияние върху израстването на войводата като революционер демократ има В.Левски, първостроителят на ВРО. Това си остава и смисъл на техните, макар променливи, взаимни влияния.

---

1. Панайот Иванов Хитов, роден през 1830 г. в Сливен, починал - 1918 г. **2.**Цитирам по факсимилето на оригинала - В: Васил Левски. Документално наследство (ВЛДН), С., 1973, №4, Приложение №7, с.56-57. **3.**Приложение №7, с.56-57. **4.**Редакторската намеса в публикувания текст на документа нарушава представата за намеренията на Левски да пише в стила на народната песен, да римува в силабическо стихосложение (сричките са 10, 11, 12). Освен това самото име на автора "Лъвски" вм. "Левски" (написано с ѣ , а не с ер голям, е толкова различно в оригинала). **5.** Косев, К. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност, С., 1963, с.23. **6.**Определението е на Стр.Димитров - Вж: История на България, т.5, С., 1985, с.384. **7.**Положението на българския народ под турско робство, Сб. Документи, С., 1953, с.203. **8.**Архив на Г.С.Раковски (АР), т.1, С., 1952, с.378. **9.**Пак там, с.377. **10.**Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи, С., 1934, с.19. **11.**Личният бележник (Джобното тефтерче) на Васил Левски (ЛБ), С., 1987, с.63-69. **12.**ВЛДН, №6, с.61. **13.**Пак там. **14.**ВЛДН, №4, с.56-57. **15.**Македонски, Хр. Записки (1852-1877), С., 1896, с.28. **16.**Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография, С., 1974, с.335-336. **17.**Българско националнореволюционно движение (БНРД). Чуждестранни документи, 1868-1874, т.1, С., 1992, №41, с.91. **18.**Документът носи датата 20.X./2.XI.1868, ориг. на рус.ез. В: БНРД, т.1, № 77, с. 138-139. **19.**Пак там. **20.**Пак там. **21.**Документи за българската история (ДБИ), т.2, С., 1932, с.243. **22.**Зуева, Н.В., Шатохина, Е.М. Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. - В: В чест на акад. Хр.Христов, С., 1976, с.129-139. **23.**Особено - мегали идеята в Гърция, както и румънският национализъм - Вж.: Јакши• , Г. и Вучкови•, В., Спольна политика Србије за влада княза Михаила, Београд, 1862, (Прилози), с.471-478. **24.**Каракостов, Ст. Левски в спомените на съвремениците си, С., 1973, с.55-56. **25.**Пак там, с.56-57. **26.**Пак там, с.56. **27.**Пак там, с.57. **28.**Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина (под ред. на Л.Каравелов), Букурещ, 1872, с.28. **29.**Страшимиров, Д.Т. Васил Левски (ДТС, ВЛ), т.I. Извори, С., 1929, №359, с.399-401. **30.**Пак там, №509, с.629. **31.**Шарова, Кр. Втората българска легия в Белград (1867-1868) - В: В памет на акад. М.Димитров, С., 1974, с.450. **32.**ДТС.ВЛ, №517, с.672-678. **33.**Пак там. **34.**Комитетската мрежа на ВРО. **35.**Левски в спомените ..., с.60. **36.**Пак там. **37.**ВЛДН, №9, с.64. **38.**ДТС.ВЛ, №280, с.325-326. **39.**Пак там. **40.**Пак там. **41.**ВЛДН, №26, с.92. **42.**Пак там. **43.**Пак там. **44.**Пак там. **45.**Пак там. **46.**Пак там. **47.**Тодоров, Н. Филики етерия и българите, С., 1965, с.69-90. **48.** БНРД, т.1, №41, с.91. **49.**БНРД, т.1, №77, с.138-139. **50.** БНРД, т.1, №109, с.184. **51.**Пак там. **52.**Пак там. **53.**БНРД, т.1, с.335. **54.**Пак там. **55.**Пак там. **56.**Пак там. **57.**БНРД, т.1, с.180-184. **58.**Според Кр.Шарова, Хр.Георгиев и „старите" нямат вина във връзка със съобщеното, което авторът Подхайски си бил измислил - Вж.: Пак там, с.180-181. **59.** БНРД, т.1, с.359-361. **60.** БНРД, т.1, с.445-447. **61.**Пак там, с.447. **62.** БНРД, т.1, с.457. **63.**Пак там. **64.**Според указанията на Раковски да подготвят народа морално и организационно за въстание. **65.**Закон за народните горски чети за 1867 лято, написан от Раковски на 1.I.1867 г. **66.**ВЛДН, №26, с.92. **67.**Пак там, №32, с.101. **68.**Панайот Хитов, Теофан Райнов, Георги Живков, Иван Кършовски, Димитър Ценович, Любен Каравелов. - Вж.: Пак там, №32, с.101. Доколко посочените лица са членове на образувания през ноември 1869 г. и оглавяван от Л. Каравелов БРЦК в Букурещ, си остава неизяснено. (През юни 1871 г. посочените по-горе дейци дори не знаят къде е Каравелов, което поражда въпроса: има ли го Центърът на емиграцията по времето, за което става дума? Да не говорим каква дейност развива!) **69.**ВЛДН, №32, с.101.**70.** ВЛДН, № 32, с. 102. **71.** Подробно по въпроса - Вж. Павловска, Цв. В.Левски начело на БРЦК в Българско, С., 2001, с.55-65. **72.**ВЛДН, №32, с.103-104. **73.**Пак там, №38, с.118. **74.**Пак там. **75.**Пак там, с.119. **76.**Пак там. **77.**Писано от Иван Драсов на бланка с грифа "ЦБРК в Българско, брой ..., 2-ий.3" под диктовката на Левски, и по негово нареждане. - ВЛДН, №49, с.134-135. **78.**ВЛДН, №49, с.134. **79.**Пак там. **80.**Пак там. **81.**ДТС, №284, с.330. **82.**Пак там, с.330-331. **83.**Пак там, с.282; с.327.

ПАНАЙОТ ХИТОВ И ВЕСТНИК "СВОБОДА/НЕЗАВИСИМОСТ"

Кета Мирчева

Образът, с който Панайот Хитов присъства в националната памет и митология, трудно предизвиква представа за литературни занимания и вестникарски публикации. Не без връзка и с най-популярния му портрет, затвърден и чрез литографията на Феликс Каниц - в цял ръст, с хайдушко облекло и снаряжение и големи засукани мустаци, той е синоним на хайдутина, на бунтовното, а на едно друго пообщо ниво и на бабаитското начало у българина. За професионалния историк, който знае, че Хитов се е ограмотил едва през 1867-1868 г. на 37-годишна възраст[1] и който се е сблъсквал с ортографията и начина му на изразяване, публичното писано слово също не е сред първите асоциации, провокирани от образа на войводата. Макар че спомените му "Моето пътуване по Стара планина"[2] излизат от печат още през 1873 г.[3] и много скоро са преведени на чешки и немски език, без да се пренебрегва личното му участие, заслугата за оформлението и издаването им се свързва предимно с посредничеството на други по-образовани негови съвременници - Петър Берковски, Л. Каравелов, Й. Наумов и др.[4] и желанието им да дадат на младото българско поколение един нов пример за подражание, този на българина, опрял се с оръжие в ръка на вековния потисник. Тъкмо поради непопулярността на книжовните интереси и занимания на П. Хитов обект на внимание в това изложение ще бъде отношението на войводата към периодичните издания, изразено в примера на най-добре документирания му интерес - този за участието му в поддържането и издаването на вестник "Свобода/Независимост".[5]

Тъй като на конкретните сведения по въпроса съм се спирала няколкократно в мои по-ранни публикации,[6] тук само ще ги маркирам най-общо.

Личното познанството между Панайот Хитов и Любен Каравелов датира още от есента на 1867 г. В един от вариантите на ръкописните бележки и допълнения към спомените си, писани след Освобождението, войводата уточнява, че това се случило по времето на формирането на Втората българска легия в Белград. Изброявайки имената на хората, с които се запознал тогава, той ги разделя на две групи: "военни хора", към които причислява Иван Кишелски и полковник Кисяков, и "писменните" - Григор Начович, Васил Д. Стоянов и Любен Каравелов.[7] Тези първи контакти между двамата дейци на националната революция ще да са били обаче доста кратки поради екстрадирането на Каравелов от Белград заради критичните му статии срещу княз Михаил - след 11 откомври 1867 г.[8] Без съмнение Хитов се е срещал с Каравелов и през есента и зимата на 1870 г. по време на престоя си в Румънското княжество. Най-тесни връзки обаче двамата осъществяват едва през май-септември 1871 г. в Белград, когато Каравелов пребивава в сръбската столица с цел купуване на собствена печатница, начинание за което получава пълна подкрепа от Хитов, вкючително с осигуряване на заем от 60 минца от българския търговец Атанас Телалов, родом от Охрид, с който Каравелов заплаща навлото на купеното в Белград печатарско оборудване.[9] За сближаването на двамата видни националреволюционери голяма роля имат и водените през този период разговори и преговори на българската революционна партия със сръбското правителство, черногорските революционни дейци и радикално настроените кръгове на сръбската Омладина за осъществяването на съвместни революционни действия срещу Османската империя.[10] Пак тогава Каравелов се запознава с един от ръкописите, а може би прави и допълнителни записи, и започва работа над издаването на спомените на Хитов.[11]

От есента на 1871 г. начева и интензивната кореспонденция между двамата. На Панайот Хитов Каравелов посвещава излязлата през следващата година драма "Хаджи Димитър Ясенов". Войводата му благодари за посвещението, макар и да не го счита за правилно, тъй като е против минаването на четата през 1868 г. Според него по-добре би било драмата да бъде посветена на лицата, които помогнали на Х. Димитър за организирането на четата или на В. Левски, "заштото той баш работи, а ас стана 5 години ништо не сам направил".[12]

И през четирите години на излизане на вестник "Свобода/Независимост" П. Хитов е сред редовните му получатели, а през последната 1873-1874 г. и негов настоятел, т. е. отговорник за събирането на абонамента в Белград.[13] Именно в архива на войводата са запазени и някои от малкото оцелели оригинални разписки за абонамент за "Свобода/Независимост".[14] Но Хитов не ограничава дейността си по поддържането на революционното издание единствено в сръбската столица. Както се вижда от кореспонденция му с Л. Каравелов и Ив. Драсов, той е сред най-активните поддръжници на изданието, когато то е възобновено под името "Независимост" след процеса в София срещу участниците в Арабаконашкия обир.

Лично запознат от Каравелов с трудностите по финансирането на революционния орган,[15] през юли-август 1873 г. П. Хитов се обръща с писма към различни свои познати от българската емиграция в Румъния и ги убеждава да направят всичко възможно, за да съберат средства, които да осигурят продължаването на в. "Независимост".[16] За усилията си в тази насока пише на 11 юли 1873 г. и на Иван Драсов в Писек.[17] Първи се отзовават българите в Слатина и на 5 август с.г. Иван х.Николов Български съобщава на П. Хитов, че заедно с Тома Пантелеев събрали 443 гр. и "ги пратихме на Каравелова помощ за да ся поддържа вестникът му и да не падне".[18] Призивът на войводата изглежда обаче не намира по-широк отзвук и както свидетелства кореспонденцията, разменена между Драсов, Каравелов и Хитов,[19] въпросът за продължаването на "Независимост" остава висящ до 9 септември 1873 г., когато Каравелов декларира пред Хитов решението си да остане до "напролет". В същото писмо редакторът потвърждава, че е получил помощ единствено от Слатина.[20] Към края на септември на призивите за подкрепа на "Независимост" се отзовават и българите от Крайова и Владимир Д. Ранов съобщава на П. Хитов в Белград, че са събрали 25 спомоществователи за "този свободострунни вестник", който българите са длъжни да подкрепят, "зачтото други нямаме" и са изпратили имената им на Л. Каравелов .[21] Тези единични акции обаче не са достатъчни, за да осигурят финансовото закрепване на изданието. Войводата явно е достатъчно наясно със ситуацията и на 3 октомври този път в писмо до Киряк Цанков в Болград отново апелира за помощ за Каравелов и вестника, като заявява, че спре ли "Независимост", "без него ще останем съвсем мъртви". Въпреки че самият той е финансово затруднен, лично обещава 10 немски жълтици помощ за изданието.[22] Последното спомоществование така и не се реализира,[23] но към момента, в който е направено, има голямо символично значение за моралната подкрепа на Каравелов и решението му за продължаване на "Независимост". В търсене на различни пътища за финансиране на вестника Каравелов обмисля и възможността да продаде къщата на съпругата си Наталия в Белград и моли Хитов да обсъди това негово предложение с брат ѝ Настас Петрович .[24]

Така до последния ден на излизането на в. "Независимост" войводата остава един от най-големите поддръжници на революционното букурещко издание. Не случайно на 8 ноември 1874 г. към Хитов се обръща завърналият се в България Йордан Наумов, за да разбере излиза ли още вестникът.[25]

Освен като настоятел и поддръжник на "Свобода/Независимост" Хитов се изявява и като автор на материали за вестника. Както вече имах възможност да докажа, известната дописка за Арабаконашкия обир, поместена в бр.23 (или бр.1 на "Независимост"), е негово дело въз основа на сведенията на успелия да се прехвърли в Сърбия член на Софийския комитет йеромонах Генадий.[26] В писмо до Каравелов Хитов изложил истинското състояние около направените от османската власт разкрития, информирал го за бягството на Генадий, а отделно написал и друг материал, целящ да отклони вниманието от връзката на БРЦК с обира на пощата в Арабаконак .[27] Прибавил и бележка към кореспонденцията си: „Господин Каравелов ти гледай та направи из месту у весника както знаш." Интересно е да се отбележи, че на практика дописката му била само стилистично и правописно изгладена, неизбежно при автор като Хитов. Публикувана в същия брой кореспонденция от Дебър също е предадена на Каравелов от войводата.[28] Няколко други материала, запазени в архива на Хитов, с информация за злоупотреби при събирането на даньците и турски зверства в Софийско и Македония позволяват да се допусне, че чрез него били изпращани и други сведения за вестника .[29] По време на отсъствието му от сръбската столица пък един от най-близките му сътрудници в Белград Иван Сапунов посредничи за препращането на материал за вестника и писмо до БРЦ в Букурещ от ЧРК в София по повод планираното общо събрание през март 1873 г .[30]

Пак Хитов участва активно и в организирането на написването и препращането на отговори от емиграцията в Белград и Румъния на злостните нападки на Иван Найденов срещу Л. Каравелов и революционното крило на емиграцията, публикувани във в. "Право". Найденов следи с трепет затрудненията на Каравелов в издаването на "Независимост" и прибързва една година предварително да обяви кончината на вестника. "Последните наши известия из Влашко потвърждават положително, че листът на Г-н Каравелов "Независимост" през тез дение бере душа и има да издъхне" - заявява Найденов в уводната статия на бр. 28 от 21 септември 1873 г. и съчинява едно скоропостижно надгробно слово, в което, нагърбил се "с присъдата на историята", обявява "пълнейший неуспех" на "гюрюлтюджийската му дейност", която намерила "отзив само у разбойниците и вагабонтите" и не донесла нещо друго освен "черни дела, черни забрадки". Изпъстрена със злостни нападки не само срещу Каравелов, но и срещу революционната емиграция като цяло - "славните български хъшове, подивели във варварщината си, в пиянството си и в развратът си и изгнили в гнусните си болести", - уводната статия предизвиква не само гневния отговор на Каравелов, но и широка протесна акция сред емигрантите. В края на ноември Найденов сам признава, че в редакцията на "Право" се получили "няколко безименни писма, писани в един град извън нашето отечество", в които бил заплашен, че ще го сполети съдбата на х. Ставри заради уводната си статия в бр.28.

Хитов е добре запознат и със статията, и с отговора на Каравелов, и с гневния протест на емиграцията. На 3 октомври 1873 г. войводата изказва възмущението си от нападките на Ив. Найденов срещу Любен Каравелов и хъшовете, публикувани във в. "Право", в писмо до Киряк Цанков в Болград .[31] На 14 октомври получава копие от отвореното писмо на Иван Драсов до Иван Найденов,[32] а на 17 с.м. и Иван х. Николов Българский от Слатина го уведомява, че помолили Крайовското читалище да им изпратят екземпляр от "Право", за да се запознаят с клеветническата кампания, подхваната от цариградското издание.[33] На 14 ноември войводата получава и писмо от Райчо Грълбев от Плоещ, който го информира, че писал на свой приятел в Цариград, с молба да се опита да разбере кой е авторът на статията във в."Право", насочена срещу Л. Каравелов и хъшовете, но приятелят не успял да се добере до името на клеветника.[34]

Изложеното до тук предполага една безоблачна картина на отношенията между Хитов и Каравелов и на оценката на войводата за вестника и журналистическата работа на председателя на БРЦК. По-внимателното вглеждане в наличната документация обаче разкрива и моменти на несъгласия и разногласия не само във вижданията на двамата за конкретните стъпки и действия на революционната партия, на които няма да се спирам тук, а и в преценката на Хитов за начина на списване на вестник "Свобода/Независимост".

Критичният патос и езикът на Каравелов често са неприемливи за войводата. Според мнението му, изказано в писмо до Иван Драсов от 5 октомври 1873 г., "той е малко незмерен [?] у работата си, секигу напада без да има той палну праву, треба да са попазва чи си губи пронумерантити, от друга страна критиките му не са уместни, а пак хората уценеват сичко що са пиши".[35] Отношенията между Панайот Хитов и Любен Каравелов са помрачени за известно време и от издаването на "Моето пътуване по Стара планина". Войводата е недоволен от факта, че Каравелов е пренебрегнал конспиративността и е разкрил много имена и места.[36] Въпреки недоразуменията обаче той продължава да подкрепя вестник "Независимост", защото е дълбоко убеден в необходимостта от пропаганден орган на революцията и смята, че "без него съвсем ще останем мъртви".[37]

По-късно в спомените си, вече под влияние и на други фактори, Хитов отново ще сподели неодобрението и неразбирането си, този път характеризирайки отношенията Христо Георгиев - Любен Каравелов, и откровено ще сподели, че получил предложение "да избави" "старите" от бунтовника с перото. Задача, която той можел лесно да изпълни, ако не било съмнението му, че няма кой друг да разпалва страстите на младежта. И така той бил принуден да защитава Каравелов, "ако и да не му харесвах циганската уста, с която са изразяваше".[38]

Примерът с Панайот Хитов и неговото амбивалентно отношение към вестник "Свобода/Независимост" е интересен и важен за наблюдение не само и не толкова поради възможността да се открият непознати аспекти от дейността, изявите и взаимоотношенията на уж познати възрожденски фигури и личности. Отвъд новата информация, която ни предоставя за войводата, той е пример за дихотомията, която откриваме на различни равнища в представите и вижданията на отделни дейци, а и в общия процес на предвижване от старото към новото, от традиционното към модерното. Панайот Хитов оценява високо необходимостта от революционна пропаганда, но не намира смисъл в крайното противопоставяне на различни гледни точки и мнения, особено по литературни въпроси. За него осигуряването на единството и материалната подкрепа на въстанието е много по-важно от идеологическите спорове. Затова и представата му какъв трябва да бъде българският емигрантски вестник се ограничава единствено с пропагандната му роля. Впрочем поради условията, в които се появява възрожденският периодичен печат, той е обременен по рождение с този недостатък. В този смисъл отношението на Панайот Хитов не е изключение, а по-скоро частен случай на една по-общо споделяна визия.

1. П. Хитов. Фамилиарни бележки. Спомени /XVIII век - 1878 година/. Ръкописите проучили и подготвили В. Антонова и И. Жейнов. Русе, 2003, с. 309; М. Арнаудов. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834 - 1879. С., 1964, 804-805. **2.** Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. Написал Панайот Хитов. Издадена под редакцията на Любена Каравелова. Букурещ, 1872. **3.** Въпреки че на корицата като година на издаване е отбелязана 1872 г., всъщност спомените на Хитов са отпечатани през 1873 г. - вж. обявлението за излизането на книгата - Независимост, III, бр. 32 от 28 април 1873 г. **4.** П.С. Кършовски. Из Миналото. Документи по политическото ни Възраждане. Кн. 2, Елена, 1929, 115-313; С. Гюрова. Любен Каравелов като редактор на П. Хитовата книга "Моето пътуване по Стара планина". - В: Изследвания и статии за Любен Каравелов. С., 1963, 271-280; В. Антонова. Варианти и преписи на спомените на П. Хитов. - В: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т.1, С., 1995, 362-368 и др. **5.** Приемам слятото изписване на заглавието на революционното издание, тъй като смятам, че става дума за един и същ вестник, който въпреки смяната на името му след 23 февруари 1873 г., промяна наложена единствено по цензурни съображения, запазва изцяло характера си, включително в оформлението - сменена е само главата на изданието, но не и рубриките и съдържанието. **6.** Вестникът на Любен Каравелов "Свобода-Независимост" и организационната структура на БРЦК в Османската империя. - Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник. Т.1, С., 1995, с. 146; За вестник "Свобода-Независимост" и неговото разпространение сред българската емиграция. - В: Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995, с. 116; Документи, свързани с дейността на Любен Каравелов (1872-1878). - Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник. Т.3, С., 2001, 170-172. **7.** НБКМ-БИА, ф. 87, IIА 8413. **8.** М. Димитров. Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I., С. 1957 (По-нататък МД.ПЛК, I), № 143, 582. **9.** НБКМ-БИА, ф. 87, IIА 8413. **10**. Вж. по въпроса у Кр. Шарова. Припреме за устанак у Бугарској 1870-1872 и Уједњена омладина српска .- В: Уједњена омладина српска , Нови Сад, 1968, 473 - 494; Същата. Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народы в 1870 - 1872 г. - Etudes Historiques, 4, 1968, 83-108; Същата. Опит за реконструкция на незапазени писма на В. Левски, Л. Каравелов, Д. Ценович, Д. Хр. Попов и други революционери. Част II (април - септември 1871 г.) - ИДА, 1986, кн. 52, 57-69. **11.** Вж. тук бел. 4. **12.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА 8260. Публ. Д. Т. Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. С. 1908 (По-нататък ДТС.АВ), №477, 563. **13.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА 7998. Публ.ДТС.АВ, I, №14, 11 и МД.ПЛК, I, 611, №181. **14.** Разписки №366, 370 и 372 от 2 юни 1874 г. за заплатен годишен абонамент за в. "Независимост" за 1873/74 г. от Стефан Станкович, Митко Маринов и Казино "Слога" в Белград - НБКМ-БИА, ф.87, IIА 8308, IIА 8309, IIА 8710. **15.** ДА-Вн, ф.690К, оп.2, а.е.51, л.4; НБКМ-БИА, ф.87, IIА8001. Публ.ДТС.АВ, I,№ 10, 9 и МД.ПЛК, I, №171, 604. **16.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА8641. Публ.ДТС.АВ, I, №2, 489-490. **17.** ДА-Вн, ф.690К/И.Д./, оп.2, а.е.51, л.4. **18.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА8641. Публ.ДТС.АВ, I, №2, 489-490. **19.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА8489а. Публ.ДТС.АВ, I, №15, 199-200; НБКМ-БИА, ф.87, IIА8490. Публ.ДТС.АВ, I, №16, 200-201 и МД.ПЛК, I,№173, 605; НБКМ-БИА, ф.89, IIА8288. Публ.ДТС.АВ, I,№ 2, 99-101; НБКМ-БИА, ф.87, IIА8002. Публ.ДТС.АВ, I, №11, 10 и МД.ПЛК,I, №175, 606. **20.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА7996. Публ.ДТС.АВ, I, №12, 10 и МД.ПЛК, №174, 606. **21.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА9119. **22.** НБКМ-БИА, ф.5, а.е.5, л.53-54. **23**. ДА-Вн, ф.690К, оп.2, а.е.51, л.13; НБКМ-БИА, ф.87, IIА 8497. Публ. ДТС.АВ, I, №23, 214-216; НБКМ-БИА, ф.87, IIА 7998. Публ.ДТС.АВ, I, №14, 11 и МД.ПЛК, I, 611, №181. **24.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА7995. Публ.ДТС.АВ, №13, 10-11 и МД.ПЛК, I, №176, 607. **25.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА 9109. Публ. ДТС.АВ, I, №7, 497. **26**. Вестникът на Любен Каравелов "Свобода-Независимост" и организационната структура на БРЦК в Османската империя. - Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник. Т.1, С., 1995, с. 146. **27.** НБКМ-БИА, ф.87, IIА 8231(дописката), публ. К. Мирчева. Документи, свързани с дейността на Любен Каравелов (1872-1878). - Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник. Т.3, С., 2001, №3, 170-172 и

IIA 8263а (писмото), публ. Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т.I. С., 1927, №487, 574-575. **28.** НБКМ-БИА, ф.87, IIA 8404б. **29.** НБКМ-БИА, ф.87, IIA 8404в. **30.** К. Мирчева. Документи, свързани с дейността на Любен Каравелов (1872-1878)..., №5, 174-175. **31.** НБКМ-БИА, ф.5, а.е.5, л.53-54. **32.** НБКМ-БИА, ф.87, IIA 8493. Публ.ДТС.АВ, I, №19, 204-205. **33.** НБКМ-БИА, ф.87, IIA8642. Публ.ДТС.АВ,I, №3, 490-492. **34.** НБКМ-БИА, ф.87, IIA8295. **35.** ДА-Варна, ф. 690К, оп. 2, а.е.51, л. 9. **36.** НБКМ-БИА, ф.87, II А8565. Публ.ДТС.АВ, I,№3, 293.; НБКМ-БИА, ф.5, а.е.15, л.1-2; НБКМ-БИА, ф.87, II А8565. Публ.ДТС.АВ, I,№3, 293. **37.** НБКМ-БИА, ф. 5, оп. 1, а.е. 5, л. 53-54. **38.** НБКМ-БИА, ф.87, II А8413.

ОСМАНСКИЯТ НАКАЗАТЕЛЕН ЗАКОН ОТ 1858 г. И НАКАЗАТЕЛНОПРОЦЕСУАЛНИ ДЕЙСТВИЯ СПРЯМО УЧАСТНИЦИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ 60-70-те ГОДИНИ НА XIX в.

Теодора Бакърджиева

До началото на XIX в. основен законодателен източник в Османската империя са постановленията на Шериата, залегнали в основите на обичайното и писаното право, което ги прави задължителни при решаването на всички юридически казуси. Едва след провъзгласяването на реформените актове от 1839 г. и 1856 г. са предприети конкретни стъпки по пътя към кодифициране и модернизиране на правната система. Преобразованията, които се предвиждат в двата документа са наречени "танзимати-и-хайрийе" (благотворни реформи), дали името на целия период - Танзимат.

Още създателите на Гюлханския хатишериф - първата по рода си програма за по-нататъшно реформиране на държавата с оглед нейното модернизиране, обосновават необходимостта от осигуряване на ред и законност в държавата. В документа те обръщат специално внимание на процесуалните действия срещу нарушителите на закона, като обявяват, че съдбата на всеки обвиняем ще се съди публично и съгласно действащите закони, а наложените наказания ще бъдат съизмерими с "прегрешенията". Гюлханският хатишериф става гарант и за законността при изпълнението на смъртните присъди, за които е предвидено да влизат в сила само след надеждно доказана вина и издадено съдебно решение.[1] В специален императорски ферман, придружаващ Гюлханския хатишериф, разпратен до всички управители на области, централната власт дава конкретни указания за начина, по който в бъдеще трябва да се изпълняват смъртните присъди. Новите правила изискват потвърждение на всяка смъртна присъда със султанско ираде, а за нарушителите на процедурата се предвиждат най-строги наказания, независимо от мястото, което заемат в административната йерархия. Вероятно мерките, засягащи издаването, влизането в сила и изпълнението на смъртните присъди, са провокирани от страстната борба срещу смъртното наказание, която в Европа за първи път подемат писателите от епохата на Просвещението. Това дълбоко хуманно движение, чието начало се свързва с името на Бекария Зюненфелс (1764 г.), добива широки размери през първите десетилетия на XIX век и намира своите последователи и в Османската империя, най-вече сред реформаторите с проевропейска ориентация.[2] Новото законодателство в Европа се използва като образец за юридическите преобразования в Турция, разбира се съобразно нейните традиции.

ПО ПЪТЯ КЪМ МОДЕРНИЗИРАНЕ НА ПРАВНАТА СИСТЕМА

Двете основни задачи на Високата порта по пътя към модернизиране на правната система включват изработването на конкретни закони, съответстващи на духа на реформите, които успешно да се прилагат към всеки гражданин на Османската империя независимо от неговата конфесионална и етническа принадлежност, и създаването на светски съдебни органи, които, съществувайки наравно с шериатските съдилища, да правораздават по новите правила.[3] Реформистки настроените кръгове отчитат необходимостта от новото законодателство да бъдат отстранени предписанията на обичайното право и да бъдат съставени кодекси, които, съблюдавайки юридическите принципи на исляма, да бъдат приложими за всички общности. Първите опити в това направление са направени в областта на наказателното право още преди официалното обнародване на Гюлханския хатишериф. През 1837 г. един от сподвижниците на султан Махмуд II /1808 - 1839/ - Кечеджизаде Иззет, разработва проект за "Закон за наказанията", насочен срещу корупцията и безчинствата на чиновниците. Проекти, предвиждащи безкомпромисни мерки срещу злоупотребите сред съдебните и държавните чиновници, са подготвени и през 1838 г.[4]

Първият съдебен орган от нов тип е основаният през 1838 г., малко преди смъртта на султан Махмуд II, Висш съдебен съвет, чиито правомощия като законодателен орган са разширени при управлението на неговия приемник - султан Абдул Меджид /1839 - 1861/. Основната задача на съвета, в който влизат най-добрите юристи и администратори, даващи тон и олицетворяващи епохата на Танзимата, е да подготвят законодателни текстове, които да улеснят реформите. Първата решителна стъпка в тази посока е приетият на 3 май 1840 г. Наказателен закон (Джела кануннамеси).[5] Поради универсалността на този акт и важността му за всички поданици на империята той е преведен на български език в Габрово от Калист Л. Хамамджиев и още през 1841 г. отпечатан в Букурещ. Законът, въпреки сериозните си недостатъци, е силно повлиян от новите идеи. В преамбюла му е подчертан един от основните принципи на Танзимата - равенството на всички граждани пред закона. Новият Наказателен закон напълно изключва използването на разпорежданията на обичайното право при разглеждане на дела от наказателен характер. Той категорично забранява в областта на углавното право да се прибягва до произволни решения, като задължава за установените закононарушения да се прилагат само наказания, предвидени от закона. Всеки процес, който може да доведе до смъртна присъда, трябва да се води в присъствието на шейх-ул-исляма, ако делото се гледа в столицата, и в присъствието на съвета на местните общини за делата в провинцията. Решението на съда задължително се докладва на султана, на когото единствено принадлежи правото на окончателна присъда. Според този закон към най-тежките престъпления, които се наказват със смърт или вечно заточение, спадат призоваването към въстание, нарушаването на мира и спокойствието в държавата, вдигането на въстание или бунт.

Наказателният кодекс влиза в сила половин година след приемането му и боравещите с него веднага се сблъскват със слабите му страни: непълноти, липса на система в изложението, отсъствие на класификации. Ревизиран през 1851 г., този първи корпус от закони е заменен през 1858 г. от нов, почти изцяло заимстван от френския Наказателен закон.[6]

Целта на новия Наказателен кодекс, влязъл в сила на 3 август 1858 г., е да се снабди империята с модерни, универсални закони, които да отговарят на нуждите на една държава, категорично декларирала желанието си за промени. По своето съдържание, система на изложение, яснота и пълнота на законодателните текстове, дори по външно оформление, новият корпус се отличава коренно от всички предишни наказателни закони. Той включва въведение и 3 раздела с 32 глави и кодифицира цялата наказателноправна материя. В основата на новия Наказателен закон са залегнали принципи, характерни за европейското законодателство: законност, изразяваща се в правилото "няма престъпление, няма наказание"; "формално равенство на всички граждани пред закона"; съответствие на наказанията на тежестта на престъпленията; защита на частната собственост и др. За да се постигне по-голяма прецизност на текстовете, като по този начин се намали до минимум факторът субективизъм в тълкуванията им, през следващите години няколкократно към членовете на вече действащия наказателен закон са прибавяни нови алинеи (2 декември 1860, 24 май 1962, 12 септември 1864, 4 септември 1867, 12 юли 1868, 21 май 1875 г.)[7]

Въпреки следващите една след друга законодателни инициативи, в резултат на които Турция напълно основателно може да претендира, че приема сравнително модерно законодателство, тя сериозно изостава по отношение на развитието и приложението на правилата и основните принципи на наказателното производство. Редът и процедурата при разглеждането на наказателните дела се създават предимно в практиката, а в съдилищата витае духът на шериатското право. Радетелите за реформиране на правната система, които все още са твърде малко, добре разбират, че за успешното прилагане на новите кодекси е необходима нова съдебна администрация, тъй като традиционните институции, намиращи се в ръцете на религиозни лица, не реагират положително на проектираните промени, дори открито ги бойкотират. Стъпка в тази посока е създаването на Смесен наказателен съд през 1847 г. в Истанбул, който да действа изцяло на базата на новото законодателство.[8] Предвижда се в компетенциите му да влизат делата за противодържавни престъпления и делата за злоупотреби на висши чиновници. Със султански указ от 16 март 1854 г. са създадени и наказателни съдилища в провинциите.[9] Указът предписва на всички управители на области да създадат в центъра на своите провинции наказателни съдилища с членове: председателите на местните меджлиси и влиятелни първенци, включително и християни.

Процесуалната дейност в османската държава получава по-конкретна регламентация едва от средата на 60-те години на XIX в., когато под натиска на европейските държави и с цел да се парират нарастващите националноосвободителни движения на балканските народи, правителството на султан Абдул Азиз /1861 - 1876/ е принудено да разработи обширен план за преобразуване на цялата съдебна система. Част от тази дейност е извършената по предложение на Ахмед Джевдет реорганизация на Висшия съвет, който е разделен на две: Държавен съвет и Върховен съвет на правосъдието. В Държавния съвет са назначени тридесет и седем души от различни народности: двадесет и осем турци, петима арменци, двама евреи, един сириец - католик, и един българин /Х. Иванчо Х. Пенчович, председател на Търговския съд в Русе/. Поста председател заема управителят на Дунавския вилает Мидхат паша, който незабавно е отзован от Русе, за да встъпи в новата си длъжност. Във Висшия правосъден съвет са назначени тринадесет души: осем турци, трима арменци, един грък и един българин /Гаврил Кръстевич/.[10]

Член 9 от Устава на Върховния съвет на правосъдието, приет на 21 март 1868 г., забранява всякакво вмешателство на изпълнителната власт в делата и решенията на Съвета, свеждайки нейните функции единствено до възлагане на делата и стриктно изпълнение на съдебните решения. Тези преобразувания са насочени към реализацията на наложителното отделяне на съдебната власт от изпълнителната. Приетият на 23 април 1869 г. Закон за устройството на редовните съдилища окончателно оформя съдоустройството в Османската империя. Той разделя редовните съдилища на две степени - първоначални и апелативни, и стриктно определя техните правомощия. Първоначалните са със седалище в казите и се наричат казалийски съдилища /меджлиси даави/, апелативните са санджакски /меджлиси темиз/ и вилаетски /дивани темиз/. Съгласно султанска заповед от 12 декември 1875 г. членовете на всички регулярни съдилища са обявени за изборни, а назначението, което получават членовете им от централната административна власт, е само официална санкция на избора. Практическото осъществяване на това предначертание естествено е въпрос на време.

Наказателният закон от 1858 г., законите от 1864 и 1869 г., както и някои конкретни султански укази, са правната и процесуална рамка на всеки наказателен процес в Турция, воден през визирания в заглавието период. Според техните членове и алинеи и наложени процесуални правила се съдят и дейците на българското националноосвободително движение.

НАКАЗАТЕЛНОПРОЦЕСУЛНИ ДЕЙСТВИЯ СПРЯМО УЧАСТНИЦИТЕ В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ

Османският наказателен закон от 1858 г., базиран на собствените си традиции и следвайки френската система, приема за престъпление всяко деяние насочено срещу държавата, обществото, отделни лица и общественото спокойствие. Според начина по който са извършени, престъпните дейния са квалифицирани като умишлени, неумишлени, случайни и по непредпазливост, а според степента на тежест и обществена опасност се делят на три категории: злодеяния, престъпления, нарушения. Процесуалните правила предвиждат най-тежките престъпления, т.н. "злодеяния", наказуеми със смърт, вечно или временно заточение, да се гледат във вилаетските съдилища. В правния текст на устава на Върховния съвет на правосъдието обаче е въведено понятието "изключителна подсъдност" за особено важни граждански и наказателни дела. Член 18 дава право на Върховния съвет на правосъдието да разглежда дела, възлагани му директно /поради тяхната важност/, без да са минали през по-долна инстанция.[11] По силата на член 17 от Закона за устройството на редовните съдилища правителството има възможност при извънредни обстоятелства да изземва и преотстъпва разглеждането на делата, както и да назначава извънредни комисии, на които се отрежда ролята на извънредни съдилища.[12] Тъй като действията, насочени срещу основите и целостта на държавата, спадат към категорията на особено опасните престъпления, изискващи най-тежки наказания, големите политически процеси по правило не се оставят за разглеждане от редовните съдилища, а се възлагат на специални временни съдебни комисии, натоварени с извънредни правомощия. За техни председатели се назначават висши държавни служители, които отговарят за действията си единствено пред правителството. Съдебните комисии, намиращи се под тяхно ръководство, съдят и издават присъди по конкретен съдебен казус, а след приключването на процеса се разпускат.

Големите четнически акции от втората половина на 60-те години на XIX в. заварват една все още преустройваща се съдебна система. През лятото на 1867 г. девет души от заловените живи участници в четата на Филип Тотю са съдени в Търново по бързата процедура, включваща кратък разпит, целящ доказване на вината и произнасяне на присъдата. Четниците са лишени от всякакви права, включително и от правото да молят за помилване, а присъдите се изпълняват незабавно в различни селища за назидание на населението.[13] Основна фигура в процеса е управителят на Дунавския вилает Мидхат паша, на когото са делегирани извънредни правомощия. Вилаетският вестник "Дунав", който като истински официоз се стреми да не изостава от събитията и най-пълно да отрази голямата "победа" на валията над непокорните поданици на султана, съобщава, че Мидхат паша наказва "съобразно със закона".[14] Тези изявления за законността на действията на правителството и управителя на Дунавския вилает звучат твърде неубедително, дори само заради нарушенията при издаването на смъртните присъди.

Инструкция на правителството дава право на валията да ги изпълнява незабавно, освобождавайки го от задължението да изчаква потвърждение от Цариград - процедура, която е в нарушение на действащия Наказателен закон и напълно противоречаща на водещи принципи на танзиматските реформи.

За да парира всякакви бъдещи опити за подобни противодържавни действия, Мидхат паша заповядва издирване на всички сподвижници и симпатизанти на четата. В резултат на "успешна" полицейска акция в Свищов са заловени 50 души "съучастници в това разбойничество". Те, заедно с няколко от заловените и все още несъдени четници, са прехвърлени в Русенския затвор. След завръщането си в Русе Мидхат паша оглавява Наказателен съд /Джинает меджлиси/, който разглежда делата на подсъдимите. Разпитите започват на 5 юни 1867 г. в присъствието на осемнадесет съдебни заседатели - петнадесет турци и трима българи. Съдебните заседания са публични, но присъствието на чуждестранните консули, пребиваващи в Русе, противно на всеобщите очаквания не смекчава строгостта на присъдите. Позовавайки се на член 57 и член 63 от Наказателния закон, съдът издава 16 смъртни присъди, а 31 от заловените са осъдени на различни срокове заточение. Освободени са малолетните и тези, за които липсват всякакви доказателства за участие в революционната организация. Натовареният с извънредни правомощия Мидхат паша отново не спазва категоричното изискване на член 16 от Наказателния кодекс, който гласи, че смъртните присъди се изпълняват след потвърждение от правителството и издаване на султански указ, съдържащ всички доказателства за престъплението и издадената присъда.

При налагането на най-тежкото наказание съдебните заседатели се позовават на член 57 от закона, който предвижда смъртно наказание за подбудителите към въоръжени действия, насочени срещу държавата и за водачите на въоръжени чети. Съдът не се съобразява с втората половина от текста на този член, в който изрично е подчертано, че редовите участници се наказват с вечно или временно заточение "съразмерно с доказаната степен на злодеянието и участието им в бунта" и издава множество смъртни присъди без да прецизира степента на персонална виновност с единствената и открито демонстрирана цел те да послужат за назидание на населението.

След новата въстаническа акция от 1868 г. правителството назначава Извънредна следствена комисия, ръководена отново от Мидхат паша, който спешно е изпратен в Русе. Само ден след пристигането му в столицата на Дунавския вилает двама от арестуваните са осъдени на смърт и отведени на бесилката. Всички чужди наблюдатели осведомяват своите правителства, че съденето се извършва по бързата процедура - един вече добре познат, изпипан в детайли сценарий. В доклад, отразяващ началото на процеса, италианският консул Александро Ди Донато пише: "Вероятно поради пълномощията на Мидхат паша, тази сутрин имаше само ускорено съдебно разглеждане, ако може да се нарече съд един кратък разпит без защита."[15] Консулът основателно смята, че това поведение на Мидхат ще направи лошо впечатление в Европа и не крие съмненията си, че "тази енергична и строга мярка" показва единствено липсата на реални сили правителството да се справи със заплахата от бунт. Всички разпити се провеждат на публични заседания, на които заловените не правят никакви разкрития. Според Ди Донато дори валията Сабри паша не крие своето неодобрение спрямо прибързаните действия на Мидхат паша при постановяване на смъртните присъди. Той присъства на разпитите, но формално, недоумявайки защо се разпитват хора, чиито смъртни присъди са предрешени.[16] По време на процеса са издадени над 20 смъртни присъди, които са приведени в изпълнение в различни градове на вилаета - Русе, Габрово, Котел, Сливен, Казанлък, Стара Загора, Свищов, Търново. Грубите нарушения на закона и на съдебните процедури, отново скрити зад извънредните правомощия на Мидхат паша, предизвикват неласкави коментари от страна на чуждите дипломати, което принуждава великият везир Али паша да забрани изпълнението на присъдите без одобрението им от Цариград.[17] Фактът, че едва външният натиск принуждава правителството и представителите на реда и законността да спазват стриктно закона, е твърде показателен и разкрива огромната зависимост на съдебната система от държавната власт. На заседанието, проведено на 16 август 1868 г., са издадени четири смъртни присъди, а шестима от подсъдимите са осъдени на заточение. Присъдите са приведени в изпълнение едва след като Сабри паша, заел мястото на отстранения Мидхат паша, получава изрично нареждане от Портата. Според доклад на френския консул А. Шефер това последно, явно предварително режисирано, заседание продължава не повече от час, въпросите са напълно формални, а поведението на "генерал губернатора" издава страх от показанията на подсъдимите и най-вече страх от собствената си отговорност. Пруският консул М. Калиш, който благодарение на дългогодишния си престой в Русе има широки контакти, даващи му възможността да наблюдава отблизо действията на турския съд и да се сдобива със сведения от кухнята на местното правосъдие, прави най-точна характеристика на хода на съдебното производство. За него цялото съдебно дело е една "комедия", тъй като присъдите са определени още преди началото на разследването, липсва всякакъв стремеж да се разграничи вината на подбудителите и редовите участници, а смъртните наказания се изпълняват веднага, с цел да се сплаши населението. Той изтъква и още един факт, който прави неприятно впечатление на всички чужди представители, повярвали в декларациите на турското правителство за европеизация на правосъдната система и за съществуване на религиозна толерантност - осъдените на смърт нямат право на духовна утеха и изминават последните си, най-трудни крачки без да бъдат придружени от свещеник.[18]

Обирът на хазната в Арабаконак, извършен на 22 септември 1872 г., е последван от един от най-големите политически процеси в империята. В първите дни след дръзката акция местните власти, макар и обезпокоени, не придават голямо значение на случилото се, смятайки че това е обикновено криминално деяние, зад което стоят група разбойници. Но показанията на първите арестувани, както и донесенията на тайните агенти на властта, доказват политическия характер на обира. Това разкритие е последвано от нови арести на видни комитетски дейци от Тетевен, Орхание, Ловеч, Голям Извор, Плевен, София.[19] Първите разпити на заловените се извършват от сформирани на място съдебно-административни следствени комисии с променящ се състав, в които е включен енергичният софийски управител и ревностен привърженик на Мидхат паша, Махзар паша. Разпитите се провеждат в Орхание и Тетевен, а на 30 октомври 1972 г. всички арестувани са откарани в София. Целта е на всяка цена да се изтръгнат самопризнания от обвиняемите лица и те да получат своите наказания. Страхът от вълнения сред населението, обхванал управляващите среди в Цариград, както и очакваният неблагоприятен за Турция международен отзвук, стават причина за свикване на спешни заседания на Министерския съвет. След направените задълбочени разисквания и анализ на обстановката се налага мнението, че е неуместно да се действа в съответствие с член 16 от Закона за устройството на редовните съдилища и делото да се предостави за разглеждане на вилаетския съд. Извънредната обстановка налага да се осъществи бързина в процедурата, поради което е окачествена като неприемлива и другата предвидена в закона възможност - делото да се гледа от Върховния редовен съд в Цариград. Министерският съвет и този път взема решение да бъде назначена извънредна комисия, която да подведе под съдебна отговорност вече задържаните комитетски дейци. По повод предстоящия процес министърът на вътрешните дела в специален доклад до великия везир обосновава взетите мерки: "... за да покаже своята мощ и своето решение да не търпи подобни неща, държавата трябва да накаже тези, които са в нейните ръце, чрез една специална комисия, която да се избере и изпрати немедлено в София, съставена от военни и граждански лица, със задача да произведе всестранна анкета и подведе под отговорност провинилите се. Образуваната за тази цел в София специална комисия не може да внуши доверие на местното население, защото тя става и обвинител, и съдия. Избраната от тук комисия се председателствува от Али Саиб паша, а за членове са назначени Иванчо ефенди - член на Върховния съдебен съвет, и Шакир бей ефенди - бивш помощник валия в Багдат."[20] На комисията е предоставено правото, ако се окаже нужно, да избира измежду местното мохамеданско и християнско население допълнителни членове. Всъщност комисията е натоварена да поеме съдебни функции и да упражни прерогативите на съд.

Комисията пристига в София в началото на декември и след като включва в състава си още шестима членове, започва своята работа.[21] Разпитите се провеждат от 9 декември 1872 до 12 януари 1873 г. Процесът в София е при закрити врати - строго съблюдавано решение, по силата на което не са допускани дори дипломатическите представители на държавите, приятелски настроени към Турция. По време на съдебното дирене са взети под внимание единствено разпитите на задържаните лица без никакви допълнителни свидетелски показания. Общият брой на осъдените от извънредната комисия е 60 души.[22] Смъртни присъди са наложени на Димитър Общи и Васил Левски, третирани според текста на Наказателния закон като главатари и организатори на въоръжено въстание, насочено срещу устоите на държавата, а останалите са осъдени на различни срокове затвор или заточение. Всички присъди, независимо от техния вид и размер, влизат в сила, след като са представени за разискване в Министерския съвет и утвърдени от султана. В действителност законът изисква такава процедура само при изпълнението на смъртните присъди, но направената презастраховка очевидно е продиктувана от политическия характер на разкритията и очаквания вътрешен и международен отзвук. Въпреки сериозността на установените факти и необходимост правителството да се съобразява с вътрешните и международни сили, и тази Следствена комисия допуска обичайните процесуални нарушения. Противно на действащите тогава правила в европейското наказателно съдопроизводство, което поне на думи е обявено за еталон на новите турски правосъдни институции, съдебните заседания се водят при закрити врати, в процеса няма свидетелски показания, подсъдимите са лишени от адвокатска защита, не се спазва процедурата при провеждане на разпитите, при съставянето на следствените протоколи. За постановените най-тежки наказания съдът извършва свободна трактовка на член 55 и член 58 от Наказателния закон, приемайки "подготвителните действия" на подсъдимите за "начало на изпълнение" на престъпното деяние - подход, който влиза в противоречие с теорията и практиката на европейското наказателно правосъдие от това време.

Много близък по време и по начин на действие на османските власти е съдебният процес, последвал Хасковското покушение срещу известния гъркоман и турски доносник хаджи Ставри Примо.[23] Опитът за неговата ликвидация е дело на Атанас Узунов, който действа в съответствие с решение на Хасковския революционен комитет. Извършителят на покушението е арестуван, но първоначалното му твърдо държание затруднява за известно време местните следствени органи както в установяване на неговата самоличност, така и в разкриване на политическите мотиви за извършеното престъпление.[24] Това става причина в Хасково да бъде изпратена специална следствена комисия, която да изтръгне самопризнания от задържания. За членове на следствената комисия са назначени секретарят на вилаета Ибрахим бей - "прочут по способността си в изпитанието", и секретарят на вилаетския административен съвет Сюлейман Сади бей.[25] След продължително следствие в Хасково и Пловдив, проведено "чрез подбрани мерки и с умение"[26], правителството, противно на утвърдената практика, не назначава Извънреден съд, а изпраща цялата преписка на Областния съд в Одрин. Този редовен съд на закрито заседание постановява присъдите срещу 22-та задържани по делото дейци от група комитети в Тракия в тяхно отсъствие, единствено на базата на следствените протоколи, което е прецедент в наказателното правосъдие в Османската империя. Съдът приема, че са налице достатъчно доказателства за участието на подсъдимите в таен заговор с цел да извършат въоръжено въстание и да поставят България в положение на независима държава. Както при Софийския процес, въпреки че не е започнала фазата на фактическо извършване на деянието, подсъдимите са признати за виновни, тъй като са набавяли средства за осъществяването му. На 18 декември 1873 г. присъдите са гледани и потвърдени от Четвърто наказателно отделение на Върховния съд в столицата. На основание член 58 от Наказателния закон А. Узунов е осъден на 15 години тежка работа в императорската мина в Аргана Мадени, а останалите на доживотно заточение в Диарбекир. Присъдите стават известни на осъдените едва след като пристигат на мястото, където трябва да излежат наказанията си.

Сведения за турската правосъдна система съдържат и спомените на Георги Цончев, един от участниците в Червеноводската чета от 1875 г.[27] След неуспешния поход на четата, на 2 октомври, двамата братя Георги и Никола Цончеви са задържани и хвърлени в Русенския затвор. По-късно са докарани още 5 участници в Червеноводската чета и 24 души от Шумен - всички по обвинение, че са направили опит да вдигнат въстание с оръжие в ръка срещу правителството. Г. Цончев престоява в затвора два месеца и половина и през това време е разпитван три пъти от Следствена комисия, председателствана от "генерал губернатора", чиито заседания се провеждат в големия салон на валийството в присъствието на много висши чиновници. Както и при предишните големи политически процеси срещу българи, всяко заседание завършва с подписване на следствен протокол. Благодарение на твърдото държание на арестуваните участници в Червеноводската чета, които не се поддават на нито една от провокациите, турското правосъдие не успява да се добере до компрометиращи сведения и всички те са освободени поради липса на доказателства. Може би роля за благоприятния изход е изиграло и застъпничеството на митрополит Григорий пред местните власти. Не така благоприятно се развива процесът срещу задържаните шуменци. Поради младостта и неопитността си те не издържат на натиска и правят самопризнания за своите намерения, в резултат на което 8 души от тях са осъдени на доживотно заточение в Диарбекир. При издаването на тези тежки присъди съдът отново не взема под внимание факта, че от юридическа гледна точка замисленото престъпно деяние не е навлязло във фаза на извършване. Спомените на Г. Цончев за престоя му в Русенския затвор говорят и за едно малко по-хуманно отношение към затворниците и зачитане на елементарните им човешки права особено от страна на висшите чиновници. Дори в деня на големия мюсюлмански празник Рамазан байрам в затвора, като израз на голямата султанска милост и демонстрация на човеколюбие към затворниците от всички вероизповедания, се провежда своеобразен концерт - няколко часа духов оркестър изпълнява турска и българска народна музика.

След разгрома на Априлското въстание заловените и хвърлени в затворите българи са стотици. За издаване на бързи присъди са създадени извънредни съдебни комисии в Русе, Търново, Пловдив, София, Одрин, които действат в съответствие със специалната инструкция /талимат/, зад която стои Високата порта. Според инструкцията в състава на всяка комисия се включват от 14 до 18 души - по равен брой турци и българи, избирани измежду местните чиновници и градските първенци, които вземат участие в работата ѝ без възнаграждение. При гласуване всеки член на комисията има един глас, а председателят - два. Взетите по висшегласие решения са окончателни и безапелационни, като не се изисква друго, по-висше потвърждение дори и за смъртните присъди. Единственото задължение на председателя на комисията е, след издаване на присъдата да доложи в Цариград за размера на наложеното наказание. В случай, че вътре в комисията се появят разногласия по даден съдебен казус, които не могат да се решат на място, въпросът се отнася за касация в Цариград.[28] Инструкцията дава голяма власт в ръцете на председателя на комисията - той насрочва и отлага делата, предлага дневния ред на съдебните заседания, следи поведението на членовете на комисията, има право еднолично да отстранява тези, които не се подчиняват на установените правила, и да назначава на тяхно място нови членове. Председателят има абсолютен монопол върху информацията - получава всички заповеди и инструкции от Цариград и едва след внимателно прецизиране на съдържанието им ги свежда до знанието на останалите членове на комисията. Като застраховка от евентуални съдебни грешки инструкцията предвижда всички решения на комисиите да се съхраняват на място до окончателното приключване на дейността, а след това да се предадат в Цариград за проверка и архив.

Според компетентната преценка на Юрдан Теодоров, член на Окръжния съд и на Извънредната комисия в Търново, сформираните извънредни комисии действат по твърде различен начин от реда, приет в обикновените съдилища. Почти всички процесуални и юридически форми, приети от правната наука за общите съдилища, на практика при извънредните са съвършено изменени, а в някои случаи дори действат в противоположен смисъл.[29]

Извънредната комисия в Русе под председателството на Хакъ паша, командирован специално за целта от Цариград, е назначена да разследва и издаде присъдите на заловените участници в Ботевата чета, в четата на Таньо Стоянов и други участници в подготовката на бунта - повече от 200 души, разделени в две големи групи.[30] Сложната обстановка, създала се след жестокото потушаване на въстанието, принуждава правителството да придаде на този извънреден съд "форма и лице на един европейски съд". За съдебния процес са назначени обвинител и защитник на подсъдимите: инспекторът на Исляхханетата Халил ефенди и известният и доказал себе си Илия Цанов. Властите осигуряват свободен достъп до съдебните заседания на желаещите да наблюдават процеса отблизо - право, от което се възползват всички чужди консули, резидиращи в Русе, много чиновници и граждани. Описвайки правомощията на комисията в спомените си Димитър Маринов пише следното: "За съденето на всички бе се конституирало извънредно съдилище, което беше компетентно да издава окончателни присъди, дори и смъртни. То имаше характер на военно-полево съдилище, само без военни лица, и присъдата не се утвърждаваше от никого, а веднага влизаше в сила и се изпълняваше веднага."[31] На първото официално съдебно заседание, проведено на 5 юли 1876 г., обвинителят Халил ефенди, позовавайки се на член 55 и първата половина на член 57 от Наказателния закон, иска смъртни присъди за 13 души, а на основание член 58 - заточение за останалите пет. В своята обвинителна реч той подчертава, че "подсъдимите са минали Дунава с цел да възбунтуват населението против държавата".[32] Независимо от трудностите и спънките, които среща в работата си, след една блестяща пледоария защитникът на българите Ил. Цанов успява да убеди съда да остави без уважение искането на обвинителя за смъртни присъди. Много обосновано той изтъква, че подсъдимите като редови участници трябва да бъдат подведени под отговорност по втората половина на член 57 и член 64. След тричасово заседание членовете на съда обявяват присъдите - 14 души от подсъдимите са осъдени на различни срокове заточение, а четирима получават оправдателни присъди.

След голямо закъснение, породено от враждебни настроения на местни фанатизирани турци, искащи по-сурови наказания, на 29 юли 1876 г. се провежда второто съдебно заседание. Комисията е в същия състав, а процедурата - рутинна, включваща прочитане на протоколите от проведените разпити, обвинителна реч на прокурора и защитна пледоария. Позовавайки се на член 57 и член 170, съдът издава три смъртни присъди, трима души са оправдани, а останалите по силата на втората половина на член 57 са осъдени на различни срокове заточение и затвор.

Последни пред извънредния съд са изправени Стоян Заимов и неговият слуга Георги Манастирлията. За С. Заимов обвинителят иска смъртно наказание /член 55 и член 56 от НЗ/, тъй като той е подбуждал населението да въстане с оръжие в ръка срещу държавата. В защитната си реч Ил. Цанов държи наказанието да бъде по втората половина на член 58, както и съдът да вземе под внимание факта, че подсъдимият е само 22-годишен. След тричасово заседание съдът обявява, че осъжда Стоян Заимов на смърт, а слугата му на 5 години каторга. По-късно със султански указ смъртната присъда на Заимов е заменена с вечно заточение.

В броя си от 4 август 1876 г. правителственият в. "Дунав" информира за дейността на Извънредния съд така: "Хакъ паша пристигна тук на 9 юни и се учреди едно съдебно дело, състоящо се от 7 мюсюлмани, 5 българи, 1 арменец и 1 евреин - всички 14 души. В това време се извърши туй което следва: 3-ма да претърпят смъртно наказание; 17 да се накажат с вечни окови; 14 се осъдиха на окови от 15 - 3 години; 1 на вечно заточение в Кипър; 1 на 2-годишен затвор в местожителството му; 2-ма като лежат болни, книжата им се предадоха на гражданските съдилища и 208 души бидоха освободени по висша милост."[33]

За председател на Извънредния съд в Търново Високата порта назначава Али Шефик бей, облечен в нужните правомощия и снабден с потребните инструкции, за да състави специалната комисия, която да разследва виновността на въстаниците и да ги съди според закона.[34] Заедно с Али Шефик бей от Цариград пристига Бехчет ефенди - по всеобщо мнение най-способният следовател в империята, а за негов помощник Русенският валия изпраща Саами бей. На основание дадените му правомощия председателят включва в комисията 7 турци и 7 българи - шефове и членове на правителствени учреждения, двама членове на Окръжния съд, градски първенци, за които се изисква да бъдат добри и честни и най-вече безпристрастни към случилото се. Търновският мютесариф Шериф Реуф изпълнява длъжността обвинител, но не се явява лично на делата, а делегира някой "фанатик оратор турчин", който да иска наказание за виновните. За защитник на подсъдимите е назначен Джовани

Икономов от Търново. Прокурорът и защитникът не са допускани на заседанията на комисията, не им се предоставят и материалите по делата, за да ги проучат допълнително и да се подготвят, а са призовавани да изпълняват длъжността си единствено пред публичния съд.

Извънредният съд в Търново започва официално работа на 10 май 1976 г. Членовете на комисията използват първоначалните следствени протоколи, макар за никого да не е тайна, че по време на разпитите в Севлиево и Габрово обвиняемите са подложени на жестоки изтезания, под натиска на които те признават и подписват виновността си. За методите на следствените комисии, които естествено не са отбелязани в протоколите им, Ю. Тодоров в своите спомени пише: "Разследването им е било произведено в присъствието на 7-8 души турски чиновници, които с подписите и печатите си удостоверяваха истинността на показанията им. По тоя начин произведените следствия от формална страна бяха твърде редовни, ако човек ги погледне само на книга. Но всъщност те бяха снети под най-голямо насилие."[35] На основание на следствените протоколи следователите групират обвиняемите по степен на виновност и провеждат разпитите им - на тежко обвиняемите в присъствието на цялата комисия, а за обвинените в по-леки престъпления комисията се дели на секции. Поради големия брой подсъдими указанията на Високата порта изискват заловените да бъдат разследвани първо в окръжните съдилища, а към Извънредния съд да бъдат насочени само тези, за които е сигурно установено, че са участници във въстанието.

След детронирането на султан Абдул Азиз и възцаряването на Мурад V /18 май 1876/ пристига заповед да бъдат освободени затворените по заподозрение, под поръчителство да се освободят тези, на които виновността не е доказана, и тези, които са взели участие, но са заловени без оръжие и без да окажат съпротива и да останат да бъдат съдени с цялата строгост на закона само подстрекателите, главатарите и командирите на бунта. Това облекчава работата на комисията, чието последно заседание се провежда на 6 юли 1976 г. За близо двумесечната си работа Търновският извънреден съд издава 48 присъди - 22 смъртни и 26 различни срокове затвор. Всички осъдени преди да бъдат изпратени на заточение, са разхождани из улиците с табели, на които са изписани присъдите им.

След приключване дейността на Търновската комисия Али Шефик бей заедно със синовете си, които го съпровождат, и с главния следовател Бехмет ефенди заминават за Пловдив, за да помогнат на тамошната комисия. Останалите арестувани, чиито дела не са приключени, са изпращани в Русе. В съответствие с изискванията на инструкцията Русенският извънреден съд не разглежда дела, по които вече има произнесена присъда, независимо от жалбите на осъдените за неспазване на процедурите.[36]

Според доклад на Иван Иванов до Александър Нелидов от 21 юли 1876 г. съдебните заседания на Одринския извънреден съд носят характера на предварително подготвени публични зрелища, резултат от предварително сглобени административни съображения, а не на истинско следствие за свободно разглеждане на делото и публичен съд.[37] Съставът на съда е твърде незадоволителен, тъй като членовете му не притежават нужните юридически познания, но предвид вниманието, което обръща Европа на станалите в България събития, той се старае да даде поне донякъде либерален оттенък на извършваните съдебни действия.

Извънредният съд в Пловдив е под председателството на Селим ефенди, елиминирал напълно мютесарифа Хамид паша и съсредоточил в ръцете си цялата власт. Според спомените на Найден Дринов в Пловдив действат две следствени комисии: едната разследва заловените на територията на Пловдивски окръг, а другата на територията на Пазарджишки.[38] По мнение на очевидци следствията срещу арестуваните българи се водят неправилно и беззаконно. Властите се позовават на лъжливи показания на подставени лица.[39]

Работата на всички извънредни съдилища е прекратена след влизане в сила на амнистията, като делата на ония лица, които остават под арест, се прехвърлят на обикновените съдилища.[40]

ДЕЛАТА И ЗАКОННОСТТА

Анализът на документи от различно естество /съдебна документация, консулски доклади, съобщения във вестници, спомени/, които съдържат сведения за най-големите политически процеси през 60-70-те години на XIX в., показват, че по време на предварителните следствия, съдебното дирене и при издаване на присъдите са допускани съществени пропуски, неправилно са тълкувани законови текстове, извършвани са груби грешки в осъществяването на процесуалната дейност - негативи, довели до погазване елементарните права на подсъдимите и постановяване на незаконосъобразни присъди.

При първите дела, въпреки започналите реформи, в съдопроизводството все още се забелязва господство на нормите на шериата, като не съществуват никакви сложни процесуални форми, задължителни за съдиите. Обикновено на съдебния процес обвиняемият присъства лично, без адвокат и държавен обвинител. Делата се разглеждат устно най-често на открито съдебно заседание - публично, бързо, без предварително щателно проучване и разглеждане на доказателствата. В края на 60-те години на XIX век в съдебната организация и в съдебната процедура са внесени съществени изменения. Започва използването, макар и частично, на европейската система за разглеждане на съдебни дела. Въвеждат се изисквания за писмени доказателства и писмено съдопроизводство, изготвяне на протоколи при приключване на съдебния процес, задължително полагане на подписи от страна на председателя и членовете на съдебния състав. Създадените нови условия и отношения, както и стремежът да бъдат следвани законодателството и практиката на най-напредналите европейски държави, налагат, поне декларативно, по-стриктно придържане към процесуалните правила и изискването всяко решение на съда да се опира единствено и само на закона.

Едно от основните изисквания на процесуалната дейност при наказателните дела е провеждането на предварително следствие. В Османската империя съществува практиката по-ниска съдебна инстанция от тази, на която е подсъдно делото, да провежда предварителното разследване. Но съдебното следствие в Турция не отговаря на наложените по това време в Европа правила, които вече изискват от предварителното следствие освен съдебна подготовка и предаване на съд и гарантиране правото на защита на обвиняемия. В турските съдилища и при предварителното производство, и в хода на самото съдебно дело се спазва една доста примитивна процедура, която не хармонизира с изискванията на съвременния наказателен процес. Системно се нарушава един от основните принципи в правото "невинен до доказване на противното". Обвиняемите са лишени от всякакви права, освен от възможността да отговарят на въпросите, да признават или отричат вината си. При такова отношение към тях те се явяват единствено и само обект на разследване, а не страна в съдебния процес. Защита се допуска по изключение и то едва по време на Априлското въстание.

При обикновените наказателни дела се съблюдава, макар и не винаги, изискването на закона за публичност на заседанията, за равнопоставеност на страните, устност и непосредственост при събирането на доказателствата - процесуални правила, които поради спецификата на политическите процеси в Турция не са задължителни за извънредните съдилища. Поради голямата обществена опасност на действията, насочени срещу устоите на държавата, се правят изключения и дори нарушения на закона. Това се отнася особено за спазването на регламентираното право на подсъдимите за формална защита, т.е. да имат специално назначен защитник. Нарушава се и правото за материална защита, включваща всички процесуални средства за оборване на обвинението - правото на обвиняемия да посочва доказателства, да се запознава с материалите на обвинението, да задава въпроси на свидетелите, да възразява срещу действия на обвинителя и съда, да дава обяснения, да обжалва издадената присъда и т.н. Във време, когато в Европа се води борба срещу смъртното наказание и в много страни започват да въвеждат ограничения, дори забрани за изпълнението на смъртни наказания, в Турция редовно се издават най-тежки присъди и се извършват публични екзекуции, често пъти в разрез с предписанията на закона.

Едва при последните големи политически процеси, водени през лятото на 1876 г., се забелязват известни подобрения в процесуалната дейност - публичност на заседанията, участие на обвинител, назначаване на защитник на подсъдимите. Придържането към законовите норми се прави с цел да се докаже пред Европа, че в Турция има съвременно, модерно правосъдие. Но въпреки реформите и въпреки рецепциите от западното право, в османското наказателно право и особено в съдебната практика остават редица остарели елементи и институции. Главна причина за това е влиянието на консервативно настроените представители на старата правна школа, склонни да допуснат само частични изменения в законодателството и процесуалната дейност. Несъвместимостта между шериатското и западноевропейското право се оказва сериозно препятствие за възприемането и приложението на модерните правни норми в Османската империя.

1. Пълно събрание на Държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Издава Хр. С. Арнаудов, Цариград, 1871, т. 1, с. 4. **2.** Пети, Жак-Ги. Затворът. В: Места на всекидневието. С., 2002, с. 279. **3.** Дюмон, П. Периодът на реформите (Танзимат) 1839 - 1878. - История на Османската империя. С., 1999, с. **4.** Шабанов, Ф. Ш. Государственый строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку, 1967, с. 150. **5.** Новичев, А. Д. Истории Турции, III, Новое время. Часть вторая (1839 - 1853). Л., 1973. **6.** Пълно събрание..., с. 62 - 150. **7.** Този Наказателен закон се прилага в България до 1896 г. с поправки от 1885, 1886, 1889, 1895 г. При създаването на новия Наказателен закон законодателят се обръща към рецепция на унгарския Наказателен закон и проекта на руския Наказателен закон. **8.** Гасратян, М. А., Сф. Орешкова, Ю. А. Петросян. Очерки истории Турции, М., 1983, с. 103. **9.** Новичев, А. Д., Цит. Съч. **10.** Станев, Н. България под иго, Възраждане и Освобождение, 1393 - 1878. С., 1935, с. 369. **11.** Пълно събрание..., с. 95. **12.** Пак там, с. 113. **13.** Бакърджиева, Т. Съдебният процес срещу участниците в четата на Филип Тотю. В: Научна сесия 160 години от рождението на воеводата Филип Тотю, Две могили. 13 април 1990, с. 37 - 42. **14.** Дунав, бр. 180, 4 юни 1867. **15.** Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Доклади, донесения, инструкции, разпореждания, телеграми, писма и записки на европейските дипломати и на висши служители в Османската империя. С., 1988, с. 164, док. № 89. **16.** Пак там. стр. 190, док. № 107. **17.** Пак там. стр. 218, док. № 124. **18.** Българско националнореволюционно движение 1868 - 1874. чуждестранни документи. Том 1, С., 1992, с. 130, Док. № 72. **19.** Виж: Гайдаров, Н. Процесът срещу Васил Левски и революционната организация. С., 1987. **20.** Страшимиров, Д. Васил Левски. Живот. Дела, извори. Т. 1. Извори, С., 1929, с. 565 - 567. **21.** Петрова, Е. Донесение на трима чужди консули в Русе за Васил Левски и процеса на обира на турската поща /23.XI.1872 - 10.III.1873/ - ИДА, кн. 53, 1987, с. 170. **22.** Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1987, с. 232. **23.** Виж: Възвъзова-Каратеодорова, К. Атанас Узунов на Левски верен помощник. С., 1994. **24.** Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по Хасковското покушение през 1873 г. С., 1975, с. 102. **25.** Сп. Право, 8, № 14, 16 юни 1873, с. 4. **26.** Протоколи..., с. 103, док. № 78. **27.** Бакърджиева, Т. "Червеноводското приключение" през погледа на един от участниците. ИИМ - Русе, т. 6, 2000, 144 - 171. /Оригиналът се съхранява в Регионален исторически музей - Русе, инв. № 122/. **28.** Юрдан П. Теодоров, Възпоменания на въстанията в Търновския санджак през 1876 година и по съдението на българските въстаници в Търново. Спомени. Статии. Писма. С., 1990, 82. **29.** Пак там, с. 82. **30.** В. Дунав, XII, бр. 1087, 13 юни 1876. **31.** Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография. С., 1992, с. 190. **32.** Пак там. **33.** В. Дунав, XII, бр. 1093, 4 август 1876. **34.** Виж: Минчева, Т. Извънредният турски съд в Търново след потушаването на Априлското въстание през 1876 г. - В: Титани на една епоха. Страници от историята на Горна Оряховица. Г. Оряховица, 1996, 100 - 111. **35.** Тодоров, Ю. Цит. съч., с. 73. **36.** Априлско въстание 1876, том 1, С., 1954, с. 468. **37.** Пак там. с. 512. **38.** Април 1876. Спомени. С., 1987, с. 95. **39.** Пак там. с. 542; Априлско въстание 1876, том 2, С., 1955, с. 21. **40.** Априлско въстание, том 3, С., 1956, с. 136.

ГЕОГРАФСКИТЕ ПОНЯТИЯ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ

Васил Дечев

Географските понятия на Панайот Хитов са почерпени не от учебници, а от лично преживяното. Макар училището в родния му квартал Ново село в Сливен да е било буквално срещу дома му, той остава без всякакво образование. Научава се да чете и пише едва към близо четиридесет годишна възраст, без да е усвоил изцяло правилата на граматиката. Това се отразява и при изписването на много географски понятия. Някои от тях пише в различни варианти. Например той пише: Думалии и Жумалии вместо Джумалии - сега Сборище, община Твърдица, Сливенска област; Бужалии и Боргозижи вместо Бургоджии - сега Горно Александрово, Сливенска община; Лежеково и Новозагорски лъджи вместо Лъджите - сега Баня, Новозагорска община; Котагово вместо Катъгово и много други.[1]

Въпреки това може да се каже, че Хитов притежава природна интелигентност и добра памет. Те му дават възможност, дори след десетки години, да възпроизведе живо и с точност много минали събития. За нас е важно, че той ги свързва с конкретни местности и селища.

От жизнения път на войводата, отразен в спомените му и други документи, може да се проследи как се обогатяват неговите географски понятия и кои райони засягат.[2] Както сам пише: "Моят баща беше горски човек - овчар и козар. Когато ми се изпълниха дванадесет години, баща ми ме взема със себе си и ме направи козарче. И така, аз почти порастнах в гората при козите."[3] С други думи той от малък познава сливенския планински район, който е предимно горист. По-сетне като касапин и прекупвач на добитък се запознава с много селища в Сливенско. Като хайдутин разширява познанията си за планинските райони на Сливенско, Котленско, Елено-Твърдишко, северния район на Ямболско, западния на Карнобатско, източното Средногорие и северна Странджа. Чрез пътя на четата му към Сърбия, повторен през 1867 г., опознава централна Стара планина. Действията с четата на Коста войвода през 1864 г. и участието му в Сръбско-турската война през 1876 г. го запознават със Северозападна България и Източна Сърбия. Емиграцията в Сърбия, пътуванията в Румъния и Бесарабия го срещат с много тамошни селища с българско и чуждо население. Активното му участие в Освободителната война разширяват познанията му за част от Северна България около Великотърновско и сегашната северна част на турска Тракия. С действията като началник на Сливенската волентирска кавалерия през 1886 г. подробно се запознава с района на Елховско и Тополовградско.[4]

Освен многобройните писма до много лица в различни селища П. Хитов има подчертан интерес към мемоаристиката. Интересът към неговите спомени е голям и повечето от тях са публикувани, но поради по-слабата му грамотност все с чужда намеса. Още преди Освобождението, през 1872 г. под редакцията на Любен Каравелов излиза "Моето пътуване по Стара планина".[5] Мемоарите на Хитов, съхранявани в Регионалния исторически музей в Русе, са редактирани и издадени от Николай Хайтов в книгите: „Как станах хайдутин" през 1973 г.[6] и „Спомени от хайдутството" през 1975 г.[7] Едва напоследък се издадоха оригиналите на спомените му, съхранявани в Русе.[8] В Народната библиотека "Кирил и Методий" се съхранява по-ранен вариант на началния жизнен път на войводата.[9]

Спомените на Панайот Хитов, съчетани с някои други документи, са богат извор за действията на войводата. Поради широкото му участие в много и важни събития те са ценен извор и за българската история. Свързването на събитията с конкретни селища и местности, с каквито изобилстват спомените, ги прави важни за историческата география и топонимиката. На това е обръщано по-малко внимание. Трябва да отбележим, че почти всички райони, селища, местности са лично посетени от войводата с изключение вероятно на Цариград, Димотика, Солун, Крим, Диарбекир и някои селища от списъците на четите.[10] Естествено Хитов е познавал много повече селища и местности, но тук се опираме само на тези, за които е оставил писмени сведения.

Извън писмата почти всички писания на Хитов са лични спомени или описание на това, което е чул от други лица. Тук се отнасят сведенията за по-старите времена, хайдутите, народните песни. Интерес представляват описанията на разстоянията в часове от Сливен до Нова Загора, Карнобат, Одрин, Русе, Шумен, Лозенград и Свищов.[11]

От мемоарите на П. Хитов се вижда, че той познава добре почти цяла България. В неговите писания се срещат названията: Тракия, Добруджа, Делиормана /Лудогорие/, Герлово, Хасекията /района на северна Странджа/, Гьопсата /Карловско/ и др. Поради това, че познава по-малко районите, през които само минава и не действува активно, той ги определя най-често по името на главното селище: Берковско, Плевенско, Тутраканско, Варненско, Бургаско, Пловдивско и др.

Интерес представляват планинските названия у Хитов. Той пише само за тези, които познава. Например липсват имената на Пирин, Осогово и други планини. По-отдалечените посочва само по име: Родопите, наричани от него още Доспат планина, Рила, назвaна още Самоковска планина. За някои по-познати Хитов споменава и някои дялове. Напр. при Средна гора той пише за Копривщенска планина.

Не така стои въпросът за Стара планина. На нея той посвещава в "Моето пътуване" специална, XVII глава.[12] Докато за по-голямата част от нея той е един от най-добрите познавачи, за най-източната е по-слабо осведомен. Хитов погрешно смята, че на изток Стара планина се простира до сливането на Голяма и Луда Камчия и с. Ченгел, сега Аспарухово, общ. Дългопол, Варненска област.[13] Впрочем, дори до края на XIX в. районът има погрешно картографиране.[14] От Шихларски балкан, сега Карнобатска планина, до Кадъбоаз - Свети Николска планина и Връшка чука, Хитов назовава повече от 50 нейни дяла под наименованията: планина, балкан, предел. Названията, по-чести в района в който хайдутува, са свързани най-вече с близко по-голямо селище: Върбишка планина, Габровска, Сопотска, Врачанска, Чипровска и др. За разлика от съвремените понятия Хитов назовава дяловете отделно, съобразно с това дали селището, дало названието, се намира в Северна или Южна България. Напр. при него са отделно Еленска планина и Твърдишка планина, Златишка планина и Тетевенска планина. В съвременната географска терминология названията са обединени и включват по едно селище и от Северна, и от Южна България: Елено - твърдишка планина, Златишко-тетевенска планина.

Естествено разказът на войводата е най-подробен за територията, в която израства и хайдутува. Той е сред първите, които споменават не само за селища в Сливенско, но и за много местности. Първенството за публикуване в тази насока се пада на Раковски. В "Няколко речи о Асеню първому" през 1860 г. той споменава близо 50 географски названия от Сливенското землище.[15] При Хитов те са повече от 70.

Войводата проявява, освен темата за хайдутството, известен интерес към историческото минало. Той прави кратко описание на Сливен и старините около него, където пише: "Сливен, ти за мене си твърде драгоценен, ти носиш име старославянско, име най-мило, кога са наума за твоите стари доказателства, кои[то] се виждат около тебе."[16] В спомените той поменава за Исар кале - Хисарлъка, сега частично разкопан, Развалената черкова - под Хисарлъка, сега разкопана, Маричено градище - в Сините камъни, Градището при черната скала - над Синия вир, Кушбунарското градище,[17] тези при Стидово, Гребенец, Твърдица. В "Моето пътуване" описва преданието за Шешкинград.[18] В самия Сливен Хитов споменава седемнадесет ориентира: махали, чаршии, сгради и др. Той пише за Сарашката чаршия, извън Темната, която е била покрита. Обстоятелството, че Сарашката чаршия е била покрита го дължим на него. Наред с няколкото названия на махали в Сливен, известни по други документи и публикации, той споменава за махала Гюр чешма и Гюлюнджик махала. Всъщност това са народни названия за райони около някои по-забележителни ориентири. Гюр чешма е в района на градските махали Мангърска, Кафтанджийска и Делибалта. Гьолюнджука, всъщност Гьолджука, е блато около сегашната болница "Д-р Иван Селимински", в района на тогавашните махали Хаджи яхя и Хаджи Хасан.[19]

У Хитов се срещат много планински названия, които са се запазили и до днес в Сливенско, Котленско, пък и другаде. Такива са: Сините камъни, Стидовска планина, Гребенец, Катъгово и др. Често той е по-подробен за названията на планинските дялове, които нарича по името на най-близкото селище: Калояновски кайрак, Матейски балкан по името на изчезналото село Матей, Раковски балкан, Тичански, Касъмски по старото име на с. Чинтулово, Чочовенски, Дремендеренски от старото име на с. Гавраилово, Дрентски, Козосмоденски от предишното име на с. Козарево, сега квартал на гр. Твърдица. Интересни са някои названия, които в сегашно време са забравени и не се употребяват: Големия балкан и Малкия балкан. Под Големия балкан Хитов разбира района на сегашния природен парк "Сините камъни". Под Малкия балкан визира два района: единият е източно от Големия балкан, т.е. това е областта на Гребенец и Катъгово, другият е западно от Сливен, между реките Асеновска и Беленска. По-ниските му места Хитов нарича Белелика по името на с. Бяла. Сега този Малък балкан с най-висока точка Йорданов връх няма общо име, а само различни местни названия.

В спомените на Хитов са дадени изобилно различни други топоними - названия на върхове, реки, местности, кладенци и др. И тук те са по-подробни за Сливенско и Котленско. По-малко са за останалата част на Стара планина, Средна гора, Странджа и полските райони. И тук, където не е точно осведомен, му идва на помощ близкото селище: Градешка дъбрава, Глушненска мера, Кавлаклийска река по старото име на с. Тополчане, Троянско устие, Тетевенска река, Клисурска река в Берковско, Никополско бърдо.

Повечето имена на местности, срещани в Хитовите записки, са запазени и се употребяват и сега: Кушбунар, Керемидената къшла, Черно камене, Пресечения камък, Талашмана, Абланово в Сливенско землище; Роина, Нивища в Ичеренско; Талим таш, Коминчето в Котленско, Царски извор и Равно буче в Медвенско; Дренчева кория в Желювойводско и др. Само малко названия като: Данива мандра, Танасова даяма, Ловджитанасова пещера, Гола поляна и др. остават недоуточнени.

Местоположението на някои местности се уточни благодарение на спомените на войводата. Те се преоткриха при внимателния прочит на записките, съпоставката им с терена и други известни топоними. В някои случаи помогнаха възпроизведените снимки. Те са правени през 1902 г. във връзка с 25 години от Освобождението по инициатива на Сливенското поборническо-опълченско дружество "Шипка". Те засягат места, свързани с хайдушкото движение и Априлското въстание. На някои от тях присъстват П. Хитов и участници в освободителните движения. Така беше уточнено мястото на убийството на войводата Георги Трънкин,[20] на сраженията при "Крушата"[21] и при "Белянката".[22] Все във връзка с това на войводата дължим уточняването на местностите край Сливен с названия: Крушата, Белянката, пещерата Даямата, Тюлбето, Бозалъкова поляна и др.[23]

В записките на Хитов срещаме най-ранното споменаване на популярния днес Карандил под името "Карандилов кладенец" с друго име - "Махмуд бунар",[24] срещано само у Хитов. Названието "Карандил" може да се окаже принос в спора относно произхода на името.[25]

П. Хитов познава почти всички по-големи селища в България на север от р. Марица и Софийско като Поморие, Клисура, Трън, Лом, Тетевен, Бяла, Попово, Добрич и много други. Най-подробен е пак за основния му хайдушки район. Тук той споменава за почти всички български и някои турски селища, общо 75 на брой, включително несъществуващите днес Матей и Гючмя. Повечето са дадени в българския им вариант, когато има отделно турско официално название. Той пише Голямо и Малко Чочовен /или Чечевен/, а не Бююк и Кючук Чешли, Ново село, а не Индже балкан, днес изселено, Седларево, а не Сеидлер и др.

Общо у Хитов на територията на днешна България се срещат имената на около 265 селища. Към тях трябва да прибавим към 47 селища в днешна Сърбия, 16 в Румъния и около 30 в други държави. С други думи само селищата, споменати от

Хитов, стигат цифрата 360.

Внушителната цифра от 770 географски названия в записките на Панайот Хитов показва мащабността на неговите действия, широкия му кръгозор и контактите с българското население в много региони. Отличното познаване на районите, в които действува войводата, предпазват водените от него чети и дружини да не бъдат разгромени.

Географските познания на Хитов намират признание от съвременниците. В единственото стихотворение на Левски, знаменосец в четата на П. Хитов през 1867 г., се казва:

"Станах [и] отидох в Стара планина,
с вярна дружина, с Панайот войвода.
Юнаци народни - техен аз байрактар.
За година време всичко разгледах,
което не знаех, войвода[та] аз питах.
Главни друмища и тънки пътеки -
се ги бележа - занапред нам леки."[26]

Тук "главни друмища" са междуградските разтояния, каквито видяхме, че Хитов си е записвал. "Тънки пътеки" се отнасят за балканските пешеходни пътеки.

Известен е интересът на руското командуване в навечерието на Освободителната война към П. Хитов поради познанията му за проходите в Стара планина и тяхното състояние. И те широко използват неговите връзки и познания.[27]

Популярността на Панайот Хитов и описанието на неговите действия стават основа за възникване на нови топоними. Две села в България носят неговото име: село Панайот Хитово, общ. Омуртаг, обл. Търговище и село Хитово, общ. Добрич - селска в обл. Добрич. Край Сливен пещерата под Равна река, която Хитов нарича Даямата, днес е известна и като Панайотхитовата пещера. Същото се отнася за пещерата в Черно камене и Керемидената къшла.

Спомените на П. Хитов са важен източник не само за изясняване биографията на този виден участник в много събития. Те имат и съществен принос за историческата география на България в широк аспект: хайдутство, четничество, националноосвободителни борби. Заедно с това документалното му наследство е важна опора за съхранение в народната памет на много исторически места и названия.

---

1. За правописа на Хитов: Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои стари и нови войводи. Написал Панайот Хитов, издадена под редакцията на Любена Каравелов. Второ издание допълнено с нови вести за П. Хитовата чета в 1876. С един образ на войводата и др. С уводна статия на проф. д-р Ст. Младенов, С., 1934, с. VIII - X, 111 - 112. По-нататък позованията са по това издание: Хитов, П. Как станах хайдутин. Фамилиарни бележки. Литературна обработка

Ж. Божинова и Н. Хайтов, С., 1982, с. 12, 13; Хитов, П. Фамилиарни забележки. Спомени /XVIII в. - 1877. Русе, 2003, с. III, IV. Докато в предишните издания се обръща повече внимание на правописа и граматиката на Хитов, в това издание са уточнявани географски названия след консултация със сливенски музейни работници. **2.** За жизненият път на П. Хитов: Косев, К. Панайот Хитов, живот и революционна дейност С., 1963, с. 111 **3.** Моето пътуване..., изд. 1934, с. 4. **4.** Исторически музей Сливен, отдел История на България XV - XIX в., Опис на пограничните постове, находящи се по линията Левия бряг на р. Тунджа - Яйладжии. Синаплий, 13.XII.1885 г. Инв. № 1011, сигн. ВД - 194; Удостоверение, подписано от П. Хитов с карта на района. Инв. № 975 В, сиг. ВД - 170. **5.** Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои български стари и нови войводи. /Издадена под редакцията на Л. Каравелов/, Букурещ, 1872, с. 159. **6.** Хитов, П. Как станах хайдутин. Фамилиарни забележки. Литературна обработка Н. Хайтов. С., 1973, с. 141 **7.** Хитов, П. Спомени от хайдутството. Литературна обработка Н. Хайтов. С., 1975, с. 226; Двете заедно: цит. изд., 1982, XXIV, с. 327 **8.** Цит. издание, Русе, 2003, XXIV, с. 327. **9.** Народна библиотека "Кирил и Методий", БИА, II 8420. Откъс от него цитира Ст. Младенов в цит. съч., с. XIII - X. **10.** Моето пътуване..., изд. 1934, с. 101 - 102. Имената на дружината, която ходи с мене в 1867 по Стара планина, С. 102 - 105. Имената на момчетата, които погинаха в 1868 година, с. 106 - 107. Списък на момчетата от П. Хитовата чета в 1876 год., тръгнали от Кладово, с.; Вж. също Дневник на П. Хитовата чета през 1867 г. в Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. Редакция, увод и бележки от Александър Бурмов. С., 1940, с. 134 - 147. **11.** НБКМ, БИА, II А 8427 "д". **12.** Моето пътуване..., изд. 1934, с. 97 - 100. **13.** Пак там, с. 98. **14.** Вж. Карта на България, М. 1:1000000, съставил Георги Данов, учител при Казанлъшкото педагогическо училище. Административните граници са от преди 1900 г.; Карта на България, М. 1:500000, приложение към книгата: Юркевич, М. В. /М. Горюнин/. Двадцатпятилетние итоги княжества Болгарии 1879 - 1904, т. I, кн. 1, С., 1904. **15.** Раковски, Г. Няколко речи о Асеню Първому, великому царю болгарскому и сину му Асеню Второму, Белград, 1860, с. 57 - 64; В: Георги Стойков Раковски. Съчинения, т. III, С., 1984, с. 64 - 71. **16.** НБКМ, БИА, II А 8427 "в". **17.** Пак там.; За поменатите местности: Боева, Ем., Радева, М. Природен парк "Сините камъни", манастири, крепости, аязми. Сливен, 2000. **18.** Моето пътуване..., изд. 1934, с. 98. **19.** Дечев, В. Махалите на Сливен. Известия на музеите в Югоизточна България, т. VIII, Пловдив, 1985, с. 107 - 122. **20.** ИМ Сливен. Снимка инв. №1605 В, сигн. ВС 113, с участието на П. Хитов.; Дечев, В. Георги Трънкин. Сборник Дорде е Стара планина, съст. В. Дечев, С., 1968, с. 73. Там неточно е отбелязана годината 1860, уточнена след това на 1861 г. **21.** Пак там. Снимка, инв.№ 6 ВС, сигн. ВСС 6, също с участието на П. Хитов. **22.** Пак там. Снимка, инв. № 7 ВС, сигн. ВСС 7. **23.** Тези названия липсват в най-подробния справочник с карти на Сините камъни. Въпреки че Тюлбето и пещерата Даямата са отбелязани, те са дадени без имена - Пътеводител на град Сливен и околността, С., 1926. **24.** Хитов, П. Как станах хайдутин, изд. 1982, с. 54.; Хитов, П. Фамилиарни забележки, Русе, 2003, с. 42. **25.** Първоначално само име на извор, сега каптиран в чешма, названието Карандила се разпространява върху целия курортен комплекс. Съществуват няколко версии за произхода на името. Случката може да се отнесе към 1853 - 54 г. **26.** Васил Левски. Документално наследство. С., 1973, с. 56. **27.** За това вж. статията на М. Кирова в настоящия сборник.

ХАЙДУШКОТО ПРОСТРАНСТВО И ХАЙДУШКАТА "ГЕОГРАФИЯ" НА ПАНАЙОТ ХИТОВ ВЪВ ФОЛКЛОРНАТА ИСТОРИЯ НА СЛИВЕНСКО

Владимир Демирев

Основание за трактовката, предложена в заглавието, има и в спомените на П. Хитов, които независимо от авторовата нагласа, но и точно заради нея, в известна степен се доближават до фолклорната история и като отношение към събития и личности, и като изказ, и като интерпретация. Освен това в тези спомени са факт немалко препратки към фолклорната история - песни и предания за хайдути и събития, свързани с тях.

С оглед на динамичното им взаимодействие, което е и целта на заявената тема, е необходимо да направя някои уточнения относно терминологичната същност и функционалните параметри на двата основни компонента - хайдушко пространство и фолклорна история в контекста на представата за пространство въобще и фолклорното знание като цяло.

Чрез термина ФОЛКЛОРНА ИСТОРИЯ се осмисля съхраняването и предаването на историческа информация със средствата на фолклорната традиция.[1] А това означава и чрез нейната ценностна система, която е изключителният определител на жизнеността на тази информация, свързана със събитие или личност. Като продукт на натрупания житейски опит на колектива, съхранените знания са "подредени" съобразно оценъчния критерий на този колектив, тъй като историческата информация не е само отражение на обективния исторически процес, а съдържание и функционален компонент на неговата култура.[2]

Фолклорната история е непрекъснато функционираща динамична система, която "информира" за състоянието на колектива на всяко ниво от развитието му, в нея е отразен цялостният му живот, тъй като всеки един значим момент се превръща в компонент на тази история с определено място и роля в нея.

Такъв значим факт от етническата история с трайно присъствие във фолклорната история е хайдутството. Информацията за него се осмисля в и чрез хайдушкия фолклор, в локалните и регионални варианти на неговите съставни - хайдушката песен и хайдушкото предание. В този смисъл и изцяло в контекста на съдържанието на термина фолклорна история би могло да се приеме като негов вариант хайдушка фолклорна история, а също и като система, чрез която често се възпроизвежда и информация от селищната история.

Пространството в хайдушкия фолклор е с конкретни измерения в неговото триединство - общоетническо, регионално и локално. Но паралелно с това е налице схващане с определена абстрактност, свързана с наследени митологични представи. Пространствената опозиция усвоено- неусвоено пространство е в тясна връзка с дихотомията космос - хаос и е в основата на деленето му на реално - иреално.[3] В съответствие с това се изграждат и пространствените параметри и отношения в хайдушкия фолклор. В него пространството се осмисля като пространство на социума (човешкото) и на несоциума (природното, свръхестественото), което се разбира като "отсам" и "отвъд".

В същия смисъл може да се приеме наличието и на хайдушко пространство във връзка с организацията на хайдушката дружина, на хайдушкия социум,[4] изразено чрез опозицията ДОЛУ (населеното място, полето, човешкия социум) - ГОРЕ (гората, планината = хайдушкото пространство, хайдушкия социум). Хайдутите действат в "своето" (разбирано от една страна като етническа принадлежност и от друга като локална и регионална принадлежност) пространство. А от гледна точка на хайдушкия им статус "своето" означава още и хайдушкото пространство. И когато трябва да отидат в него или да го напуснат, това се осъществява чрез конкретно регламентирана ситуация, включваща специални действия и слова, наподобяваща ритуален акт.

Изключително точно в една от песните за П. Хитов е очертано хайдушкото пространство в хоризонтален и вертикален план чрез митопоетични внушения:

„... в коя ли й гора зелена,
при коя вода студена,
в кое ли й поле широко,
при кое й море дълбоко...“

Освен това, мисля че в случая фолклорното съзнание съотнася тази своя представа конкретно с образа на П. Хитов или по-точно образът му на хайдушки водач налага тази пространствена формула на хайдушка "география".

В друг текст тази формула е още по-категорична в намеренията на П. Хитов да иде:

„В гъсти гори елхови,
елхови и киселчови,
гдето ми чиляк не ходи,
гдето ми птичка не хвърча.“

Това е другото, некултурното, пространството на несоциума, но пространството на хайдушкия социум, на извънзаконниците - хайдути. То се явява хипостаза на отвъдното, където трябва да се осъществи смяната на статуса на героя.

Елементи, "организиращи" хайдушкото пространство, са хайдушките сборища, хайдушките скривалища (за хайдути и за хайдушко имане), хайдушки пещери, пътища и пътеки, извори, засади, места на сражения, черкви, манастирища, калета, върхове, скални образувания и т.н. Трябва да се отбележи, че в повечето случаи хайдушкото пространство се проецира върху конкретното реално пространство, "следва" неговата организация в етнокултурологичен план, наследява и осмисля напластената и съхранена историческа и културна информация и така "формира" "своя" пространствен модел. Разбира се, тук не бива да се забравят специфичните взаимоотношения между фолклор и история, закономерностите в развитието на фолклора като художествена система и принципите на осмисляне на историческите факти и събития във фолклорната история. Това би предотвратило неаргументираното и понякога наивно пряко и директно сътнасяне с историческите факти, конкретни пространства, време и т.н.

В хайдушката фолклорна история всеки хайдушки водач усвоява с дружината си пространството и го превръща в свое, хайдушко, като наследява предходниците си, но паралелно с това има свое присъствие в хайдушката "география".

Особено силно и категорично е присъствието на Панайот Хитов. Едва ли е необходимо да се изтъкват причините за това. И във фолклорната история Панайот Хитов е войводата, около който гравитират много от образите на хайдути и хайдушки водачи. Неговият образ е основен маркер в хайдушката фолклорна история.

Най-важният, организиращ елемент в хайдушкото пространство е хайдушкото сборище. То е центърът - към него "пътува" героят, напускайки дома си, за да стане хайдутин, там се избира войвода и байрактар чрез специални надпревари, там се кълнат хайдутите, от там започва хайдушкият им живот. Хайдушкото сборище е винаги ГОРЕ на билото на планината, мотивирано не само в географски, но и в ценностен аспект. Често то е без конкретно наименование: "Там горе на хайдушката поляна". Самото сборище представлява топос. Паралелно с това, в контекста на проецирането на хайдушкото пространство върху реалното, хайдушкото сборище нерядко е обвързано с конкретен топоним.

Едно от най-често споменаваните наименования за хайдушко сборище и в песните, и в преданията е Агликина поляна. Логиката на фолклорно съзнание изисква задължително присъствие на П. Хитов там като водач на хайдутите. В песенен текст от Сливен е ситуиран именно актът на събирането и "ставането" на неговата дружина "на връх на Стара планина, на Агликина поляна". Белег за това е хайдушката трапеза, както и въздържането на войводата от ядене и пиене, предполагащо обредност, в която се разполага и семантиката на трапезата, цикъл от ритуали за посвещение.[5] Макар че формалната причина за тъгата на героя по дома е мотивирана чрез "алмазеното перо" на "англичанската царица", придобито чрез обир на хазна - друг организиращ маркер в хайдушкото пространство и хайдушката "география" на П. Хитов. Без да се пренебрегва вероятността реален факт да е "вписан" в основния мотив на хайдушкия фолклор "обир на хазна".

Другото хайдушко сборище в Сливенската планина, където задължително трябва според фолклорната история да бъде всеки, който става хайдутин, е Кушбунар - топоним с много важна роля в организацията не само на хайдушкото пространство, но и на цялото пространство на Сливенската планина.[6] Тук като че ли по най-категоричен начин се утвърждава топосът хайдушко сборище. Знае се като "Кушбунарските канари", откъдето войводата призовава хайдутите да се съберат.

Важен маркер в хайдушката "география" на П. Хитов е Керемидената къшла в Сливенската планина. Според песни и предания тя е своеобразно начало в хайдушкия му живот. Там той извършва първите си подвизи като козар срещу нахални турци, там се събира с другари "да се повеселят" - отново хайдушка трапеза, там с дружината си залавя потеря.

В началото на неговата хайдушка "география" "стои" топосът кръчма във вариантите дюгеня - Кавръковото дюгенче, Чавдаровото дюкянче. Там научава, че е наричан от хората хайдутин и на хайдутите ятак както и разпространения слух, че е обрал царската хазна. В това се състои и мотивацията за неговото окончателно решение да стане хайдутин. Конкретни топоними се вписват в хайдушката "география" на П. Хитов чрез конкретни случки и събития, възпроизвеждани в предания. А може да се каже, че сред всичките хайдути и войводи от Сливенско най-много предания са съхранени за него - логичен рефлекс на фолклорното съзнание, съответстващ на доминиращото му присъствие във фолклорното знание.

Без да следвам някаква специална систематизация, само ще спомена няколко примера, тъй като е невъзможно в определен обем да се обхване хайдушката "география" на П. Хитов.

Местата на сражения са важен топос в нея. Понякога не се знае точното място, а се локализира района - между Котел и Тича, защото преданието се развива по посока на следствието от сражението. Или е посочена местността Кална усоя, където загива Г. Трънкин и за войвода е избран П. Хитов - много важен акт в хайдушкия социум. В друго предание този район е локализиран и с други хайдушки топоними с определена функция в хайдушкото пространство - Софра кая и Хайдут тепе.

С подробности се описва пътят на четата от 1867 г. през Котленско, като много от местностите носят информация за конкретни случки: отсядането в долапа на дядо Стойко (ятак на П. Хитов), преминаването по Арап Алан и Тумти земя (с обяснение защо се казва така) и залавянето на чаушина-крадец, който е вреден за всички - и българи, и турци, заради което е обесен по нареждане на Хитов на едно дърво; Козел долап, Плачи дол, Циганската махала, Дълга, Кадън кория, Криви ръд, Сърнешки ръд, Дивеците, Меча поляна и Куш бунар. На Разбойна П. Хитов оставил Цонко Кънев с тринадесет човека за заблуда, че самият той е там и се намират след обкръжението на вр. Българка. Предателят е тичанският мухтарин, обесен впоследствие от дядо Желю по поръка на П. Хитов, но пък не позволява да бъде убит богат турчин от Медвен, който помагал и на българите.

В две предания се разказва за не толкова героични случки с П. Хитов на Габерова поляна и Минтеш, където жетварки били възнаградени от него заради песента "Панайот Бойки думаше", която са изпели.

В друго предание се разказва за слизането на Хитов от Сарюва рътлина над Ичера при своя приятел дядо Шотка, където е насякъл с ятагана си феса му.

Значимо място, според преданията, в хайдушката "география" на П. Хитов заемат местата на засади за обир на хазна и скривалищата на имането му. Топосът скривалище на хайдушко имане участва активно в организацията на хайдушкото пространство като цяло.

Вече споменах, че според две от песните за П. Хитов той е "бастисал" царската хазна и е взел перото на "англичанската царица". Независимо от реалния исторически факт[8] мястото, за което се знае, че е ставало това, са Джендемите (Малкия и Големия Джендем), където е действал и П. Хитов. Дори местност в този район е приела наименованието Хитевото, Хитовското. А при една засада на дружината му в Големия Джендем за малко по грешка да бъде ограбен и убит българският чорбаджия Георги, познат на войводата. През Джендемите преминава стар път от Южна към Северна България, известен с късното наименование Поща йолу.[9] В друго предание[10] се посочва, че обирът на хазна П. Хитов извършва край с. Ичера, пак по същия път. Четата му се криела в Жеравненския балкан и ятачката му Баба Хаджийка ги насочвала към по-богати да ги ограбват.

За хайдушкото имане на П. Хитов се знае, че го е крил на много места, посочвани поименно. Предание говори, че след Освобождението той е декларирал 180 "кила" злато в банката в Русе. Явно след като го е извадил от своите скривалища.[11]

На Дикили таш (Побит камък)[12] северно от Бабина локва - район, където често е минавал войводата с дружината си, има дупка и кръстче. При изгрев слънце на Петровден, на самия край на сянката на камъка намерили един казан злато. То било на П. Хитов, Г. Трънкин и Хаджи Димитър. В м. Цигански дол край с. Раково също имало скрити много пари на П. Хитов. Родово предание разказва, че на бабата на информатора войводата дал една шепа жълтици. В м. Чатарлъка по пътя за Марков трап също били скрити негови "пари", в азмака на Марков трап също[13].

В едно от преданията от Сливен се разказва, че П. Хитов завел "неговата си рода" в сливенските лозя - под всяка лоза имал по едно гърне закопано злато и рекъл: "Ха сега прекопайте туй лозе и всеки да си изкопай златото и да си го вземе." - "Туй са били двеста ли, сто чукана ли?!"[14] Обикновената сметка отвежда към голямо количество имане (съкровище). В друго предание се разказва за беден сливналия, който се помолил на П. Хитов да му подари малко злато и войводата му посочва точно мястото над Ичера на Правата пътека[15] и т.н.

Явно е, че само върху преданията за съкровището на П. Хитов и мястото им в хайдушката му "география" може да се направи отделно изследване. Както е ясно, това съкровище едва ли е било реален факт. Но в случая е важен фолклорният факт, той е изключителният определител за значимостта на хайдушкия войвода. Във фолклорната история тази значимост винаги е съизмерима и с голямо съкровище. И още нещо - тази значимост е семантизирана в определената във фолклорната история функция на хайдушкия водач като пазител на етническото съкровище[16] - ограбването на турската хазна се схваща именно в този контекст и много по-малко като разбойнически акт. А старателното скриване на хайдушкото съкровище обезпечава неговата ненамираемост - гаранция за съществуването на царството,[17] в случая българското царство. Евентуалното му намиране фактически означава нова инвеститура - избор на нов владетел и обновяване на властта.[18] С оглед на историческата ситуация, която фиксират преданията - турското робство, тази идея е изключително валидна и актуална. В този контекст се осмисля и функцията на хайдутите като етническо воинство.[19]

Видно е, въпреки подчертано схематичното изложение, че хайдушката "география" на П. Хитов е значима съставна част на хайдушкото пространство в Сливенската и Котленската планина, както и топосообразуващ елемент в организацията на пространството като цяло в тях, осмислено като функция във фолклорната история. Като че ли друго не може и да бъде, тъй като не би било логично мотивирано в съответствие с принципите на остойностяване на фолклорното съзнание. Панайот Хитов е една от онези исторически личности, които в своята реалност привличат силно вниманието на това съзнание, което чрез присъщата му митопоетична менталност реализира представите си за героично.

---

1. Т. Ив. Живков. Фолклор и съвременност. С. 1981, с. 118 - 126. **2.** Пак там, с.120. **3.** Ив. Георгиева. Българска народна митология. С., 1993, с. 73. **4.** По аналогия на термина ЕПИЧЕСКИ СОЦИУМ. - В: Б. Н. Путилов. Героический эпос и действительность. М. 1988, с. 46. **5.** Н. Ненов. Българската хайдушка епика. С., 1999, с. 65. **6.** Вл. Демирев. Хайдушкият фолклор - мит и история. Дисертация. С., 1999, с. 165; Вл. Демирев. Сливенската планина, етнокултурното пространство и фолклорната история. Исторически преглед, 2004, кн. 5 - 6, с. 384. **7.** Г. Димитров. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. П. Пловдив, 1896, с. 314. **8.** П. Делирадев. Принос към историческа география на Тракия, с. 264; Ив. Русев. Г. Ковачев. Два главни пътя в Сливенско - Котелския балкан - В: Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995, с. 164 - 168. **9.** Цв. Райчевска. Личен архив, Котел, 1995, с. 7. **10.** Вл. Демирев. Личен архив. Котел, 2002, с. 15. **11.** Вл. Демирев. Хайдутинът воин-пазител на съкровище. Сливен 2003, с. 108. **12.** М. Кирова. Личен архив. Котел, 1995, с. 27. **13.** Вл. Демирев. Хайдутинът воин-пазител на съкровище, с. 105. **14.** Пак там, с. 108. **15.** Пак там. **16.** Вл. Демирев. Хайдутинът воин - пазител на съкровище, с. 11 - 14. **17.** Ив. Маразов. Митология на златото. С., 1994, с. 5 - 8. **18.** Пак там., с. 207. **19.** Вл. Демирев. Хайдутинът воин-пазител на съкровище, с. 25.

ПАНАЙОТ ХИТОВ - ЗА ЧОВЕКА И НАЦИОНАЛРЕВОЛЮЦИОНЕРА

Николай Домусчиев

Срещу датата 1/13 януари 1880 г., Нова година, четвъртък, Константин Иречек записва в своя "Български дневник" следното: "На вечеря, намерих Начовича, Бошнякова и Панайот Хитова - малък с прошарена коса човек, с огромни мустаци, скромно изражение, замислени очи, незначителна външност /беше облечен a la franca/, бил в Сливен; дошъл тук от Русчук за служба; умен човек, консерватор. Казах му, че съм превел неговите спомени на чешки; иска да напише продължението им. Говори за Стамболова /Начович за Ески Заара, Самоводен/, за дядо Цеко. Панайот гледа на него от високо, Цеко никога не влизал в огъня, Hanswurst / палячо/, за селяните и понятието държава - данъци, войска, за отношенията в Румелия, за положението на София и т.н. Умен човек, зрял, природен разсъдък - би бил добър народен представител, Bauernfufirer /консервативен селски водач/."[1]

Написаното е не само най-ранната, но и най-пълната и хубава словестна портретна скица, която съм срещнал досега, направена за Панайот Хитов. И така най-характерният естествен определител на човека - *ръста*, за Панайот Хитов се изразява с думата "малък", в смисъл на нисък. В предговора към книгата на П. Хитов "Как станах хайдутин.Фамилиарни забележки" Николай Хайтов пише, че П. Хитов има "обидно малък физически ръст".[2] Без да споменава за ръста си, войводата ни е оставил един интересен епизод, косвено свързан с него: "Подир това, мина се още не помня колко време и един ден, таман се натрупали хора да купуват месо, изведнаж влиза в дюкяна един турчин на име Хаджи Ибиш, взе да попържа: "Вярата ти Хитяв! И заграби брадвата, що сечем с нея месото. Аз го видях, изфръкнах от дюкяна, като да бях се готвил бог знай колко време. Тъй изведнаж изпод капака на дюкяна, който беше спуснат, но имаше малко празно място. Ибиш заабиколи от вратата, а аз вече бях на улицата и брадвата притрака подире ми по калдъръма."[3] Мигновеното измъкване на Хитов си го обяснявам от една страна с пъргавината му, а от друга с малкия му ръст.

Здрава, корава глава, с як врат. Панайот Хитов е имал в буквалния, физиологичния, а не в преносния смисъл на това понятие, здрава, както в тази част на Тракия разговорно се казва, корава глава, с як врат. Сам той ни е оставил свидетелство за това:

"Аз вървях напред, но то тъмно, не се вижда. Уж беше равно и аз прекрачвах много предпазливо. Изведнъж сякаш се отвори някоя бездънна яма. Не исках и да продумам, само чувах въздуха да фучи край ушите ми, одирах се с нещо и летях надолу. Най-сетне паднах на земята върху главата си и на минутата скочих на крака и извиках:

- Назад! Тю бре момчета, аз се убих!

Кръвта вече ми заля очите. Турих ръка на челото. То уж здраво, но над лявата вежда кожата разрязана до кокала, по-горе на главата и там на две места кожата пробита. Но на кокала няма нищо. На часа наместих сам разрязаната кожа над веждата и я притегнах с един ръченик, който беше в джоба ми.

Другарите запалиха свещ, заобиколиха отляво и дойдоха долу при мене. То що да видим? Една проста скала разсича урвата на около триста крачки дължина и около шейсет метра височина. Но кой да го знае? Благодарение на това, че долу, дето паднах, пръстта беше мека и имаше стара шума, не се убих.

Другарите ми вързаха хубаво главата и поискаха да им дам оръжието си да го носят като мислеха, че аз не ще мога да вървя, камо ли оръжието си да нося. Като поразмърдах тялото си, видях, че никъде няма счупено, нито изместено. Болеше ме много само лявото рамо, но от натъртване, а не от повреда. Казах на другарите си, че нищо ми няма. Тръгнахме пак. После видяхме, че боаза бил близо, близо бил и пътя, но откъде да знаеш, непознато място. Та ето от това остана белега над лявата вежда."[4]

Не ще и дума, че на главата си Панайот Хитов е имал шапка и все пак случилото се е необичайно. Не зная дали есенно или пък пролетно време, когато, както пише П. Хитов, гората е още "черна", са се движили из нея. В отделни участъци, заети от широколистни дървета, има натрупан, образно казано, дебел килим от стара шума. На едно друго място Панайот Хитов пише:

" Нападала буковата шума, като вървиш, шумти, и правиш в нея път, сякаш газиш сняг до колене".[5] Газил съм из такива места с по 30-40 см стара листна покривка. Наистина е много приятно като усещане. Да не говорим пък за по-ниските места. От падналите валежи там водата отнася и натрупва, навлича листна маса. На места тя достига дебелина над един метър. По всяка вероятност П. Хитов е паднал на такова място. Буферът от сплъстената шума е омекотил удара, поет от лявото рамо. Добре че скалата е била отвесна без издадености в основата. Станалото премеждие съвсем определено може да се каже, че е било най-опасното в живота на Хитов. Случката става през лятото на 1864 г., месец август, в т.нар. Дойкински балкан и проход.

Левичар /на турски солакчия/. По отношение на действията с горните и долните крайници природата ни е разделила на десничари и левичари. Интересен е фактът, че Панайот Хитов спада към вторите. Лявата ръка е не по-малко силна и дееспособна от дясната. Доколкото ми е известно, сред видните наши националреволюционери той е единственият левичар. Тази естествена физическа особеност не е недостатък, а в известно отношение е предимство. Тук не става дума за действия по време на обикновения мирен живот, а за т.нар. близък бой, в който противниците се намират в непосредствена близост. Ето как Панайот Хитов картинно ни разказва за влизането в къщата на Али ефенди и своето левичарство:

"Аз държах ятагана на отбрана. Като отворих и тази врата ето пред очите ми се явиха три персони: две кадъни и един турчин, когото по-горе казах Али ефенди. Но тия щом ме видяха кадията се пусна и улови ятаганът ми с две ръце за острото и кадъните се уловиха с четирите си ръце за лявата ми ръка с която аз държах ятагана, защото съм левичер и представете си нито от тях се чу да продумат или да викат нито аз им думах нещо. Само постояхме там не знам колко се е продължило туй наше тъй държание, но аз с дясната си ръка улових кадията за гушата, но на кадията ръцете си стояха стиснати на студеният ятаган. Аз вече наумих да дръпна ятагана и му изрежа ръцете, а пък кадъните що се бяха залепили на същата ми лява ръка тъй аз нищо не усещах. Като дръпнах ятагана и кадъните ханъми се търкаляха вече по дъските. В таз съща минута довтаса и Д. Палича със гол ятаган в ръката и насочи да мушне Али ефенди."[6]

Искам да отбележа и един друг интересен и при това съвсем обективен визуален документ. Той нагледно свидетелства и за левичарството на Панайот Хитов. То е намерило израз и в ръцете, с които той държи пушката и сабята си, а така също и в подредбата на огнестрелното и хладното оръжие за близък бой и снаряжение, втъкнато или закачено с ремъци в широкия кожен пояс, в който то се носи, известен с името силях. Имам предвид снимката от 1867 г. Тя е направена през август с.г., по-точно преди записването на Иван Кършовски във Втората българска легия в Белград. На нея Панайот Хитов е в пълно бойно въоръжение, снаряжение и облекло. Намира се в средата на групата и държи пушката в лявата си ръка, а сабята - в дясната. При десничарите сабята, закачена на портупея, преметнат през дясното рамо, се намира и носи от лявата страна, за да се извади с дясната ръка. При Хитов това е обратно. Съвсем ясно се вижда, че двата пищова са вмъкнати с цевите си на дясна страна; поясният нож е съвсем вляво. Тази подредба не е случайна. Тя ясно показва нагласата на П. Хитов за действия с лявата ръка.

Лично достойнство и лична гордост. Чувството за лично достойнство и лична гордост за Панайот Хитов са естествена, природна даденост.То намира израз в действията му,стои в основата на свободолюбието му. Проявите, свързани с него , са външната, видимата страна на това чувство.

"Доде определеният ден Аз бях извикал и брат ми. Чаках го у дома, но той все го нямаше. Вместо него дойде един турчин заптие.

- Хайде, че те викат на конака!

Тръгнах с него. Щом стигнахме близо до кафенетата, аз казах на заптието:

- Моля те, върви или напред или подире ми, че ме е срам да ме караш, като че съм крадец.

Заптието, без да губи време, тури ръка тогава на мене и ми рече:

- Мен ми казаха да те закарам и върви!

При тия думи аз така се ядосах, че отведнъж ми кипна ядът, заграбих заптието, тръшнах го в калта, поизгазих го с коленете си и се върнах назад."[7]

През 50-те и 60-те години на XIX в. моралният кодекс за държание и поведение в семейството, в рода, в квартала, в града е бил много силен и действен. Става дума за приети и спазвани норми на взаимоотношения между хората. Днес те звучат като архаизми, но на времето са били строго съблюдавани. Нарушението им било одумвано и сочено като нещо нарицателно в продължение на десетилетия. Почитта към родителите е била на голяма висота. Синът не е влизал в кафенето, където е бил баща му, камо ли да запали цигара пред него. От ранна възраст децата били приучвани на труд и пестеливост. Правилото:"Окото ти да извадят, име да не ти извадят!" е било синтезът на разбиранията на хората. Набедели ли някого за нещо, това си е оставало за цял живот. Страдал човекът, семейството, родът. То се е пренасяло от представителите на господстващата народност към всички българи, към християните. Единичното се е генерализирало.

Колцина са българите в Сливен, които са направили това, което е извършил Панайот Хитов? Просто няма такива примери. Посред бял ден да унижиш официален представител на властта пред всички, е било невиждано и нечувано чудо. Извършеното мълниеносно се разнесло из града. Панайот Хитов не стига, че се е носел като юнак /бабаит/, не стига, че носел големи и заострени мустаци, но още си е позволил да посегне на закриляния от закона представител на местната изпълнителна власт.Той вече е влизал с това си действие в устата на хората. Натрупвал е скрити чувства на радост у българите, а и на явна омраза от страна на турците. Колкото и да се е смятало, че това е единичен, изолиран, частен и при това опростен от пострадалия в съда и от самия съдия случай, за масата от мюсюлмани такова поведение се е приемало за дразнещо, обидно и потенциално наказуемо, ако не от властта, то от тях - блюстителите на традициите.

Въздържател. Самият Панайот Хитов ни е оставил твърде много упоменования за своето въздържание от употребата на алкохол и пушене на тютюн.[8] Това е много рядко срещано явление сред хайдутите, войводите и националреволюционерите. В това отношение той идеално си е пасвал със своя знаменосец от 1867 г. Васил Левски, който също бил абсолютен въздържател. В "Спомени за баща ми" синът му Александър Хитов пише следното: "Къщата ни, дворът и малкото стопанство вън от града бяха любимото му място, защото никога не влизаше нито в кафене, нито в кръчма. Не пиеше никакви спиртни питиета, нито даже кафе, без което майка ми не можеше... Не обичаше тия, които пият и не понасяше миризмата на виното... не пушеше."[9] Въздържанието на Панайот Хитов безспорно се е отразило благотворно върху дълголетието му.

Сила. Независимо от малкия си ръст П.Хитов е притежавал значителна сила. Той пише: "Заграбих заптието, тръшнах го в калта."[10] Другият случай е още по-интересен. Става дума за посещението в кошарата /кьшлата/ на Хаджи Байрактар Таванджия:

"Тогава се отвори вътрешната врата и един турчин с бял шал на главата, с пушка насреща ми и рече по български:

- Ела бре!

... Тогава аз прекрачих прага и рекох на турчина по турски:

- Сестра ти твоя! Кого ще убиваш?

И с едно улавяне хванах турчина за гърдите, изхвърлих го вън и рекох на другаря си по турски:

- Тут бре! /дръж бе!-б.м.Н.Д./

Но Аджема, вместо да улови турчина, претупа му краката през темнотата-побягна! Аз тръшнах турчина на пет крачки пред колибата в пепелището, но се случи тъй, че той падна седнал, сключи двете ръце на пояса и яко стисна пушката си." [11]

Да се вдигне ненадейно човек с тегло примерно над 60 кг и да се "удари" в земята, е някак си по-понятно. Но да се засили и изхвърли човек на няколко крачки, се изисква значителна физическа сила. Панайот Хитов я притежавал. Бил е, както се казва, здравеняк. Ръстът и силата не ще да са право пропорционални. В това отношение добре е да си припомним, че и Стефан Караджа е притежавал значителна сила, за да вдигне отличаващия се с голямото си тегло борец Плясата независимо от по- малкия си ръст и тегло.

Обоняние. Ние, хората, мъже и жени, се различаваме помежду си и по степента на обоняние, което ни е дала природата. При повечето хора то е обикновено и се определя като нормално. Просто по-трудно долавяме оставени, излъчени в атмосферата, приятни или неприятни за възприемане миризми от различен произход. При други хора тази способност е по-силно изразена, без да е патологично състояние - т.нар. дегустатори. Панайот Хитов е бил човек със силно развито обоняние. Както още на времето (1934 г.) проф. д-р Стефан Младенов пише въз основа на сведения, получени от сина на войводата - Александър, "бивш съдия, сега адвокат в София", баща му "често по тютюневия дим познавал, че негде е имало хора".[12] В късите си по обем, но много ценни по съдържание спомени същият детайлизира един такъв епизод: "Веднъж той и другарите му, преследвани от потеря, минавали дебнешком през гъста и непроходима гора в Матейския балкан. Благодарение на обстоятелството, че не пуши, можал да подуши, че наблизо по дирите им имало хора. На другия ден наистина могли да открият где се е била спряла потерята, накъде е заминала и така избягнали опасността."[13]

Наблюдателност. Панайот Хитов е бил много наблюдателен. Израстнал в планината и гората, той е обръщал внимание и на най- малките следи, оставени от хората. Благодарение на този свой навик - да се вглежда и разсъждава върху откритите следи, той е оцелял. На тази негова черта обръща внимание проф. д-р Стефан Младенов: "Панайот е бил извънредно наблюдателен." [14] Ето какво пише и самият той: "Като вървя по пътеката виждам из прахта човешки стъпки - минали хора калабалък и с котка на краката /"котка" се вика на железните превързалки, дето се турят върху цървулите да не се плъзгат/. Като видях стъпките, тозчас се отбих от пътеката, в шумата и захванах да мисля какви ли ще бъдат тези хора, дето са минали подире ми, а не се явиха? Не е - викам си добра работата! Ако бяха сеймени от полицията, те щяха да ми се явят. Ако пък са били хайдути, то пак щяха да ми се явят за хляб!"[15] Благодарение на наблюдателността си П. Хитов установява, че към извора, за който се бил запътил, има засада, за да бъде убит, и той по околни пътища се връща в кошарата.

По време на похода по билото на Стара планина в района на връх Бабата поставената стража хваща непознат човек."Дойде Бажел и ми казва, че уловили някакъв човек, който дошъл долу от усойната и излязъл право при тях. Не го познават каква е вяра. Доведе го. Гледам, млад човек, около тридесет и пет годишен, с окъсани дрехи, няма фес, няма калпак. На краката небръснати говежди цървули, главата му привързана с една скъсана кърпа. Гледах, гледах, пък го запитах:

- Как ти е името?

- Бойко.

- Бойко, казвай право, защото аз те виждам, че не си слугувал, а мязаш да си от тъмницата избягнал."[16]

Наблюдателността не подвела Хитов. Човекът си признал, че действително е избягал от тъмницата.

Любов към музиката и песенното народно творчество. Панайот Хитов е обичал изпълнението на народни музикални инструменти, особено на кавал: "... оставах при овчарите, които в това време свириха, пееха и се веселяха. Аз още от малко дете обичах да слушам гласа на кавала.Тази свирка е способна да умилостиви и най-жестоките сърца. В песните кавалът доста често се нарича "меден", но ази до днес още не зная от какво произлиза тая дума: от мед /бакър/ ли или от мед? Аз мисля, че тая дума произхожда от мед, защото кавалът свири сладко или медено."[17] Този въпрос датира от 1873 г., когато под редакцията на Любен Каравелов излиза книгата на Панайот Хитов "Моето пътуване по Стара планина". Нека да ми бъде простено незнанието, ако някой някога, някъде е счел за необходимо да отговори на въпроса. И в конкретния случай понеже за мен "морето" на незнанието, както се вижда е "до колене", ще си позволя като читател да отговоря, независимо от дистанцията във времето:

- Войводе, дядо Панайоте, кавалът се нарича "меден", защото тая дума произлиза от мед /бакър/. Бил е метален, изработван от жълта на цвят мед.

В края на деветнадесетото столетие и в навечерието на големите юбилейни тържества в началото на следващия век - 25-годишнината на Априлското въстание и 25-годишнината на Руско-турската освободителна война, редакцията на излизащия в София вестник "Юнак" осъществява една интересна инициатива. В три последователни удвоени броя тя помества част от съдържанието на книгата на Панайот Хитов "Моето пътуване по Стара планина". Това е направено от Fasulkof. Под това име ще да се крие редакторът на вестника Иван Х. Н. Бобевски. Отпечатана е последната част от книгата с поместените в нея песни.[18]

Пресвдоними, прозвища, прякори. Панайот Хитов е имал няколко псевдонима, прозвища, или както разговорно се казва прякори. С тях той е бил познат сред сгражданите и най-вече сред съмишлениците си. Част от тези имена са били известни сред тесен кръг от дейци, а други са имали по-голяма популярност. Този интересен и важен въпрос досега не е бил предмет на по-обстойно разглеждане. Единствено към прегледа на архивния фонд на Панайот Хитов /НБКМ-БИА, ф.87/ са посочени пет псевдонима, но те не изчерпват всички известни такива.[19] Първият псевдоним е "Арнаут Ахмет". За него Панайот Хитов пише следното: "След това натуряхме на момчетата все турски имена, та като се случи да имаме работа с турци или да разпитваме някои турци - да не ни познават, че сме българи. Назовахме се турски тъй: 1.На мен името беше Арнаут Ахмет."[20]

В писмото на Тодор Ковачев от 14 март 1869 г. обръщението към Панайот Хитов е "Любезний мой Солак!" Пояснителните бележки на автора Д.Страшимиров са: "П.Хитов беше левак, по турски - "солак"." Почти същото обръщение срещаме и в писмото от 20 март 1869 г. "Любезний ми Пр. Солак ефенди!"[21]

"Солак Ибреам" иде да потвърди популярността на левичарството на П. Хитов сред съратниците му. Авторът на писмото е отново Тодор Ковачев.

"Хитано" е друго интересно прозвище, образувано от основата на фамилното му име "Хит" и наставката "ано". В него се промъква някаква италианска мелодичност.

"Дългите мустаци" е един много характерен псевдоним, свързан с носените от П. Хитов мустаци, които той грижливо поддържал. В моменти на благоразположение на духа, по навик създаден с течение на годините, той обичал да ги приглажда. За един такъв случай ни осведомява Васил Николов от Карлово: "Войводата се усмихна и захвана да глади дългите си мустаки."[22]

"Буюклията Алтън-дизлията" е прозвище, с което Панайот Хитов е бил наричан от своите съграждани след обира, извършен в къщата на Али ефенди. По повод на него П. Хитов отбелязва следното:

"- Е,е, замлъкни веч! - казах на Танаса.- Всичко разбрал, ами я ми кажи ти сега, чува ли се нещо за нас?

- Нищо, нищо не се чува за вас - рече ми Танас.- Работата утихна. За сега само копачите по лозята се подиграват и си думат: "Буюклията Алтън-дизлията. Ха по- скоро да изкараме редовете, че ще вземем вървите с меките махмудии." Друго нищо не се чува за вас."[23]

"З.Томовски" е последният известен псевдоним.

Скромност. Панайот Хитов е бил много скромен човек. През 1872 г. се появява книгата на Любен Каравелов "Хаджи Димитър Ясенов".[24] В средата на трета страница само на един ред е набрано: "Посвещава се на Панайота Хитова." Лаконичното посвещение е израз на уважението на Любен Каравелов към автора на книгата "Моето пътуване по Стара планина", която излиза от печат през следващата година. По повод на това посвещение Панайот Хитов, който твърде много уважавал и почитал загиналите борци за народно освобождение, по-късно в писмо до Л. Каравелов пише, че книгата не е трябвало да се посвети нему, а на други, например на Васил Левски, тъй като през последните пет години той, Хитов, нищо не бил направил, а те дейно са работили.

Значителен интерес представлява и списъкът на спомоществователите. В Белград това са: "Панайот Хитов 10; българските ученици 12. Сичко 22." Тук само за пълнота ще отбележа, че спомоществователството на П.Хитов представлява една незасягана страна от духовните му интереси. В тази насока вероятно ще се открият и други, записани от него заглавия на книги.

Една оценка. В писмото на племенника на Панайот Хитов - Атанас Хитов, изпратено от Болград на 27 август 1874 г. непосредствено след прекараната в Сливен лятна ваканция и под въздействие на видяното и чутото, се намира една останала в почти едновековно забвение след публикуването ѝ оценка за дейността и личността на Панайот Хитов. Тя принадлежи не на кого да е, а на съгражданина и сратника на войводата - главния учител в Класното училище на града, безспорно авторитетния руски възпитаник и уважаван от съгражданите си интелектуалец Добри Чинтулов.

Питам се: Как да не се позова на нея? Та нали те двамата по отношение на свободолюбието са били, както се казва, "сродни души"? Единият чрез музиката, а другият с действията си срещу поробителите. В писмото четем споделените вълнуващи редове: "Един от младежите ми разказваше, че няколко души граждани са питали по между си, где следва тоз ученик и кой го подържава, когато ния го знайме, че е от бедна фамилия. А учител Добри им отговорил, че ти ма издържаваш. После го питали какъв человек е Хитов, та станал плашило на турците, а светец на Българите? Учителят им отговорил : "Панайот е человек с извънредна дарба, той е истина светец за Българите, а добрените що е направил и прави постоянно на народът си, са незабравими, само ако сми хора да ги ценим. Чуждите народи са го уценили и днес му отдават голяма чест и достойнство за неговите юнашки и разумни подвиги. Забележете още господа, казал им той, че този мъж не си е предал страстта на пиянство и лихварство, но на оружие и високи мисли". Това го чух аз, уйчо, от устата на едно благородно момче, което съм познал, че не говори страсно и криво." [25]

Приведеният откъс навежда на мисълта, че учител Добри, както са го наричали съгражданите му, може би се е запознал с книгата на П. Хитов "Моето пътуване по Стара планина" и свързаните с нея отзиви в печата.

След второто си пристигане в Княжество Сърбия - началото на август 1867 г., Панайот Хитов с някои от участниците в похода по билото на Стара планина се отправя за столицата Белград. По повод на това по-късно писарят Иван Кършовски отбелязва следното: " ...на 4 август нашата чета с войводата П. Хитов стигна в Сръбската граница, гдето на 5 си отпочинахме, на 6 тръгнахме за Княжевац, а на 7 пристигнахме, та преседехме там до 15 с.м. В същия ден испратихме всички момчета, заедно с Филип Тотю за в Румъния, а пък ний, г. П. Хитов, аз и Ив. Зерделийски, на 17 с. м. заминахме за Белград."[26] Пропуснато е името на Васил Левски, който също отива в Белград. От Княжевац П. Хитов изпраща телеграма и уведомява Никола Балкански за благополучния изход на придвижването към Сърбия. В Белград Хитов трайно се установява на местоживеене като гражданско лице. В спомените си за това време - от юли до септември, когато се набират участници във Втората българска легия в Белград , Михаил Греков изрично отбелязва: " Войводата Панайот Хитов тогава държеше хан - кръчма в Белград." [27] Работата в хана вероятно не е била присърце за войводата, но тя пък му е била позната от времето на първото му пребиваване в Сърбия през 1863-1866 г., когато е в град Чачек.[28]

През тази епоха ханищата са били преди всичко места за почивка на животни и хора. В тях грижите за добитъка - коне, волове, биволи и др. са били на първо място. Настаняваните в обора на хана животни са получавали фураж: ечемик, овес, сено и ситно нарязана плява. Били са редовно поени. Привечер са им постилали слама, а сутрин оборът е бил подринван и боклукът изхвърлян. Посетителите, собственици на животните, са се ползвали с по-малко внимание. То се е изразявало в предоставянето на място в стая за преноощуване с оскъдна покъщнина, представляваща най-често рогозка /хасър/, в най-добрия случай креват, кафе или други напитки.

С малки изключения, когато е трябвало да отива в Румъния за участие в работата на БРЦК, Панайот Хитов преживява в Белград в продължение на цели осем години /1867-1875 /. През този, така да се каже, "мирновременен" период от пребиваването му се случват много събития, включително и в личния живот на войводата. След пристигането му в Белград той е бил включен в списъка от страна на сръбското правителство на българските войводи, на които се е отпущала известна материална - парична, месечна помощ. Нейният размер не ми е известен, но тя по всяка вероятност е била достатъчна за преживяване. Независимо от нея Панайот Хитов като човек, който не е можел да стои без работа, без всекидневно занимание, а и в съответствие със законите на страната срещу безделието, е работел. Не е смятал за унизително да се труди. Трябва да се отбележи, че независимо от разходите, свързани с ханджийството /наем, данък и др./, то ще да е било общо взето доходоносна професия.

Панайот Хитов като абсолютен трезвеник вероятно си е правил добре сметките. Той е успявал не само да покрие разходите, но и да препечели по нещо. С други думи казано Панайот Хитов материално е бил добре. Ханът му е бил посещаван от българи, като са го осведомявали за всичко, свързано с националнореволюционното движение в България, както и с дейността на емиграцията в Румъния и в Русия. Той е посрещал, поддържал, снабдявал с пари и изпращал участниците в нацоналнореволюционното движение и Втората българска легия в Белград 1867-1868 г. като например Васил Левски , Стефан Караджа, Димитър Общи и др. Петър Берковски и племенникът му Атанас Хитов го наричат в писмата си до него "благодетел".

С оглед на професията си П. Хитов купува лозе в местността "Топчи дере" и наема слуга - някой си Йосо, който да се грижи за него.

След 1868 г. П. Хитов успява да се ограмоти. В децата му е останал спомен, че това е станало със съдейстието на Григор Начович. След преминаването на четата на Филип Тотю край Свищов, Гр. Начович и мнозина други младежи минават в Румъния, за да избегнат турските репресии. За него Михаил Греков пише: "Беше в Белград и Григор Начович, но той не беше легионер."[29] След като се научил да пише, Панайот Хитов написва и своята първа книга. През 1873 г. тя излиза от печат като едно от изданията на печатница "Свобода" под редакцията на Любен Каравелов. Книгата му донася широка известност сред емиграцията, вътре в страната, а посредством направените до Освобождението преводи на чешки, руски и немски - и в чужбина.

*Панайот Хитов - съпругът и бащата.*За личния живот на Панайот Хитов в създадените от него две семейства общо взето е известно твърде малко. Самият Хитов е избягвал да пише за него. Това, което ни е оставил, е написано някакси между другото. На учителя по история в Сливенската мъжка гимназия през 30-те години - Захари Измирев, дължим сведенията за първата женитба на Хитов. В наши дни тези сведения се детайлизират и допълват от самия Хитов. За първата си женитба с отколе легналата на сърцето му девойка, Бойка, той пише следното: "... и аз си рекох, че всичко се вече оправило и е за мене време да се поженя. Годините ми вече бяха 27 и мен отдавна ме беше завладяла личността на една девойка на име Бойка - от нашата махала... не искаше никой да ме отклони от Бойка, която ме беше отколе запленила! И се ожених същата година есента, 1857, по коледните заговезни."[30]

За тази женитба З. Измирев пише следното: "Панайот се оженил за Бойка, по баща Люцканова, чиято къща също била в Ново село, недалече от Хитовата. Бойка имала братя - Стоян, Тодор, Диню, Димитър и Нако и една сестра Цонка. Баща й се занимавал с градинарски семена и абаджийство. Бойка била стройна и хубава... На другата година след женитбата им се ражда син, който кръстили Стефан. Детето обаче на четири години се поминало от лошо гърло. За Бойка и Панайот пее народната песен "Панайот Бойки думаше."[31] Всъщност детето на Панайот Хитов се е казвало Стоян. Самият Хитов казва: "Мойта жена Бойка веч имала момче от по-миналата година и го бела кръстила на уйка си Стояна, та даваше той пари на баща ми да даде и на моята жена, зарад детето, че било кръстено на негово име." [32] Бракът на Панайот Хитов с Бойка Люцканова се оказал краткотраен. З. Измирев посочва: "В 1866 год. умира първата му жена Бойка."[33] Така Панайот Хитов овдовява и по канона на източното православие той е свободен от дадения пред олтара обет: "Мъж и жена - до гроб!" и има право да встъпи във втори брак. Това той прави през 1874 г., когато се оженва за Екатерина Катер /Бранкович/. Тя е дъщеря на сръбски апелативен съдия. Родена през 1854 г., Екатерина е с 24 години по-млада от мъжа си. Причините за този явно неравностоен във възрастово отношение брак между Панайот Хитов и Екатерина Бранкович може би са икономически. Не ми е известно със сигурност, но ако бащата на семейството е починал, то жена му Елена и дъщерите му Мара, Перка, София, както и самата Екатерина, са оставали без средства за препитание. При едно такова състояние на нещата бракът на Екатерина с подходящо лице, което да закрепи финансово семейството, е бил единственият спасителен изход. С физическите и моралните си качества и материални възможности П. Хитов се е явявал подходяща кандидатура за женитба. От брака на Панайот Хитов с Екатерина Бранкович се раждат три деца. Отново Захари Измирев ни осведомява, че от втория си брак Хитов "има двама сина - Симеон - лекар и Александър - адвокат и една дъщеря - Ирина, съпруга на покойния директор на Сливенската мъжка гимназия д-р Т.Шишков."[34]

"След Освобождението Хитов се установява на местожителство в Сливен"- посочва З. Измирев. По повод преместването на семейството на П.Хитов в родния му град Жечка Сиромахова пише: " Горещият патриотизъм на Хитов го заставя със свършването на войната да засели семейството си от Белград в Сливен. „Негов познат през юни 1878 г. му честити от Лозенград "фамилиарното заселване" в Сливен.“[35] Престоят на Панайот и Екатерина Хитови в Сливен е краткотраен. З. Измирев пояснява, че "по здравословни причини се премества в Русе, гдето остава до смъртта си".[36] Това е станало през 1880 г. П. Хитов купува в Русе къща с голям двор, а в околностите на града е имал и малко стопанство.[37]

Въпросът за времето, по-точно казано за периода, когато П. Хитов написва продължението на своите спомени, не е само формален - що се отнася до началото и завършека им. Той е важен и неделим във всяко едно отношение от живота и дейността на Хитов. По всяка вероятност работата по спомените ще да е била процес, накъсан във времето и преминаващ от година в година до пълното завършване на мемоарите в продължение на цели дванадесет години, като се започне от 1880 г., та се стигне до началото на 1892 г. Опорните точки за всяко едно такова твърдение - начало и край, са упоменати от Константин Иречек: "иска да напише продължението им", подкрепено от съждението на Н. Хайтов за началото на продължението им - 1880 г.[38] Особено внимание заслужава невлязлата досега в научен оборот бележка на редактора Д. Панайотов. Тя съпътства повторното частично публикуване на началото на отпечатаните през 1873 г. спомени на "Моето пътуване по Стара планина". Като имам предвид трудността по намирането й, ще я цитирам за пълнота изцяло, за да стане достъпна на по-широк кръг изследователи и читатели. Съдържанието е следното: "От няколко години насам Г-н Хитов се е завзел да напише всичко, което той знае или което са е научил от бивши другари за тогавашното положение на народа, за неговите теглила от турците, за неговите борби и за минали герои, а най- вече, разбира се, за своите борби и теглила както и за геройствата и бедствията на своите другари и на по-последните поборници и събития известни нему лично или по разказване. Част от неговите вспоменания предоставяме сега на читателите си."[39] В подкрепа на горното интерес представлява и една "писана бележка от домашния архив на Панайота, която закръгли съдбата на Стоян Велков". Бележката е датирана: "Г. Русчук 15 май 1889 год. Написал Па. Хитов" [40]

Напоследък с образно казано "разнищването" на сложната плетеница от въпроси, свързани с мемоарното наследство на Панайот Хитов, се занимава Веселина Антонова.[41]

Изследователите, изследвали се досега с книгата "Моето пътуване по Стара планина", безусловно признават авторството на Панайот Хитов, както и намесата на Любен Каравелов в текста на войводата. Тази намеса се превръща в своеобразен Гордиев възел на стремежа да бъде уточнено в какво точно тя се изразява. Още на времето самият автор останал огорчен, че книгата му не е излязла в този вид, в който той я написал. Въпросът станал обществено достояние. По-късно П. Хитов ще поясни: "Мисля че по решение на това събрание бе издаден този мемоар, а не както е писано в предишните ми записки, че това е решение на Иван Градев и Иван Касабов. Таз грешка е на Любен Каравелов, извършена без мое позволение. И други такива недобри грешки направи той /Любен/ в бележките ми по моите пътувания по Стара планина, издадени под редакцията на Любена Каравелова. Грешки имаши много, но тогава не му беше времето да се дискредитира Каравелов и аз тъй го оставих."[42]

Очевидно желанието на Панайот Хитов да напише продължение, представляващо разширено възпроизвеждане на вече публикуваната книга без строго да се придържа към нея, ще да е възникнало спонтанно след отпечатването на първата му духовна рожба. С внимание и интерес той може би многократно ще да е чел личния си екземпляр и е внасял в него забелязаните допуснати грешки. Още на времето - 30-те години на XX век, проф. д-р Стефан Младенов е имал възможността да се запознае с него, както се казва "de viso". В "Послесловие към второто издание на П. Хитовата книга" той пише: "Внесени са поправки въз основа на собственоръчни бележки от П. Хитов в неговия наръчен екземпляр."[43] Общият брой на направените справки или поправки надхвърля цифрата 20. Преобладаващата им част са селищни имена, лични и на местности. Засега е неизвестно дали този екземпляр не е запазен в някоя културно-просветна институция - архив или библиотека, или е останал в наследниците на П.Хитов в София.

Историзъм. Панайот Хитов е притежавал и действено чувство за историзъм. На тази негова страна обръщат внимание мнозина автори, занимаващи се с различни страни от неговата дейност, особено с първата му книга. Това са изследователите Димитър Страшимиров, Стефан Младенов, Александър Бурмов, Светла Гюрова, Николай Хайтов и др.

Научил се да пише в зрялата си възраст /Петър Берковски изрично посочва, че П.Хитов е "самоук"/, той, подобно на Г.С.Раковски, Васил Левски и др., ревниво пази изпратената до него кореспонденция. Това той е правил, водим от дълбокото си вътрешно чувство и убеждение за правда, справедливост и отговорност пред съвременниците си. В бурния и кипящ политически живот той нееднократно е бил обвиняван в неправомерно използване на предоставените му средства както и за преминаването на ядрото от националреволюционери през 1867 г., така и през 1875 г. при подготовката на Старозагорското въстание. Запазената у него документация му помага да отговори на неправилно нанесените му обвинения и обиди, достигащи понякога и до открити заплахи за физическото му унищожаване.

Не бива да се забравя, че П.Хитов е един от малцината наши националреволюционери, които приживе получават общонационално признание и чрез публикуването на изпратените до него писма, както и подписаните от него протоколи. Предговорът към "Архив на Възраждането" гласи следното: "Предлаганият цикл от политически документи иде главно из частния архив на войводата Панайот Хитов. Сега този частен архив е вече собственост на Архива на Възраждането. Панайот Хитов е един от великите ветерани на българската свобода. Негови връстници нямаме вече; старото поколение бърза да си отива. Неустрашимият войвода, сега вече мастит старец, живущ в Русе, имал благородната мисъл да запази тъй богатата и всестранна своя лична кореспонденция с почти всички видни дейци от онова време - имал благородната мисъл да я запази за потомството. Ето така дългата верига от бляскави заслуги към своя народ, този великан на свободата увенчава сега още и с сияйната корона на служител на истината; след цял живот усилия за доброто на рода си, той ни носи накрай и най-светлата от всички патриотически грижи - грижата за история и правда. Тези редове ний му отправяме с най-радушно чувство, като дан на благодарност."[44]

Представената оценка за живота и делото на Панайот Хитов е направена от най-известния познавач на Българското възраждане - Димитър Т. Страшимиров. Каквото и друго да кажем, то ще бледнее пред нея.

Забележка: Целият ми професионален живот на специалист по история с профил "Археология и музейно дело" през периода 1961-1993 г. премина в сферата на музейната работа, свързана с епохата на Българското възраждане - втората половина на XVIII в. до Руско-турската освободителна война от 1877-1878 г. включително.От личен опит зная, че музейният работник - научен сътрудник, уредник или екскурзовод, трябва да има разностранни знания за експонатите, дейците и събитията, отразени в музейната експозиция. Водим от тези подбуди, написах горните редове.

---

1. К.Иречек. Български дневник 1879- 1884 г., Т.I., С., 1930, с. 85. **2.**П.Хитов. Как станах хайдутин. Фамилиарни забележки. С., 1973, с. 16. **3.**Пак там, с. 62. **4.** П.Хитов. Спомени за хайдутството. С., 1975, с.82. **5.**Пак там, с. 34. **6.**П.Хитов. Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи. С., 1934, с. IX , в предговора с. IX. **7.**П.Хитов. Как станах хайдутин..., с.65. **8.**Пак там, с. 97. **9.**Ал.Хитов. Спомени за баща ми.- В: Сб.Той не умира. Сливен на безсмъртните си синове. С., 1935, с. 141- 142. **10.**П.Хитов. Как станах хайдутин..., с. 65. **11.**Пак там, с.113. **12.**П.Хитов. Моето пътуване по Стара планина... В предговора с. XV. **13.**Ал.Хитов. Цит съч, с. 141- 142. **14.**П.Хитов. Моето пътуване... В предговора с. XV. **15.**П.Хитов. Как станах хайдутин..., с.60. **16.**П.Хитов. Спомени от хайдутството..., с.60- 61. **17.**П.Хитов. Моето пътуване..., с.5. **18.**В.Юнак, бр. 2- 3 от 29 март 1898 г., с. 4- 5. В подлистник: Извлечение из записките на Стария войвода Панайот И.Хитов. Изтребители на Турските чети; в.Юнак, бр. 4- 5 от 9 априлий 1899 г., с.2- 6; в.Юнак, бр. 6- 7 от 6 май 1899 г., с. 2- 7. **19.**Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в български исторически архив. Съст. З.Нонева. , кн. III, С., 1970, с. 9. **20.**П.Хитов. Как станах хайдутин..., с.116. **21.**Д.Т.Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т.I., С., 1929, с. 430- 432. **22.**Сб.Левски в спомените на съвременниците си. С., 1973, с.65. **23.**П.Хитов. Как станах... с. 95. **24.**Л.Каравелов. Хаджи Димитър Ясенов. Букурещ 1872. На гърба на корицата е поместено изображението на лъвската фигура, отпечатана и в Устава на БРЦК. **25.** Д.Т.Страшимиров. Архив на Възраждането. Т.I., С., 1908, с. 419 - 420; М.Греков. Спомени. С., 1971, с. 144. **26.**Ив.Кършовски. Възстановяване на истината. - В. Юнак, бр. 4-5 от 9 априлий 1899 г., с. 6. **27.**М.Греков. Цит. съч., с. 70. **28.**П.Хитов. Моето пътуване... с. 42. **29.**М.Греков. Цит. съч., с. 85. **30.**П.Хитов. Как станах хайдутин... с. 63- 64. **31**.З.Измирев. Панайот Хитов.- В: Сб. Той не умира..., Сливен, 1935, с. 119. **32.**П.Хитов. Как станах хайдутин... с.97. **33.**З.Измирев, пос. съч., с. 140. **34.**Пак там. **35.**Ж.Сиромахова. Участието на Панайот Хитов в Освободителната война и обществено-политическия живот на страната.- В: Послеслов на „Как станах хайдутин“... , с. 137. **36.**З.Измирев. Пос. съч., с. 139. **37.** Ал. Хитов. Цит. съч., с. 141- 142. **38.** К.Иречек. Цит. съч., с. 85; П.Хитов. Как станах хайдутин..., с. 10- 11, с. 27. **39.**В. Утро, бр. 2- 3 от 1892 г., с. 22, с. 62. Из записките на П.Хитов. Редактирал Д.Панайотов; в. Утро, бр. 1 от 1894 г., с. 11- 12. Анекдоти из кърджалийските времена. **40.**Д.Т.Страшимиров. В.Левски..., с. 667. **41.**В.Антонова. Варианти и преписи на спомените на Панайот Хитов.- В: Българско възраждане. Идеи - личности - събития. Т.I., С., 1999, с. 362- 368. **42.**П.Хитов. Спомени от хайдутството..., с. 105. **43.**П.Хитов. Моето пътуване..., с. 111- 112. **44.**Д.Т.Страшимиров. Архив на Възраждането. Т.I., С., 1908, с. XIII.

ПРОБЛЕМИ ОКОЛО МАТЕРИАЛНОТО ОСИГУРЯВАНЕ НА ЧЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ ПРЕЗ 1867 г.

Антоанета Кирилова

Изворите за подготовката на четническата акция от 1867 г. отразяват неизменно един общ момент: страховете и притесненията на Г. С. Раковски и неговите съмишленици поради недостига на средства за въоръжаване на четите. Основателни ли са били те, може да се съди след обстоен анализ на издирените източници около сформирането, въоръжаването и екипирането на четническите отряди през 1867 г. Преди това обаче е наложително да се направят няколко предварителни уточнения. При възникналите благоприятни за революционна борба условия на Балканите през 1866 - 1867 г. Раковски вижда настъпващото "благовремие" за успеха и на българското освободително движение. Според неговите планове през 1867 г. ще се подготвят и въоръжат 1 000 бойци, които ще поемат като отделни военни отряди към Родината от различни пунктове и по различно време. Те ще се срещнат в Стара планина, където ще образуват ядрото на въстаническата армия, за да воюват срещу вековния си подтисник.

Четата на П. Хитов е само една от многото замислени и подготвени чети през тази година. Доколкото организирането на всички минава под знака на една мащабна четническа кампания, подчинена на общи закони и правила, разглеждането на една от тях откъснато от другите е до голяма степен механично и доста условно. С особена сила важи това за разграниченото разглеждане на двете основни чети през с. г. - тази на П. Хитов и другата под войводството на Ф. Тотю, - които представляват "средоточието" на народната войска за тази година според "Закона", приет от Хитовата чета в Сливенския балкан под връх Българка на 28 май 1867 г.

В подготовката на двете чети има редица общи моменти, което затруднява строгото разграничаване на данните за едната и другата чета. Като илюстрация тук може да се посочи добре известният факт, че свой дял в подготовката и на двете чети имат "старите" от Добродетелната дружина, следвайки с тази подкрепа свои планове и намерения през тази година. Анализът на данните за двете чети сочи обаче и доста различия и специфични особености. Например и двете преминават на българска земя по различно време като два обособени военни отряда с отделно военно ръководство. При подготовката и преминаването на Филиптотювата чета активно помага т. нар. "свищовско съзаклятие", което в организационно отношение всъщност е местен комитет на ТЦБК в Букурещ. Войводата Ф. Тотю пък в своите спомени има претенциите да е подготвял и екипирал своята чета до голяма степен самостоятелно, независимо от подготовката на Хитовата чета. Това не отговаря на истината, но може да се приеме твърдението му, че е разполагал със собствени средства, набавени от предишното негово хайдутуване, при което е могъл да поеме голяма част от разноските за своите четници.

Един от основните въпроси, който стои пред изследователя на материалното осигуряване на революционни акции, е съществувала ли е идея за създаване на общ паричен фонд или каса, средствата от която да служат за въоръжаване и екипиране на бъдещите бойци. Сведения от различни по вид източници навеждат на мисълта, че за подготовка на четническата акция от 1867 г. се е предвиждало да се създаде "комитетска каса", както е наречен общият паричен фонд в един от изворите. Но да се обърнем към документите, които предлагат и конкретното подплътяване на едно подобно твърдение.

Четите, които ще се сформират, трябвало да имат свое военно ръководство, състоящо се от войвода, знаменосец и писар (наричан някъде и секретар). Върху писаря лягало задължението да описва всичко, което се случва с четата по време на нейния поход, и да го съобщава на главния войвода - П. Хитов. Войводите имали списъци на своите момчета, в които били отразени важни данни за тях: години, родно място и др. Някои от списъците са били изработвани за войводата от писаря. Възможно е и писарите да са разполагали със списъци на доброволците за свои нужди. Откъслечни данни за някои от четниците се намират в бележките и дневниците на четите, водени от писарите по време на военния поход. Първоначалният замисъл бил Ив. Кършовски да бъде писар на Ф. Тотю. По-късно обаче, във връзка с нуждата да се изучи специален таен шифър за водене на кореспонденция, Ив. Кършовски бил определен за "главен писар" на всичките народни чети при главния войвода П. Хитов, а писар на Тотювата чета станал Костаки Хаджипаков.[1] Уточнението е необходимо, защото с важни за темата данни разполагаме от писарите на двете чети.

Запазени и публикувани са показанията на Костаки, разполагаме и с кратко резюме на тези показания, представени от руския консул в Русе А. Е. Сученков (сведенията са му предоставени от информатор, присъствал на съдебния процес) на посланика в Цариград граф Н. Игнатиев на 13/25 юни 1867 г. От показанията на Костаки научаваме, че той е бил вербуван за делото от Стефан Караджа. От него е получил и специално писмо, с което е трябвало да се представи и да постъпи в "комитета" в Букурещ. Костаки разполагал с 200 златни маджарски наполеона, които по разпореждане на Ст. Караджа трябвало да внесе в "комитетската каса". Костаки се явил в Букурещ и предал парите. Тъй като бил грамотен, уговорили го да бъде секретар, който да описва събитията и произшествията, а след това да ги съобщава писмено на войводата Панайот, който ще се намира в Котленския балкан. По-късно Костаки бил определен за писар и секретар на Ф. Тотю.

Това сведение потвърждава, че върховният началник (главен войвода) на четите за тази година е бил П. Хитов, а войводите на останалите чети са били подчинени нему. Според указанията на войводите тази година нямало да се воюва, а само ще се търсят начини да се попълва "комитетската каса". Препоръчвало се да бъдат нападани домовете на богати турци и да се обират, а парите да се внасят в "касата". Предвиждало се на заможните български търговци да се изпращат писма, с които да се искат пари. На ония богати християни, които откажат да дадат пари, да бъдат отрязвани главите. Това са по същество актове на тероризъм, които залягат в практиката на националнореволюционното движение в периода на Вътрешната революционна организация. Този начин за снабдяване със средства е широко застъпен и в действията на хайдушките дружини. Тук той е изведен до осъзнато неписано изискване, което не преследва лично отмъщение, а попълване на "комитетската каса“ - тя трябва да забогатее, "за да ни бъде лесно отпосле".[2] Посоченото сведение е единственото за 1867 г., което изрично говори за създаване на "комитетска каса" за нуждите на движението през с.г.

Важен извод от показанията на Костаки е, че от постъпващите в редовете на четата се изисквало да съобщят средствата, с които разполагат, и да ги предоставят на разположение на войводите. Подобна информация дават бележките и дневниците на Хитовата чета, водени от писаря ѝ Ив. Кършовски. Това било практика както за постъпилите още при сформиране на четите, така и за тези, които са се присъединявали от други чети към основните в Стара планина. Ив. Кършовски, който записва на 12 май 1867 г. четниците от Тулчанската чета Сава Славчев и Георги Тулчалията, отразява в едни от водените от него бележки годините на четниците, родното им място и парите, които имат у себе си. За Сава А. Славчев от Свищов записва "пари има 150 турски", а за Георги Тулчалията - "пари нема".[3] По повод дискусия за Хр. Дряновски между П. Хитов и Ф. Тотю след Освобождението, касаеща и материалното състояние на този четник, също от Тулчанската чета, Ив. Кършовски бележи: "Защото първото условие при записване некого в четите, беше да обяви на войводата и писаря му що има у себе си."[4] Въпреки категоричното, но по-късно по време сведение на Кършовски в документите от епохата такива свидетелства са запазени само за четници, присъединили се към Хитовата дружина от други чети в Стара планина, но не и за момчетата, които са тръгнали с четата от Румъния. Показанията на Костаки дават важното сведение, че и от записващите се в Румъния доброволци се е искало да предоставят своите средства на военното ръководство, дори това да не е било отбелязано тогава в някакъв документ.

Съвкупността от изложените сведения говори, че през 1867 г. е имало идея за създаване на каса, както и че се е пристъпило към нейното създаване. Част от постъпленията са идвали от самите по-заможни четници, които са предоставяли своите средства в общата "комитетска каса". Интересно е обаче, че в документите за четническото движение от тези години изграждането на общ паричен фонд за подготовката на четите не е формулирано точно като "комитетска каса". В "Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето" на Раковски от 1 януари 1867 г. се казва, че Върховното тайно гражданско началство "ще обуръжи всичките чети и ще им набави всичките нужни потребности за похода им".[5] "Законът за българското народно въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 год.", приет от Хитовата чета в Сливенския балкан на 28 май с.г., постановява, че главният войвода "ще бъде задължен да подпомага другите четири главни отделения, както с войска, тъй също и с други потреби". Законът изисква взетата в плен плячка ("добивка") - пари, дрехи, оръжие и др. - да бъде предадена в средоточието, на главния войвода, след като се остави за четата колкото й е необходимо.[6] Това потвърждава възприетия принцип на централизма. Като цяло разпоредбите в двата "Закона" относно материалното осигуряване на четите са лаконични и твърде неконкретни.

В действителност работата по подготовка на четите започва по-рано, още преди да са разработени програмните документи за четническото движение. През април 1866 г. Раковски, придружен от войводата П. Хитов, напуска Букурещ. Предизвикано от настъпили усложнения във вътрешното и международното положение на Румъния, това пътуване се оказва полезно за Раковски, който може да започне реализация на своя замисъл. Именно сега се поставя началото на подписка за събиране на средства. Най-много надежди в това отношение Раковски възлага на одеската българска колония, където през 1861 г. се събират средства за нуждите на Първа българска легия. Озовал се в Одеса, Раковски разкрил пред сънародниците своите планове за въстание и поставил въпроса за набавяне на парични средства. В спомените си П. Хитов пише, че Раковски възнамерявал да иска от одеските българи 10 000 рубли (в друг вариант на спомените се говори за 7-8 хиляди рубли помощ). На позива на Раковски се отзовал единствено Н. М. Тошков. Той отпуснал 800 рубли, като мотивирал невъзможността да отдели повече средства със загубите в търговската си дейност през тази година.[7]

Според други източници решението на Тошков да отпусне минимална сума за плановете на Раковски, е повлияно от внушенията на Т. Минков, директор на Южнославянския пансион към николаевската гимназия. Верноподан на Русия, той не одобрява действия, които могат да застрашат руската политика и интереси в региона. През 1866 г. той е бил в течение на плановете на Раковски и се е ангажирал с някои от неговите проблеми.[8] Негативна роля изиграват неговите доклади до директора на Азиатския департамент П. Стремоухов от същия период. От тях черпим сведения и за отношението му към Раковски, и за позицията на Тошков. Изхождайки от своите разбирания, Т. Минков се опитал да убеди българския търговец, че с изпълнение искането на Раковски (отпускане на 5 хиляди рубли помощ) ще се компрометира пред русите и Стремоухов, ще загуби неговата благосклонност и покровителство. Внушението е направено така, че да не остави впечатление у Тошков, че Минков се противопоставя на отпускането на средства на Раковски.[9]

В присъствието на Т. Минков Тошков дал на Раковски 500 рубли вместо исканите 5 000, извинявайки се с лошите времена. Минков не се противопоставил на това, тъй като тези 500 рубли били крайно недостатъчни за реализация плановете на Раковски. От своя страна Тошков обещал на Раковски, че ако в България избухне въстание и тръгне успешно напред, той е готов да помогне и с 50 000 рубли.[10] Сведенията от Т. Минков потвърждават, че Раковски е получил малка сума и то само от Н. М. Тошков. Н. Палаузов и други одески българи, противници на самостоятелно българско революционно действие, отказали на Раковски своята помощ.[11]

За личното отношение на Н. Тошков към започнатото от Раковски дело може да се съди от едно препоръчително писмо, с което той изпраща българския родолюбец при настоятеля на Киприяновския манастир отец Козма Зографски. Замислените от Раковски "народни работи", по които той отива сега в Букурещ, се съобщава в писмото, той лично най-добре ще му разкрие, но според Тошков планът му "заслужава одобрение". Поради това Тошков е помогнал, според възможностите си, на Раковски.[12] На букурещкото съвещание на "старите" от 5 април 1867 г. именно Тошков е този, който настоява подготовката на четите да бъде оглавена от Раковски, защото той е предприел цялото начинание и той единствено е способен поради значителния си политически опит да го изведе до успешен край.[13]

В Одеса, освен с Тошков, Раковски се е срещнал и с патриотичната българска младеж, пред която е разкрил плановете си и е поискал да бъде готова, когато бъде призована под бойните знамена.[14]

Цитираното препоръчително писмо до настоятеля на Киприяновския манастир отец Козма Зографски от 6 август 1866 г. говори, че в тези години от Раковски са били търсени и други възможни източници на средства. В случая това са приходите от манастирските имоти, които са били немалки и реално са могли да подпомогнат редица народополезни инициативи. През пролетта на 1866 г., когато предприема своето пътуване до Одеса, Раковски отсяда в Киприяновския манастир и намира там подслон, прехрана и закрила. Отец Козма обещал на Раковски, че ще помогне на българското въстание през 1867 г. След като българският родолюбец отпътувал за Одеса, в Киприяновския манастир останал да го чака войводата Панайот.[15] Нещо обаче е породило съмнението на Раковски, тъй като при срещата си с Н. Тошков в Одеса той е поискал препоръчително писмо за своята мисия пред о. Козма. Анализът на това писмо в литературата и на други съпътстващи го факти и обстоятелства показва, че с писмото се е целяло да се избегне отказа на о. Козма Зографски за искането на Раковски. В резултат на това се приема, че някаква помощ е била дадена, но не е известен нейният размер.[16] Очевидно е, според информацията в документите и спомените, че Раковски е потърсил материална помощ от о. Козма, както и че такава е била обещана. Не разполагаме с документ обаче, който да показва, че обещанието е било изпълнено. В едно писмо на П. Хитов от 6 юни 1866 г. от Кишинев войводата съобщава на Раковски извънредните обстоятелства, които са го принудили да напусне Киприяновския манастир. В околността на манастира се разпространил слух, че известният разбойник Бараган отседнал в манастира, което от своя страна предизвикало полицейско резследване. Отец Козма изразил опасенията си по този повод пред Хитов. За да се избегнат неприятности за монашеското братство, той помолил войводата да напусне обителта.[17]

В този факт не търсим доказателство за това, че обещаната от о. Козма помощ не е оказана. Предвид целите на събираните средства, възможно е да е проявена известна дискретност, поради която в изворите не се откриват следи за направено дарение от отец Козма. Ясно е, че манастирската управа не е желаела да се ангажира пряко с начинания, които тъй или иначе влизат в дълбоко противоречие с принципите и нормите на монашеското служене. Направената констатация не пренебрегва проявената благосклонност на о. Козма към плановете на Раковски.

Потвърждава се документално, че българският родолюбец е разширил кръга на възможните източници на средства, обезкуражен по това време от слабите резултати на предприетата от него подписка.

Резултатите от акцията по събиране на средства през пролетта и лятото на 1866 г. са незадоволителни, което подхранва тревогите на Раковски. "Нии немами нищо приуготовлено, народа лесно ще побуниш, нема пушки, нема барут, нема предводители, немами пари." Помощ от Русия и Сърбия не очаква, защото те си имат своите интереси; не разчита и на "чорбаджийски обещания".[18]

В началото на 1867 г. инициативата по събиране на средства е подновена - анализът на източниците показва, че сега кампанията придобива по-организиран и целенасочен характер. Раковски прибягва до изпитани от него в практиката методи за активизиране на българската емиграция - изпращане на писма-призиви и на емисари със задачи по събиране на пари. От кореспонденцията на Раковски и по спомени за началото на 1867 г. могат да се очертаят параметрите на кампанията от посочения период. От писмо на д-р В. Панов от Александрия с дата 28 февруари научаваме, че на 16 с.м. той получил писмо от Раковски, разбрал е съдържанието му и според заповедта на Раковски го е съобщил на някои тайни приятели. Писмото разпалило въображението на тамошните българи, които желаят "голямото чисто българско дело".[19] Писмото на Раковски до д-р В. Панов не е запазено. По отговора от Александрия може да се съди, че Раковски е поставил пред българската колония в града задачата да събира пари за предстоящата освободителна акция. Само така може да се тълкува писаното от д-р В. Панов. Той съобщава, че въпреки ентусиазма на българите там "кесиите" им са твърде слаби, но все пак обещали, че ще помогнат доколкото могат - "ще мислим да собираме нещо". От същото писмо узнаваме, че след писмото-призив на Раковски в града е минал негов пратеник, който трябвало да прибере отпуснатата помощ. Пратеникът бил П. Хитов. Той "от тая страна останал неблагодарен", може би защото българите не са били готови със сумата.

По случая в Александрия можем да възстановим приблизително следваната от Раковски стратегия по събиране на финансови средства за четите от 1867 г. Приблизително, тъй като разгледаното писмо е единствено по рода си с подобна информация. Най-напред Раковски изпраща писмо, с което приканва да започне сбора на средства, след което специален негов куриер трябвало да се погрижи за събраните пари. Този начин на действие ни е познат от времето, когато Раковски подготвя легията в Белград през 1861 - 1862 г.

Въодушевление цари и сред българите в Измаил, Комрат, Кубей, вероятно и в други градове на Бесарабия и Русия.[20] Българите в тези селища са готови да се явят под знамето на революцията. Може да се предполага, по аналогия със случая в Александрия, че и пред българите в тези градове е поставена задача да подпомогнат с парични средства предприетата освободителна инициатива.

Самият Раковски е обикалял българските колонии, където с авторитета си е разчитал да постигне по-добри резултати. Ив. Адженов и Хр. Стамболски съобщават, че той обходил по-главните румънски градове, но според Адженов се върнал "оскърбен отвсекъде".[21] П. Хитов си спомня, че след като се завърнал с Н. Балкански от Букурещ в мошията Циганка, те не намерили Раковски, който бил отпътувал за Браила. От там се надявал да донесе пушки и пари.[22] Сведението на Хитов се потвърждава от един официален документ от 29 април 1867 г. Руският вицеконсул в Браила А. Мелас съобщава на руския генерален консул в Букурещ Х. Х. Офенберг, че на 22 април Раковски пристигнал в града и останал тук една седмица. В срещите със своите сънародници осъждал поведението на руското правителство спрямо българите и обвинявал Централния комитет (т. е. Добродетелната дружина), че служи на руските интереси в ущърб на интересите на своя народ. От Браила Раковски отпътувал за Букурещ през Галац.[23] Съпоставено със сведенията на Хитов и Адженов, може да се приеме, че тази обиколка е имала и грижата по събиране на средства.

Г. Раковски положил усилия да предизвика раздвижване и сред сънародниците си в Цариград, а чрез тях и сред българите във вътрешността на Османската империя. Той осъществил връзка с тях. Преоблечени четници отивали в подбалканските селища, "снабдени с поименни писма, подписани от Раковски, за събиране на пари и за записване доброволци за напролет".[24] Пратениците на Раковски са имали специални писма, издадени поименно за всеки от тях. В практическата дейност на Раковски това е един нов момент. Издаваните пълномощни писма изглежда трябвало да гарантират законността на акцията и да легитимират емисарите като хора, изпратени от определен център. От друга страна и в практиката се потвърждава възприетото централистично начало в организацията на четническата акция през тази година.

Работата по събиране на пари през пролетта на 1867 г. не била успешна. Като цяло добре замислената тактика на Раковски по събиране на средства - изпращане на писма-призиви, последвано от изпращане на специално натоварени хора - в този случай се оказала неефективна. Заможните българи отказвали да дадат средства, неуверени в изхода на една революционна инициатива, за която не е получена подкрепата на Русия. Бедните български емигранти имали ентусиазъм, но нямали средства за подготовка на въстанието. При това положение главният войвода П. Хитов и Н. Балкански решават да търсят помощта на заможната българска емиграция, обединена в политическата организация Добродетелна дружина.

За обяснение на проявената политическа активност на "старите" през пролетта на 1867 г. добре е да се припомнят тук някои известни в литературата тези за дейността им през с. г. В политическата си дейност и планове за освобождение на родината те разчитат на помощта на Русия и са категорично против всяко самостоятелно българско революционно действие. Известни с умерените си политически идеи и проруска външнополитическа ориентация, "старите" се съобразяват с внушенията на руската дипломация за единодействие със Сърбия и изграждане на единна южнославянска държава и в името на това предприемат различни политически ходове.

През пролетта на 1867 г. руските официални среди са най-благосклонни да подпомагат балканското и в частност българското освободително движение. Все пак в този момент приоритетите на Русия за оказване на пряка материална помощ са насочени към бушуващото гръцко въстание на остров Крит. За оказване на помощ на южнославянските народи руската дипломация препоръчва създаване на един балкански съюз, обединителен център на който да бъде Сърбия. Русия отпуска на Сърбия материална помощ, която трябва да бъде разпределена от нея между нуждаещите се народи от балканския съюз.

Дори руският посланик в Цариград Н. Игнатиев, благосклонен към освободителните борби на балканските народи, не подкрепял идеята за самостоятелно въстаническо движение на българите, считайки ги за "суров материал, без достатъчно кадри за образуване на самостоятелно княжество".[25] Независимо от това през 1867 г. той имал намерение да се предизвика политическо движение в българските земи с ясна и конкретна цел. През пролетта на тази година френският и руският кабинет излезли с проекти за реформи за подобряване положението на християнските поданици на Османската империя. Високата порта отхвърлила проектите с мотивировката, че нейните поданици са доволни от своето положение и затова не са необходими реформени актове. Така Игнатиев стига до идеята за предизвикване на въстание сред българското население, което да опровергае това твърдение на Високата порта. Той дал средства за въоръжаване на малка чета в Стара планина.[26] От друга страна, на руския вицеконсул в Пловдив Н. Геров сигурно е наредено от Игнатиев да убеди букурещките българи да работят за изпращане на няколко чети със същата цел. Това се разбира от писмо на Геров до П. Стремоухов от 9 декември 1867 г., в което той разказва за мисията си в Букурещ през пролетта на тази година. След като са изпратени няколко младежи да съставят чети в Балкана "съ денежнымъ пособиемъ от Его Превосходительства,... я поехалъ в Букарестъ и, согласно с поручениямъ Г. Посла, убедил и тамошних Болгаръ послатъ и оттуда в Болгарию некоторыя банды".[27] Това внушение е направено малко преди 5 април 1867 г., когато на съвещание на Добродетелната дружина с представители на българската емиграция в няколко румънски градове и Одеса се стига до решението за изпращане на чети в българските земи.

Точно тук е пресечната точка в политическите намерения на различните крила в българското освободително движение през 1867 г. Тясно ангажирани с подготовката на четите, Хитов и Балкански били наясно с финансовите трудности за развоя на делото. Това ги кара да се обърнат за подкрепа към членовете на Добродетелната дружина. Тъй като Хитов не се познавал със "старите", връзката с тях щял да осъществи Н. Балкански.[28] За да сполучат в своите искания, те представили пред дейците от Добродетелната дружина, че са се скарали с Раковски и молбата за помощ е тяхна собствена инициатива. Това в литературата се обяснява с разнобоя между Раковски и "старите" по принципни въпроси на българското освободително движение.[29]

В писмо от 24.III.1867 г. М. Бенли вика Н. Балкански да се яви незабавно в Букурещ, като вземе със себе си и войводата Панайот. На Благовещение, 25.III., в дома на Бенли в Букурещ Хитов и Балкански се срещат със "старите". Балкански им съобщил, че е набавил оръжие, но поради недостиг на средства не знае дали да задържи събраните при него момчета, или да ги разпусне. Хр. Георгиев го посъветвал да продължи с подготовката на четниците. Той обещава да покани по-влиятелните българи от Одеса и други емигрантски колонии в Румъния в едно съвещание след около десетина дни, на което окончателно да се решат всички въпроси.[30] Според един от вариантите на Хитовите спомени още на тази първа среща Хр. Георгиев дал на Балкански 100 турски лири и с тези средства войводите започнали военната подготовка след завръщането си в Букурещ.[31]

На срещата от 5 април 1867 г., според Ив. Адженов, "закони и планове представил Балкански в също време и биланц за изразходваните до тогаз суми"[32]. Естествено членовете на Добродетелната дружина са държали да осъществят контрол върху изразходването на отпуснатите от тях суми. Освен това, давайки средства, те се опитват да очертаят и рамките на политическата инициатива според своите собствени планове и намерения през тази година. На заседанието на 5 април 1867 г. се решава да се подготвят и изпратят занапред 44 чети по 25 души, но през тази година да се прехвърлят на родна земя само десет чети. Въпреки това решение Добродетелната дружина дала средства за въоръжение само на една-две чети. При това Хр. Георгиев изрично поръчал на Хитов да внимава да не се "побуни" народа, а само да провери настроението сред него, както и да се изучат местностите по Балкана с оглед едно бъдещо участие на българите във войната на Сърбия срещу Османската империя. Със скромните суми, които отпуснала, Добродетелната дружина целяла да предпази от българско въстание през тази година. В различните запазени варианти на Хитовите спомени, както и в други мемоарни бележки за четническата 1867 г., се сочат различни суми. В ръкописния вариант, запазен в БИА, четем, че "старите" дали на Хитов 320 жълтици. Хр. Георгиев дава на Балкански 100 турски лири, а Стефан Адженов - 30 т. л. Когато наближило времето за минаването на четата, Хр. Георгиев дал още 30 лири.[33] В един от първите публикувани варианти се сочат почти същите суми - Хитов получил първо 300 лири, а при заминаването си още 30 - 50 .[34] В следващите публикации на спомените тази цифра е силно редуцирана. След първоначалния разговор на Хитов и Балкански с Хр. Георгиев последният дал на Балкански 100 турски лири, а Ст. Адженов дал на Хитов 30 лири. Преди заминаването Хр. Георгиев броил на войводата още 30 лири.[35] Интересно е едно уточнение, което се съдържа единствено в разказа на Ив. Адженов и се отнася до първоначално дадените от Хр. Георгиев на съвещанието от 5 април 1867 г. 100 лири на войводата Панайот. Той пише, че тогава "първи Миронович дал сто лири, чрез Хр. Георгиев, като прибавил, че ще изпрати още из Одеса".[36] Изворът е неясен, за да може да се съди със сигурност дали това е допълнителна помощ от Н. М. Тошков, отделно от дадените от Хр. Георгиев 100 лири, или става дума за едни и същи пари, за които в други свидетелства се казва, че са отпуснати от лидера на "старите" Хр. Георгиев.

В разговор с Хитов ръководителят на "старите" изтъквал, че би могъл да купи исканите от войводите 2000 пушки, че би могъл да набави за въстанието 500 хиляди жълтици, но с това нищо няма да направи, защото българите няма да успеят без външна сила да постигнат освобождението си. Затова той поръчва на Хитов да употреби всички средства да не се стигне до бунт, а от своя страна "старите" ще имат грижата да уредят отношенията със Сърбия относно проектираната българо-сръбска държава.[37]

Разнородната информация не позволява да уточним със сигурност колко точно дава Добродетелната дружина за екипиране на четите през 1867 г. В едно по-късно писмо на Хитов до Балкански (от 31 март 1868 г.) той пише, че миналата пролет "за приготвение" приели 180 турски лири, сметката за което се намира у Балкански.[38] Ал. Бурмов приема тази цифра за най-достоверна.[39] Цялата сума, с която разполагал Хитов в началото на похода (28 април 1867 г.) и която употребил за различни разноски до момента на влизането на част от четата в Сърбия (август с.г.), е 6055 гроша и 3/4 пари.[40] Същата сума сочи писарят Кършовски в един ръкопис за разходите на четата по време на нейния поход - за храна, облекло, тютюн, пътни разноски и др.[41] Посочената сума показва само текущите разходи във военния поход, без да ни дава представа за средствата, с които е разполагал предварително войводата за въоръжаване на доброволците.

Средствата, отпуснати от Добродетелната дружина, не били достатъчни за завършване на подготовката. П. Хитов и Н. Балкански поемат върху себе си да завършат започнатото дело. П. Хитов е главен войвода на цялата четническа акция за тази година, а в мошията на Н. Балкански са се събрали момчетата, които образували ядрото на Хитовата чета. Това обяснява важната роля, която играят двамата в подготовката, особено след като Раковски се оттегля от участие в непосредствените приготовления. В спомените си Ив. Кършовски и Хр. Македонски пишат, че мошията Циганка при с. Синещ (недалеч от Букурещ), държана от Н. Балкански, е била "свърталище" и "главна квартира" на българските юнаци, там е заседавал "българският комитет", там е извършена цялостната подготовка на Панайотхитовата чета. Според Кършовски дори "главният предначинател за подготвянието беше родолюбеца Никола Балкански, а устроител на тези чети беше главният войвода П. Хитов".[42] Това може да бъде вярно едва за последния етап от подготовката на четата, защото признатият "предначинател" на делото е Г. Раковски.

В мошията от самите бъдещи четници са се приготвяли фишеците и подготвяло въоръжението.[43] Оръжието, което не достигало, било закупено от Н. Балкански. В негова биография, писана от Ив. Кършовски, се казва изрично: "Купуванието на оръжието, както и набавянието на барут и куршуми ставаше от Н. Балкански." Същият биограф на Балкански, непосредствен свидетел на събитията от 1866 - 1867 г., пише още, че домът на този родолюбец бил "цял арсенал от разновидни оръжия и цяла казарма от поборници".[44] В спомените си Ив. Адженов твърди, че Раковски "все приготвял оръжия доколкото средствата са позволявали с Балкански, всяка надежда за помощ от другите беше изчезнала".[45] В една просба за искане на пенсия самият Н. Балкански твърди, че е доставил на момчетата оръжие, фишеци и барут, а на всеки един е дал по 15 минца. Съобщава, че е въоръжил войводите П.

Хитов и Ф. Тотю с ятагани, ками и револвери, доставил им е румънски и сръбски паспорти и им е дал по 200 минца.[46] В резултат на извършената подготовка всеки четник бил снабден с пушка, револвер и сабя, някои са имали и ками. На всеки били дадени по 200 фишека, поставени в тенекиени кутии, както и барут в специален рог. За дрехи и провизии четниците имали по една торба, която се носела на гръб, а се закопчавала отпред на гърдите.[47]

Преди тръгването на четата П. Хитов и Н. Балкански определили крайбрежието срещу Тутракан за преминаване на Дунава. Балкански предварително преминал в Тутракан, за да намери каикчии, които да прехвърлят четниците. С цената на много усилия и риск за живота той успял да услови рибари каикчии срещу 6 турски лири да пренесат опасния товар. В друг източник се казва, че срещу 20 минца Н. Балкански осигурил превоза на четниците на българския бряг на Дунава.[48]

След като Хитов се прехвърлил с четата си в България, Н. Балкански останал в Букурещ да държи връзка с четите и да ги подпомага, доколкото е възможно.[49] Действително той е продължил да бъде живата връзка с въстаниците в Балкана. Когато в Стара планина към Хитовата чета се присъединяват момчета от други чети, един от тях, Ив. Цанков, е върнат в Букурещ да отнесе "шифровани писма" до Н. Балкански.[50] Така с пълно основание можем да посочим големите заслуги на този родолюбец за цялостната подготовка на Хитовата чета през 1867 г. Освен дадени средства за купуване на оръжие и други бойни потреби, той е хранил момчетата в своята мошия до заминаването им, както и след завръщането им в Румъния през есента на с.г.

Наблюденията върху проблема за материалното осигуряване на четата на П. Хитов през пролетта на 1867 г. могат да се обобщят в няколко пункта. За нуждите на тази чета се е пристъпило към изграждане на общ паричен фонд. Централизмът е залегнал като принцип в Законите от 1867 г., но и в практиката на четническата подготовка. Работата по набавяне на необходимите средства условно може да се раздели на два етапа. Първият започва през пролетта на 1866 г. и продължава до ранната пролет на 1867 г. Свързан е с дейността на Раковски сред емигрантските ни колонии в Румъния, Южна Русия и в Османската империя. Предприети са мерки, познати от по-ранната революционна дейност на Раковски, но се включват и нови моменти, свързани с разширяване кръга на възможните източници на средства или въвеждане на нови елементи с оглед по-добра организация на акцията по събиране на средства.

Вторият етап е свързан с непосредственото подготвяне на четата преди заминаването й. Като водещи фигури сега изпъкват войводата П. Хитов и Н. Балкански. Това е времето след отказа на Раковски (по редица причини) от мащабна четническа акция през 1867 г. и от участие в пряката й подготовка. Във финансирането и материалното осигуряване на четата на П. Хитов се включват различни социални слоеве - от бедните български емигранти със своята скромна помощ, с която постъпват в редовете на четата, до едрите български търговци в Одеса и Букурещ. Найсетне в материалното осигуряване на четата на П. Хитов през 1867 г. намираме един показателен за българските нрави случай, в който сложно се преплитат ентусиазъм и саможертва с реализъм и практичност, политическа конфронтация с възможност да се търсят пътища за помирение в името на обща и обединителна за всички българи кауза.

---

1. П. С. Кършовски. Из миналото. Документи по политическото ни възраждане. Елена, 1929, кн. II, с. 27 - 28, с. 32 - 33 (Ив. Кършовски. Подготвяние на българските народни чети през 1867 год.). **2.** Документи за българската история. С., 1940, т. III, № 779, с. 458 - 461; Русия и българското национално-освободително движение 1856/1876. Документи и материали. С., 2002, Т. III, № 14, с. 39 - 40 (по-нататък съкр. РБНОД). М. Грънчаров. История на Плевен. Възраждане и Освобождение. Плевен, 2001, с. 166; Ф. Симидов. Прочутият Филип Тотю войвода. С., 1972, II изд., с. 257, с. 409. **3.** Д. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. С., 1929, с. 611. **4.** В. Юнак, г. II, бр. 4 - 5 от 9 април 1899. За дискусията по-подробно А. Кирилова. Христо Дряновски - живот и революционна дейност (1838 - 1868 г.). Сп. История, (под печат). **5.** Архив на Георги Стойков Раковски. С., 1952, т. I, с. 430 (по-нататък съкр. АР). **6.** П. С. Кършовски. Из миналото..., Елена, 1927, кн. I, с. 145 - 146. **7.** П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. С., 1940, с.73; БИА - НБКМ, IIA 8422, л. 60; П. Хитов. Как станах хайдутин. С., 1982, с. 198; Ив. Адженов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски. Русе, 1895, св. IIIA, с. 52 - 53; Ал. Бурмов. Четническото движение в България през 1867 г. - В: Избрани произведения. С., 1974, т. II, с. 113 - 114. **8.** РБНОД. С., 1990, т. II, № 162, с. 297 - 300, №165, с. 308; АР, т. IV, № 235, с. 377 - 379. **9.** РБНОД, Т. II, № 162, с. 299. **10.** Пак там. **11.** Ив. Адженов. Записки от..., с. 53; Сведения и записки от живота на Георги Сава Раковски. Русе, 1896, с. 58. **12.** Сборник "Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот". С., 1968, т. II, с. 108. **13.** Ив. Адженов. Записки от ..., св. IIIA, с. 66. **14.** АР, т. IV, № 234, с. 376 - 377, № 242, с. 393. **15.** Ив. Адженов. Записки от..., с. 52; Сведения и записки..., с. 57 - 59; В. Трайков. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, с. 327. **16.** О. Маждракова - Чавдарова. В. Левски, Г. Раковски и българската емиграция през 1866 г. - Във: Васил Левски 1837 - 1987. Изследвания. С., 1987, с. 116; Н. Червенков. Политические организации болгарского национально-освободительного движения во второй половине 50-х - 60-е г.г. XIX в. Кишинев, 1982, с. 62. **17.** АР, т. IV, № 236, с. 380 - 381. **18.** БИА - НБКМ, IIA 8422, л. 63 - 64; Ив. Адженов. Записки от..., с. 65. **19.** АР, т. IV, № 246, с. 397 - 398. **20.** Пак там, № 250, с. 404 - 406. **21.** Ив. Адженов. Сведения и записки..., с. 59; Хр. Стамболски. Автобиография, дневници и спомени. С., 1927, т. I, с. 302. **22.** П. Хитов. Как станах..., с. 205. **23.** РБНОД, II, № 243, с. 441. **24.** Хр. Стамболски. Автобиография..., с. 326 - 329. **25.** Н. П. Игнатиев. Записки (1875 - 1878). С., 1986, с. 57. **26.** С. Радев. Генерал Игнатиев и българските чети в 1867 г. Годишник на Българския библиографски институт. С., 1948, т. I, с. 39 - 44; Ил. Тодев. Из записките на граф Игнатиев (1864 - 74). ИДА, т. 74, с. 184 - 208. **27.** Из Архивата на Найден Геров. С., 1914, кн. II, № 2090, с. 287; Кирил, Патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. С., т. I, с. 81 - 84; Ал. Бурмов. Четническото..., с. 119 - 120. **28.** П. С. Кършовски. Из миналото... , кн. II, с. 284. **29.** К. Косев. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963, с. 24. **30.** Ив. Адженов. Записки от..., св. IIIA, с. 65. **31.** П. Хитов. Как станах..., с. 204 - 205. **32.** Ив. Адженов. Записки от..., св. IIIA, с. 66. **33.** БИА-НБКМ, IIA, 8422, л. 67 - 68. **34.** П. С. Кършовски. Из миналото..., кн. II, с. 287. **35.** П. Хитов. Моето пътуване..., с. 79 - 80. **36.** Ив. Адженов. Записки от..., св. IIIA, с. 66. **37.** П. Хитов. Как станах хайдутин..., с. 204 - 205. **38.** Д.

Страшимиров. Васил Левски..., № 359, с. 400. **39**. Ал. Бурмов. Четническото..., с. 119. **40**. Д. Страшимиров. Васил Левски..., с. 400. **41**. БИА-НБКМ, ф. 555, а.е. 4, л. 16 - 17. **42**. П. С. Кършовски. Из миналото..., кн. II, с. 23; Записки на Христо Н. Македонски 1852 - 1877. С., 1983, с. 44. **43**. Записки на Христо Н. Македонски..., с. 44; П. С. Кършовски. Из миналото..., кн. II, с. 25; Ив. Адженов. Записки..., св. IIIA, с. 65. **44**. Ив. Кършовски. Никола Балкански. В. Юнак, г. I, бр. 16 от 26 април 1898 г. **45**. Ив. Адженов. Записки..., св. IIIA, с. 63. **46**. Цв. Н. Гюзелев. Прозба от стария поборник, Николай Балкански, жител русенски, махалата "Гирдап" на 75 годишна възраст. Русе, 1887, с. 5. **47**. П. С. Кършовски. Из миналото..., с. 25 - 26. **48**. П. Хитов. Как станах хайдутин..., с. 205 - 206; Цв. Гюзелев. Прозба от..., с. 10 - 14, 20 - 21, с. 6. **49**. П. Хитов. Моето пътуване..., с. 80; П. С. Кършовски. Из миналото..., кн. II, с. 288. **50**. П. Хитов. Моето пътуване..., с. 82; Д. Страшимиров. Васил Левски..., с. 606, 608; Ив. Цанков. Спомени от миналото. По случай 50-годишнината от смъртта на великия патриот Георги Стойков Раковски. С., 1917, с. 14.

ЩРИХИ ОТ БИОГРАФИЯТА НА ПОБОРНИКА РАФАИЛ АТАНАСОВ

Николай Жечев

И досега за него липсва биографично изследване, макар името на Рафаил Атанасов /Танасов/ да се преплита в почти всички значителни националноосвободителни акции на българската емиграция в Румъния през съдбовните две десетилетия, предхождащи освобождението на България.

А неговият живот и дейност заслужават по-голямо внимание, защото запознаването с документалните и мемоарните източници от епохата на късното Възраждане разкриват Рафаил Атанасов като един от активните и предани дейци на освободителната борба, чиято морална и материална подкрепа са търсили не само редовите поборници, но и най-изтъкнатите дейци и ръководители на националноосвободителното движение като Г. С. Раковски, Панайот Хитов, Васил Левски, Христо Ботев, Киряк Цанков и др. Особено значимо е неговото участие през бунтовните 1875 - 1876 г. Неслучайно големият изследовател на националнореволюционното движение през XIX в. Д. Т. Страшимиров още преди почти едно столетие писа, че "Рафаил Атанасов е от видните представители на българската емиграция във Влашко до освобождението; той беше и душа на комитетското дело в Галац".[1]

* * *

От откъслечните данни, с които разполагаме сега за неговото жизнеописание, се знае, че Рафаил Атанасов е по произход от гр. Сливен. Когато историкът на

Сливен д-р С. Табаков разказва за учителя Анастас х. Добрев и неговата майка хаджи Калуда хаджи Добрева, той отбелязва, че нейният брат Антон "се преселил в Букурещ, дето неговият внук Рафаил /Рухаил/ Атанасов е взел живо участие в организирането на българските революционни движения".[2]

Ако тези сведения са достоверни, а нямаме основание да се съмняваме в тях, тъй като са събирани по време, когато е имало още живи съвременници на дейците, за които става реч, то трябва да се приеме, че дядото на Рафаил Атанасов се е преселил във Влашко със семейството си по време на масовата преселническа вълна през 1830 г. след Руско-турската война от 1828 - 1829 г., когато голям брой българи от Източна България, в това число особено много от Сливен, напущат родните си места и се отправят в емиграция на север от р. Дунав.

За съжаление сега е трудно да отговорим на редица въпроси от ранната биография на поборника, тъй като не разполагаме със сигурни податки за това. Например кога и къде точно е роден Рафаил Атанасов, каква е била семейната среда, в която той израства, къде е получил образование и къде е живял до установяването си в Галац, с каква професия се е занимавал /особено в ранните си години/ и т.н. Според енциклопедичните данни, които се дават за него, той е бил търговец,[3] притежавал е хан,[4] а според мемоарите на М. Греков е търгувал с вино.[5] Някои автори отбелязват, че Рафаил Атанасов, за когото се приема, че е роден около 1840 г., е живял продължително време в Тулча, отдето по думите на М. Греков поради "турските неправди" емигрирал в Галац и там давал "материални и морални помощи за благото на отечеството си".[6]

Обществено-революционната дейност на Р. Атанасов може да се проследи по-конкретно и документирано едва за 70-те години на XIX в., макар активното му участие в националноосвободителното движение да започва още от предходното десетилетие - 60-те години на XIX в. Тогава името му трайно се вплита в историята на освободителната борба и той се изявява като един от приближените сратници на ръководните дейци на българското националреволюционно движение.

В началото на 1867 г., когато Г. С. Раковски създава в емиграция т. нар. "Върховно народно българско тайно гражданско началство", на Рафаил Атанасов, както твърди Стоян Заимов, била поверена длъжността подпредседател /заедно с Любен Каравелов/, а за съветници били определени Панайот Хитов, Ильо войвода, Филип Тотю и др.[7] Това твърдение се приема или допуска по-късно и от изследователите на делото на Г. С. Раковски и Л. Каравелов.[8]

Формираният от Г. С. Раковски организационен център, както отбелязва В. Трайков, "представлява върховен орган на българското национално движение". Този орган "приема изработения и предложен от Раковски временен закон за народните чети, който въплотява в себе си целия изминал опит на българския революционер".[9] Фактът, че Р. Атанасов е бил избран за един от най-близките помощници и заместници на великия родолюбец, говори сам за себе си. Той свидетелствува преди всичко, че по това време вече Р. Атанасов е имал авторитет на деен участник в освободителното движение, на когото са възлагали отговорни задачи. Каква е била обаче по-конкретно тази дейност през първата половина на 60-те години, не може да се посочи със сигурност. По-определени са сведенията за участието на Р. Атанасов във Втората българска легия в Белград от 1867-1868 г. То се потвърждава и от кореспонденцията му. В писмото си от 5 април 1876 г. до П. Хитов той сам дава преценка на преподавателите си от оня период - сръбските капитани Драгашевич и Илич.[10] А според М. Греков Р. Атанасов бил и сред малкото легисти, които "бяха произведени в чин и им бяха нашили на вратниците отпред по една и две звездици".[10a] Този факт още веднъж потвърждава авторитета, с който той се е ползвал в средите на другарите си - участници в освободителното движение.

Името на Рафаил Атанасов срещаме и сред поборниците, които идват до дунавския остров, за да изпратят към родния бряг другарите си от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през лятото на 1868 г. За това съобщава участникът в четата Христо Македонски, който и през следващите години ще търси съдействието и подкрепата на Р. Атанасов.[11] Този факт се потвърждава по-късно и от изследователите на юначната чета.[12]

През тези, а и през следващите години домът на Р. Атанасов в Галац става гостоприемно убежище за участниците в националнореволюционното движение, които посещават големия румънски крайдунавски град или пък за родолюбци, бягащи в свободната румънска земя от притесненията на османските власти. Така например в обнародваните си записки в 1896 г., дейният участник в освободителните борби войводата Хр. Македонски разказва за завръщането си в Румъния след разгрома на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. "Когато пристигнах в Галац - пише той, - в джобът си имах всичко 80 стотинки, но случайно, още щом слезнах от колата, срещнах се с Димитър Енюв от Тулча, твърде добре мен познат още от Белградската легия... Отидохме в хотела на Петр Софийски, гдето ядохме, пихме и си поприказвахме братски за всичкото наше патило. Там дойдоха Рафаил Танасов и Георги Казаков, които бяха в Галацкия клон на българския комитет. Аз исках техните наставления за [това] как да се захвана за работа, а те още вечерта наредиха едно угощение в моя чест, гдето бяха поканени още мнозина българи."[13]

В годините, когато се формира БРЦК в Букурещ и се създава комитетската мрежа в страната и в емигрантските български средища в Румъния, Р. Атанасов е възприеман неизменно от съвременниците си като един от главните комитетски дейци в Галац, като председател и олицетворител на комитета в града. Затова смятаме за приемлива оценката, която му се дава и от сегашните изследователи, според която той стои "в основата на Галацкия комитет",[14] че е "най-влиятелният комитетски деец в Галац"[15] и т.н.

Макар за този период почти да липсват преки документални свидетелства за живота и дейността на Р. Атанасов, оскъдните податки, с които разполагаме в това отношение, също потвърждават горното твърдение и положителните оценки. Показателни в тази насока са сведенията, оставени от такъв авторитетен представител на освободителното движение като войводата Панайот Хитов. Когато разказва за усилията на Стоян Велков Софийски да премине с чета в България и да се свърже с

Левски, той пише: "Стоян утиде в Галац при г. Рафаила Танасуф и той гу приготвел и ги испрател прис Сакче."[16]

Интересен е и въпросът откога датира познанството на Р. Атанасов с В. Левски. Тъй като и двамата са участвали във Втората българска легия, логично е да се предположи, че приятелството им води началото си от 1867 - 1868 г. Името на Р. Атанасов може да се свърже, според мен, и с първата обиколка на Левски в България, която започва от Турну Мъгуреле през декември 1868 г. на път за Цариград. Едно от оскъдните сведения за тази обиколка и за отпътуването на Левски от Цариград към българските земи е писмо на неизвестен българин от Галац с дата 5 февруари 1869 г. до негови приятели в Букурещ. В него галацкият деец отбелязва: "Писах ви на 25 прошл. /т.е. през януари - б.м.Н.Ж./ и ви известих за благополучното пристигване на Дякон Левски в Цариград и, че същий ден тръгнал за Румелия."[16а]

Кой може да е авторът на това писмо от Галац, съдържащо ценна и без съмнение секретна информация за мисията на В. Левски? По онова време доверено лице в Галац /където Левски може би се е отбил на път за Цариград/ е бил Георги Димитров - Казака, карловец по произход. Но той през тоя период често пребивава и в Тулча, поради което смятам, че най-вероятният подател на въпросното писмо от Галац ще да е Рафаил Атанасов, приятел и сратник на Левски от приключилата неотдавна Втора българска легия в Белград. Р. Атанасов е близък негов сподвижник и през следващите години, поради което с основание за едно от допустимите предположения може да се приеме, че зад автора на писмото от Галац се крие тъкмо Р. Атанасов - доверено лице, на което Левски е открил целта на мисията си и плана на своята обиколка в България.

Разполагаме и с други свидетелства на съвременници, които допълват представата ни за активното участие на Р. Атанасов в националнореволюционното движение по времето на В. Левски и ни посочват факти за преки връзки между него и галацкия родолюбец. Много категорични в това отношение са спомените на стария печатар и книжовник Димитър Паничков, който живеел по това време в съседния румънски град Браила. "Тогава, преди да го уловят - разказва Паничков, - Дякончето ходеше по Галац и Букурещ. В Галац квартируваше у Рафаила Атанасов, у когото имаше и малко пари. После дохожда у дома една вечер, преспа и замина на Букурещ при Каравелова. Подир неделя пристигна и Ботев, придружен с Горанова, карловец. Те мислеха, че ще заварят у дома Левски, но само нощуваха една вечер у дома и заминаха за Букурещ да стигнат Дякончето."[17]

От друга страна Ст. Заимов загатва по свои впечатления за твърде обтегнати взаимоотношения между Р. Атанасов и Хр. Ботев през този период, породени от това, че тогава, както отбелязва мемоаристът, Хр. Ботев бил по преценката на някои съвременници главатар на "вагабонска шайка", която посегнала към търговските каси на някои галачани, в това число и тази на Р. Атанасов.[18]

Отзивчивостта на Р. Атанасов към народните дела не намалява и в годините на униние и застой в освободителното движение, какъвто е периодът след гибелта на В. Левски. Пак П. Хитов свидетелствува твърде категорично в това отношение. Когато разказва за обиколката си из влашките български колонии през 1873 г. за събиране на средства за народното дело, той отбелязва: "Ас като видех, чи и Ибраила нема ништу заминах за у Галас, но и там беши саштоту, само еди[н] г. Рафаил Танасов, койту са тродиши сас се сарци, но питаме един що може да стори, и той не беши толкос богат, а секигу помагаши кой от де доди."[19]

На свой ред и М. Греков, който след общото събрание на БРЦК от август 1874 г. също посещава Галац, разказва за готовността на Р. Атанасов да подпомага освободителното движение след разочарованието, което е получил в други селища: "Рафаил Атанасов - пише в спомените си Греков, - мой стар познат и представител на комитета в Галац, го заварих добре разположен: търговията му успяваше, имаше парички човекът, а в дадения момент изпращаше 100 - 200 бъчви с вино в селата." По-нататък Греков отново дава преценка за този деец, като пише: "Рафаил беше по характер джентлемент, той ме прие като стар приятел, помоли ме да потърпя да изпрати бъчвите, а после ме гости, извини ми се, че не можал да участва в събранието в Букурещ, разпита ме как стоят работите отсреща, обеща златни планини за бъдеще, посъветва ме да отида в Болград и Измаил, като моли на връщане да не забравя да го заобиколя, защото до тогази се надее да събере значителни суми."[20]

Р. Атанасов поддържал редовни връзки не само с емигрантските дейци на освободителното движение, но и с патриоти от вътрешността на България и преди всичко с тези от родното място на дедите му - град Сливен. Един от тях бил видният сливенски родолюбец Ан. х.Добрев, който поддържал сношения с редица изтъкнати представители на емиграцията /Хр. Георгиев, М. Колони/, както и с Р. Атанасов.[21]

Прочее идеята за освобождение на отечеството, която го завладяла от младини, е каузата, на която Рафаил Атанасов служи с преданост дълги години. Това убеждение не го напуска и в дни на кризи в освободителното движение и при затихване на националните пориви. Израз на това свое верую той дава и в писмото си до П. Хитов от 23 януари 1873 г., в което заявява: "Сичките казват, за сега ни треба учение и мир, това е тъй, но от друга страна пък не е тъй, защото *дордето сми пот туй господарство нема ни учение, ни напредак в никой добро предприятие. С една реч само тогава ще е добре за наз българите, когато се видим свободни* (курс. мой - Н.Ж.). Кога ли ще бади това аз ще кажа, чи когато исками тогава, и бог ще ни помогни да се освободим."[22]

Наред с това Рафаил Атанасов не бил чужд през този период и на културно-просветните стремежи и прояви на сънародниците си. Той е сред разпространителите на български вестници в Галац. В писмо от 6 май 1869 г. Ив. Мънзов се обръща към Р. Атанасов с думите: "Моля ви, приятелю, да благоизволите и земете малко трудец щото, чрез вашето неоморимо старание, което сте полагали и полагате за въздиганието на нашата бедна книжовност, да приканите сичките наши съотечественици от града ви, за да се подпишат спомоществователи на горpercheния вестник, като им предложите в същото време да благоизволят и ви броят и стойността."[23]

Като го моли да му изпрати списък с имената и събраната сума от абонатите„ Ив. Мънзов пише в заключение: "Имам пълно убеждение, че вий ще се постарайте с най-голяма деятелност в предприятието на "Тъпана"." Името на Р. Атанасов фигурира и сред предплатилите абонамента за в. "Balcanul", редактиран от К. Цанков през 1875 г.[24]

Рафаил Атанасов подкрепя и идеята за създаване на Българско книжовно дружество през 1869 г. Свидетелство за това е фактът, че той е вписан на 13 май с.г. в книгата - кондика на БКД сред записалите се в Букурещ спомоществователи, като е обещал дарение от 40 франка за две години.[25] Значителна сума дарява и за училището в Галац през 1872 г., като внася 80 франка, докато повечето от подарените други суми не надхвърлят 40 франка.[26]

Оживената кореспонденция между Р. Атанасов и П. Хитов през 70-те години на XIX в. е убедително доказателство, че и сега галацкият родолюбец продължавал да бъде един от най-близките и доверени сътрудници на прочутия войвода. Чрез тази писмовна връзка двамата сливенски патриоти се информирали взаимно за състоянието на националноосвободителното движение и най-важните въпроси, пред които то било изправено, обсъждали поведението на отделни дейци, излагали мнението си по вървежа на народните дела, както и за пречките, и успехите му. Те обменяли също сведения за преминаващите през Галац участници в освободителното движение и за подкрепата, която им указва Р. Атанасов, разисквали политиката на съседните държави и т.н.

Така например в писмото си от 28 юли 1873 г., като засяга политиката на Сърбия, Р. Атанасов пише: "Колкото за тамошната политика, то никой пат нема да е полезна за наз, защото доста опити имами и в днешните опстоятелства, дето тий требаше совсем другояче да земат работите, а то напротив. Както и да е, секи гледа да драпа ваглена на своята пита, затова ний българите треба да сме умни и да не чуваме на секиго щo говори, защото във секи народ ни можи сички да имат една идея, като и ний сами ни сме в една идея сички... Като е тьй,... то друго нищо не остава освен да се марда по малко, доколкото е вазможно, докат оздрее работата."[27] Както се вижда и в случая, Р. Атанасов изразява загрижеността си за българските интереси и апелира да се проявява осторожност към действията на сръбското правителство и в същото време проявява толерантност към възгледите на другите.

В писмото си пък от 27 септември с.г. Р. Атанасов уведомява войводата какво съдействие е оказал на изпратените до него 4 дейци, между които и Сава Катрафилов: ходатайствал е пред руския консул в Галац да им се издадат паспорти, снабдил ги е с допълнителни средства и др.[28]

Гледището си за вървежа на народните дела и изискванията, които предевява към личностните качества на участниците в националноосвободителното движение, Р. Атанасов излага твърде пространно и в едно ненапълно запазено негово писмо, писано вероятно през пролетта на 1875 г. Според Д. Т. Страшимиров то е било адресирано до Ив. Сапунов в Белград.[29] Като дава израз на разочарованието си от проведеното главно събрание на революционните дейци в края на 1874 г. в Букурещ, където повечето от участниците, по думите му, не са знаели за какво са дошли, Р. Атанасов споделя: "*Тука требат хора умни, хора положителни и практични, нека е числото малку, но да са отбрани*" /к.м.- Н. Ж./. Тези думи, които се повтарят почти дословно в много от писмата му, изразяват всъщност неговото дълбоко убеждение за това какви личностни и делови качества трябва да притежават ония, които се включват в освободителното дело и особено тези от тях, които имат претенцията да го ръководят.

По-нататък в същото писмо Р. Атанасов изразява огорчението си от бездействието на ръководителите на БРЦК и на избраната от събранието в края на декември комисия и обосновава гледището си за това как би трябвало да се работи занапред, за да има положителни резултати. Според него в оня момент нямало толкова нужда от саби, пушки и револвери, т.е. от въоръжение, а преди всичко от "организация и отечество". И той подробно описва каква трябва да бъде структурата на тайната комитетска организация в поробена България. Строгата секретност и йерархичност в дейността на организацията се налагали, за да се запази тайната от шпионите на турското правителство и комитетските структури да се предпазят от евентуални провали. Явно Р. Атанасов е отчитал горчивия опит от изминалите години и затова категоричният му извод е, че без строга дисциплина и ред не може да се извърши сериозна работа и да се постигнат успехи в освободителното дело.

Впрочем разсъжденията за необходимостта от подбор на "умни, положителни и практични хора" в ръководството на националноосвободителното движение, за сериозно отношение към поетата обществена работа и здрава дисциплина в комитетската организация ще бъдат лайтмотив в кореспонденцията му и през следващите напрегнати и изпълнени с драматизъм дни и месеци на 1875 - 1876 г. Тези изисквания той поставя като въпроси от първостепенна важност за успеха на освободителната борба и полага твърде много усилия да ги внуши и на другите участници в движението.

Както е добре известно, през лятото на 1875 г. във връзка с разрастващото се антиосманско въстание в Херцеговина и Босна, започва чувствително раздвижване и в средите на българската емиграция в Румъния и Сърбия. Особено се активизира групата около българските националреволюционери Хр. Ботев и Ст. Стамболов. В стремежа си за овладяване на ръководството на националноосвободителното революционно движение тази група полага усилия да привлече на своя страна гравитиращите повече към групата на Л. Каравелов и К. Цанков видни дейци на комитетската организация в различните румънски градове с многобройна българска колония, в числото на които бил и "най-влиятелният комитетски деец в Галац" - Рафаил Атанасов.[30]

Впрочем и самият П. Хитов, който основателно смята Р. Атанасов за един от най-близките и доверени свои съратници, проявява още в началото на лятото твърде голяма активност сред емиграцията, като прави опити да я сплоти за патриотични действия. Във връзка с това той кореспондира с много от авторитетните емигрантски дейци, в това число твърде оживено и с Р. Атанасов. Така последният се оказва в "талвега" на освободителното движение през лятото и есента на 1875 г. и е търсен за сподвижник от ръководителите на различните течения в освободителната борба. Макар да не успява да проведе среща в Белград през месец юни, на която настоятелно бил канен и Р. Атанасов, П. Хитов бил убеден, че е необходимо "свикването на общо комитетско събрание и разработването на ясен план за действие".[31] Това обстоятелство създава предпоставки за близко сътрудничество през следващите няколко месеца между П. Хитов и групата на Хр. Ботев и Ст. Стамболов.[32]

В писмото си до П. Хитов от 28 юли 1875 г. Р. Атанасов се изказва доста неласкаво за Ив. Драсов, който вече се е присъединил към групата на Хр. Ботев и Ст. Стамболов и действа от нейно име. Недоволството му може би се дължи на склонността към прибързаност на младия ловчанец за решения и необмислени лични инициативи. По-опитният галацки деец подчертава: "Ето с млади хода да работи човек такива работи... Тука требат хора, хора сериозни и безпристрастни, хора положителни, с такива таквизи работи стават. На събранието треба да се избират добри членове за комитет, за да ни стават такива грешки повечи."[33] В същото писмо Р. Атанасов уведомява войводата за плана си, "за да наредим тука едно дружество, което с цел да спомага на бедни човеци и то ще се основе с устав, на яве дружеството, а тайну комитет и това повече от трима ни ще го знаят и спомоществованията ще бъдат ниделни или месечни, и за тази цел веки по-младите се согласни, само остава да се соберем и да го наредим и да почне да действова, и то наймногу до 15 дни треба да се нареди". Несъмнено в случая се касае за инициатива на Р. Атанасов, която цели да възстанови и активизира дейността на галацкия революционен комитет предвид новите предизвикателства на времето.

Освен това Р. Атанасов съобщава, че около Галац има голям брой работници - българи по водния канал, които биха могли да се привлекат за участие в предстоящото въстание. "Аз сам уверен - пише в заключение той, - чи от[т]ука за един случай повече от 150 души добри можат са намери, ако не и повече, но то е сетна работа, аз само ги приготвем за сега, щоту за напролет да можат се тадева да се намерват." Тези думи показват, че галацкият деец е бил против прибързани въоръжени действия без нужната подготовка и на тая основа вероятно изразява негативната си оценка за някои дейци като Ив. Драсов.

Поканата към Р. Атанасов да присъства на общото "народно събрание" в Букурещ на 12 август 1875 г., което взема решение за създаване на нов ръководен орган - Български революционен комитет, и за прогласяване на "всеобщо въстание в Българско" е също красноречиво доказателство за авторитета, с който той се е ползвал сред емиграцията. Но тъй като детето му било болно, галацкият представител успява да пристигне в Букурещ едва на другия ден сутринта /13 август/, когато събранието е приключило. На букурещката гара той се разминава с отпътувалия същата сутрин П. Хитов, без да могат да се видят и разговарят с него по многото и важни въпроси, разисквани на събранието.

Макар да подписал заедно с някои от закъснелите представители от други селища протокола на събранието и да поел ангажимент Галацкият комитет да внесе в общата каса 50 жълтици за подготовката на въстание в България, Р. Атанасов останал с много резерви към новоизбраните ръководители на Българския революционен комитет и тяхната способност да изведат делото на успешен край. Своите критични бележки и разсъждения по тоя повод той излага в пространното си писмо до П. Хитов от 15 август с. г., в което се чувства накипялото му недоволство. "С една реч - пише той - нищу ни сте сваршели, абе брате, защо ни се забавехте още един ден, макар чи сте приели толкова дипеши, свърши едно нещу, което ни се варши тай скору. Това ни е свадба, ни е играчка, тука треба основа тварда."[34] В случая Р. Атанасов изразява несъгласие с някои от основните решения на събранието от 12 август.

Според Пл. Митев, който подробно изследва този период от историята на българското националнореволюционно движение, възраженията на галацкия родолюбец се отнасяли до три основни пункта: продължаващия конфликт между Ботев и Каравелов, който предварително обрича всяко комитетско начинание на неуспех; неудачния избор на новия Български революционен комитет и трето - неясния план за бъдещото всеобщо въстание в Българско. "По всеки един от споменатите пунктове - отбелязва същият автор - Рафаил Атанасов дава подробни разяснения, които разкриват, че зад емоционалните му, а понякога и грубоватички изрази, не трябва да се търсят поредните интриги сред революционната ни емиграция. Напротив. Зад неговите изстрадани разсъждения могат да се открият дълго спотаявани и лично осмислени истини за нашето освободително движение, които старият комитетски деец се чувствува длъжен да изрече гласно."[35]

Но независимо от несъгласията и различията си с ръководните дейци на новоизбрания БРК, Р. Атанасов не се отдръпва от движението и не му отказва съдействие и подкрепа. Той продължава да ратува настойчиво за обединение силите на разделените от раздори групи на освободителното движение, като поддържа връзка и с двата негови "лагера". В горецитираното писмо от 15 август Рафаил пише по тоя повод: "Макар чи аз ги советвах и ги молех и от двете страни с един мирен начин, макар чи и от двете страни ми се обещаха, чи ще гледат колкото е возможно да отбегват от раздори и припатствие на работата, но аз ги претеглих и едните и другите, чи имат частни каприции, затова и сам уверен чи нищу нема да направят, дано даде Бог противното." А към П. Хитов се обръща със съвета: "Ако решите да минете [с чета], то най-перву споразомей се с утсреща добре и дордету ни се появат чети в Балкана не треба да бързаш... Явете ми за момчетата, които желаят, де ще са отправе: горе ли или от тука. Мисля чи от тука трудну ще се вооружават и испращат; от там [Сърбия] ще е по-добре."

Още на другия ден Р. Атанасов пише до участниците в движението Хр. Македонски и Ив. Амуджа - негови отдавнашни приятели, живущи в мошията на Стефан Берон, че тъй както "вреват работите за сега в Херцеговина и са мисли да се простре и по наще места, и затова, като требат опитни човеци за таквази работа, то веки мислете си".[36] Той приканва Хр. Македонски да дойде до Галац, за да се разговарят по-напространно и да внесе евентуално и малко помощ.

На 21 август с.г. Р. Атанасов се обръща с писмо и до Хр. Ботев във връзка с разпространението на "билети" за събиране на средства в полза на организацията, които предал на лицето Танас, снабден с препоръчително писмо от Ботев. И в случая галацкият комитетски деец не пропуска да изрази критичното си отношение към такива млади участници в освободителното движение, като заявява: "Затова, приятелю, Ви моля от моя страна, гледайте колкото е возможну да отстранявате такива копелтии. По-добре е дето ще са десет - един чи добар."[37] В послеписа на това си писмо той пита защо се закъснява с издаването на в. "Знаме". "Сега - пише той - е твърде потребну да читат онез, коиту ни знаят влашки да читат." Все по това време кореспондира с центъра в Букурещ и с телеграми.[38]

През този период Р. Атанасов продължава да е един от хората, които съсредоточават в себе си подготовката за организирането и изпращането на чети в България; до него се отнася и Др. Шопов от БРК в Букурещ. На 21 август 1875 г. Рафаил съобщава на П. Хитов: "От друга страна ми пиши Шопов, че сте депеширали, да ни пращат момчета, аз им казах дорде ни приемат отговор от ваз, да ни работад това, но само другите работи да преготват за отсреща."[39] По-нататък Р. Атанасов отново напомня да се върши всичко сериозно. "Както и в предишното си ви писах за тези работи - подчертава той, - чи треба да се внимава твърде многу... Затова прибарзайте, та се отговорете на сащия [Др. Шопов] и на меня какво се изварши с первата започната работа, да не излези пак по старата мода или обичай... Ако да се случи да трагните за нейде, да ми явите или пратите человек, моля ви постапвайте паметно, за да ни се посрамите."

Това писмо, както и другите документи от онова време, показва голямата роля, която Р. Атанасов е изпълнявал в средите на българската емиграция и свидетелствува, че той е бил може би най-сигурната връзка на П. Хитов с българските революционни сердища в Румъния. От друга страна натрупаният жизнен и революционен опит му е давал основание да отправя критични бележки и да изказва мнението си по най-важните въпроси от живота на комитетската организация и организирането на освободителните въоръжени акции, като не е спестявал забележките си и към такъв авторитет в това отношение като П. Хитов.

И след неуспешния опит за въстание през есента на 1875 г. Р. Атанасов не престава да помага на освободителното движение. На 10 ноември същата година пише две съпроводителни и препоръчителни писма: едното до Т. Пеев в Браила, а второто до Хр. Македонски във Фундени. С тях им препоръчва известния революционен деец поп Харитон, който се прехвърлил от Добруджа в Галац, и настоява той също да бъде настанен в мошията на Ст. Берон - "само да прекара зимата, защото е потребен, както и вие сами ще го оцените".[40] Както е известно, на следната пролет поп Харитон наистина участва активно в Априлското въстание и загива като войвода на въстаническа чета в Дряновския манастир.

Все така активна е дейността на галацкия комитетски деец и през цялата, съдбоносна за българите 1876 г. Може без преувеличение да се каже, че и сега той не само следи отблизо перипетиите на освободителната борба, но и сам е най-деен участник и двигател в тия събития. Още в първите месеци на 1876 г. Р. Атанасов е въвлечен в проектите за въстание, готвени от различни емигрантски среди. През месец февруари до него, а чрез него и до Д. Ценович от Букурещ, се обръщат от Белград тамошните български емигранти Цеко Петков, С. Соколов и Т. Томич. Те смятали, че условията за въстание в България са благоприятни и се надявали Сърбия да им окаже подкрепа.[41] Но Р. Атанасов решил да не препраща писмото до Ценович, от когото в момента според него "нищо не зависи", а да го предаде на Т. Пеев и Браилския комитет, за да го изпратят до Одеския комитет "или както намерите за добре".[42]

В следващите дни сам прави усилия да се свърже с пратеника на Одеския комитет до емиграцията в Румъния - Трифон Панов, и се стреми да съдейства за споразумение между емигрантските дейци от различните течения, за да се постигне съгласуваност в тяхната дейност по подготовката на въстание в България.[43] Междувременно Браилският комитет уведомява авторите на писмото от Белград за състоянието на емиграцията в Румъния, за съставените дружинки в някои румънски градове, както и сред българите в Русия, но че им липсвали средства, както и че одобряват идеята за споразумение със сърбите.[44]

В началото на март Р. Атанасов е определен от Галацкия комитет за негов представител в подготвяното събрание на емигрански дейци, което щяло да се проведе на 6 март 1876 г. в Браила. Това събиране си поставяло за цел да се формира нов ръководен център, който да организира силите на емиграцията във връзка с назряващите събития в България.[45] Интерес представлява в случая оценката, която галацките комитетски дейци дават на Рафаил Атанасов като "един от най-отличните наши единородци" и препоръчват "да му дадете всичкото си доверие и съдействие, в което би имал нужда". Това пълномощно писмо е подписано от А. Теодоров, Т. Панов, Ив. Иванов, И. Жеков, Г. Геоков и Р. Янколов.[46]

Възгледите си за това как трябва да работят българските емигранти през бунтовната пролет на 1876 г., Р. Атанасов излага и в писмото си до П. Хитов от 8 март с.г. Като разказва за неудобството и срама, които е изпитвал дълго време поради злощастния край на въстаническите опити от есента на 1875 г., за което той търпял не малко обиди, оскърбления и хули, Р. Атанасов споделя тогавашното си решение "никак да се не меся в тези работи", по които потрошил и до 2 000 фр. "и да си мирувам".[47] Но родолюбивото сърце на поборника не утрайва да стои настрана от народните дела, още повече в такъв момент на патриотичен подем, какъвто се забелязвал през пролетта на 1876 г. "Колкото и да се зарекох - признава той, - а аз пак не преставах да действовам в града ни за устроението на едно народно дружество /или человеколюбиво/, така му е името, което сполучих да составя и вече има фонд до 1 000 франка и всеки абонат ще плаща по 4 фр. ..., което съм уверен, чи ще напредне още по-добре. Също и в много градове се устроиха такива дружества и сега се трудим да съставим централну. Още не може да се определи в кой град да се устрои." По-нататък Р. Атанасов бележи: "Друго се реши: попът / войводата поп

Харитон- б.м.Н.Ж./ и дядо Никола [Генчев - Вираноолу] да се спомогнат от Браилското дружество и изпратят с колкото се може, само тайно да се примъкнат в Балкана и там остава да се срещнете и решите кога и какво, като се споразумеете с тамошните дружества. А Филипа [Тотю] Болградското и Кишиневското дружество да спомогне и отправи. Аз се разговорих с Филипа, и той се обеща да се споразумеете. Може и наедно да минете, това остава ваша работа..."

Че Р. Атанасов е водил разговори по това време с Ф. Тотю, се потвърждава и от друг източник, невъвлечен в делата на местния Галацки комитет или дружество, както е наричан в документите. Така в писмо на Ат. Иванов от Галац до Д. Иванов в Букурещ на 16 март 1876 г. се отбелязва, че "тук нашите малочислени българи са се наели и съставили дружество... Научавам се, че целта му е политическа... От няколко време насам гледам, че тук се навърта Филип, известният ви войвода... Това новосъставено дружество го обдържа тук с цел да го прати да мине отсреща. Рафаил, гледам, много често иде при нас на кантората и все тайно говорят с б[ай] Иваница [Иванов]. Преди няколко дни беше дошел тук един непознат българин Панов [Трифон]. Той ги свикал на едно заседание, говорил им е много и, че трябвало да се събудят."[48]

Впрочем името на Рафаил Атанасов се споменава по това време и в преписката на редица участници в освободителното движение като например пратеника на Одеския комитет Трифон Панов, на Иван Сапунов, Тодор Пеев, Христо Македонски, Киряк Цанков и други съвременници.[49] Разбира се, Рафаил не прекъсва и тесните си връзки с войводата П. Хитов. За голямата дейност, която той развива сред различните течения на емиграцията през пролетта на 1876 г., за важната роля, която той играе като една от най-надежните връзки между емиграцията от Румъния и Сърбия, и въобще за проектите на българите от Румъния за въстание в България, в изработването на които явно галацкият комитетски представител има съществен дял, е показателно писмото му до Хитов от 5 април 1876 г., което ще си позволим да цитираме по-пълно.[50]

"Приех ви и двете писма от 12 [и] 21 текущия и разумях всичко - пише Р. Атанасов - ... Също се срещнах и с Ив. Сапунов, когото беше пратил г-н П. Мишайков да се срещне с мене... Той се срещна с Филипа и дяда Желя [Чернев], които са в същото мнение, особено Филип. Аз съм го убедил вече за всичко, че трябва споразумение помежду ви, и тогава всеки да се отправи за мястото си... Затова Филип ще дойде при вас или ще ви вика на Турну Северин да се срещнете и да се споразумеете. Нему му се дадоха от Болградската община 1800 франка, за да се приготви с няколко момчета и да си иде на мястото тайно, и то със споразумение помежду ви всички, за да знаете кой де ще заеме. Попът [Харитон] и дядо Никола заминаха за Гюргево... За вас се отреди Турну-Магурелската община да ви улесни за всичките потреби за минуване, затова вий трябва да слезете дотам. Ний ако гледаме "старите", дордето не се споразумеят те с тукашното правителство, и то чрез Русия, те няма да вземат участие, защото ги е страх от тукашното правителство, което никак не одобрява от Влашко чети да минат. Колкото за малки чети, както трябва да минете и вие с по няколко човека, то за това нито няма и да усетят. Дядо Жельо нарочно дохода при мене и ме задължи да ви пиша нарочно за него, да бъдеш известен, че е готов и той, и щом решите за вървене, да му явите непременно."

След това Р. Атанасов разкрива възгледа си за това, как може да бъде успешна започващата въоръжена освободителна борба. "Аз съм убеден - пише той, - че никой път народът без войводите не ще може да се вдигне, затова трябва с време да се примъкнат по-познатите войводи и да си отидат на определените места и, като се поразумеят с народа, тогава издрапай стари хайдуци, че напред, Бог е с нам. Ако чакаме пак като миналата есен отвътре да се вдигнат, то няма да го видим."

По-нататък Р. Атанасов отново се спира на поведението на "старите", които "още мислят [и] се буткат какво да правят". Затова той съветва Хитов, ако иска да се увери по-добре за тяхното отношение, да се свърже с К. Цанков, който "е със старите добре, и той ще ви яви всичко: дали трябва да се отнесеш до тях, или не".

В следващата част на писмото си Р. Атанасов отделя значително място на преговорите, които сръбски офицери, пратени от Белград, водили с български представители в Букурещ. Тия преговори не дали резултат. "Мненията им - пише Р. Атанасов - не се посрещнаха. - Тука трябаше да пратят [сърбите] човек с млада идея. Драгашевич е фанатик, за таз работа беше Илич капитан, що ни предаваше фортификация. С него можеше всичко да се споразумее, а не като Драгашевич да каже, че трябвало всичките момчета от Влашко да се пратят в Сърбия." Като изразява съмнение в искреността на сръбските власти и техните представители, Атанасов укорява и Л. Каравелов, който съдействал за преговорите с Драгашевич, ползващ се сред участниците във Втората легия с лоша слава на един от най-агресивните сръбски шовинисти, особено към българите.

На 22 април с.г. войводата отговаря от Кладово на Р. Атанасов в Галац, като настоява той да се срещне с Георги Живков, от когото ще научи новини от България и Сърбия. Заедно с това го уведомява, че още не се е срещал с Филип Тотю, за да се споразумеят за преминаването в България и също настоява да се действа бързо и сплотено.[51]

През тревожните и напрегнати дни и месеци на пролетта и лятото на 1876 г. освен с П. Хитов Рафаил Атанасов поддържа интензивни връзки и с друг виден деец на българската емиграция - Киряк Цанков. За илюстрация може да се посочи, че само за периода 15 юли-21 август той изпраща до него шест писма, а знаем, че писането не е негова стихия. Основното съдържание на кореспонденцията между двамата дейци засяга най-важните въпроси на българското освободително движение по онова време: подготовката на въстание в България, формирането на чети в Румъния и Сърбия, връзките с някои от известните войводи, усилията за обединяване силите на емиграцията, съмненията в искреността на сръбската политика към българите и т.н.

Още в писмото си до К. Цанков от 26 март 1876 г. Р. Атанасов го осведомява за ангажимента, поет от Ф. Тотю да премине в България с чета, като се споразумее и с останалите войводи; за това че е убедил П. Хитов, "че трябва согласно с всичките да работи, както тука, така и там"; предупреждава, че "трябва пазене от сърбите да не ни излъжат пак" и пр. "Още явете ми - пише той в същото писмо - ще може ли в града ви да се състави един център или не; какво се върши трябва да знаеме, за да се управляваме, както ни стига ума или башибозушки да я караме. Старите няма ли да се завземат за работа? Вече е време, какво мислят? Тъй като се оставят работите, пак глупаво ще излязат и тогава ще са отговорни умните, че не вземат участие, да поведат работите в правия път."[52]

Месец по-късно отново пише на К. Цанков да се срещне с изпратения от П. Хитов Г. Живков, за да се споразумеят за общи действия. Осведомява го и за полученото известие от Сливен, че ако войводата не отиде там, "нищо няма да стане, защото тамо на него се уверяват и него чакат непременно да отиде. Също и в Турно Магуреле момчетата му го чакат."[53] В същия ден Р. Атанасов се обръща и към П. Каляндждиев по повод отказа на някои представители на заможните среди на емиграцията да участват в общи акции.[54]

Фактът, че Р. Атанасов пише в един ден две писма, свързани с въпроси на националноосвободителната борба, показва, че той наистина е бил в "кухнята" на въстаническата подготовка през 1876 г., макар да липсват данни да е бил пряко свързан с дейците на Гюргевския революционен комитет.

Това твърдение се потвърждава и от все по-нарастващата документация през следващите дни и месеци, свързана с дейността на Р. Атанасов като важна "трансмисия" за препращане на хора и материали към горещите точки на предстоящата въоръжена борба срещу Турция. Така на 7 май той съобщава на Хр. Македонски във Фундени, че е призован от П. Хитов да замине за Кладово, заедно с "всички шопи /четници- б.м.Н.Ж./, които са добри за в работа, и това най-много до 11 мая да сте в Кладово, защото ще замине оттам за Стара планина".[55] В същото писмо Рафаил известява, че Ф. Тотю с голяма чета, която може да достигне до 200 души, "ще заминат през Влашко, вече са готови от 3 дена насам". Несъмнено в случая става дума за четата, чието войводство поема след това Хр. Ботев. Освен това той съобщава и за пристигналите вести за въстанието в България. "Бунтът - пише той - е сериозен в Доспат. Рилски манастир е вече в ръцете на бунтовниците. От Пазарджик до София пътят и железницата е упряна и развалена. Според вестниците числото на бунтовниците се възкачва до 15 000. В Сливенско също е пълен Балканът, и тез дни се чака и там сериозно въстание."

В следващите след април месеци на 1876 г. основната дейност на Р. Атанасов, отразена в наличната документация, се отнася до рекрутирането, снабдяването и отпращането на четници в България и за доброволческите отряди в започналата Сръбско-турска война; до сформирането на БЦБО и неговите клонове в Галац и други градове; по устройването на завръщащите се от Сърбия български доброволци; за събиране на помощи и оказване съдействие на пострадали от въстанието в България и другите балкански страни и т.н. Така напр. на 14 май 1876 г. Р. Атанасов съобщава на К. Цанков, че изпраща 4 момчета, които желаят да се срещнат с Ф. Тотю или друг войвода, "за да ги оправи дето трябва", както и че от Русе и Тулча са изпратени в Румъния турски шпиони.[56] Тази тема фигурира и в по-късните писма на галацкия родолюбец. И през август месец той съобщава /на 10 август/, че много момци идват тайно от Тулча. "Ето и днес - продължава той - пратих 10 момци до г-н Станкович."[57]

Много от писмата от тоя период засягат участието на Р. Атанасов в създаването и дейността на Българското централно благотворително общество в Букурещ и неговия клон в Галац. Уставът на организацията, приет на 10 юли 1876 г., е подписан и от него като представител на Галац, както и акта за избирането на ръководството на БЦБО.[58] Няколко дни по-късно /на 17 юли/ той отново изпраща за Букурещ няколко души, между които и капитан Райчо Николов, който желаел да се срещне с К. Цанков. След това съобщава, че повечето граждани "желаят споразумението със "старите"... Правете както е по-добре. Пишете и на другите градове и им искайте споразумение връх този въпрос, защото е много важен за българите, особено в днескашните времена."[59] Неизминали и четири дни, Рафаил отново пише до Цанков, като съобщава, че скоро ще основат и в Галац клон на БЦБО. "То е почти устроено - заявява той, - но гледахме да турим и от по-старите вътре членове, и като видим, че никак не обръщат внимание за това, кажи, че все една майка ги е раждала, както вашите, така и тукашните, затова и ги оставаме на волята им."[60] Но като изразява съмнение, че по-заможните българи от Букурещ и Галац ще се включат в дейността на БЦБО, Р. Атанасов продължава: "Ако виждате, че не е възможно споразумението със "старите", то прибързайте, та ни изпратете спомоществователни листи, за да почнем пак сиромашки да си събираме от чувствителните, макар сиромаси братя."

След като се интересува за дейността на почетния председател на БЦБО Владимир Йонин и като съобщава за многото жалостни слухове за българските доброволци в Сърбия, че много зле се постъпва с тях, Р. Атанасов продължава: "Аз престанах да ви пращам момци, дорде се наредят работите, според както се разговорихме, като бях в града ви, но вече не мога да стоя, защото катадневно пристигат по няколко момци и доста са се набрали... Които си имат средства, ний го отправяме за Тур[но] Северин, а които нямат - ги задържаме." За патриотичния подем, обхванал българите в Северна Добруджа, и готовността на много младежи да се включат във въоръжената антиосманска борба, въпреки кървавото потушаване на въстанието в България, говорят и следните редове от същото писмо: "Освен това, пишат ни от Тулча, ако са наредени работите, да им явим, че имало доста момци, както и тия все от там бягали, що ви принасят писмото ми. И друго - има и доста девойки и даже фамилисти /семейни, задомени- б.м.Н.Ж./, които се решават да идат да помогнат на своите братя. Затова гледайте по-скоро дано се наредят работите или отговорете."

Но Р. Атанасов полагал усилия да се устроят клонове на БЦБО не само в Галац, а и в други градове на Източна Румъния, където имало по-значително българско присъствие. На 24 юли с.г. той се обръща към Т. Илиев от гр. Бърлад, като го приканва да изпълни дълга си и формира комитет за подпомагане на пострадалите от въстанието, каквито вече били създадени и в други румънски градове, където живели българи.[61]

Темата за българските доброволци в Сърбия занимава Р. Атанасов продължително време през месец август. Той отново изпраща български момци за Кладово, разтревожен е, че част от тях се връщат обратно поради нетърпение и интриги, както и че не са успели да се приспособят към изискванията на военните наредби.[62] В писмото си до К. Цанков от 26 август с.г. отново засяга въпроса за връщащи се български и руски доброволци, на които помогнали в Галац, като в същото време изпратил към театъра на бойните действия в Сърбия други 7 души, дошли пак от Тулча. "Тука са мъчиха - пише той - да са състави една чета... Моето мнение е понапред в средата на България да се пусне чета и в същото време от Сърбия да се пуснат няколко чети, които да можат да се съединят с нея чета, че после и по тукашните страни да се пусне друга чета."[63] Вижда се, че и тук Р. Атанасов е привърженик на комбинираната тактика на четническите действия. В писмото си той се интересува от дейността на Ив. Кишелски /дали е успял да събере всичките момчета/ и съобщава, че не му е възможно да снабди момчетата с всичко необходимо. Наред с това изказва и недоволството си от някои български пратеници в Сърбия като Петър Енчев, във връзка с което пише: "Гледайте да не назначавате делегати се хлапетии, ами човеци сериозни, които да отговарят на целта; аз като гледам повече деца нареждате на работите и затова и детински ще работят."

Така през почти цялата 1876 г. родолюбецът Р. Атанасов полага непрестанни усиля да помага активно за разрастването на започналата неравна въоръжена борба срещу вековните поробители, оставайки верен на прегърнатата от младини идея, че без освобождение на отечеството не може да се осъществи неговият напредък и по-добра бъднина.

През есента на 1876 г. галацкият родолюбец продължава да бъде търсен, за да участва в общи акции на българската емиграция. На 10 октомври с.г. Калянджиев му пише от Кишинев, че е необходимо българите да направят прошение до руския император и да търсят защита от турските зверства. С тази инициатива били запознати някои български общини в Румъния, които започнали да се подготвят за осъществяването ѝ. За мисията бил упълномощен Никола Живков, поради което Калянджиев моли той да бъде подпомогнат при идването му в Галац.[64]

Р. Атанасов не абдикира и от грижите си по издръжка и устройване на участници във въстанието в България и в доброволческите чети в Сърбия. Това се вижда и от един документ - разписка, която той подписва в средата на месец януари 1977 г. В нея се посочва, че е приел от Ив. Иванов 200 франка, както и други 100 франка, които е броил на различни дейци от 24 декември 1876 г. до 11 януари 1877 г., за което ще представи сметката, подписана саморъчно от тях.[65]

Участието си в българското националноосвободително движение до 1878 г. Р. Атанасов приключва с подкрепата, която оказва на руското военно командване в навечерието на Освободителната война. Още през есента на 1876 г. в Румъния бил изпратен кап. I ранг М. П. Новоселски с мисия да организира събирането на необходимите данни за турската флотилия по р. Дунав, за дислокацията на турските войски в Северна България, както и да огледа брега и течението на Дунав. Руският офицер успял да организира мрежа от българи-агенти, които му доставяли информация от десния бряг на Дунава. Действията им били разделени по райони във вътрешността на България. Рафаил доставял информация от Русе, Видин. Никопол и Хърсово.[66] Тази му дейност се потвърждава и от ред други източници. Така например на 8 декември 1876 г. той пише на К. Цанков в Букурещ да съдейства на Д. П. Икономов за делото, "което е определен да извърши /и/, от когото ще се известите за сичко подробно и как тряба да постъпите в този случай за по-скорошното доставяне на точни сведения... Само ще пазите тайната и това най-много за 10 дена тряба." [67]

Няма съмнение, че в това писмо също става въпрос за събиране на сведения, необходими на руското командване във връзка с предстоящите военни действия - работа, с която Р. Атанасов се занимава активно в края на 1876 и първите месеци на 1877 г. Особено показателно за неговата ангажираност в тази насока е писмото на Филип Симидов от 25 януари 1877 г. /писано в Гюргево/ до войводата Тодор Велков в Галац. Тъкмо в Галац през есента на 1876 г. се установява старият поборник, който е едно от доверените лица, натоварени от руското командване с организирането на мрежа от българи-разузнавачи за събиране на данни за разположението и числеността на турските войски по десния бряг на р. Дунав и в районите на Северна България. В това пространно писмо наред с другото Ф. Симидов пише: "Колкото до сведения, най-нови и верни има малко, но важни и доста важни. Човека, мой верен другар, доде вчера от отсреща. Той заминал беше преди 2 месеца. Обиколил Русчук, Търново, Беброво, Сливен и сбрал доста неща. Преди два дни той се опъти оттука за Букурещ, отдето ще слезе в Галац, в Браила. Потърси го при добрия Рафаила в Галац, до него отиде. Името му е Димитър х. Костов от Сливен. Отговори ми как е фамилиарното име на Рафаила. По-добре адреса му ми напиши. С него ще имам кореспонденция затова, за да си отправям писмата чрез него за поменатия Димитра, защото той ще го знае накъде е." [68]

В дните до месец май 1877 г., когато се формира Българското опълчение, Р. Атанасов, както и други български патриоти от Галац, посвещава много усилия и грижи за изхранване и изпращане на доброволци за Българското опълчение. През тия месеци Галац се превръща в един от сборните пунктове за избягали от пределите на Османската империя български родолюбци, както и за завръщащите се участници в Сръбско-турската война. След това оттук със съдействието на Рафаил и други дейци от Галац, както и на представителите на БЦБО, тези ратници се отправяли към местата, където се формирали българските опълченски дружини.

Да се подобри плачевното положение на стотиците български поборници, било, както писал основаният от Хр. Ботев в. "Нова България": "първа длъжност, която чака изпълнението си. Не е ли грозно и срамно да гледаме да гладуват, да треперат от студ по улиците? Погледнете ги в Букурещ, Гюргево, Браила, Крайова, Т. Северин, Галац, Болград и другаде. Не е ли грехота да ги оставиме в такова положение, което убива и разумът, и съвестта и духът в гърдите на младия момък." [69]

Тази дейност на Р. Атанасов продължава до месец май, като се слива с грижата за изпращане на момчетата към лагера на формиращото се Българско опълчение. В писмо до П. Хитов от 27 април 1877 г. Р. Атанасов съобщава за събрани в Галац до 200 момци, чието изхранване е затруднено. Наред с това той уведомява войводата, че ще му прати още един ореховлия, който познавал местата от Хърсово до Видин и вътре в страната.[70] По това време през Галац преминават големи групи доброволци за опълчението, рекрутирани най-вече от Южна Бесарабия, както и от други места.[71]

* * *

Ако се опитаме да обобщим основните черти от личностния портрет и от обществената дейност на галацкия поборник до 1878 г., трябва да изтъкнем следното:

Рафаил Атанасов е искрен родолюбец, убеден привърженик на идеята за освобождение на отечеството от вековното чуждо иго. Той участва много активно с преданост и постоянство почти две десетилетия в освободителната борба. Името му се среща в най-значителните прояви на националноосвободителното движение през 60-те и 70-те години на XIX в.: Втората българска легия в Белград, подпомагане четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, дейно участие в комитетското движение по времето на БРЦК и Левски, в подготовката за въстание през есента на 1875 г. и на въстанически чети през 1876 г., в изпращането на български доброволци за Сръбско-турската война, в създаването и дейността на БЦБО през 1876 г., в подпомагане на руското командване в навечерието на Освободителната война и др. Той е близък сподвижник на някои от най-видните ръководители на българското националноосвободително движение - Г.С.Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, К. Цанков. Особено доверен сътратник е на прочутия войвода П. Хитов, с когото поддържа дълголетни връзки.

В обществената си дейност Р. Атанасов е последователен сторонник за обединяване силите на всички слоеве от емиграцията, на участниците от различните течения на освободителното движение /от крайни до умерени и консервативни/, убеден, че всеки от тях може да даде своя принос - морален, материален или с непосредствено участие - за каузата на националното освобождение.

Представител на средното поколение дейци, на по-възрастните, на хората с по-богат житейски опит и на замогналите се материално емигранти, Р. Атанасов проявява твърде голяма /понякога и прекалена/ критичност и недоверие към най-младите дейци, които вълната на националния и революционен подем изтласква на ръководни позиции в освободителното движение.

Изминал значителна житейска школа, надарен с буден и практичен ум, Рафаил Атанасов се изявява в националноосвободителното движение с умереност, разсъдливост и реализъм във възгледите и постъпките си; той е привърженик на добре обмислените действия, ратува за сериозно отношение и отговорност към обществената дейност; взискателен е към поведението на дейците; противопоставя се на прибързаните и авантюристични постъпки и действия в практиката на освободителното движение.

Личности като Рафаил Атанасов обогатяват палитрата на българското националноосвободително движение през XIX в. Те разкриват многообразието от личности и характери, дали своя принос за осъществяване на най-важната историческа задача на своето време - освобождението на България от вековното османско господство.

Прочее, има всички основания името на Рафаил Атанасов да заеме достойното си място в летописа на възрожденската история на Сливен, на българската колония в Галац, както и в историята на българската емиграция изобщо. Затова наш дълг е да се проучат по-подробно неговият живот и дейност.[72]

---

1. Архив на възраждането. Т. I. Документи по политическото възраждане. С., 1908, с. 291. **2.** С. Табаков. Опит за история на град Сливен. Т. II. Вт. изд., С., 2002, с. 243. **3.** Енциклопедия България. Т. I. С., 1978, с. 151. **4**. А. Улунян. Деятели болгарского национально-освободительного движения XVIII - XIX в. Т. I. Москва, 1996, с. 30. От едно писмо на Р. Атанасов до П. Хитов от 28 юли 1873 г. узнаваме, че баща му е още жив и е заминал с брат му за Сърбия да лекува на минерални бани ревматизъм и краката си. - Вж. Архив на възраждането. Т. I, с. 295. **5.** М. Греков. Как ние освобождавахме България. Т. I. С., 1990, с. 735. **6**. С. Табаков. Цит. съч., с.166; бележките на Хр. Йонков и Ст. Йонкова към М. Греков. Цит. съч., с. 748; Пак там, с. 87. **7.** Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895, с. 28 - 29. **8.** Вж. Кр. Шарова. Любен Каравелов и българското освободително движение 1860 - 1867. С., 1970, с. 206; В. Трайков. Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, с. 334. **9**. В. Трайков. Цит. съч., с. 334, 336. **10**. Вж. Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. I, С., 1954, с. 197. **10а.** М. Греков. Цит. съч., с. 404. **11**. Хр. Македонски. Записки на... /1852 - 1877/. С., 1896, с. 49. **12.** Вж. З. Маркова. Четата от 1868 година. С., 1990, с. 84. **13.** Хр. Македонски. Цит. съч., с. 156 - 157. **14**. Д. Петков, Л. Георгиев, Т. Билчев. Филип Тотю. Личност, дейност, документи. Русе, 1990, с. 137. **15.** Пл. Митев. Българският революционен комитет 1875. С., 1998, с. 52. **16.** Д. Т. Страшимиров. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929, с. 667. **16а**. Пак там, с. 427. **17.** Ал. Бурмов. Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, с. 561. **18**. Пак там, с. 589. **19.** Д. Т. Страшимиров. Цит. съч., с. 669. След Галац Хитов посетил Болград, Одеса и други селища и на връщане отново минал през Галац. Един от хората, които подпомогнали материално тази му мисия, възложена от БРБК в Букурещ, бил Рафаил Атанасов. Той му дал за целта 5 австрийски жълтици (вж. Пл. Митев. Обиколката на П. Хитов из Влашко и Русия през пролетта на 1873 г. (дискусионни и неизяснени въпроси) - В: Д. Дойнов. 75 години наука, мъдрост и достоинство, събрани в един живот. С., 2004, с. 190, 195 - 196). **20.** М. Греков. Цит. съч., с. 735. А като илюстрира патриотичния подем, обхванал младите българи в Галац през 1867 г., М. Греков разказва и за постъпката на своя другар Д. Асенов /Атанасов/: за да набави средства за оръжие и униформа за участието си в подготвяната в Галац чета на Н. Войводов и Цв. Павлович, младият родолюбец посегнал на парите на брат си Рафаил Атанасов, също предан патриот, като "отворил куфара му и извадил 20 турски лири". "И така - продължава разказа си Греков - от патриотизъм Асенов извърши престъпление, но брат му го прости и сърдит беше само за това, че парите ги не поискал, а отвзел сам."

/Пак там, с. 351/ . **21**. С. Табаков. Цит. съч., с. 248. **22.** Архив на възраждането... с. 292. **23**. НБКМ - БИА, ф. 5, а. е. 9, л. 28. **24**. Пак там, а. е. 11, л. 131 - 132. **25**. Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. С., 1958, с. 18. **26**. БАН - ИИ, Арх. сб.№ 2444/54. **27**. Архив на възраждането..., с. 294. **28.** Пак там, с. 295 - 296. **29**. Пак там., с. 302 - 304. **30**. Пл. Митев. Цит. съч. с. 47, 52. **31.** Пак там, с. 57. **32**. Пак там, с. 52 - 58. **33.** Архив на възраждането..., с. 305. **34.** Пак там, с. 306. **35**. Пл. Митев. Цит. съч., с. 132. **36**. Хр. Македонски. Цит. съч., с. 161 - 162. **37.** Христо Ботйов. Документи /Архив/. Пловдив, 2001, с. 282. **38.** Архив на възраждането..., с. 253. **39.** Пак там, с. 309 - 310. **40**. Априлско въстание... Т. I, с. 39. **41.** Пак там, с. 38. **42**. Пак там, с. 105. **43.** Пак там, с. 124. **44**. Пак там, с. 110 - 111. **45**. Й. Митев. История на Априлското въстание 1876. Т. I. С., 1986, с. 222. **46**. Априлско въстание... Т. I, с. 130. **47**. Пак там, с. 136 - 137. **48.** Пак там, с. 156. **49.** Пак там, с. 142. **50.** Пак там, с. 196 - 197. **51.** Пак там, с. 254 - 255. **52**. Пак там, с. 186 - 187. **53.** Пак там, с. 273 - 274. По същото време той препоръчва на Т. Пеев в Браила Димитър Топалов, който по думите му бил „един от първите сподвижници за народните работи в Сливен". - Априлско въстание... Т. II.С., 1955, с. 14. **54.** Априлско въстание... Т. I, с. 273. **55.** Пак там, с. 344. **56**. Пак там, с. 380. **57.** НБКМ - БИА, ф. 5, а.е. 7, л. 71. **58.** Пак там, л. 3 - 4, 9 - 10. **59.** Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы... Т. 1. Москва, 1961, с. 302. **60.** Пак там, с. 304 - 305. **61.** Априлско въстание... Т. II, с. 55. **62**. НБКМ - БИА, ф. 5, а.е. 7, л. 97. **63**. Пак там, л. 108 - 109. **64.** НБКМ - БИА, II, Д, 1368. **65.** Българите в Румъния XVII - XX в. Документи и материали. С., 1994, с. 206. **66**. А. Улунян. Болгарский народ и Русско-турецкая вона 1877 - 1878 г. Москва, 1971, с. 27 - 28. **67.** Възпоменателен сборник по случай стогодишнината на Руско-турската освободителна война 1877 - 1878. С., 1979, с. 64. **68.** Пак там, с. 76. **69.** В. Нова България, г. I, бр. 44, 7 ноем. 1876 г. **70.** Архив на възраждането... Т. 1, с. 315 - 316. **71.** В. Български глас, г. I, бр. 47, 7 май 1877; бр. 50, 28 май 1877; Българското опълчение. Т. 1, С., 1956, с. 309, 361 - 363, 372, 389 и др. **72.** За живота и дейността на Р. Атанасов след 1878 г. не разполагаме със сведения. Предполага се, по данни на негови сродници, съобщени ми от Елисавета Миладинова, за което й благодаря, че той е починал през 1916 г. в Бабадаг /Северна Добруджа/ след конфликт с румънските власти, които разграбили имуществото му.

ПРЕМИНАВАНЕТО НА чЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ ПРЕЗ ЗЛАТИШКИЯ КРАЙ

Иван Иванов

Идеята за създаването на въоръжени чети в емиграция, които да преминават в българските земи с цел да предизвикат въстание, става особено популярна след разработения от Георги Раковски план за освобождение на България. Като първа проява в тази насока изследователите отчитат минаването на няколкото малки чети през лятото на 1867 г., две от които са водени от Панайот Хитов и Филип Тотю. Вниманието на изследователите по този въпрос обаче е конкретизирано върху общото въздействие от появата на въоръжените групи в Балкана и поради това почти не се дискутират събитията, които съпътстват движението на четите по Стара планина.[1] А отзвукът от тяхната поява е изключително голям по всички български краища. Не случайно един такъв известен радетел на българщината, какъвто е Никола Образописов - зограф от Самоков, отбелязва в дневника си: "1867 г. месец май. У Стара планина явиха се востаници българи, пръв път подбудени от комитето български у Влашко."[2]

Сведенията за придвижването на четите по билото на Балкана предизвикват раздвижване на властите и нарастване на напрежението в Златишко. Подозрителността им се сблъсква с повишеното революционно настроение сред българите. И най-малкият повод се използва за разправа с по-напредничавите и свободолюбивите. В началото на май 1867 г. в Пирдоп са арестувани двамата братя търговци х. Иван и х. Богдан х. Димитрови.[3] Тяхното отстраняване по скалъпено криминално обвинение има за цел да дискредитира представителите на българската буржоазия в очите на техните съседи и съселяни, както и да се сплаши местното население, като се лиши то от неговите най-авторитетни и влиятелни водачи. Трябва да признаем, че за известен период това има успех.

Известието за придвижването на двете бунтовнически чети по билото на Стара планина в западна посока води до сериозно раздвижване сред местните турски власти. По предполагаемите посоки на движение на четите пъзват потери, като силите на реда от двете страни на Балкана поддържат постоянна връзка помежду си. Отряди от низами подсилват местните полицейски сили и следят за появата на четниците, а присъствието им в селищата има за цел всяване на страх и уплаха сред зависимото население.[4]

Четата на П. Хитов достига Златишко на 18 юли, когато е принудена да се прости със заболелия по време на похода и вече в невъзможност да се движи Иван Капетан от Търново. "Упокои се капитан Иван от Търново между Братанеца и Ортаконак в Коджа Юрт между Тетевен и Златица, на 1867 [г.]" - отбелязва в личното си тефтерче Апостола на свободата Васил Левски.[5] На 20 юли в близост до една куцовлашка мандра Панайотхитовата чета се среща с остатъците от четата на Филип Тотю.[6]

Локализацията на мястото на срещата на двете чети в някои краеведчески изследвания е доста спорна. Според Димитър Стойчев това става близо до Тетевен.[7] Краеведът на Пирдоп Методи Стоянов мълчаливо заобикаля въпроса, пренасяйки последвалото сражение с турската потерия чак в района на с. Буново.[8] Известията на участниците в описваните събития са доста обстойни и категорични и хвърлят достатъчно светлина по въпроса къде в действителност се е състояла срещата между двете чети. И Панайот Хитов,[9] и Георги Манев,[10] и Иван Кършовски,[11] и биографът на Ф. Тотю - Филип Симидов[12] определено визират, че това става в района на Златица. Много подробен за тази историческа, както сам я нарича, среща, е Ф. Симидов: "Нашата дружина се катереше по планинския връх над с. Златица и едва сутринта можи да се качи на този връх, известен под името Юмру-чалъ." След като отбелязва за бивакуването на петимата хайдути, разказвачът пространно се спира на едно интересно събитие, свързано с намирането на стар надпис върху отвесна скала в близост до върха. Описвайки интереса на четниците към този факт, той продължава с думите на самия Филип Тотю: "Беше м-ц Юлий, тъкмо на Илинден... Вечерта тръгнахме от върхът Юмру-чаль и слязохме на една кошара. Там видехми от далеч, че има множко хора и като наближих предпазливо и дебнешком, ослушах са и чух, че говорът им беше български. След по-дълго слушание чухми няколко познати нам имена и се уверихме, че това беше Панайот с четата си. Дадохми им знак и отидохми при тях; наистина, това беше четата на Панайот Хитюв."[13] На следващия ден - 21 юли, обединените вече чети решават да се снабдят с провизии от една кошара, но се натъкват на потеря, водена от златишкия каймакам и билюкбашията на София Манду, по прякор Мечо билюкбаши.

Двата извора: бележките на Кършовски, водени по време на движението на четата, и записките на биографа на Ф. Тотю, разказани му очевидно от самия него, се разминават по датировката и мястото на събитието - сблъсъка на хайдутите с турците. Според писаря на Панайотхитовата чета това става на 22 юли, а според биографа на Ф. Тотю на 21 юли. Последният е категоричен, че краткото сражение се завързва над Златица, докато Кършовски е записал в дневника си, че то става, след като обединените чети преминават пътя, който пресича Стара планина от Златица за Етрополе.

От двата извора много по-подробен и колоритен в описанието на сблъсъка с турците е разказът на Ф. Тотю. Като имаме пред вид, че той очевидно е направен след Освобождението, не изключваме известно украсяване и преувеличаване на ролята на заслужилия войвода. В общи линии обаче сведенията на Ф. Тотю се покриват с ръкописните бележки на Г. Манов - и двамата са единодушни, че срещата между двете страни, четници и турци, става в Златишкия балкан. Разказът е интересен и затова ще се опитаме да го преразкажем, без да навлизаме в подробности.

При опита си да се доберат до кошарата, хайдутите се натъкват на заспалия златишки каймакам Фейзи бей. Г. Манов отбелязва, че той спокойно си лежал "на един пирдопски килим", а според Ф. Тотю "под този човек имаше послано сено, на сеното - един дюшек, на който спеше човека, покрит с юрган и завит прязглава, а върху юрганя имаше един губер "китеница", тъй щото не можеше да се види какъв човек е".

Ф. Тотю и В. Левски се приближили към заспалия, но след като не разбрали кой е, войводата се върнал при останалите. Разказал какво са видели и заедно с П. Хитов, Ив. Зерзелийски (Зерделийски) и дядо Курти отново приближили спящия. Хванали го за ръцете и краката, а П. Хитов за гърлото. Каймакаминът отчаяно се съпротивлявал, като при това била счупена двуцевната му пушка. Хайдутите го понесли към мястото, където се криели останалите четници. Докато се движели, Фейзи бей се освободил от хватката на П. Хитов и започнал да вика, при което се събудили останалите турци в храсталаците и загърмели с пушките си. Четиримата хайдути се опитали да убият каймакама и с ножовете си го "кълцали", като особено се проявил Иван Зерзелийски. "Благодарение, че не бяхме прави, а наведени над турчина да го сечем, а то до един щяха да ни избият куршумите, които изпищяха над главите ни" - отбелязва Ф. Тотю. Софийският билюкбашия Манду се опитал да се притече на помощ на пленения каймакам, но бил пресрещнат от В. Левски и прогонен, а в ръцете на Апостола останал сребърният ятаган на големеца. Заптиетата също се разбягват и били гонени от останалите четници, докато наближили Златица.

Целият багаж на каймакама заедно с оръжието, дрехите и 9 коня на придружаващите го турци попадат в ръцете на българските бунтовници. За да избягнат евентуално преследване, войводите вземат решение обединената чета да поеме по билото на Стара планина в западна посока. От едно овчарче разбират, че срещу тях вече е изпратена потерия, водена от двамата известни първенци.[14] Вероятно при това движение в западна посока пресичат пътя, свързващ Етрополе със Златица. След кратко сражение с местни турци над с. Челопеч, те се озовават в района на в. Баба над с. Буново. По пътя си обединената чета е следвана от група помаци, без последните да правят опит за нападение на четата. Поради липса на провизии хайдутите се спускат към една кошара. Тук се натъкват отново на турска потерия, водена от спасилия се от заслужено възмездие софийски военачалник. За неговото присъствие в преследването на четата изворите са единодушни. В целия район той е известен с високомерието, жестокостта и честолюбието си, а от неговите "подвизи" е пострадала не една българска къща. Като зет на софийския областен управител бил недосегаем за органите на правосъдието. В завързалото се в подножието на в. Баба ново сражение, продължило до вечерта, турчинът пада убит според Кършовски от П. Хитов, според другите извори от Ф. Тотю. От четниците няма никой засегнат от турските куршуми. Към вечерта, след като нападателите се оттеглят, дружината се спуска в посока към Арабаконак и напуска Златишко.[15]

Присъствието на турски потери по пътя на двете чети от 1867 г. не е случайно. Властта отдавна е взела мерки за ограничаване движението на хайдутите по билото на Балкана. В почти всички селища от двете страни на планинската верига са мобилизирани въоръжени отряди, които да наблюдават пътеките и движението по планината. Намиращи се в район със сравнително висока гъстота на мюсюлманското население, а по всяка вероятност и присъствието на такъв "прославен" защитник на "вярата" какъвто бил софийският билюкбашия Манду, е отслабило вниманието и дезорганизирало отряда, воден от златишкия каймакам Фейзи бей. Местните полицейски сили пренебрегват строгите разпоредби на висшестоящите власти за съблюдаване на по-голямо внимание и безопасност. Задължението за блокиране на пътищата около Златишкия проход е прието едва ли не като приятна разходка из прохладните сенки на гората. И като резултат попадането на четите на двамата стари войводи е сериозна изненада за техните преследвачи - още при първия по-сериозен сблъсък и особено след раняването на техния водач, турците панически се оттеглят към Златица.

Малко по-организирана и многобройна, за разлика от първата потерия, е водената от билюкбашията голяма група въоръжени мюсюлмани за пресрещане на четата в района на Буново. Според изворите в първото сражение вземат участие около 30-40 турци, докато във второто те вече са близо 400. И при двата случая обаче изненадата е на страната на българите. В първия сериозно е пострадал самият управител на Златишката каза, а във втория куршумите на хайдутите застигат няколко преследвачи, сред които отново най-авторитетният, накиченият с лоша слава сред българското население софийски билюкбашия.

Събитията в Златишкия балкан и последвалите схватки предизвикват с основание интереса на съвременниците. Различни слухове и впечатления се разказват след трите последователни битки. Убийството на Манду и срамът, който изпитват турците след безславното им бягство от мястото са сблъсъците, и особено броят на ранените турци и участващите българи са сериозно преувеличени. Показателни в случая са сведенията, които предава сестреният син на Найден Геров - Вельо Иванов, на своя вуйчо. Информацията му е от втора ръка и близо седмица след случилото се. В този смисъл е обяснимо преплитането на събитията и обединяването на сблъсъците между турските потери и четите, направено от него. Повече внимание заслужава впечатлението на местното българско население, което той предава в писмото си. Отзвукът е силен, а броя на българските четници и ранените турци многократно увеличен. От направения преглед на движението на четата и известията на непосредствените участници се разбира, че Вельо Иванов е научил повече подробности за последното стълкновение при с. Буново, когато бива убит софийският билюкбашия. Фактът, който той категорично потвърждава, е, че победите на четниците са посрещнати с възторг от българите в Златишката каза.

Властта взема сериозни мерки срещу появата на нови въоръжени български отряди по Стара планина, за да не се повтаря случилото се. По сведение на българи, изпратено до Найден Геров, се разбира че месец след драматичните събития в Карловския и Златишкия балкан избухват големи горски пожари. Местното население не без основание предполага, че те са предизвикани от полицейските сили по места, за да се предотврати преминаването на други чети. Властта до такава степен е разширила географията на застрашените райони, че за подобни масови горски пожари се говори чак в Самоковско.[16]

След позорните за мюсюлманите поражения от обединената чета на Панайот Хитов и Филип Тотю, турците направили опит да омаловажат негативния за тях резултат. В Златишко бил пуснат слух, че "бандитите се явявали ту на една бачия (мандра), ту на друга и никога нищо не повредиха, освен някои турци". По заповед от Цариград било преоблечено в хайдушки дрехи и едно отделение заптиета, които бродили известно време из Златишкия балкан. Целта очевидно е била да се използва групата за примамка на евентуално изостанали или укриващи се български четници, за да бъдат заловени от властите. Ефект от дезинформацията и действията на турската полиция обаче нямало.[17]

Спечелените битки са най-големият боен успех на двете чети от стъпването им на българска земя, до преминаването им в Сърбия и несъмнено имат сериозен отзвук сред местното население. В самото сърце на империята е нанесен удар, накърняващ престижа на господарите и на важни блюстители на законността. Самото им явяване пък по Стара планина, "подбудени от комитето у Влашко", става известно далеч извън пределите на района на тяхното движение. А това вече е показател за нарасналата политическа информираност у българите. За тукашното население, пряк свидетел на станалите събития, успехът на четите е малко възмездие за сторените насилия, заплахи, грабежи и убийства. За преобладаващото число мюсюлмани, жители на района, подобно поведение се е превърнало в ежедневие години наред. Не веднъж във възрожденската преса проявите им публично са оповестявани из цялата Османска империя, без, разбира се, това да повлияе особено на техните действия.[18]

След появата на българските бунтовници по Стара планина и техния неочакван за турците успех над полицейските сили от Златица и района, проявите на насилия, жестокости и грабежи за кратко време престанали. Повече от две години не се регистрират известия в източниците за изстъпления на местните турци над българското население. Чак през 1870 г. във възрожденската преса отново започват да се появяват дописки и съобщения за репресии и насилия над българите в Златишко.[19] За значителна част от местното мюсюлманско население стресът от пораженията в сблъсъците с хайдутите е изживян и то пак се връща към обичайното си занимание - да живее от насилията над подвластната рая.

---

1. История на България, т. 6. С., 1987, с. 246-248; Иван Унджиев, Васил Левски, Биография. С., 1993, с. 153-186; З. Маркова, Четата от 1868 година. С., 1990, с. 11-28 и др. **2.** Летописни бележки на Никола Образописов - Писахме да се знае, с. 340. **3.** НБКМ, БИА, Ф. 747, а. е. 1, л 4, 5-6, 10-11, 16 - 22, а. е. 5, л. 4 и др. **4.** Д. Д. Стойчев, Тетевен. Минало и днес. С., 1924, с. 72-73. **5.** Д. Страшимиров, Васил Левски, Живот, дела извори, т. I, С., 1939, с. 319; Същото и в: Васил Левски, Документално наследство. С., 1973 с. 269; П. Хитов, Спомени от хайдутството. С., 1975, с. 201, също отбелязва това наложило се от обстоятелствата прощаване с четника от Търново. **6.** П. Хитов, пос. съч., с. 201. В този смисъл неточно е твърдението, че повечето от Тотювите четници заедно със самия войвода се изтеглили в Румъния. Виж: История на България, т. 6, с. 247. **7.** Д. Д. Стойчев, пос. съч., с. 73. **8.** М. Стоянов, Пирдоп в миналото и сега. С., 1941, с. 91, явно има пред вид само второто сражение, станало със средешкия билюкбашия над Буново. **9.** П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина. - Цитирано по Хр. Христов, Н. Генчев, Българско възраждане. Христоматия по история на България, ч. II. С., 1969, с. 338-339. **10.** Цитирано по Ив. Унджиев, В. Левски, Биография. С., 1993, с. 185. Георги Ненов Манев е от Панагюрище, участник в четата и непосредствен свидетел на описаните от него събития, посочва Ив. Унджиев. Виж за това пак там, с. 805, бел. 60. Още за него в Д. Страшимиров, История на Априлското въстание, С., 1996, т. II, с. 85, 108, 132, 169. **11.** П. Хитов, Спомени от хайдутството, с. 201. **12.** Ф. Симидов, Прочутият Филип Тотю (наречен "Хвърковатият Тотю"), Русе, 1900, с. 468-471. **13.** Пак там, с. 473-475; Ив. Унджиев, пос. съч., с. 185-186. **14.** Ф. Симидов, пос. съч., с 476. **15.** П. Хитов, пос.

съч., с. 202; Ив. Унджиев, пос. съч., с. 186. **16**. Из архива на Найден Геров. Кореспонденция с частни лица, под редакцията на Т. Панчев, кн. II, С., 1914, док. № 2714, с. 744. **17**. Пак там, док. № 2690, с. 726. **18**. В. Цариградски вестник, год. III, бр. 100 от 13.IX.1852; бр. 113/22.VIII.1853; в. Дунав, год. III, бр. 163 от 29.III.1867; в. Македония, год. I, бр. 18 от 1. IV.1867 г. дори пише, че "още в зимно време разбойниците (от Златишко) дотолкова се умножили, че хората не смеят да излязат извън селото (Панагюрище) навън. А какво ще бъде през лятото, не се знае". **19**. В. Свобода, год. I, бр. 10 от 8.I.1870 г.; В. Независимост, год. III, бр. 48 от 18.VIII.1873 г.

ЧЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ И КАЗАКАЛАЯТ В БРОЖЕНИЕТО НА 1867 ГОДИНА

Росица Георгиева

В историческата панорама на националноосвободителните борби през 60-те години на XIX в. българското революционно движение отбелязва непознат в дотогавашното си развитие апогей, набира опит, политическа самостоятелност и зрелост. През пролетта на 1867 г. в тенденциозната терминология на цариградските официози, на европейската преса и телеграмите на чуждите консули за "въоръжени банди", "тежки размирици", "актове на грабеж и жестокост по отношение на жителите и на тяхната собственост" прозира склонност да се подценяват революционните прояви на българите, предубеденост, че са инспирирани от руски агенти. Но не липсват и обективни признания относно справедливостта на българското искане за национална автономия. Консулът в Пловдив Дозон информира Ке д'Орсе за мнението на един френски комисионер, че "още една или две години и България ще бъде отделена от Турция, всичко е против правителството и особено против администрацията".[1] По-релефното изясняване на широката проблематика от този период изисква да се интерпретират по-обхватно историческите факти за българското революционно движение. Един от тях се отнася до казакалая на Михаил Чайковски - Садък паша, който обикновено се разглежда само на плоскостта за участието на българите във военното формирование, а всъщност предоставя и други сведения, които заослужават внимание.

Настоящото изследване е опит в тази насока през хронологическия диапазон на 1867 г. и в териториалните рамки на Сливен и Сливенския балкан. За целта към архивните фондове на Панайот Хитов и д-р Георги Миркович, съхранявани в НБКМ-БИА, към документалното богатство на Историческия музей и Държавния архив в Сливен и други български извори прибавяме предоставените ни фотокопия от документи по темата, съхранявани в архива на Адам Чарториски в Народен музей - Краков. База за бъдещи изследвания би могла да бъде и кореспонденцията на Садък паша от Сливен през 1867-1868 г., съхранявана в архива на Румънската академия на науките.

Променените условия след Кримската война насочват българското освободително движение към нови пътища, към нова организация, към нов етап на борбата за национална свобода. Те са форма на политическа активност, до която се достига поради кулминационното развитие на възрожденските процеси и утвърждаването на Георги С. Раковски като водеща личност, способна да възглави революционното движение. Макар Българският въпрос да е пренебрегван в дипломатическите комбинации по уреждане на политическата криза, революционното брожение сред българите, опитите им да организират и изпратят чети в България, не остават незабелязани, включително и от турските власти. Създалите се благоприятни условия за поредното активизиране на освободителните борби на подвластните християнски народи неминуемо безспокоят Високата порта.[2] Трудностите, които среща турското правителство с потушаването на Критското въстание, героизмът на въстаниците, натискът на европейските държави за реформи в балканските провинции на Османската империя, принуденото примирение на султана с извършените в Румъния промени и също наложеното от Европа изтегляне на турските гарнизони от Сърбия - всичко това се схваща от поробените народи като израз и белег за слабостта на Турция. Расте патриотическото възбуждение и в българските земи, в които Сливенският край заема особено място.

Стратегическото местоположение на Сливенския санджак, революционните прояви там от миналото предопределят особеното внимание към дислокацията на турските въоръжени сили в района. Задачата на разположения през 1866 г. в Сливен казакалай на Михаил Чайковски - Мехмед Садък паша - е да възпрепятства преминаването на българските чети на юг от Стара планина и да охранява района между Сливен и Черно море. Петте ескадрона казаци и двата ескадрона драгуни са подпомогнати от един табор редифи.[3]

Първата среща на сливенци с казаците е в началото на 1856 г. когато, ако се вярва на "Цариградски вестник", "жителите тичаха да гледат тая християнска султанова войска. Мнозина от българите имаха в нея кой брат, кой друг роднина". Чорбаджиите от града подарили на казакалая 500 аршина шаяк. През януари и февруари с.г. 27 младежи от Сливен попълват трите казашки ескадрона.[4] Това първо пребиваване на Садък паша в Сливен е белязано повече с любопитство, с възхищение от красивите казашки униформи, от възможността българи да носят оръжие макар и в ролята на пазители на Османската империя.

Настаняването на казакалая в Сливен през 1866 г. е обусловено както от стратегически съображения, така и от опитността му в усмирителна експедиция в Сирия, където той се справя успешно с размириците между мюсюлмани и християни. Не е без значение и постепенната еволюция на Михаил Чайковски от заслужил полски патриот, участник в освободителната борба на народа си и енергичен последовател на княз Адам Чарториски, към все по-примирителна политическа позиция. Нюансираното и изменящо се поведение на Чайковски, особено по време на въстанието през 1850 г., е зависимо от решението му да приложи на практика съществуващото убеждение у мнозина негови съграждани , че техните антируски петиции и действия съвпадат с трайната враждебност на Турция към постоянно заплашващата нейното владичество на Балканите агресивна политика на царска Русия, която властва над голяма част от Полша. Чайковски започва да вижда във всяко въстаническо движение на българите преди всичко опасно разклащане на Османската империя.

Кредото на Садък паша: "Да показваш, че се боиш от въстание поражда понякога въстанието, преследванията, съмненията само огорчават населението и го тикат да слуша внушенията на отчаянето" се сблъсква през 1867 г. с българската четническа акция.[5] Четата начело с "бащата на войводите" Панайот Хитов се насочва южно от Дунав през Делиормана към Сливенския балкан и този факт се характеризира като забележителен симптом, че дотогавашната борба на българите се превръща от църковна в политическа и че тя неизбежно ще расте. Известията в европейския печат за появилата се в България чета са опровергани от турската власт и преса, тъй като са в дисонанс с поведението на Високата порта и фактическия и отказ да приеме реформените предложения на Европа. Турското правителство изтъква, че християнските народи на Балканския полуостров в т.ч. и българите са доволни от своето положение и не искат никакви промени. Вестник "Македония" от 20 май и 24 юни 1867 г. се опитва да подкрепи официалната версия на Портата като отрича информацията на немския вестник "Вандерер" и френския "Курие д'Ориан". Вестникът се опитва да увери читателите си в неистинността на съобщеното за четническо движение в България и че "там владее най-голяма тишина и особено отсам Балкана". Подчертава се, че в този стратегически важен район спокойствието се осигурява от "поляшкий от Сливен полк".[6]

Садък паша приема без протест поставената от Портата задача да спре минаването на четите на юг от Балкана между Черно море и Сливен. За разлика от него водачите на полската демокрация предупреждават за фалшивото положение на казаците в случай на конфликт със славянските народи и че отношенията им с тях ще бъдат подложени на изпитание , както и става през пролетта на 1867 г. Садък паша се опитва да оправдае отношението си към българското четническо движение. На 18 юни 1867 г. той пише от Сливен на приятеля си ген. Бистшоновски, турски военен аташе в Париж: "Що се отнася до въстанието - това е бандитизъм, същият, който е бил вършен както на гръцката граница и в Албания,така и на Балканите."[7]

В края на май 1867 г. части от казакалая се сблъскват с групите на Цонко Кънев и Дядо Жельо от четата на Панайот Хитов. В дневника на четата Иван Кършовски отбелязва, че на 31 май са известени от кираджия за нападнатата от казаците група четници на Разбойна до Жеравна. Димитър Тодоров допълва в своите бележки, че Цонко войвода с четниците си се е сблъскал със "100 души казашки войници". При публикуване на сведенията в."Дунав" посочил 150 души.[8] Трудно е да се определи точната цифра,а и едва ли това е необходимо. По-важно е, че казашката част е била многобройна и че липсват сведения за самия сблъсък и причината той да бъде допуснат. В "Моето пътуване по Стара планина" П.Хитов отбелязва лаконично този случай, а Кършовски записва на 9 юни: "Додоха останалите от Цонка войвода дружина 9 и се съединиха с нас. А пак Цонка войвода като недостойни за такъв смекчи от чина му войвода и го постави в реда на останалите други в дружината."[9] Очевидно главният войвода преценява виновността на Цонко Кънев, за да му наложи това наказание. За Садък паша сражението вероятно е незначително, тъй като не е коментирано нито в кореспонденцията му от този период, нито в публикуваните от дъщеря му мемоари, или поне не са намерени сведения за това. Антибългарските действия на казакалая са преживени като лично и окончателно поражение от служащия в него Ришард Бервински - полски демократ, поет, фолклорист.[10] Знаменосецът на Хитовата чета Васил Левски плаче от мъка, когато узнава от бележниците на убитите казаци, че между тях има българи и поляци.[11] Стоян Заимов, съобщавайки този факт, допълва и за сражение около Жеравна, но вероятно става въпрос за посоченото вече сблъскване между четата и казакалая на Разбойна. Не е изключено да е имало още конфликти, тъй като казашките ескадрони квартируват и в други съседни селища: Котел, Градец и Ичера. Според сведения на учителя Христо поп Филипов от Градец почти всеки ден били изпращани потери /гонки/ към Стидовската планина да търсят четата на П. Хитов.[12] Офицерите от казакалая, придружени от местни жители и кираджии, обикаляли Балкана, за да изготвят карти на местностите. И допълва: " Говори се, че движението на този казашки полк от Шипченския балкан до Сливенските и Котелските балкани е имало скритата за турците цел да се приготвят сведения за военна карта на балканските пътеки и проходи, която карта послужила на руските войски в Освободителната война."[13] Обстоятелството, че разказът е от 1926 г., допуска известна преднамереност. Известно е, че в казакалая служат инженерите Яблановски, Листопад, Добровски, които изработват топографска карта на района. Определени сведения ни насочват към предположението, че тъкмо благодарение на връзките между българите от Градец и Ичера както с казаците, така и с четниците на П.Хитов са предотвратени повече директни сблъсъци. В дневника си Ив. Кършовски отбелязва, че именно техни съмишленици от Градец ги известили за предприетите от Мидхат паша репресии в Дунавския вилает.[14] Интересни в тази насока са спомените на Васил Пенчев - Пощаджията от Ичера, публикувани в сливенския вестник "Изток" през 1936 г. Макар да допуска сериозни неточности, той твърди, че чрез българите - казаци е отклонен в погрешна посока преследващия комитите казакалай на Садък паша. Това осигурява безпрепятственото преминаване и пренощуване на четата в Ичера.[15] Смятаме, че доказателственият материал е твърде ограничен за такъв извод, но все пак той съществува като хипотетичен.

На 23 май 1867 г. подвойводата на четата Жельо Чернев е изпратен да установи връзка с четата на Филип Тотю. След време в."Македония" съобщава, че "1200 отвоенници нападат и разпръскват в долината Боядин някоя чета бунтовнико- разбойническа българи, между които се появявял някой прочут войвода Жельо от Ямбол, който се удари с едно отделение поляци и казаци".[16] От тук в историческите изследвания е наложено схващането, че четата на Дядо Жельо води сражение с казакалая.[17] Възникват обаче съмнения в тази категоричност, които идват от няколко посоки. Неразумно е Садък паша да се насочи на запад от главната си квартира - Сливен с почти целия състав на казакалая. Повереният му за охрана район е твърде обширен, за да допусне подобна стратегическа недалновидност. Освен това не са открити други извори, които да потвърждават съобщението на в."Македония". От 29 май до 10 юни 1867 г. Жельо Чернев е с група от четата в Твърдишкия Балкан. Боядин е северно от Гурково, близо до с.Конаре. Именно там четата на Филип Тотю се сблъсква с казашка част. "После се узна положително - разказва Филип Тотю - че когато него ден турските потери са свикани от всичките страни върху нас и се биехме отчаяно Панайот наистина е бил отвъд в Конарския балкан и трябва да е чувал пукането на пушките ни когато се сражавахме с потерите. Но по кои причини Панайот не удари потерите отзад и да ни помогне тогаз не знам."[18] Всъщност в близост е само част от четата на Панайот Хитов, водена от Дядо Жельо. Не е изключено в."Македония" да ползва компилативни данни, които преплитат несъответстващи събития и имена. Все пак дописката е от септември 1867 г. "Жельо не можал да достигне до Хаинбоаз защото потерите били твърде големи"- отбелязва Хитов, но не уточнява въоръжените сили, които го преследват.

Фрапира обстоятелството, че между четата на П.Хитов и казакалая на Садък паша липсва голям сблъсък, какъвто би могъл да се очаква най-вероятно в района на Сливен. Остро противоречие явно съществува и то е обусловено от важни исторически фактори като отношението към Османската империя, коренно различните средства и тактика за действие и пр. Срещу амбициозния Михаил Чайковски - Садък паша, започнал бурния си живот като полски революционер, създал после свой мит за величието на Османската империя, достигнал до унизително разкаяние пред руския император, стои израстналият от хайдушкото движение до авторитетен и уважаван национал - революционер Панайот Хитов. И ако на един етап от дейността на Чайковски като главен агент на "Отел Ламбер" не биха могли да се оспорват положителните елементи и последици в борбата за самостоятелна българска църква, през бунтовната 1867 г. негативното отношение на Садък паша към революционните настроения е категорично. Антагонизма си към българската въоръжена акция той обяснява пред д-р Георги Миркович с природните закони: "Напредока в природата,казваше той /Садък паша - б.а./, става йерархически, всяко нещо от помалкото до най- голямото... Ако желаете и искате като народ да напредвате, вие без друго трябва да се подложите в ред на този природен закон. Иначе ще бъдете изложени под големи неприятности по причина на вашето неприродно и неправилно разбиране."[19] През юни 1867 г. Садък паша твърди от Сливен, че българите не искат въстание и очакват подобрение за съдбата си само от султана, а четническото движение според него се дължи на "руско-румънски интриги".[20] В писмото си от 10 юли с.г. той запознава ген. Бистшоновски с водача на четата, преминала първа р.Дунав, обаче посочва неточно името на войводата Филип Тотю - " един прост градинар", а не това на П. Хитов.[21] Във връзка с тази неточност бихме могли да припомним писмото, адресираното до дъщерята на Садък паша от май 1867 г., с обвинението,че "у дома си се бихте за тази свобода, която тук идете да отнемете от нас".[22] То се приписва на Филип Тотю, но изследователите лансират тезата, че писмото е написано от някои по-будни сливенци, поддържащи връзка с четата на Хитов с цел да отклонят подозренията от себе си и сливенския войвода - теза, която е логична.[23] Известно е, че докато е с четата си в Сливенския балкан, Хитов поддържа широки контакти със своите съграждани. Някои от тях се сближават и със Садък паша. Така например Анастас х.Добрев общува с него в Сливен , а се среща на вр. Българка с войводата. Полякът, впечатлен от неговата висока интелигентност и смелост, прави огромни усилия да го привлече в казакалая, като му обещава веднага подофицерски чин. За Хитов той е "приятел", "който все бунтове проповядваше, та затова сливенци го бяха нарекли "Българския Гарибалди".[24] В такива случаи посредническите функции на сливенци са неминуеми. Разбира се, Садък паша не знае подробности от българското революционно движение и може да допусне неточности за четите. В публикуваните от дъщеря му мемоари отново е елиминирана четата на Хитов и се споменава, че през Дунав са преминали само две чети - на Филип Тотю и на Хаджи Димитър.[25] Очевидно причината за "грешките" е много по-съществена от незнанието. По отношение на своето място в събитията през 1867 г. Садък паша целеустремено и преднамерено преувеличава реалността, изтъквайки се като "баща", "благодетел", "покровител" за българите.[26]

Когато се преценява ролята на Садък паша и казакалая в българското националноосвободително движение и конкретно при дейността на четата на П. Хитов около Сливен през 1867 г., не е необходимо да се достига нито до апологетика, нито до отрицание. Документалните свидетелства за този противоречив и сложен проблем са твърде ограничени, за да позволят една дифинитивна оценка. Нейната обективност изисква да се търси балансът между крайностите. Подобен подход не можем да намерим нито в мемоарите на съвременници, нито в документите. В показанията си пред съда Константин Димитров от Русе, секретар на четата на Филип Тотю, заявява: "На всички българи е известно, пък и казашкия полк ще бъде с нас."[27] Това твърдение е насочено обаче към оправдателна присъда от съда. Хитовият четник Иван Цанков, изпратен в средата на май 1867 г. от войводата в Букурущ, свидетелства за проявения от Г.С.Раковски интерес към поведението на Садък паша. Отговорът е, че "както генералътъ и офицерите му гледат благосклонно на нашите чети и не ги безспокоят ни най-малко, и че разездите им се преструват много пъти , че ги не виждат".[28] Трудно е да се прецени доколко пълноценни и достоверни са наблюденията му. Според д-р С. Табаков по пътя от Сливен за Свищов Цанков се среща с полския офицер от казакалая Мизеевич, натоварен от управителя на Дунавския вилает Мидхат паша да охранява старапланинския район между Сливен и Търново.[29] Вероятно неговото благоразположение към Ив. Цанков е в основата на споделеното пред Раковски, чиято реакция е непонятна.Тези твърдения звучат абсурдно, сравнени с характеристиката, която прави на българския патриот и революционер по същото време Садък паша: "див диктатор", "познат със своите безпътства и истински негодник".[30] Известно е, че в т.41 от "Съдържание на живота ми" Раковски отбелязва и документира категорично контактите си с главния агент на Чарториски на Изток, което наглед влиза в противоречие с отрицателното отношение на поляка към него: "Сношенията ми с поляците, а особито с Чайковски, потурчений днес Садък паша."[31] Обяснение за дълбокото разделение би могло да се търси между променените позиции на полския водач, чиито явни симпатии и доказана през 40-те години готовност да подкрепи културния напредък и националното самоопределение на българите изчезват, и от друга страна - съображенията на Раковски българите да получават желаната военна подготовка и в казакалая.

Проучвайки дейността на четата на П. Хитов от 1867 г. в Сливенския район не може да се игнорира фактът, че въоръжените сътлкновния с казакалая стават далеч от Сливен. Освен това не се достига до директен конфликт между войводата и казашкия водач. На фона на общото преследване на четите от турските власти действията на казакалая имат характер на предупредителност. Твърдението на Хитов в издаденото след Освобождението удостоверение на Ив. Кършовски, че последният през цялото лято на 1867 г. се е борил "юначки и неустрашимо срещу турските потери и Садък-пашовите казаци, които навсякъде ни преследваха и нападаха", е преувеличено.[32] Разказаното пък от сливенската учителка Аргира Жечкова пред историка Иван Стойчев през 1939 г. е твърде наивно. Тя твърди, че знае от приятелката си Каролина, дъщеря на Садък паша, как през 1867 г. е получено писмо от Хитов до командира на казакалая с искане той да не преследва четата. И още, че чрез дружбата между двете момичета по-будните сливенски младежи внушават на Чайковски да не пречи на революционната дейност в града и на четите.[33]

Очевидно Мехмед Садък като паша и главнокомандващ на казакалая преценява, че не е в негов интерес да изтъква дейността на българските националноосвободителни чети. Увлечен в ролята си на спасител, уверен в мощта и величието на Османската империя, той пренася това си убеждение и към изложението на фактите. Четническата акция съвпада с критичен етап от дейността на казакалая. След Полското въстание през 1863 г. част от офицерите са подали оставка, много от редниците, които нямат това право, дезертират. Опитите да се намерят нови доброволци в Добруджа и Полша, са слаборезултатни. Не е малък броят на убийци и престъпници във формированието. Според един френски автор между войниците на полка има "150 хайдути славяни", на които била дадена амнистия, но при условие да служат на султана.[34] Доколко те са изпълнявали това обещание, трудно може да се прецени по наличните данни. Ще припомним още неблагоприятния отзив на Любен Каравелов за казакалая във в."Свобода" през 1870 г., който заради обвързаността им с турското правителство нарича тези полкове "гнусливи и безобразни".[35] Не били безобидни и отношенията на Садък паша с турските официални власти. Докато правителството на Фуад паша било убедено, че дейността на казакалая е в полза на Турция, това на Хюсеин Авни паша демонстрира към него враждебно отношение. Застрашен от опасността да се лиши от ценен контингент и онова значение, което вече е добил, Садък паша полага усилия да не загуби авторитета си. За пасивността, проявена в преследване на четите, по всяка вероятност е въздействало в голяма степен и обстоятелството, че голяма част от останалите в полковете „казаци“ са българи.Но и по този въпрос Чайковски не е реалист: "И с двете си ръце ще се хвана за българите и ще се помъча да се справя без поляците поне с българите имам по-малко грижи и по-голяма полза."[36] Той обаче е поставен пред голям абсурд: да воюва с българи срещу българските въстанически чети.

Броят на „казаците“ от Сливен е значителен. Известни са имената на около 30 сливенци, служили в казакалая: Юрдан Василев, Сава Гочев, Мирчо Чаушя, Петър Кантарджиев, х.Петър х.Костов, Стефан Казака и др.[37] Страхът от присъединяване и на други към четата принуждава техния водач да бъде предпазлив в действията си. Във в."Голос" през 1867 г. Любен Каравелов съобщава, че изпратеният от Садък паша офицер Георгиевич да преследва четниците, докладвал на генерала, че с подобен състав войска нищо не може да се направи, защото "българи, гърци, сърби и даже некрасовци и поляци вместо да воюват с въстаниците бягат и се съединяват с тях".[38] Точно такъв случай обаче не ни е известен по документи. Пресилено е и твърдението, че четата била преследвана от 50 хиляди казаци и че в сражение в подножието на Сливенския балкан загинали 18 четника. Информацията, която достигнала до Букурещ, се основава естествено най-вече на несигурни слухове. Любен Каравелов бил склонен да ги приема поради реалния факт, че част от полските емигранти постъпвали на турска служба и основателно се възмущавал, че така пречат на българското освободително движение. Разбира се, опасенията за присъединяване на българи от казакалая към четата на П. Хитов са основателни. Достатъчно е да припомним, че през пролетта на 1868 г. отделилият се от групата на Дядо Жельо Илия Гсподинов- Гунчо войвода от Сливен успява да убеди няколко българи от казакалая да напуснат военната част на Садък паша. Към четата му се присъединяват Сава Великов от Сливен, Христо Проданов от Карлово и Яни Димитров от Лозенград.[39] Не е изключено агитацията за присъединяване към българските въстанически чети да е започнала по времето, когато Хитов е около Сливен с оглед плановете за подпалване на конака в града. Основателни били и надеждите, че военната подготовка, получена от българите при Садък паша, може да ги улесни в предстоящото въстание. Наистина известни са факти, че през пролетта на 1876 г. такива българи са се отличили като участници във въстанието по места, в Ботевата чета, Опълчението и пр.[40]

Що се отнася до твърдението на някои автори, че Христо Ботев е бил в казакалая именно през 1867 г. като адютант на Садък паша, то е лишено от доказателства. Смятаме въпросът за правилно решен "против" в досегашните исторически изследвания.[41]

"През жестоките изпитания в 1867 г. аз защищавах българите и ги запазих от доста нещастия, те ме почитаха за това като баща и благодетел"- тази самопреценка на Михаил Чайковски съдържа част от обективната истина.[42] В противопоставянето на българската въоръжена акция той разчита изцяло на казакалая. Но не се възползва от правомощието си в случай на необходимост да увеличи турските военни сили в Сливен с редифи от Одринския вилает. Заселените наскоро в района татари и черкези също не са привлечени от него за формирането на нередовни войски. Така те не само че не се включват в преследване на четата, но не им е позволено да ограбват местното население. Събитията в Дунавския вилает показват, че действията и изстъпленията на нередовната войска са били неуправляеми и българите са били подложени на грабежи и убийства. Но Садък паша се стреми да ги ограничи и дори забранява на черкезите да излизат от селата си , за което те протестират пред централната власт. Не може да се отрече, че четата на П.Хитов е предпазена в Сливенския балкан от разбойнически банди, особено от тези на арнаутите. Водачът на казакалая на практика не следва твърдата и безкомпромисна политика на Мидхат паша за разгромяване на българската революционна акция. Това е очевидно при съпоставка на техните контрадействия: арестите и другите репресивни мерки на север от Балкана имат напълно преднамерен характер и целят да унищожат докрай революционните настроения сред българите, като засягат преди всичко ръководителите на българските общини и интелигенцията т.е. най-активната и просветена и най-опасна за турските власти част от българското общество. А в Сливен Чайковски - Садък паша общува предимно с представители на тези среди, което е с положителен знак за националноосвободителната борба в града. Революционното ядро е запазено така за по-сетнешните патриотични прояви на българите. Това, разбира се, не дава достатъчно основание да се абсолютизира само положителната страна от ролята и дейността на казакалая и на мисията на Садък паша в събитията през 1867 г. Защото така те биха се омаловажавали неоснователно и в противоречие с действителните исторически факти и би бил игнориран дългогодишният опит на Хитов като хайдушки войвода, заслужената с дела негова слава на авторитетен и уважаван деец в революционните среди и "пръв любимец български", както го нарича Васил Левски, а също така ролята на местните патриоти, връзките им с четата. По-важно е придържането към четническото движение и новата тактика и стратегия в освободителното движение, подготвящото се ново поколение революционни дейци, което пристъпва към непосредствено осъществяване на националноосвободителната революция. Ботевият четник Никола Кючуков от Сливен отбелязва: "Това време /60-те години - б.м.Р.Г./ беше време на народния интерес. Всичко тогава вървеше по пътя си, всичко прогресираше."[43]

Българската действителност намира място в художественото творчество на Михаил Чайковски, който принадлежи към популярните за времето си полски автори. Романът му "България", написан през 1871 г., е своеобразен художествен отпечатък на събитията, свързани с българското освободително движение, респективно с четата на П. Хитов от 1867 г. Ще се ограничим да отбележим, че войводата е един от главните литературни герои в романа. Авторът признава неговите големи достойнства, но все пак не пропуска с нещо да го унижи, обяснявайки името му Хитов с Итоглу, което означава на турски език "кучи син". Чайковски смята хайдутството за "българска вяра може би по-силна от християнската". Според него Хитов е почтен човек, но повежда четата през 1867 г. макар да вижда безизходното положение. Неговата саможертва е обяснена не със съзнание за ползата от четническите действия, а повече с наивно лично честолюбие.[44]

Когато романът "България" е преведен за пръв път на български език в Сливен от Петър Папанчев през 1896 г., той премахва обидните подробности от биографиите на българските войводи. Впрочем Чайковски пише с уважение само за П. Хитов и Х. Димитър. В архива на Хитов в БИА е намерен ръкопис на част от романа, отнасящ се за войводата, което ни насочва към предположението, че това може да е първият вариант на превода.[45] Използвани са много русизми - романът е публикуван през 1873 г. в "Русский вестник". Вероятно Папанчев изпраща ръкописа на стария войвода преди да излезе от печат, или пък Хитов е настоявал да го прочете.

Сложните и противоречиви проблеми около четата на Панайот Хитов и казакалая на Михаил Чайковски - Садък паша през 1867 г. са свързани с много въпроси, чието разработване в по-широк план несъмнено е научна потребност.

---

1. С.Дамянов. Франция и българската национална революция. С., 1968 г., с. 114. **2.** Русия и българското националноосвободително движение 1856-1876 год., т. II, С., 1990 г., с.381-386. **3.**К.Суходолска. Българите в неиздадените мемоари на Чайковски. СбНУ, кн.X, 1894 г., с.463. **4.** Цариградски вестник, бр.260 от 21 януари 1856 г.; бр.263 от 11 февруари и бр.266 от 3 март 1856 г.;Ив. Стойчев. Казакалаят на Чайковски. С., 1944 г., с.35. **5.** К. Суходолска. Цит.съч. с. 461. **6.**В.Македония, бр.30 от 24 юни 1867 г., л.4. **7.**ИМ-Сливен, отдел "История на България XV-XIX век", инв.№2415 ВС; Народен музей - Краков/Полша/,Библиотека Адам Чарториски, 5556, с.1303. **8.**В.Дунав, бр.299 от 4 август 1868 г., л.1; Ив. Кършовски. Из миналото. С, 1926 г., кн.1, с. 106; П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина. С., 1934 г., с.509. **9.**Н. Попов.К. Каратеодорова. Документи за четническото движение през 1867-1868 г. ИНБКМ, т.9/15, С., 1969 г., с.179; в.Дунав, бр.299 от 4 август 1868 г., л.1. **10.** К. Суходолска. Цит.съч. с.383. **11.** Ст. Заимов. Васил Левски. 1895 г., с.155. **12.** Хр. Димитров. Село Градец- Котленска околия. С.,1933 г., с.70. **13.** Пак там, с. 71. **14.** Д. Страшимиров. Васил Левски. т.I, С., 1929 г., с.611. **15.** В.Изток, бр.76 от 18 април 1936 г., л.2. **16.** В.Македония, бр.43 от 23 септември 1867 г., л.4. **17.** С. Великов. Н. Фурнанджиев. Панайотхитовата чета през 1867 г. В: Сб. в памет на акад. Михаил Димитров. С., 1974 г. с.311-341. **18.** Ф.Симидов. Прочутият Филип Тотю. Русе, 1900 г., с.441. **19.** НБКМ- БИА, II А 8545, л.2 Автобиографични бележки на д-р Георги Миркович. **20.** ИМ - Сливен, отдел "История на България XV- XIX век", инв.№2415 ВС. **21.** Пак там. **22.** Ф. Симидов. Цит.съч. с.443. **23.** Ив. Стойчев.Цит.съч. с.110; В.Смоховска - Петрова. Михаил Чайковски - Садък паша и Българското възраждане. С., 1973г., с.151. **24.** П. Хитов. Цит.съч. с.70; С.Табаков. Опит за история на град Сливен. т.II, С., 1926 г., с.247. **25.** К. Суходолска. Цит.съч. с.44. **26.** Пак там, с.468; С. Грабовски. Българи и поляци. С., 1916 г., с.22. **27.** Документи за българската история. т.III, С., 1940 г., с.458. **28.** И.Цанков. Спомени от миналото. С, 1917 г., с.18. **29.** С. Табаков. Опит за история на град Сливен. Т.II.С,2002 г., с.257. **30.** ИМ - Сливен.Отдел "История на България XV-XIX век" инв.№2415 ВС. **31.** Архив на Г.С. Раковски. т.I, С., 1952 г., с.497. **32.** Еленски сборник. С., 1968 г., с.363. **33.** И. Стойчев. Цит.съч., с.200-204. **34.** Н.Табаков. Михаил Чайковски - Садък паша. Учителски вестник, бр.31 от 8 май 1925 г., с.4. **35.** Публицистиката на Любен Каравелов. т. I, С., 1958 г., с.646

- 647. **36.** В. Смоховска-Петрова. Цит.съч., с.148.**37.** И.Стойчев. Цит.съч., с.200-204. **38.** Публицистиката на Любен Каравелов. т.I, С., 1958 г., с.261, 270.**39.** Н.Кючуков. Записки. Сл., 1900 г., с.11. **40.** Пак там, с.64. **41**. Г. Арнаудов. Ботев и Сливен. В.Изток, бр.273 от 2 юни 1940 г., л.1; В. Дечев. Ботев и Сливен. В.Сливенско дело, бр.2 от 6 януари 1964 г.; И. и Цв. Унджиеви. Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975 г.,с.82. **42.** К.Суходолска. Цит.съч., с.463. **43.**Н. Кючуков. Цит.съч., с.10. **44.**М. Чайковски. България. Славянска повест. Сл., 1896 г., с.38-39. **45.** НБКМ- БИА, IIA 8392.

ВРЪЗКАТА И ОТНОШЕНИЕТО НА ПАНАЙОТ ХИТОВ КЪМ Г. С. РАКОВСКИ

Величка Калева

Панайот Хитов - известният български войвода, и Георги Раковски - идеологът на българското националноосвободително движение - две личности, чийто съдби се преплитат и оставят трайна следа в българската история. Две личности, отдали своите сили за освобождението на България.

Изпитал на гърба си неправдата на турските управници, П. Хитов напуска родното огнище и става хайдутин. Той извървява дълъг път на идейна еволюция, която започва още преди личното му запознанство с Г. Раковски, но не без неговото влияние. Връзката между двамата е изградена на основата на общата цел: организиране на чети, четнически действия и освобождение на поробената родина. Техните съвместни действия, вярата в правотата на това което върши Раковски, преклонението пред делото му, са документирани в спомените на Хитов, в запазените писма, в биографията на войводата от Ив. Кършовски и пр.

Връзката между двамата мъже няколко години е само писмовна. Те не се познават лично. Писмото на П. Хитов, Стоян Папазоглу и др. от 9 април 1864 г. до Г. Раковски завършва: "Твои непознати досега доброжелатели народу си." [1] Едва през май 1866 г. в Букурещ двамата големи българи се срещат. В спомените си Хитов пише: "Това беше първата ми лична среща с Раковски."[2]

През годините Раковски се превръща в ръководител и вдъхновител на всички, които се борят за освобождението на поробеното си отечество. Будният, природно интелигентен, желаещ силно освобождението на българския народ П. Хитов иска наставления и съвети за по-нататъшните действия на четата. Имайки голямо доверие в Раковски, той жадно следи всички вести и това което излиза изпод перото му. През пролетта на 1862 г. изпратеният от Хитов на обиколка Паскал се завръща и донася така чаканото писмо и в-к "Дунавски лебед" /според Кършовски и "Горски пътник"/. Ето какво пише Ив. Кършовски в биографията на Хитов: "С голяма радост се напълни сърцето на Панайот войвода, когато видя новини и списания от славния наш и чутний български писател Раковски. Всичко вече той остави, само да види що пишат тези негови списания..."[3] Вестникът чертае пътя за успешния край на народната борба. Голяма е радостта на Хитов и четниците от вестта да се готвят за бунт в Сливенско около Петровден. Смятат, че е дошло вече времето за освобождение. От позицията на годините, в по-късните си записки Хитов признава, че все още е бил неопитен и е вярвал, че за късо време ще превърнат всички долапи, валяци и дараци на фабрики за барут. "Въобразявах си - казва той, - че другите по-развити градове са приготвени кой знае как, но всички крият."[4]

Последвалото писмо и нареждане от Раковски, донесено от Анастас х. Добрев - "Ако не са се повдигнали българите в някой град и села, то да вардите да се не побунват, защото откъм Сърбия надежда няма. Сърбите се помириха с турците"[5], убива надеждите им за освобождение на България, макар и временно, както пише Хитов. Те са твърдо уверени, че така жадуваната свобода ще настъпи скоро. И пак от позицията на годините: "Че кой ти знаеше по онова време - пише Хитов - за политика и за положението на Сърбия! Че остави нас хайдутите по гората, но ето и в Едирне по-видните хора също мислели: щом потегли Сърбия, ще завладее цяла Тракия и ще освободи Македония и България. Ето такива бяха въображенията по онова време - 1861-1862 г."[6] Така тези разбити надежди и натрупаният опит помагат постепенно за политическото съзряване на Хитов. Вече в 1864 г. той е разбрал, че българският народ трябва да се надява само на собствените си сили, че няма надежда за помощ от "чужда ръка". Той има твърде много да си говори с Раковски по този въпрос. Това обаче не може да стане, докато не се видят лично.[7]

Вярата му в него е много голяма. За него той е пример какъв трябва да бъде истинският патриот. Хитов е ядосан на някои котленци, които си остават само с обещанието да дадат 30 чифта навуща и цървули и 100 лири за оръжие на хайдутите. Намира сгоден момент да ги вразуми и ги кори: "Вие не вземате участие в народните работи, но засрамете се от Раковски, вземете пример от него."[8]

До личната среща с великия котленец Хитов чува и доста неприятни неща за него. През септември 1863 г. началникът на Крагуевац Йоца Наумович му разказва, че човекът, когото той толкова почита, е лош, не скъпи и харчи народните пари, че е организирал бал в Белград и е похарчил 300 жълтици. Тези думи огорчават много войводата: "Блъскам си главата дали е истина казаното, защото голяма надежда имаме ние на Раковски, откога чака избавлението си България. Поне тогавашните прости емигранти като мене тъй мислехме: че Раковски е в състояние всичко да направи. Аз пък имах и простотата да вярвам на всичко, що чуя за него. Минаха двастри деня, а аз ще се пръсна от яд, че съм чул такива укорителни думи за най-прочутия българин."[9]

През зимата на 1863/1864 г. в Сърбия има възможност да чуе и мнението на Илю войвода и Цеко за Раковски. То не е по-различно от това на Наумович. П. Хитов все още е нямал личен контакт с човека когото почита, за да прецени дали това е истина. Но е бил, както той казва, длъжен да се вслуша "в онова, което говорят за един патриот неговите другари".[10] Вероятно това не са единствените лоши неща, които чува за Раковски. Но не може да повярва, че човек, писал такива книги, може да бъде лош. Въпреки черните краски, с които някои го рисуват, той вярва в него и търси съветите му по народните работи. За целта изпраща Хаджи Димитър в Белград, за да разговарят за по-нататъшната съдба на злощастния български народ. Наставленията на Раковски са чакани с нетърпение. Хаджи Димитър обаче не се завръща и не изпраща вест. Двамата се виждат в Букурещ след две години, когато П. Хитов отива при Раковски. Тъй като котленецът е непрекъснато преследван, напуска Букурещ. Войводата го следва навсякъде. В разговорите между двамата Хитов научава какво е мнението на русите за българите. От него чува, че Русия и Сърбия няма да помогнат на българите, а те не са в състояние сами да водят успешно въстание. Узнава също, че той е написал устав на четите /Привременен закон за народните горски чети за 1867-мо лето/. През времето, прекарано заедно, Раковски му е разказвал за своето семейство и за живота си. Въз основа на тези разкази по-късно Хитов пише биография на Раковски.

Войводата научава, че Хаджи Димитър и Раковски са се скарали, че Раковски не е в добри отношения със заможните букурещки българи, които недоволстват, защото ги напада във вестниците и не търси съветите им. Той става свидетел и на споровете му с Н. Балкански. Все още обаче не познава характерите им. Войводата вижда и огорчението на Раковски, че някой българин е казал на Братиану: "Варди се от Раковски. Той може да направи пакости." [11] Завърнал се отново в Букурещ и разбрал за създадения нов Таен комитет, Раковски иска обяснение от Касабов. Той обаче го кара да се закълне, че няма да издаде това което му каже. Основателна е яростта и огорчението на патриота: "Аз съм се клел да служа на България повече от сто пъти, а сега съм достигнал до такова унижение ... да търси от мене клетва, че ще бъда верен на отечеството си." [12] През тази почти една година, прекарана заедно, П. Хитов се уверява и в склонността на революционера към външни ефекти, както той казва, "салтанатльк". И възкликва: "Ха беля де!" [13]

Но Хитов вижда и другата страна - момците, които непрекъснато търсят българския революционер, за да се запишат доброволци в сформиращите се чети. Среща се в Браила с редица българи, между които Панайот Симов, х. Радуш х. Чепаров, д-р Миркович - все българи, отдадени на идеята за освобождението на България и с вяра в Раковски. На Хитов му става ясно, че не всички са против големия българин. Вижда и как болният Раковски тръгва да търси средства за закупуване на оръжие за четите. "Като гледах - казва той - в какво положение се намира тоз български деятелен работник за милото си отечество, застарял и заболял, куражлия човек, но годините, теглилата, болестта вече отнели от него мощните сили, съжалих го." [14] Той не само го съжалява, но и му прощава всичко - избухванията и нервността, салтанатлька. Всичко може да му бъде простено, преценява с основание той, защото вижда, че Раковски не жали силите си и дава всичко от себе си за постигане на крайната народна цел. Правилно си задава въпроса: "Кога ли ще даде господ да се раждат добри хора, без никакъв порок" и продължава: "На тоз свят добро не можеш направи, пък колкото и добър да бъдеш!" [15]

След сформирането на четата, с която П. Хитов преминава в България, той продължава да поддържа връзка с Раковски. С писмо от 16 август 1867 г. го осведомява къде се намира в момента. Интересува се за здравето му с чисто човешко чувство. Надява се: "За по пространно ще Ви известиме, когато се видиме лично, то скоро."[16] Това обаче не става. Здравето на големия революционер се влошава и П. Хитов получава телеграма от Н. Балкански, че на 9 октомври с. г. Раковски е починал.

В спомените си войводата не упоменава как е посрещнал тази тъжна вест. Това обаче, което оставя за него, говори, че до края на своя живот запазва почитта и уважението си към големия български патриот. В своите "Къси начертания от живота на покойния Раковски" изтъква, че бурният му живот и голямото му родолюбие трябва да станат достояние на всички българи. "Аз мисла - казва П. Хитов - чи треба да са обяви чериз новините, чериз вестниците; кой що знай за негoват жиот нека да пиши и да испрати до унова лице, койту ще са наеми да издаде за покойният наш ни забравим маш за балгарският нарот. Ас... мисла, чи ретку ще са намери дроги Ракоски, и оставам признателен кам Ракоскивият трот и састрадания за народат си." [17]

Своетото преклонение пред патриота завещава и на децата си. Вероятно доста им е разказвал за него. Ето какво казва дъщерята на Хитов Ирина през 1956 г.: "Особено голяма почит имаше баща ми към Раковски. Хвалеше го навсякъде, обичаше го много - зер Раковски бил много учен човек, езици знаел... След Освобождението, когато младата ни буржоазия се втурна да се обогатява и забрави свидните си чада, дали живота си за свободата, баща ми казваше: „Как не се намери един да напише животоописанието нашия Раковски!" [18]

Останалите за поколенията Хитови спомени са живо доказателство за взаимното доверие между двамата велики българи - идеолога на националноосвободителното ни движение и славния сливенски войвода.

---

1. АР, т. IV, С., 1969, с. 226. **2.** Хитов, П. Как станах хайдутин. С., 1975, с. 91. **3.** Хитов, П. Спомени от хайдутството. С., 1975, с. 214. /П. Хитов и Кършовски се срещат лично през 1864 г. Всичко това вероятно му е разказвано от войводата/. **4.** Пак там, с.13. **5.** Пак там, с. 23. **6.** Пак там. **7.** АР, цит., с. 226. **8.** Хитов, П. Спомени..., с. 33. **9.** Пак там, с. 66. **10.** Пак там, с. 72. **11.** Пак там, с. 92. **12.** Хитов, П. Как станах хайдутин. С., 1982, с. 200. **13.** Хитов, П. Спомени..., с. 94. **14.** Пак там, с. 92 - 93. **15.** Пак там, с. 72 - 23. **16.** АР, цит., с. 442. **17.** НБКМ, II. А. 8118, с. 20. **18.** В-к Дунавска правда, 22.III.1956.

ПАНАЙОТ ХИТОВ В СЪДБАТА НА КОТЕЛ И КОТЛЕНЦИ /ср. XIX - нач. XX в./

Светла Радева

Предмет на настоящото съобщение е проявата на гражданска позиция у Панайот Хитов към съдбата на Котел и котленци чрез по-малко популярна негова дейност на народен представител и застъпник на Котел в трагедията от пожара през 1894 г.

П.Хитов се подчинява на моралния кодекс на революционера демократ - републиканец[1] от епохата на възходящо развиващото се българско националноосвободително движение. Към същите принципи той се придържа като гражданин на свободна България, отстоявайки демократичните права и свободи, като за тези си възгледи и русофилски настроения е преследван от Стамболовия режим и арестуван през 1894 г.[2]

П.Хитов е последователен в търсене на правдата. "Аз съм един от ония хора, - пише той, - които обичат правдата. Само от тая правда съм станал хайдутин."[3] Отговорността му в опазване живота на четниците го представя като водач, който се стреми да ръководи събитията. Действеността е определяща характеристика за Панайот Хитов - хайдутина, войводата, революционера, депутата, патриота, гражданина на нова България.

Той не може да остане безучастен към нуждите на отделния българин в т.ч. на котленци. Известна е връзката му с тях не само по регионален признак, но и конкретно, личностно. Като водеща фигура в националноосвободителното движение той поддържа близки отношения с много свои съратници котленци. Да припомним някои факти.

Пътят му на хайдутин се пресича с този на войводата Иван Марковчето край Сухи дял до Котел през пролетта на 1862 г.[4]

П.Хитов определя Цонко Кънев Петранов от Котел за подвойвода през 1867 г. Пак той прилага към него правилата на взискателността, като отнема тези му задължения заради проявена невъзможност да ръководи и опази четата си .[5] Изрична е заръката на войводата Хитов към Цонко да предупреждава българите за изчакване на по-подходящо време.[6] От особена важност за него е предварителната организация за делото на свободата, опитността на четниците и доброто им въоръжение. "Аз не можех да им дозволя да се побунят, защото народът не беше приготвен за въстание" [7] - отбелязва войводата в своите мемоари.

Панайот Хитов уважава мнението за избор на стратегия у българите през Сръбско-турската война от 1876 г. на офицера от руската армия Иван Кишелски, когото той в спомените си назовава "генерал" по последния му чин.[8]

Киро Стоянов - племенник на Георги Раковски, се включва в четата на Панайот Хитов през Освободителната война, което установяваме по свидетелството, издадено му за "дейно участие в доброволческата чета на войводата при защитата на позицията Кара Бурун - Еленска околия от 1 август до 2 ноември 1877 г.", подписано от Дянко Цоцков, Петър Делиминков, Кондю Добрев, Добри Андонов и Петър Кантарджиев с дата 12 юли 1893 г., Сливен.[9]

Не на последно място е авторитетът на Г. Раковски пред П. Хитов и тяхната обща дейност в националноосвободителното движение.[10]

С това не се изчерпват контактите на П.Хитов с Котел, но и те са достатъчно основание да следи живота на града след Освобождението.

Гражданската съвест го мотивира в дейността му на народен представител от VI ОбНС 1890-1892 г. На 26.VIII.1890 г. той е избран за депутат от Сливенска околия с 2 402 гласа при 2 415 гласували от 8 533 имащи право на глас.[11] При близо 30 % избирателна активност / срвн. аналога напр.: депутатите на Котленска околия Димо Бойчев и Манол Георгиев са избрани при гласували 976 от общо 5 333 души с 655/ 652 гласа/[12] Панайот Хитов е избран почти единодушно - показател за популярността, признанието и доверието на сливенци към него. Съзнанието за отговорността на мисията му се проявява в регулярното присъствие на сесиите - за целия си мандат той е отсъствал само няколко пъти. Избран е за член на Комисията по Военното министерство с председател Хр.Векилов.[13] VI ОбНС гласува важни закони за управлението на Стамболовото правителство, осигуряващи интензивното развитие на стопанството, в т.ч. Закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество.

Според П.Хитов "нашата независимост и нашата свобода трябва да победят глада".[14] Като депутат се застъпва за отпускане пенсии на поборници и техни близки, за да им бъде осигурен достоен живот.

Той свидетелства на Ив.Кършовски за отпускане на пенсия от 200 лв.

На 28.XI.1892 г. комисията по прошенията в НС предлага пенсия от 30 лв. на Неша Раковска, живуща в Пловдив, на 73 години .[15] Неша Стойкова Попович, по мъж Стоян-Кирова / родена през 1819 г. в Котел, починала през 1910 г. в Пловдив/, е по-голямата сестра на Г.Раковски. Нейни деца са Киро, Жека/Зоя/ и Йордан.[16] Неша е укривала Левски при идването му в Котел; през 1867 г. е сменила сестра си Нанка в грижите за болния им брат в Букурещ. Киро Стоянов, участник в Първа българска легия, е и кмет на Котел от 1.I.1879 г. до 2.IX.1879 г. Йордан Стоянов е упълномощен от Левски в комитетската дейност; през пролетта на 1873 г. със Стоян В.Софийски образуват чета и загива при с.Зимевци, Искрецко. Внук на Неша е ген. Анастас Раковски, син на Зоя.[17]

При разискванията в Народното събрание Панайот Хитов взема думата:"Срам е да отпуснем 30 лв. пенсия на сестрата на Раковски, а поне 60 лв." Хр.Векилов го подкрепя:"Съгласен съм. Тя е възрастна, може да живее още 2-3 години и затова 60 лв. месечно", на което Ст.Х.Петров опонира:"Чувам, че имала син капитан или подполковник, може да я издържа с 30 лв."; К. Динов предлага не като на сестра на Раковски да й се даде, а "като майка на убития й син Юрдан Илиев". Ст .Цвикю се изказва:"Само като чух името Раковски, пред когото целия български народ трябва да е на колене, ний трябваше с ръкопляскания да отпуснем не 60, ами 160 лв....Този е същия Раковски, който е направил щото ний да бъдем днес представители.Да приемем предложението на П.Хитов." П.Хитов пояснява: "Сега, дали е полковник или що, не зная, но той е внук на сестрата на Раковски. Свидетелствам, че има загинал син. С едно момче 1872 или 1873 като полудяха да вървят, искаха ми позволение. Аз им казах: не е сега време...не ходете бе чоджум, ще ви избият; но като не ме послушаха, дадох им средства, отидоха към балкана, стига ги една турска конница и ги избива. Това е нейното момче Юрдан...То беше най-малкото. Раковски пък стоял в къщата й от Св. Богородица до Коледа [18]...За това, моля Народното събрание да се съгласи да се отпусне на тази жена 60 лв. месечна пенсия, която е доста скромна". Народното събрание приема мотивираното предложение на Панайот Хитов.

Дебатите в НС по въпроса правят впечатление със самомнението на народните избраници в решаване съдбата на личността. Преповтарящ се довод при гласуване на поборнически пенсии е възрастта на просителя - че може да живее още няколко години и държавата няма да изгуби кой знае колко с 30-40 лв. месечно. Макар да се чуват гласове, че "патриоти се раждат там, гдето се почитат" и тези нищожни пенсии често се отказват: "И Левски ако беше жив и нему щяхме да кажем, че му стигат 20 лв." [19]

И тогава в НС процъфтява егоцентризмът. "Които искаха да станат главатари - казва войводата,- те станаха, ако не тогава, то след Освобождението с всички сили се мъчеха да станат и станаха. А който не е мислел за такива неща, то се познава от живота и делата му." [20]

Пред имената на много възрожденски дейци НС отстъпва, като например на Никола Балкански, Желю Христов, Иван Добровски, Сава Доброплодни, Панайот Хитов, Филип Тотю, Дядо Ильо, Иван Богоров, д-р Стоян Чомаков, Александър Екзарх, Петко Р. Славейков и др., отпуска им прилични пенсии, което не се отнася за Тонка Обретенова, Бранислав Велешки, Гаджал войвода, получили нищожни пенсии.[21]

Ще допълня, че в НС Панайот Хитов има още едно изказване: подкрепя издигането паметник на Хаджи Димитър, но "не на Бозлуджа...в сред гората само да го обикалят вълците и мечките - там да [е] великолепен кръст...Памятника да се направи в центъра на един град...та като мине някой странен човек, да го види...Колкото до средствата, това оставям на почитаемото Н.С. да се произнесе".[22]

Демократът П.Хитов се изказва в НС в конкретни случаи, касаещи човешки живот. Ангажираността му към съдбата на Кършовски и Неша, желанието майката на двама народни борци спокойно да изживее старините си, го ръководят в защита правото й на социална подкрепа като признание. Споменът от годините на "шетане" из Балкана е жив у него и го вълнува. С болка изживява бездушието на управниците и незачитането подвига на борците за свободата. Страда от унижението на същите тези борци да се молят за отвоюваното си право на достоен човешки живот. П.Хитов съзнава, че депутатът е длъжен да взема отношение по въпроси от своята компетентност и опитност - тогава е категоричен в становището си.

И в следващите години Панайот Хитов съпреживява вълненията на котленци.

След разразилия се случаен, стихиен и опустошителен пожар в Котел на 15.VII.1894 г. /ст.ст./ вестник "Сливен" публикува мнението на П.Хитов: "Где да се застрои на ново града Котел?" [23] Пожарът е трагедия за града - изгарят 1360 къщи, двете църкви, административните сгради, училищата; щетите са на стойност 12 млн.лева. От българската общественост се изказват различни мнения относно застрояването на града: в местността Новачка, някъде в Добруджа или (с много колебания, но което е и желанието на котленци) на същото място. Последното становище мотивирано подкрепя и П.Хитов: "Нещо невъобразимо е да оставят Котленци посланото и да бягат в трънето...да бягат от главните пътища, да оставят богатите мери и вода...хубавата си кория...която след 20-30 години ще им дава огромни приходи." Той се стреми към перспективата за стопанското възмогване на града, определяйки належащото: "Най-първото за Котел е: да се вземат нуждните мерки от правителството за час поскорошното измерване и планиране на града... което всякой Котленец желае с готовност...да се построи параклис, училище и здание за общински учреждения, като се даде и най-нуждната необходима помощ на най-бедните семейства." П.Хитов не се отказва от грижата за народа, за когото се е излагал на риск. Той обобщава уверено: "След 10 години ще видим Котел много по-ревнив...Трябва да се знае и че града е най-важния пункт за съобщение на Северна с Южна България." Категорично заключава: "Това за сведение на онези, които искат да местят Котела."

П.Хитов подкрепя избора на котленци да живеят при корена си и подбужда благородните граждански чувства на българите. Освен призива му и възванието на котленци в-к "Сливен" публикува апел: "Да не се заличи от картата рожденото място на прочутий Раковски. Държавата да отпусне 1 млн.лв. за построяването на 300 къщи, без лихви, за 10-15 години."[24] Публикува се пълен отчет на волните пожертвования за Котел: от 1 лев до 100 лева от граждани. Всеки е дарявал според възможностите си, като пръв се отзовава Митрополит Гервасий - 100 лв., а други и повече: правителството - 20 000 зл.лв., Н.Ц.Височество - 5 000 зл.лв., Евлоги Георгиев - 5 000 зл.лв., Стефан Р. Берон - 5 000 зл. лв., Атанас Р. Берон - 1 200 ср.лв., Сливенската окръжна постоянна комисия - 5 000 ср.лв., градската община -750 ср.лв. и др. Общо 87 869 лв. са даренията на българите за котленци, изгубили домовете си.[25]

Вестникът цитира едно напълно неоснователно изявление на в-к "Свобода", че Котел "е бил запален за искоренение на стамболовщината",[26] което и тогава е звучало крайно оскърбително за котленци, нуждаещи се от толкова съчувствие.

Само след месец и името на П.Хитов се експлоатира от партиите при провежданите депутатски избори. Редакторска статия анонсира определянето му за кандидат в Котел от сливенския комитет на Народната партия. Този факт още веднъж доказва живата връзка на П.Хитов с Котел и неговата готовност за ангажирана отговорност пред новото начало за разорените му граждани. За съжаление, до тук не се откриха отзиви от страна на котленци в подкрепа на тези му намерения. Стамболови привърженици пък съобщават, че той е техен кандидат в Сливен. П.Хитов бърза да опровергае чрез вестника компрометиращия го слух. Той проявява коректност, призовавайки гражданите "пред вид високите интереси на Отечеството, да изберат тези людие, които ще им покаже комитета на народната партия".[27] Неумел в тайните партизански ходове, П.Хитов издига след това кандидатурата си за Сливен. Привърженик на честния открит двубой, но попаднал в клопката на интригите, той с горест изпива зльчната чаша - вестникът "съветва дядо Панайота да се остави от депутатската севда, защото в камарата не отиваме войводалък да правим и ножеве да въртим, а се изисква знание и опитност за създавание Закони". За депутати от Народната партия са избрани Петър Папанчев и Христо Држамаджиев в Сливен и Стефан Иванов в Котел.[28]

Възрастният войвода търси своето място в новата реалност, но често трудно се вмества в нея.

Лишен е от възможността чрез НС да подкрепя наново котленци, но е близък с много от тях. До последните си дни в 70-те години на ХХ в. Петър Кръстев - Бакю си спомня срещите с него и обаянието му. Котленци знаят и помнят, че в околностите на града П.Хитов е минавал с четата си, а през Освободителната война предвожданият от него отряд е бил упование за опълченци и руски войски.[29]

Гражданската позиция на Панайот Хитов го разграничава от бездушието към народните съдбини на много негови съвременници след Освобождението. Справедливостта, като израз на съпричастност към значимите ценности, е определяща за тази открояваща се и днес в паметта на българина фигура.

Тези черти от личността му допълват неговия витален образ.

---

1. Косев,К. П.Хитов.Живот и революционна дейност, С.,1963, с.3. **2.**Пак там, с.99 ; Сиромахова,Ж. Участието на П.Хитов в Освободителната война и обществено-политическия живот на страната. В: П.Хитов.Как станах хайдутин, С.,1982,с.323. **3.**Хитов,П. Моето пътуване по Стара планина,С.,1962,с.68. **4.**Пак там,с.44-46; Хитов,П. Спомени от хайдутството, С.,1975,с.14-16; Хитов,П.Как станах...,с.126-127. **5.** Хитов,П. Как станах...Дневник на писаря на четата Ив.п.К.Кършовски, с.291. **6.**Хитов,П. Моето пътуване...,с.90. **7.**Пак там,с.92. **8.** Хитов,П.Как станах...,с.237; за него вж.: Радева,С., М.Колибаров. Кишелевият род от Котел. В: Котленски родове,Котел,1996, с.167. **9.**Свидетелство на Киро Стоянов от 12.VII.1893 г., инв. № 1275/76 г., архив МКВ .**10.**Косев,К. Цит.съч., с. 21-38. **11.**Дневници стенографически на VI ОбНС, I ред.сесия, кн.I,С.,1890 г.,с.61. **12.**Пак там, с.62. **13.**Пак там, с.173. **14.**Хитов,П. Моето пътуване..., с.61. **15.**Тук и по-нататък по въпроса вж.: Дневници стенографически на VI ОбНС, III ред.сесия, кн. III,С.,1893, с.12-13. **16.**Трайков,В. Родът на Г.Ст.Раковски. В: Котленски родове. Котел,1996, с.44; Чолов,П. Родът на Раковски, С.,1996,с.86-90. **17.**За него вж.: Радева,С. Следосвобожденски военни дейци - В: Котел - град на великани. Котел,2002,с.193-196 . **18.**Тук П.Хитов греши - през есента на 1854 г. Раковски се укрива в майчината си къща у Нанка Търпанка /бел. авт./ **19.**Дневници стенограф. на VI ОбНС, I ред.сесия, кн.I,С.,1890, с.117. **20**.Косев,К. Цит.съч.,с.99-100. **21**.Дневници стенограф. на VI ОбНС, II ред.сесия, кн. III, С.,1892, с.183-185. **22**.Дневници стенограф. на VI ОбНС, I ред сесия, кн. III, С., 1891, с.51-52. **23**.В-к Сливен, бр.35, 13.8.1894. **24**.В-к Сливен, бр.37,1894. **25**.В-к Сливен, бр.38,1894. **26**.В-к Сливен, бр. 37, 1894. **27**.В-к Сливен, бр. 39, 10.IX.1894. **28**.В-к Сливен, бр. 40, 1894. **29**.Инв.№ 685/НСФ - архив МКВ : по предавани спомени на котленци, записани при експедиционно проучване през 2002 г.

МЯСТОТО НА ЛОВЕШКО-ТРОЯНСКИЯ КРАЙ В ПОДГОТОВКАТА НА ВЪСТАНИЕТО ОТ ЕСЕНТА НА 1875 ГОДИНА

Иван Лалев

Избухналите въстания през лятото на 1875 г. в Херцеговина и Босна и подготовката на Сърбия и Черна гора за пряка военна намеса срещу Турция раздвижват духовете на българската революционна емиграция.

Въпреки идейната и организационната разпуснатост, която съществува по това време в редиците на БРЦК, групата на Ботев, Стамболов и Драсов, формирана през юни-юли 1875 г., успява да убеди част от революционните дейци в необходимостта от свикване на общо събрание, което да набележи задачите, стоящи пред националноосвободителното ни движение, породени от новите политически реалности.

Подготовката започва още през юни. Пръв Стамболов предприема продължителна обиколка на комитетите във Влашко.[1] От началото на юли веднага след пристигането си в Белград в услуга на революционното движение се поставя и Иван Драсов, който, както бележи Д. Страшимиров, "при рядкост на образовани хора по онова време, с пълно гимназиално свидетелство в ръка, обещаваше да бъде една крупна сила в лагера на Ботева".[2] Междувременно той получава писмо от Ботев и Стамболов с настойчива молба да дойде заедно с Панайот Хитов в Букурещ, за да направят общо събрание.[3] На 15 юли Драсов заминава за Влашко, а в края на месеца към тримата се присъединява и представителят на комитетите от вътрешността на страната Никола Обретенов.

На 12 август, в отсъствието на дългогодишния председател на БРЦК Любен Каравелов, събранието е открито в букурещкия дом на Димитър Ценович.[4] Като правят анализ на външнополитическата обстановка, участниците в "народното българско събрание" стигат до извода за необходимостта от повдигане на незабавно въстание. За целта е изработен подробен план. Страната е разделена на революционни окръзи с центрове Търново, Ловеч и Стара Загора.[5] Определени са и апостолите, "които ще минат тайно или явно в България, за да подготвят бунта". В Ловешки революционен окръг трябва да пристигне Панайот Волов.[6] За главен ръководител на всички въстанически сили е определен Панайот Хитов. Според програмния документ целта на въстанието е създаване на свободна територия между Троянския балкан и Котленската планина, откъдето после ще се предприемат и настъпателни действия към равнинните части на страната. Избирането на този район не е случайно. Тук са се запазили съществуващите от времето на Левски революционни огнища и техните ръководители. От средата на 1874 г. в резултат на активната дейност на Христо Иванов Големия, Отец Матей Преображенски, Стефан Стамболов, Вичо Грънчаров и др. те възстановяват дейността си.

Влиянието на Ботев намира израз при формулиране начина за постигане на целта - масово надигане във вътрешността и помощ от няколко чети, които ще преминат от Влашко и Сърбия. За главни опорни пунктове и центрове на средоточия са определени Троянският манастир, Габрово и територията на прилежащия му балкан и Котленската падина.[7] В Троянския манастир трябва да се установи щабът на бъдещото въстание начело с Панайот Хитов.

Решението на Хитов да застане начело на въстанието е продиктувано до голяма степен от предварителното уверение на Сърбия за помощ в едно предстоящо българско въстание. Идването на власт на либералите на Михайлович - Ристич през август 1875 г. слага край на надеждите му. Макар и разколебан, Хитов не се отказва от намерението си да премине в България. За целта отива заедно с Иван Драсов в Крайова и взема значителна сума от братя Данаилови, с която да въоръжи бъдеща чета.[8] Това му начинание се проваля в Кладово и той се връща сам в Турну Мъгуреле. Опитът му да премине Дунава тук се проваля в резултат на непреодолими трудности и той окончателно се отказва от идеята да застане начело на едно въстание.[9]

Междувременно Букурещкият комитет изпраща Тома Хитров за Троянския манастир. Преминаването му с Петър Факиров в България става през Цариград. Тук те се свързват с д-р Васил Караконовски, ловчанлия, лекар на руска служба при граф Игнатиев, който ги снабдява с руски паспорти. Около 7 септември двамата пристигат в Троянския манастир, където заварват пристигналия преди тях главен апостол Панайот Волов. Очаква се да дойде Хитов. По предварителния план датата на неговото пристигане е 1 септември.

Основен източник, от който черпим сведения за датата на пристигането и подробности за подготовката на въстанието, е донесение на свищовския каймакамин до валията в Русе.[10] Каймакаминът съобщава, че се е добрал до писмо от войводата Панайот Хитов до Хаджи Попов в с. Владиня, Ловешко. Оригиналът е силно повреден, на редица места редовете са останали наполовина, но тъй като то представлява ценен извор за историята на националноосвободителното движение от това време и за мястото на Ловешко-Троянския край в подготвяното въстание, намирам за необходимо да го публикувам дословно:

"Приложено поднася се пред високата... /скъсано/, която както ще се благоволи /буйруладжаги веджхиле/ Свищовски каймакам... /скъсано/, пристигналия на 11 ноември 1291 /1875/ година... /скъсано/, се появи едно писмо на български език с една снимка, поставено в плик и добре запазено /мазруф ве махфуз/. Присъстващите веднага се сетили, че се отнася до въстание /фесадата даир/. Но без да дигат шум най-внимателно и незабелязано отворили писмото /бир теляш итмейерек ве асла серреще вирилмейрек/ и го прочели.

Писмото е от споменатия Панайот войвода. То е изпратено до Хаджи Попов, наричан български комита от село Ивладин /Владиня/, Ловешко. Съдържанието му е бунтарско /мюндереджати ефсади ахалийи мюджиб/. Говорейки за събитията на деня, дават се някои напътствия и незаконни подбуди /месели хазирадан бахисле бер таким ишарет ве тенбихати гайри мешруа/.

Говори се, че те /бунтовниците/ ще се събират в Троянския балкан с намерение да нападнат мохамеданското население. Оръжие, барут, храна - всичко било осигурено. Желаещите да се присъединят към тях било от страх или пък от бунтовническите им подбуди и подстрекания, трябвало да се явят на уговорено място.

Следователно всичко това, което се пише и говори, крие в себе си за момента и за бъдеще големи опасности. Предвид на всичко това, след предварителна уговорка с каймакама на Ловеч беше посетено селото Ивладин/Владиня/. От разговорите, които бяха водени между нас по споменатия въпрос, се установи, че в споменатото село действително има такъв човек на име Хаджи и в момента живее там. Но, ако веднага го задържим и изправим пред съда, ще се разкрие заговора и не ще се доберем до солидни доказателства и резултатът няма да бъде ефектен. За това Троянския балкан, който представлява важен обект, се взе под строго наблюдение и цялото внимание е насочено там. Според нас залавянето на Панайот войвода, който се самоназначил за главатар на Комитета и тръгнал по бунтарски път, ще бъде поцелесъобразно.

В споменатото писмо сборният ден... /скъсано/ бил уговорен/ на 1 септември. Но, тъй като тия редове от писмото не могат да се преведат с точност, то истинското положение не може да се изясни... /скъсано, поради което/ решихме да поискаме разрешение, какво да предприемем по този въпрос и как да постъпим... /скъсано за по-целесъобразно/. Писмото, снимката и заптийската преписка, щом приложени са изпратени... /скъсано/ аз, покорният и до днес не съм ги получил и се чудя къде могат да се забавят... /скъсано/, но... /скъсано/ щом ги получа, ще донеса до Ваше валийско височество... /скъсано/ а, като получим нареждането Ви... /скъсано, то кои жилища/ и махали да бъдат обискирани и дали те да бъдат претърсени за оръжие и други неща заповедта принадлежи на Негово височество, който е властен да заповядва.

/Подписът и датата липсват/"[11]

Освен този документ са известни още няколко фрагмента от кореспонденция, отнасяща се по подготовката на въстанието от есента на 1875 г. Първият от тях е част от писмо на Панайот Хитов до българския комита Хаджи Попов в с. Владиня, Ловешко:

"... Български комита драги хаджи Попов оглу... много поздрави и крепко здраве. Братята ми Тотю, поп Никола и Ангел са интернирани... братя, него ден с храбри мъже и всичко сме приготвили и чакаме този ден, който съобщих...

... /каз/вам на вас да сте готови. Този ден е 1 септември. Войводата ще премине Дунав с 600 души...

Този ден да бъдете там с хляба, също да кажеш на свещенника да накара селяните да положат клетва; второ - като пристигне четата, да посочи пътя /йол гьостересиниз/...

... който не тръгне с тях, войводата ще изсече главите на двама-трима за назидание или да донесе...

Какво се говори за Херцеговина. Според нас там работите вървят добре. Работите у нас в България...

... Не са както работите на Хаджи Димитър през 68 година. Освен това 300-те жълтици Тотю...

... /са/мо работата да не се разкрие. Ето изпращам и лика си /снимката си/. Панайот войвода... Да го познаете и да се уверите. Да постъпите така като ви съветвам, щото в най-скоро време...

... уведомих другарите за барута и пушките и получените от теб 4 юка да знаем двамата...

... Аз изхарчих и ти ще изхарчиш... въпросът за барута. Доверете се на вашите български комити, баш войвода Панайот."[12]

Запазени са още три части, които не могат да бъдат точно определени към кой документ се отнасят, но с известни резерви можем да приемем, че част от съдържанието им е във връзка с горното писмо. В първия къс има само два реда и е от кореспонденцията на официалните турски власти:

"До родолюбивия мой господин негова светлост каймакама на Плевен.

Като пристигна писмото Ви, накарахме един наш доверен човек да прочете писмото на задържания... да знаете... ако се тръгне по дирите му, ще се намери..."[13]

Текстът във втория фрагмент гласи следното: "В отговор на Вашето височайше искане от зилкаде 92 година, тук приложено Ви изпращаме българския оригинал и турския превод на писмото, заедно с една снимка и препис от преписката, водена с Плевенското каймакамство относно въпросното писмо..."[14]

На същия лист има друго писмо със следното съдържание: "Както Ви съобщихме преди известно време телеграфически да се арестува този или онзи като комитетски размирник, без да има убедителни доказателства, е нецелесъобразно и неприемливо при днешните условия.

Ако от задържаните в Ловеч не е открита никаква нишка, което може да послужи за законно обвинение срещу този, за който става дума в доклада, да се препоръча на местното каймакамство за освобождаването им под гаранция. Старайте се да ни държите в течение на резултатите, които биха се получили."[15]

Както се разбира от публикуваните текстове, става дума за обемиста преписка, свързана с направени разкрития около готвеното въстание в България през есента на 1875 г. и действителното място и роля на Ловеч и Ловешко в неговото изпълнение. В своята цялост те дават не малка информация за непосредствената подготовка, както и инструкции за предстоящото въстание.

Въз основа на предварителните сведения валията от Русе заповядва да се засили бдителността и се извършат обиски на махалите около Троян. Районът е усилен с допълнително изпратени "100 души анадолци, начело с един юзбашия и един милиазим."[16]

Пристигането на войската сварва подготовката към своя край, "когато въпросът за септемврийското въстание беше узрял и се очакваше минутката, когато ще грьмне първата българска пушка за изкупуване с човешки жертви политическата свобода..."[17] Троянските съзаклятници имат и извезано знаме. Добра работа е свършена и в съседните райони - Троянски манастир, Ново село, Севлиево. Така приготвени, въстаниците "чакали, надявали се, обикаляли по Балкана, дано зърнат някоя чета, според уверенията на войводите".[18] Всичко било напразно. Въстанието, с малки изключения в Североизточна България и Старозагорско, не избухва. В последния момент се разбира, че има разкрития, че времето за подготовка е било малко и едно преждевременно надигане може да се окаже фатално за по-нататъшния развой на революционното дело. На 16 септември Търновският революционен комитет, временно изпълняващ задълженията на Централен за вътрешността, взема решение и съобщава по места за отсрочване на датата.

Съобщението заварва старозагорци въстанали. Малки чети излизат в района на Червена вода, Русенско и около Шумен. Локалният характер вещае трагичен завършек. Панайот Хитов научава за неблагоприятния развой на събитията и окончателно се оттегля. За апостолите в Ловешко-Троянския край не остава нищо друго, освен да съхранят силите си и да се върнат отново във Влашко. Тома Хитров и Петър Факиров, преоблечени като кираджии, заминават за Никопол и оттам в Румъния.[19] Панайот Волов след престой в Троянския манастир прехвърля Балкана и отива в Тракия. До края на годината във Влашко се прибира по-голямата част от революционните дейци.

Публикуваните неизвестни досега документи са ценен извор и несъмнено ще обогатят изворовата база и разширят кръга на лицата, пряко свързани с подготовката на въстанието, както и с мерките на турските власти, взети след направените разкрития.

---

1. Митев, П. Български революционен комитет 1875 г. С., 1998, с. 46 - 48. **2.** Страшимиров, Д. История на Априлското въстание. Т. 1, Пловдив, 1907, с. 167. **3.** Ботев, Хр. Съчинения. Т. 3, С., 1945, с. 408. **4.** Стойчев, Ив. В. Христу. Спомени от Любица Д. Ценович. ИБИД, кн. XXII - XXIV, 1948, с. 476. **5.** Страшимиров, Д. Цит. съч., с. 172 - 173. **6.** Пак там, с. 231. **7.** Дойнов, Д. Гюргевският революционен комитет. С., 1986, с. 37. **8**. Обретенов, Н. Спомени, с. 186. **9.** НБКМ-БИА, ф. 87, IIА 8385. Писмо на Панайот Хитов, Русе, до Д. Т. Страшимиров, София, от 19 декември 1904 г. **10**. НБКМ, ф. 181-А, а.е. 227. **11**. Документът е доклад от каймакама на Свищов до валията в Русе от ноември 1875 г. **12**. НБКМ - ОАК 251/60. **13**. Пак там. **14**. Пак там. **15**. Пак там. Писмото не е адресирано и няма подпис. **16**. Марковски, М. Ив. Спомени и очерки из българските революционни движения. С., 1976, с. 161. **17**. Пак там. **18**. Пак там, с. 160. **19**. Пак там, с. 154-156.

ПАНАЙОТ ХИТОВ - ГЛАВЕН ВОЙВОДА В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1876 Г.

Слави Тодоров

По-детайлното проследяване на революционната дейност на Панайот Хитов по време на Сръбско-турската война 1876 г. е от особена важност, като се има предвид, че участието на български доброволци във войната е фактическо продължение на Априлското въстание.[1] Тази дейност е живо доказателство за твърдото му намерение при всички обстоятелства да продължи с присъщата си енергия борбата за освобождение на отечеството.

Няколко години преди войната П.Хитов е централна личност в националноосвободителното движение. През август 1875 г. той е председател на Общото събрание на новооснования БРК в Букурещ, което взема решение за въстание в България.[2] Войводата е готов да оглави една от предвидените в помощ на въстаниците чети, но без да се прибягва към прибързани действия при обявяване на въстанието. С цената на големи усилия той успява да набави от Сърбия 2 000 пушки, които доставя в придунавския град Кладово и набелязва план за преминаване в България, който поради неблагоприятно стечение на обстоятелствата остава неосъществен.[3]

Панайот Хитов е от онези преобладаващи по брой дейци, които преди и в хода на избухналото на следващата година Априлско въстание смятат, че въстанието ще бъде по-резултатно, ако съвпадне по време с една сръбска военна офанзива. И когато дошлите на власт либерали в Сърбия започват подготовка за война с Турция, той е сред тези, които насочват усилията си към осъществяване на военно взаимодействие със сърбите.

Зимата на 1875-1876 г. войводата прекарва в Белград, огорчен от обвиненията на млади революционни дейци в нерешителност по време на Старозагорското въстание, но обладан от мисълта при първа възможност да мине на всяка цена с чета в България.[4] "Скоро ще дойде май - пише Хитов до Р.Атанасов - дано стане нещо, ако ли не, да умрем като мъже, друг начин няма."[5] Убеден че е прав в разбиранията си за начина, по който трябва да се водят бъдещите въстанически действия, в друго писмо - до Хр.Македонски - той добавя във връзка с горното: "А аз, колкото мога ще работя сам и като видя, че сам не може да се изработи нищо, тогава сам ще се убия, ако не ме убият други дотогава."[6]

Скоро ходът на събитията се развива съобразно неговите предвиждания. От преписка и разговори с представители на сръбските власти и с български революционни дейци Хитов добива реална представа за готвеното от Гюргевския комитет на „младите" ново въстание и за евентуалната му подкрепа от страна на Сърбия.[7] Той приветства идеята за подновяване на борбата и още в началото на 1876 г. се залавя с инициативи за обезпечаване на бъдещите действия.[8] Решението на сръбското правителство от края на март да приеме български доброволци в Кладово с оглед на готвената война с Турция му вдъхва увереност в успеха на предприятието и той започва усилена работа по подготовката на голяма чета за България.[9] Силно обнадежден е и от срещата си с Г.Живков през април в Белград, който го осветлява подробно за работата на Гюргевския комитет и подготовката за въстание в страната. За самото избухване на въстанието тай получава известия в края на април и началото на май от И.Сапунов и П.Йорданов.[10]

Междувременно Хитов води оживена преписка с революционни дейци в Румъния, приканвайки ги да изпращат доброволци в Кладово. Той е въодушевен от мисълта отново да поведе чета за България въпреки смущението му от чутата по време на разговор със сръбския военен министър Т.Николич реплика, че "три дена да удържи Сърбия война с Турция, стига й", която той тълкува като знак, че в кампанията сърбите ще преследват само своите цели.[11] Чрез Р.Атанасов в Галац приканва Хр.Македонски да се яви със своите четници най-късно до 11 май в Кладово, за да минат оттам в Стара планина.[12] В Кладово той се среща с председателя на Кишиневското българско дружество Ив.Ст.Иванов и члена на Петербургския славянски комитет майор Н.А.Киреев, с които обменя мисли за бъдещия статут на българските чети. Същевременно е във връзка с председателя на БЦБО в Букурещ К.Цанков, който преговаря със сръбския министър на външните работи Й.Ристич те да бъдат изпратени в България.

Към това време в кладовската крепост Фет Ислям се събират към 800 души, но Хитов се надява числото на доброволците да достигне до 2 000. Едната от създадените и добре обучени тук две чети - Първа - е под негово командване. В нея участва и старият войвода Желю Хр.Чернев от Ямбол в качеството си на подвойвода. Секретар на четата е Георги Милетич, четовожа (четоводец, помощник на войводата) Александър Вулетич, знаменосец Димитър Рашев от Русе, а офицер при знамето Димитър Каракостов от Сливен. Четата се състои от четири вода (взвода), под командата на водници, всеки от които е разделен на пет десетини, командвани от десетари. По списък тя наброява 227 души, но впоследствие мени чувствително състава си.

В навечерието на обявяването на войната на 18/30 юни 1876 г., под командването на прапорщика Стефан Петров четата се отправя на юг през Бърза Паланка и Неготин към Зайчар. На 11/23 юни войводата се присъединява към другарите си в бивака край града, където са се разположили още няколко чети. Същия ден целият личен състав участва в проведените тук тържествени церемонии - преглед на войските на Тимошката армия, богослужение, полагане на клетва и освещаване на знамената. Знамето на Хитовата чета е изработено от коприна и представлява българския народен трикольор. Върху него със златни букви е извезан надписът "Свобода или смърт". След извършването и на други действия, свързани с окончателното устройване и превъоръжаване на четите, Хитов остава начело на Първа чета, която сега наброява 480 души.[13]

На 15/27 юни под командването на войводата, следвана от четите на Филип Тотю, Ильо Марков и Симо Соколов, тя продължава пътя си на юг. Четирите чети са включени в състава на т.нар. Кадъбоазки отряд на майор Н.Киреев, чиято задача е да пази тила на Моравската армия чрез пробив на Тимошкия фронт. В телеграма до К.Цанков войводата изразява увереност, че ще бъде изпратен да действа на българска територия.[14]

През Вратарница и Нови хан четата се насочва на изток, преминава през с.Петруша, където се намира командването на отряда, и достига до граничното с.Ново Корито в очакване на неприятелско настъпление откъм българското село Салаш, Белоградчишко. На 20 юни/2 юли на границата при Кадъбоаз, в единодействие с другите три чети и един сръбски батальон под общото командване на майор Н.Киреев, Хитовата чета води ожесточен бой с няколко табора турска войска, в който губи шест убити и двадесет ранени.[15]

В следващите няколко дни, маневрирайки успешно, четата на няколко пъти доближава до с.Салаш и води престрелки с неприятеля. На 26 юни/7 юли от лагера над Н.Корито Хитов изпраща секретаря Г.Милетич до Хр.Македонски около с.Раковица със съобщение да дойде при другите чети и заедно да навлязат в България.[16] По същото време комендантът на Княжевац полк.Г.Хорватович издава обявление, че на П.Хитов като войвода на доброволческа чета се позволява да минава по всички местности, владени от сръбските войски.[17] Въпреки заетата от Хитов добра позиция към Белоградчик, Н. Киреев, ръководен от свои съображения, му съобщава, че не бива да навлиза навътре в българските земи.[18] Когато на 27 юни/9 юли турците предприемат контраатака и правят обход на левия фланг на позицията при Кадъбоаз, единствено Хитовата чета се оттегля организирано към Н.Корито и остава сама да прикрива отстъплението на другите части до заместването ѝ от сръбска войска. Тогава войводата пише отново на К. Цанков, съобщавайки му, че не е успял да осъществи подготвяната експедиция. Броят на четниците му след отстъплението е около 190 души.[19]

Поради обстоятелството, че българското доброволческо движение по време на войната зависи от сложни взаимоотношения между сръбското командване, представителите на българската емиграция в лицето на БЦБО и руските славянски комитети, се наблюдават явления, които трудно намират своето обяснение. Така сръбското командване определя за главен войвода на българските чети на Кадъбоазкия отряд С.Соколов, като по същото време за главен техен войвода майор Н.Киреев назначава П.Хитов, а впоследствие Ф.Тотю, когото обгръща с почести. По същия начин стои и въпросът за навлизане на четите в българските земи. Когато след боевете при Кадьбоаз П.Хитов е при Нови хан, сръбският военен министър Т.Николич, за разлика от Н.Киреев, предвижда да се свърже с другите четирима войводи и да навлязат в българска територия, за да вдигнат населението на въстание.[20]

В края на юни по настояване на командващия Тимошката дивизия полк. М.Лешанин четите са изтеглени от източния и насочени към южния сектор на фронта. В Княжевац, където те се събират, Хитов оставя ранените и като попълва понесените загуби, се отправя към Пандирало и Бабина глава. Тук, на българска земя, на 1/13 юли той и войводите С.Соколов, Ф.Тотю, Ильо Марков, Найден Попанинов и Хр.Македонски се събират да обсъдят положението. Те изразяват недоволство от начина, по който се процедира с българските чети и от очевидния факт, че българите са използвани като обикновени доброволци в сръбската армия, а не с оглед на действия в България. Войводите решават да се обърнат към командира на Тимошката и Моравската армия руския генерал М.Г.Черняев с молба той да им бъде непосредствен началник и да им даде устав за управление на четите, в който изрично да е посочена главната им цел - минаване в България в помощ на въстанието. На молбата, изпратена по четовожата Ал.Вулетич, на 2/14 юли генералът отговаря положително и изпраща искания устав, наречен "Закон за българските доброволни войници", а с нарочно писмо назначава П.Хитов за главен войвода на всички чети. Ролята и функциите на последния са фиксирани в редица пунктове на състоящия се от четири раздела закон и са своего рода признание на неговия авторитет и качества. Главният войвода се избира и упълномощава по вишегласие от самите войводи и офицери в четите, издава плана за действия, председателства по време на съвещание и пр.[21] Същият ден ген.М.Черняев изпраща на Хитов подарък, а полк. Лешанин - специални поздравления.[22]

Заслужава внимание фактът, че с писмо от юли ген.М.Черняев назначава и Ф.Тотю за главен войвода на четите. Обяснение на този факт може да се търси в желанието на генерала да задоволи амбициите и на двамата заслужили войводи и да ги предразположи за работа. Той може да се тълкува и като проява на недружелюбно отношение към майор Н.Киреев, комуто преди това са подчинени четите, дори и след неговата геройска смърт на 6/18 юли при Раковица.[23]

На 3/15 юли се извършва ново разместване в четите, при което съставът на Хитовата чета е увеличен. Същия ден е издадено надлежно нареждане за навлизане на четите в България. Снабден с един планински топ и прокламация към българския народ, Хитов се отправя към Берковския край. Придвижвайки се през с.Черни връх към местността Бабин зъб, която определя за сборен пункт в общото движение на четите на изток, той предприема мерки за защита на околните села от набезите на черкези и за набавяне на продоволствие. След непредвидено отклонение към с.Горни Лом, успява да установи връзка с другите чети, съсредоточили се в местността Жарка чука в Чипровския балкан, където на 7/19 юли се провежда второ съвещание на войводите.

Докато в съответствие с взетите решения Хр.Македонски е изпратен да организира населението и наблюдава пътищата в Пиротския край, а Н.Попанинов получава задача да снабдява българите със сръбско оръжие, Хитов и Ф.Тотю продължават движението си към Чипровско. Двамата войводи се стремят да проникнат на родна земя не само под напора на своите освободителни стремежи, но и по поръчение на ген.М.Черняев, който смята да вдигне българското население на въстание за облекчаване бойните действия на сръбската армия. На 9/21 юли Хитовата чета е в Чипровци, а към обяд на същия ден - в манастира "Св.Иван" (Чипровския манастир) между селата Железна и Белимел. Тук с внезапна, добре проведена атака във взаимодействие с Тотювата чета Хитов разбива настъпващите около 250 черкези, които преследва до с.Митровци. Когато обаче става известно, че откъм Берковица около 2 000 черкези и конна войска приближават към манастира, той решава да се изтегли, насочвайки се през с.Влашко село (дн.Мартиново), Горни и Долни Лом към границата при вр.Св.Никола, изпълнявайки, както се оказва по-късно, нареждане на полк.Г.Хорватович. Макар че през това време не успява да установи връзка с Ф.Тотю с цел координиране на действията, двамата се срещат по-късно на върха. Заедно продължават до местността Иванова ливада, откъдето Хитов се озовава отново на позицията при Кадъбоаз.[24]

Така този първи опит за въстание остава непълно осъществен. Като причина за това може да се посочи липсата на координираност в действията на двете чети и най-вече настъпилият смут сред местното население след разгрома на Ботевата чета.

На 19/31 юли четата на Хитов получава заповед да се насочи незабавно към Княжевац, където се очаква настъпление на турците от юг. Същия ден той изпраща четовожата от четата на Хр.Македонски П.Досиев сред българите около Св.Никола, Зайчар и Пандирало със задачата да ги обедини за нов опит за въстание, който също остава неосъществен поради обстоятелството, че по това време ген.М.Черняев отменя първоначалното си решение за навлизане на четите в българските земи.[25]

С пристигането си в Княжевац четата заема позиция на хълма Девич на левия бряг на р.Тимок южно от града и в продължение на три дни води бой с неприятеля. След отстъплението на сърбите тя се оттегля по течението на реката, след което се насочва на запад и през селата Буче и Влашко село (дн.в Сърбия) на 29 юли/10 август пристига в Алексиначка баня, където се съсредоточават и останалите чети, твърде оредели и размесени след участието си в боевете. Тук Хитов получава заповед да заеме позиция на около 15 км на юг по линията Йезеро-Алексинац със задача да следи движението на неприятеля. На следващия ден той се изнася до манастира "Св.Стефан" и след като оставя там половината от четата с Ж.Чернев, продължава на изток към манастира "Св.Архангел", където заварва сръбска милиция. На 2/14 август, ангажирана с разпръскването на вилнеещи на югоизток черкезки шайки, четата му се натъква на редовна войска и е принудена да се оттегли.

През следващите дни, отстъпвайки по обратния път, четата непрекъснато се сражава с преследващия я противник. Междувременно тя попада в обкръжение от завзелите манастира неприятелски части и войводата едва успява да се спаси от залавяне.[26] Към 14/26 август поединично и на малки групи четниците се добират отново до манастира "Св.Стефан", зает от сръбската милиция и част от сформирания нов отряд с български офицери на представителя на БЦБО П.Енчев. До 28 август/9 септември Хитов и другарите му са ядрото на отряда, който удържа на турския натиск при манастира и прилежащите Йезеро и Шуматовац, които са основен пункт на оформената нова главна позиция на фронта, считана от сръбското правителство за българска. Загубите му в боевете на този участък са около 30 души убити и ранени.[27] Скоро след направения от турците пробив на позицията, през Алексиначка баня Хитов заминава за Делиград, където по заповед на ген.М.Черняев предава четата си на Н.Попанинов и поема изпълнението на друга не по-малко важна задача - да събира и препраща в Делиград български доброволци, които да попълват състава на Руско-българската доброволческа бригада под командването на руски офицери.

В заключение може да се направи изводът, че П.Хитов участва в Сръбско-българската война 1876 г. с единствената цел да окаже помощ на въсталалия български народ. "Като нямаше друг начин - пише той в едно свое писмо - как да помогнем на България, прибавихме се към нашите сръбски братя." Въпреки че много скоро след обявяването на войната сърбите понасят редица поражения по всички фронтове, той продължава с четата си да се сражава упорито против общия враг, проявявайки твърдост и пожертвователност.[28] Намиращите се под негово командване най-рано създадени чети с течение на времето променят значително първоначалния си състав и се пръскат на групи с различно назначение. Поради това и ролята му като главен войвода е по-ефективна в началото на бойните действия, когато се предприемат реални опити за преминаване в България. С увеличаване броя на доброволческите чети, които към края на първата фаза на войната наброяват двадесетина, тази роля постепенно се обезличава. Липсват вече и условията за водене на характерните през този период предимно партизански действия, в които войводата прилага най-успешно своите умения.

---

1. Косев, К. Участието на български доброволци в Сръбско-турската война през 1876 г. - В: Предшествениците на българската войска. 120 години от участието на българските доброволци в Сръбско-турската война от 1876 година. Периодичен вестник, Национален парк-музей "Шипка-Бузлуджа", 1996. **2.**Страшимиров, Д. Т. История на Априлското въстание. С., 1996, с. 171. **3.**Косев, К. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963,с.76. **4.** Страшимиров, Д.Т. Архив на Възраждането, т.I. С., 1908, с.369; Априлското въстание, 1876 г. Сборник от документи, т.I, С., 1954, с. 25-26, 27-28, 29-31, 35-37,41. **5.**Косев, К. Панайот Хитов..., с.79. **6.**Страшимиров, Д.Т. Архив ...,с. 104-105; Записки на Христо Н.Македонски 1852-1877. С., 1973, с.155. **7.**Априлското въстание ..., с.35, 43, 48, 51; Хитов, П. Как станах хайдутин. С., 1982, с. 215-216. **8.**Априлското въстание ...,с.61, 165, 175, 191; Стойчев,И. Материали за дейността на П.Хитов през 1876 г. в Сърбия (неиздадени документи, писма, факсимилета и скици). С., 1939, с.13 **9.**Страшимиров, Д.Т. Архив ..., с.431, 450. **10**. Априлското въстание ..., с.254, 255, 287, 336.

11.Стойчев, И. Материали ..., с. 16; Априлското въстание ..., с.344, 457; Хитов, П. Как станах ..., с. 216, 217, 220. **12.**Априлското въстание ..., с.344; Записки на Христо Н.Македонски ...,с.156. **13.**Хаджигенчев-Бечу, Д. Житие на един българин. С., 1992, с.105, 111-112; Колев, Т. Българските доброволци в Сръбско-турската война от 1876 г. Четата на войводата П.Хитов. Казанлък, 1896, с. 22, 23. **14.**Хаджиниколова, Е. Българите и Сръбско-турската война 1876. С., 1996, с. 102-103, 107. **15.**Хаджигенчев-Бечу, Д. Житие..., с.115. **16.**Записки на Христо Н.Македонски..., с.161-162. **17.**Косев, К. Панайот Хитов ..., с.114. **18.**Хаджиниколова, Е. Българите и...., с.114. **19.** Хитов, П. Как станах ..., с.223. **20.** Хаджиниколова, Е. Българите и ..., с.105, 113, 126. **21.** Записки на Христо Н.Македонски ..., с. 164-167. **22.**Хаджиниколова, Е. Българите и ...,с. 115. **23.** Симидов, Ф. Прочутият Филип Тотю войвода. С., 1972, с.355,423; Стойчев, И. Материали ...,с.86-88; Хаджиниколова, Е. Българите и ..., с.113. **24.**Записки на Христо Н.Македонски ..., с.167-170; Хитов, П. Как станах ..., с.225-227; Хаджигенчев-Бечу, Д. Житие ..., с. 118-120; В.Български глас, № 12, 6 юли 1876; № 16, 3 август 1876; Колев, Т. Българските доброволци..., с.55-57, 78-79. **25.** Хаджиниколова, Е. Българите и ..., с.106, 126; Абаджиев, В. Спомени от въстанията. Лом, 1924, с.58. **26.** Страшимиров, Д.Т. Архив ..., с.103. **27.**Хитов, П. Как станах ..., с.236. **28.**Косев, К. Панайот Хитов ..., с.91; Стойчев, И. Материали ..., с.103.

ВРЪЗКИТЕ НА КОПРИВЩЕНЦИ С ПАНАЙОТ ХИТОВ

Райна Каблешкова

Трудно е да се забележи по-значимо събитие в българската история, където да не личат имената на копривщенци. Те участват в борбата за черковна независимост, а заедно с това и с оръжие се борят за свободата на поробеното отечество.

За връзките им с Панайот Хитов преди сформирането на четата му от 1867 година липсват сведения. Те са факт от момента, в който копривщениците Бойко Нешов и Стефан участват в четата.

В онзи момент въоръжените чети се смятат за главно средство в освободителната борба. Тежестта пада предимно върху тях. Явява се необходимост от добри предводители. Провъзгласяването на Панайот Хитов за първостепенен войвода говори за високата оценка, която Раковски дава на неговите качества. Четата му има задача да проучи положението в страната, настроението на хората и подготовката за бъдещото въстание Тя е съставена от тридесет души с войвода Желю Чернев, знаменосец Васил Левски и писар Иван Кършовски. Четниците произхождат от различни краища на българските земи. Пламенни родолюбци, те носят от дълги години у себе си мечтата за освобождение на България.

Четата преминава Дунава на 28 април 1867 г. близо до Тутракан и стига до Котленския край. На 28 май тя се установява в Сливенския балкан, като към първоначалният ѝ състав се присъединяват още седемнадесет души. След кратки сражения из Стара планина Хитов решава да се отправи на запад към Сърбия, преодолявайки вражеските засади. На 4 август 1867 г. четата влиза на сръбска територия, след което е разпусната. Походът на Панайот Хитов от Североизточна България до Сърбия получава силен отзвук в страната. Това е една от най-значителните революционни прояви на нашия народ през шестдесетте години на XIX век.

Своите впечатления и спомени от преживяното Панайот Хитов описва в записките си "Моето пътуване по Стара Планина и животопис на някои стари и нови войводи". Там прославеният хайдушки войвода помества имената на участниците в дружината си и споменава: "...която ходи с мене в 1867 г. по Стара планина".[1] Под единадесети номер в списъка фигурира името на Бойко Нешов от Копривщица, а под номер четиринадесети е записан Стефан (без фамилното му име), също от Копривщица.

През 1862 г. Бойко Нешов е в Цариград. Вероятно като много други копривщенци е напуснал родното място, за да усвоява занаят или да се изучи в големия град. Той е определен от българо-униатската община там да замине в Рим и да се подготвя за свещеник, но родолюбието и патриотизмът го отвеждат в Белград - участва в Първата българска легия. Изглежда че Нешов е имал връзка с цариградския местен комитет на "верните приятели", тъй като на призива им да се набират младежи за легията на Раковски, той е един от тези, които с готовност се включват.

Доктор Христо Стамболски, съвременник на събитията пише: "Натоварените в мисията да вербуват доброволци Стоил Попов и Стоян Буйнов разправяха как в разстояние от десет дена, след като ги снабдили с всичко необходимо за из път, изпратили една първа серия от шестнадесет души доброволци за Одеса като градинари и от там за Белград по Дунава; втора серия от единадесет души за Букурещ и от там за Белград, и преди три дни една трета и последна серия от седем души направо за Белград по Дунава. Между последните били и сега още живите (1918 г.) Юрдан Ж. Планински и Бойко Нешов от Копривщица..."[2]

Когато години по-късно доктор Стамболски пише своята "Автобиография, дневници, спомени", той се среща с Бойко Нешов, който му разказва за пристигането си в Белград. Изповедта на копривщенеца, макар и твърде кратка, съдържа ценни сведения за него и включването му в легията. Там четем: "Ето как сам Бойко разправя за отиването си в Белград: "Всички се срещнахме в една абаджийска одая в Галата и от там по един, по двама на парахода Лоид за Галац. Тук в хотел Белвени прекарахме само една нощ. Хотелджията ни съобщи, че преди един ден заминали няколко други момчета от Тулча за Белград. С други параход и ние заминахме за там. И тука след пристигането ни заведоха в една голяма кръчма, в която заварихме много момчета, между които и балъкчията Колю Георгиев, пазвантчето (Стефан Караджа) и Касабов. От там отидохме да се представим на Раковски чрез адютанта му Матея Попович. Наредиха ни, той ни прегледа... и му заповяда да ни запише и отведе в казармата при другите, да ни облекат във войнишки дрехи и да ни обучават. След четири дни пристигнаха и от Одеса 40-50 души во главе с Васил Друмева (владиката Климент), от Белград 60-80 души, от Свищов, водени от д-ра Павловича, а след тях прииждаха постоянно от Търново, Габрово, Сливен, Казанлък и от други градове волентири, за да се сформирува легията на Раковски... дядо Ильо от Зайчар, известният войвода, събрал и друга чета, повечето от македонци - буйни волентири." [3]

За участието на Нешов в легията на Раковски говори и едно свидетелство, където е подписът му в уверение на това, че "като съучастник в българската легия в Белград 1862 г. и приготовлението востаническите чети в Румъния и в революционний комитет до 1876 г."[4] удостоверява, че в същата е бил и Христо Н. Македонски.

В началото на септември 1862 г. българската легия е разпусната. Раковски известява съмишлениците си, че замислената въстаническа акция се отлага и ги съветва да се изтеглят към Румъния.[5] Там, попаднал в средите на нашата емиграция, Бойко се присъединява през 1867 г. към четата на войводата Панайот Хитов, подготвена от Раковски.

В изданието от 1975 г. на Хитовите записки има заглавие: "С колко другари е дошъл главният войвода в Сърбия", където на четвърто място е записан Бойко Нешов.[6] В дневника на писаря на четата Иван Кършовски за август четем: "Изпратихме всички момци за в Румъния... като същевременно пратихме писмо по Бойко Нешов за Груе на Теофира в Бероновата мушия..."[7] Тези факти говорят, че копривщенецът Бойко Нешов участва в четата на Панайот Хитов от 1867 г. (от самото й сформиране) до края на пътя й в Сърбия.

По-нататък сведенията за Нешов за съжаление са оскъдни. Участва в Сръбско-турската война от 1876 г. със самостоятелна чета, образувана с помощта на Христо Македонски.[8] Бойко Нешов доживява Освобождението на България, известно време се занимава с търговия, става помощник-кмет на София, голям дарител на дружество Червен кръст, подарил му и къщата си в София, струваща около 2 млн. лева.[9]

Името на другия копривщенец - Стефан, чиято фамилия за съжаление липсва, войводата посочва в своите записки под номер четиринадесети.[10] Той го споменава като участник, макар и само с малкото му име, и то още от самото сформиране на четата. В дневника на Кършовски, където се говори, че всички момци са изпратени за Румъния, защото в Сърбия нямало къде да стоят, липсва името Стефан. В изданието на записките от 1975 г. Стефан от Копривщица го няма, което означава, че той не стига с четата до Сърбия. В дадения списък към второто издание от 1934 г., където са момчетата на Панайотхитовата чета, тръгнали за Кладово в 1876 г. за участие в Сръбско-турската война, има Стефан Славов, без да се посочва от къде е.[11] Може да се предположи, че това е същият Стефан от Копривщица, който участва и в четата на войводата от 1876 г. Други сведения за Стефан липсват.

По време на похода на четата Бойко Нешов и Стефан се запознават с нейния знаменосец Васил Левски, което е факт с голямо значение. Когато Левски тръгва да основава революционни комитети в страната, той не случайно посещава и Копривщица през 1870 г., разчитайки може би на качествата на двамата негови познайници и на убедеността си в тяхната преданост към революционното дело.

Участието на Бойко Нешов и Стефан в легендарната чета на Панайот Хитов от 1867 г. увековечава имената на двамата родолюбиви копривщенци. Предлаганият текст има за цел да обогати краезнанието и библиографията, свързана с Хитов, да даде повече информация за двамата негови съратници.

---

1. Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи. С., 1934, с. 101. **2.**Стамболовски, Х. Автобиография, дневници, спомени. Т. 1 (1852-1868). С., 1927, с. 163. **3.**Пак там. **4.**Записки на Христо Н. Македонски (1852-1877). С., 1973, с. 192. **5.** История на България. С., 1987, с.216 - следв. **6.**Хитов, П. Спомени от хайдутството. С., 1975, с. 207 **7.**Кършовски, П. Из миналото на Елена. кн. I, С., 1928, с.88. **8.**Теофилов, П. Копривщица. Пътеводител. С., 1972, с.17. **9.** Пулеков, Б. Туристико-исторически водач за град Копривщица и околностите му. С., 1939, с.23. **10.** Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. С., 1940, с.15. **11.** Хитов, П. Моето пътуване... С., 1934, с.101.

ПАНАЙОТ ХИТОВ В КАЗАНЛЪШКИЯ КРАЙ

Радка Калева-Инджиева

Темата е регионална и преследва очертаване дейността на Панайот Хитов и дружините му в Казанлъшко, както и посочване на неговите четници и ятаци от района.

Войводата действа в Казанлъшко като хайдутин в дружината на Георги Трънкин, като войвода на хайдушка дружина от 1861 г., като войвода на политически целенасочена чета през 1867 г. В четите му има участници от Казанлъшко, навярно не всички известни ни. Значителна роля играе той в състава на Предния отряд на ген. Гурко през Руско-турската освободителна война 1877/8 г. като водач на разузнавателна чета, организатор на българското население при приспособяване на Хаинбоазкия проход за преминаване на руските войски и защитник на бягащото българско население след отстъплението от Стара Загора.

Казанлъшката долина е оградена от планинските вериги на Стара планина и Средна гора. Старопланинската отсечка обхваща билото на изток от вр. Буковец до вр. Мара Гидик на запад. Средногорската отсечка се ограничава от вр. Средногорец на изток до вр. Аджар /Свежен/ на запад. Панайот Хитов е пребивавал в следните местности: Хаинбоаз, Симова поляна, Лазовския боаз, Шипка и Шипченския проход, Узана, Леденика, Енинския проход, Мъглишкия балкан, вр. Българка, вр. Свежен, вр. Мара Гидик, вр. Бедек и др.

Долината се пресича от р. Тунджа и притоците й, около които са разположени селата на нахия Казанлък. В района са пребивали и други сливенски войводи както преди П. Хитов, така и по време на неговото хайдутуване, в чиито чети е имало казанлъчани. Сливенските хайдути са особено свързани с Хаинбоаз, Шипченския балкан и западните казанлъшки села. Тук Хитов се чувства почти както около Сливен. От около 30-40 селища и колиби в десетина има ятаци: Шипка, Конаре, Хаинето /дн. Гурково/, Елхово /дн. Милево/, Лява река, Новата махала, Дъбово, Мъглиж, Турия, Енина, Лъджите /дн. Павел баня/, Розово, Оризаре, Чанакчий /дн. Паничерево/, Чилински рът /Пчелиново/, Златирът и др. Ятаците им предоставят и сведения за злодейства на турците спрямо българите в района. Дружините му често извършват наказателни операции.

П. Хитов още от ранно детство слуша разказите на своите деди за Шипченския балкан и околното население, където дядо му Хитю е пасял беглишки овце.[1] Той помни разкази за една българска чета, която се появила след Руско-турската война от 1828 г. с войвода Стоян от Конаре, за турски шайки по време на султан Меджид IV, които бастисвали и по Казанлъшко,[2] за четата на Бойчо войвода, действала след Кримската война, в която влизал и Злати от Конаре.

За пръв път като хайдутин Хитов стъпва в Казанлъшко през 1859 г. в състава на четата на Георги Трънкин. Причакват и разпитват жетварските чети по проходите, с цел да разберат къде се намират отвлечените от казанлъшки читаци жетварки през миналата година. Хващат няколко турци, които подлагат на изтезания, и успяват да измъкнат сведения за девойките.

Но и турските потери ги преследват настървено. Веднъж, укривайки се, стигат до местността "Узана". Шипченските овчари тук ги познават добре. Подготвят им 30 кг сирене и хляб. Запасена, дружината се укрива наблизо. По сигнал на един от овчарите хайдутите стрелят срещу наближилата ги потеря от 40-50 души и я разпръскват.[3] Привеждаме подробностите, за да илюстрираме отношението на местното население към хайдутите.

В края на лятото на 1861 г. войводата Георги Трънкин е убит. За войвода на дружината е избран Панайот Хитов.

През 1862 г. Иван от Хаинето и Паскал донасят на Хитов в Нова Загора няколко вестника "Дунавски лебед" на Раковски и известие, че ще има бунт. За пръв път у Хитов проблясва съзнанието за необходимостта от политическо организиране на българските хайдушки дружини за постигане освобождението на България. Но мотивите му за действие остават старите. Наскоро след това два пъти прави опит да унищожи злодействаща турска шайка в Паничерево и да убие водача й Дели Мехмед. Принуждава я временно да напусне селото.

Два пъти влиза в престрелка с български чети, маскировъчно облечени в турски дрехи: на Иван Марков и Иван Инджето.

Зимата на 1862/3 г. решава да прекара на Смилова поляна при Хаинбоаз. "Хубаво място - едра, стара гора, букува от хилядолетни дървета... Пустош. Няма хора... Да презимуват в тази буйна и пуста гора не само десет-петнайсет, и петстотин, и хиляда хора биха могли..."[4] Влиза във връзка със старите си и верни ятаци Иван, Никола Веранов и Стоенчо Груйчев. Снабдяват се с храна и облекло. "Брой нямат тоягите, които съм изпитал на гърба си за Панайота, за Тотя, за Хаджията, но слава богу запази ме господ да не си почерня душата" - разказва Ст. Груйчев на Ст. Гъдев.[5] Доставят сол, брашно, вино, ракия... "Надокарахме крави от към Тунджа, изклахме ги, насолихме месото в кожите за през зимата" - пише Хитов. Но Никола Мавродиев не одобрява зимуването в Балкана и избягва. Още предходните години поради своеволията му дружината на няколко пъти е щяла да бъде заловена. Затова сега Хитов изпраща двама хайдути да го убият. Скоро пада и много сняг. Предателство извършва еленският чорбаджия Хаджи Петко, от чиито свине Хитов взел едно десеткилограмово прасенце. Хаджи Петко съобщава за това в Търновския конак. Организирана е потеря. Предупредени от ятаците си, хайдутите са принудени бързо да напуснат зимовището. От Лазов боаз, над Златира и Пчелиново бързо стигат до Хаинето. Поради голямата виелица вървенето към Конаре е много трудно. Никола Аджема с няколко другари се отделя за Средна гора, където са избити. Хитов с останалите се добира до Сливенския балкан и там дочаква пролетта.

Вече у него е узряла идеята да търси сътрудничество в Сърбия срещу турците. Трогателна е раздялата му с хаинбоазките му ятаци. Сръбското правителство обаче не позволява преминаването на чети от негова територия в Турция.

Преследвайки целта си, през 1866 г. П. Хитов отива в Румъния при Раковски. Тук като член на Върховното тайно българско началство се среща с богатите букурещки българи за събиране на средства за подготовката на чети. Среща се със Стефан Панзаря, казанлъчанин. Стефан Адженов му дава 30 лири.[6] Висока оценка дава Хитов на Иван Адженов поради това, че е "похарчил 10 000 румънски гроша" за издаването на в. "Народност."[7]

В състава на четата на П. Хитов от 1867 г. се включват: Стоян Велков /Петров/ от Казанлък, Дянко Димитров Шипчанина от Шипка, Иван Георгиев Сапунов /Черния, Тютюнджията/ от Казанлък, Маньо от Казанлък. Към тях в планината се присъединяват Георги х. Иванов Тулчалията от Турия, Казанлъшко, и Кольо /Никола/ Петров Турийчанина/ Турчин Кольо/ от Турия, Казанлъшко. Във Филиптотювата чета влизат: Иван Шипкалията - знаменосец, Киро Мирчев от с. Лъджите /дн. Павел Баня/, Казанлъшко, Стефан Орешков от с. Шипка.

На 29 май Хитов изпраща своя подвойвода Желю Чернев с другари да търсят Ф. Тотю в Хаинбоаз, където имали уговорка да се срещнат. Жельо войвода стига до Твърдишката планина и се връща, защото около Хаинбоаз имало много потери. Хитов решава лично да отиде до Шипка, да разпита за Ф. Тотю. На вр. Българка над Енина научава, че Ф. Тотю е бил тук преди няколко дни с 5-ма другари. Влязъл в престрелка с една чета арнаути и убил бюлюкбашията им. Тук се загубва Иван Пиротчанина, който след дълго лутане сам се добрал до Сърбия. С останалите четирима другари Ф. Тотю заминава за Шипка. Налетял на пусия, убиват двама турци и едва се спасяват. Води кратка престрелка с казакалая на Чайковски. Среща се с шипчанските българи и те му съобщават, че имат 600 момчета готови за бунт. Той ги посъветва да почакат една година. Още когато Хитов е над Сливен, при него идват много млади хора от Казанлък с искане да се включат в четата. Но той ги разубеждава, защото намирал, че българското население не е готово.[8]

На път за Сърбия на 27 юни четата му излиза на Хаинбоаз и прехвърля моста при Хаинето.[9] На 29 юни са на вр. Българка. От там излизат на вр. Бедека в Енинския балкан. След това през Дупките, Леденица, Тъпъна, Източника и Качица, над Шипченската планина продължават пътя си. Преминават прохода. Тук преспиват на поляната "Узана".[10] На 3 юли излизат на Мара Гидик, навлизат в Калоферската планина и продължават за Сърбия.

От Сърбия Иван Сапунов Казанлъчанина заминава за Букурещ. Информацията, която събира от българските емигранти, я предава на Хитов в Сърбия.[11] По поръчка на войводата и под наблюдението на Сапунов във Влашко е изработено знамето на Панайотхитовата чета от 1876 г.[12] В едно голямо сражение заедно с много други четници е ранен и Ив. Сапунов - "... най-скъп ми беше Ивана Сапунов - пише войводата, - защото беше добър другар и войник." В списъка на четниците от 1876 г. само срещу името на Христо Мирчев е отбелязано „Казанлък".[13]

По време на Руско-турската война 1877 г. руското командване предлага на П. Хитов да се включи към разузнаването на Предния отряд на ген. Гурко. Хитов, разчитайки на старите си другари, изготвя списък на четата си - кой от къде е и къде най-добре познава местата и пътищата. Предава го на ген. Паренсов. Така започва своята дейност първата българска чета по време на войната.

Скоро П. Хитов получава заповед от полк. Артаманов да подготви пътя от Плачковци до Хаинето за преминаване на руските войски, оръдията и обоза. П. Хитов се справя много бързо, като се свързва със старейшините на околните села, с които се познава от хайдутуването си и се ползва с тяхното доверие. Те извеждат населението и с помощта на няколко казашки части скоро се справят със задачата. Удовлетворено, руското командване му връчва благодарствен документ.

При преминаването на Предния отряд през Хаинбоаз много селяни разчистват пътя от скалната маса, други помагат за по-бързото придвижване на артилерията, а трети показват най-преките и удобни пътеки. Организаторските способности на П. Хитов му спечелват симпатиите на руското командване.[14] Скоро П. Хитов е определен за Главен войвода на българските чети.[15]

Сложните ситуации, в които изпада войводата в близост до бойната линия, пазейки мира между различните етноси в района, са много. Така в Хаинето е пристигнал агата на с. Терзобаз с двама българи, да моли руските командири да запазят имота му. Съмнявайки се в искреността му, руските власти го арестуват. Българите се страхуват, че турците в селото, мислейки че те са го убили ще избият цялото българско население. Затова потърсват П. Хитов, който се застъпва за турчина и го освобождава.

На 18 юли на път за Оризаре четата на Хитов научава, че ген. Гурко е разбил турците при Нова Загора. Но при Паничерево срещат ранени руски войници. В Нова Загора заварват всичко изгорено. Виждат селяни, които ровят из пепелта на къщи и дюкяни, без да съобразяват, че може някоя турска шайка да ги нападне и избие. П. Хитов е ужасен от наивността, предупреждава ги какво ги очаква и ги разгонва. Така влиза в ролята си на защитник на българското население при отстъплението. Пренощуват в кортенските лозя. Оттук изпраща разузнавачи за Сливен, Бургас, Варна, Шумен. Със същата цел на 20 юли праща Петър Н. Делиминков през Паничерево, Милево по Средна гора в Ст. Загора.

В Оризаре заварва българина Панайот Рашев от Търново да изнудва турчина хаджи Ибрахим за пари. Хитов прекратява насилието. А Панайот Рашев, за да се оправдае пред руското командване, го обвинява, че е турски шпионин. Така тръгва слухът, че Хитов е турски шпионин, на което руските офицери отговаряли: "Знаем, знаем..."

В това време турчинът, който Хитов е изпратил на разузнаване в Сливен, се завръща и съобщава, че там са известени за падането на Ст. Загора. При новата ситуация Хитов навсякъде предупреждава турците, да не пакостят на българите, защото руските войски пак ще настъпят и ако те имат мирно поведение, няма да пострадат.

На 21 юли на път от Твърдица за Хаинето Хитов с дружината си е арестуван от руски части. Не помага пълномощното му от руския щаб. Чувствайки се крайно унизени и обидени, четниците пристигат в руския щаб при Хаинбоаз. Ген. Гурко се извинява за грешката. Причина за арестуването, е слухът разпространяван от Панайот Рашев.

На 21 юли Хитов с ужас вижда, че боазът е задръстен от обози и топове, а българските селяни от Крива круша, Кортен, Паничерево са разпуснали колите си - около 5 000, и те, насядали, чакат руските войски да преминат прохода, за да се придвижат на север. Разгневен от невежеството им, Хитов пуща коня си между тях и с викове ги предупреждава кой от където може и както може да прехвърля балкана, защото ще ги изколят. Препоръчва им конарчени като знаещи пътя през Лазов боаз, Симова поляна за Първовци.

Хитов силно негодува от факта, че руските войски отстъпват и оставят българското население на заколение. Заявява го и на полк. Артаманов, като изтъква, че те като хайдути по тези места не са допуснали да бъдат заловени.

В навечерието на падането на Плевен руското командване започва подготовката на зимното руско настъпление за превземането на турския укрепен лагер при Шейново. За обезпечаване разузнаването на тази акция ген. Радецки повиква Панайот Хитов. На 1 декември Панайот Хитов се явява в с. Баевци.[15] Той бил рекомандирован към дивизията на ген. Скобелев, на която оказал съдействие в прехода ѝ по Химитлийската пътека.[16] Изпълнявал и разузнавателни задачи. Така пред боя на Шипка той се появил с хората си източно от селото, като събирал сведения за противника.[17]

С това в общи линии е свързана дейността на П. Хитов в Казанлъшкия край до Освобождението.

Верен на идеалите си, Хитов и през 1885 г. повежда чета в Сръбско-българската война, в чийто състав влизат шестима казанлъчани. Войводата е на Бузлуджа през 1898 г., когато е извършена ексхумацията на загиналите Хаджидимитрови четници и се поставят основите на параклис при всеобщо народно честване.

От изложеното се вижда, че Панайот Хитов и дейността му са тясно свързани с Казанлъшкия край.

---

1. Хитов, Панайот. Как станах хайдутин. С., 1982 г., с. 39. **2.** Пак там, с. 41. **3.** Пак там, с. 108 - 109. **4.** Пак там, с. 143. **5**. Стоянов, К., Дейци на национално-освободителните борби в Казанлъшкия край. 1967, с. 63. **6.** Пак там, с. 203 - 204. **7.** Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи. С., 1934, с. 110. **8.** Пак там, с. 83. **9.** Хитов, П. Как станах хайдутин..., с. 293. **10.** Пак там, с. 294. **11**. Косев, К. Панайот Хитов /живот и революционна дейност/. С., 1963, с. 79. **12.** Колев, Т. Българските доброволци в Сръбско-турската война 1876 г., с. 29. **13**. Хитов, П. Моето пътуване..., с. 106 - 110. **14**. Дойнов, Ст. Българската общественост и Руско-турската освободителна война /1877 - 1878/. С., 1978, с. 104. **15.** Де Прерадович, Ф. М., Българското опълчение в Руско-турската война 1877 - 1878 г. Русе, 1884, с. 231. **16**. Косев, К. Пос. съч., с. 96, 97. **17.** Димитров, Г. Руско-българската бойна дружба през Освободителната война 1877 - 1878 г. С., 1958, с. 61.

ПАНАЙОТ ХИТОВ - БЛАГОДЕТЕЛЯТ НА ПЕТЪР БЕРКОВСКИ

Недялко Димов

Петър Иванов Берковски, главният учител в Централното българско мъжко училище в Хасково през 1872 - 1873 г. и председател на хасковския революционен комитет, основан от Васил Левски в края на септември 1872 г., през един доста продължителен период от своя кратък живот е бил в непосредствен контакт с изявения български революционер - хайдушкия войвода Панайот Хитов. През 1868 година той е емигрант в Белград, където по същото време се намира и младият Берковски от гр. Лом като степендиант на войводата в Белградското богословско училище, където постъпва през 1865 г. За обучението му в Белград материални средства са давали Московският славянски комитет и някои частни лица. Значителни помощи в Белград Петър Берковски е получавал и от хайдушкия войвода Панайот Хитов.

За наше щастие са запазени 8 писма на Петър Берковски до Панайот Хитов, които обхващат времето от 26.IX.1869 г. до 20 февруари 1875 г. и едно писмо на Панайот Хитов до Петър Берковски от 12/19 януари 1892 г., изпратено от Русчук.

Добрите контакти, които установяват още в Белград Хитов и Берковски, признателността на Берковски към прославения войвода се изразява в преписването от негова страна на "оригиналните записки" на последния, което ясно се разбира от предисловието на самия Берковски към преписа на Хитовите записки, озаглавени "Как станах хайдутин", където четем следното:

"Към господа читателите

Господа!

Туй за нас драгоценно дело никой други не е написал, но сам Господин Панайот Хитов, войвода български, първий, който е за българска свобода станал.

Неговият пък ръкопис като самоук, не може сякой да чете и заради туй, зех го аз и го преписах. Ако би някой пак да земе неговото и туй от мене преписано, аз му напред припомнувам, защото ще да намери разлика във изражението: а то е заради туй, защото се аз на много места другояче изразил, нежели г. Панайот. Но правото значение е останало непроменливо, за което и сам г. Панайот със своя подпис и печат свидетелствува.

Покорно моля читателите да ме извинят, ако би намерили някои погрешки в правописанието.

В Белград Петър Иванов Берковски - ученик в
1869 Богословското училище в Белград

Подписвам своеръчно, аз, Панайот Хитов, да е Петър Иванов преписа от моя ръкопис и по моя казование. (Печат на П. Хитов)"[1]

Тази декларация е интересна не само с високото морално изискване, което Берковски предявява към себе си, определяйки точно своето място в тая работа, но още с дълбоката му прозорливост, че може да бъде обвинен, ако се намери "разлика в изражението", затова си осигурява "своеръчното" свидетелство на войводата, че това наистина е така.[2] Както ще видим, контактите между Берковски и Хитов продължават след заминаването му за Чехия.

Първото писмо на Берковски до войводата е изпратено от Прага на 26 септември 1869 г. и започва с обръщението "Почитаеми Благодетелю!" Всички останали писма започват със същото обръщение с изключение на последното писмо, изпратено от Диарбекир, където е прибавено "Г-не Панайот Хитов". В това свое първо писмо до Панайот Хитов, след раздялата с войводата в Белград, Берковски пише: "Първата и най-святата ми длъжност с Почитаеми Благодетелю, да ва поздравя и да чуя дали сте здрави, както що съм аз. Като тръгнах от Белград в събота, стигнах в понеделник вечер в 10 сахата във Виена и на пристанището ма дочакаха сичките българчета, които за в Табор отиваха."[3]

По-нататък в писмото си Берковски описва на войводата срещата си с един ломски общинар, който се "зарадвал, като видял, че и от Лом едно момче отива на наука", извадил 10 фиорина и "даде ми ги за път и освен това той накара сичките ученици та написаха една добра молба до Ломската община, за да ме тя издържава. И така същия този ломски чорбаджия е рекъл и на Вас щом "приемнете" туй писмо, да накарате и учениците, а нарочно жителите в Белград търговци българи, да и те проводят една молба до Общината Ломска, но молбата да адресирате до господаря Йончо Тончев Чорбаджията главни в Лом, който ще да настоява най-висше за мене."

Писмото завършва с надеждата на Берковски, че „очаквающий всеки ден отговор на туй писмо и в него време благодеяние, оставам Ваш най-покорен благодеянец".[4]

В послеписа на писмото Берковски заявява на Панайот Хитов, че „горереченият Ломлия Ви отдава особена благодарност задето Вие туряте корен на моето пращание на наука". На същото място, в послеписа, Берковски отбелязва: "Намерих се с Г. Дринова, който щом видя при мене Вашия лик, зе го и моли да му проводите вашето животописание чрез мене, сърдечно Ви поздравлява, а то заради туй, за да го той преработи."[5]

Второто писмо, изпратено до П. Хитов, е от Табор и носи дата 1 октомври 1869 г. В него Берковски описва на Хитов финансовите условия, при които е възможно неговото учение в Табор, и дава пълен отчет на изразходваните от него парични средства: "По пътя доде стигнах в Табор, похарчи за мене и за сандъка 45 фиорина, а имал съм 11 наполеона от Белград или 63 фиорина и 80 крайцера (остават ми 18 фиорина да платя за 1 месец 15 ф. и 3 ф. да купя книги). Но няма да стигнат тези книги, защото ми трябва най-малко пет фиорина. Аз - продължава Берковски - колкото ми сърцето и любовта казва, ще вляза в Реалната школа, която като свърша, мога да бъда Инджинер, Хемикер, Зидар, Механик, въобще натуралист."

По-нататък Берковски отново се връща към срещата си с Марин Дринов, като пише следното: "Аз Ви в кратце в предидущето писмо явих за Г. М. Дринова да съм се с тогос честит и славен човек намерил, и който като му явих, че ма Ви пращате дотолкова се зарадва щото веднага ма пита имам ли аз ваш лик, аз му посочих нас двамата, той го зе и не го даде више."

В това свое второ писмо до Хитов Берковски отново отправя до войводата желанието на Марин Дринов да преработи неговите записки: "Сетне кат любопитен да чуе нещо добро за Вас, нарочно като му казах, чи съм при Вас седел, той почна да ма пита за вашето здраве и подобни неща. И тъй из разговора като чу чи Ви знаете по нещо да пишите, пита ма дали не сте нещо из Вашия живот написали? аз му явих насаме чи имате. Той пък като чу възхитен от радости, рече ми: моли г. Панайота, ако не могъ ще да ми го проводи чрез тебе, за да го преработа както що аз зная. И тъй ако искате можете го проводи чрез мене, а чи аз да му го проведа."[6]

Накрая писмото завършва с оценката, която Берковски дава за чешките училища и за размера на неговата издръжка: "Колкото за училищата тукашни, твърде са устроени и по-добри са нежели Белградски, и с по-малко разноски може са мина, па заради това кажете на Митю чи с 20 фиорина, твърде честито може са живея."[7]

Третото писмо на Берковски до Панайот Хитов е от 22 октомври 1869 г. и е изпратено от Табор. В него Берковски изказва своята благодарност след получаването на издръжката си, като заявява: "Считам се за щастлив, чи и аз имам, както другите Българчета, Покровителя, който ще ма на път добродетелен изведе, и материално и душевно."[8] В това писмо Берковски дава информация на П. Хитов относно учениците българи: "Днес са събрахме сички в училището - 22 души българи... и целта ни беше според както сте ни Ви заръчали, а тъй също и г. Данов, т.е. читалище да начниме, общество или дружество ученическо." [9]

По-нататък в писмото си Берковски се обръща към П. Хитов за неговото становище относно учението му:

"Ако да зная чи ще ма за дълго подрържявате, тогас би аз следвал в реалната школа, а иначе искам да Ви питам да ли ще и вие го одобрите т.е. ако не намера ощи някои иджевение, тогас ще ми напразно бъде, като уча реалната, а нямам иджевение в Прага, Технологическия факултет да свърша. Ако истина туй бъде, тогава аз искам позволение, за да влеза в Земледелското училище, гдето са предават само природни науки, и свършва се за три годин, а чи сетне мога учител добър по Естествени науки да бъда."[10]

Следващото писмо на Берковски от 6 декември 1869 г. е написано в много песимистичен дух. След отговора на Ломската община на писмата, изпратени до нея относно издръжката на Берковски, последният заявява на Хитов, че :"Ломската община, ма съвсем отблъсква с несносния за мене отговор,... на мене нищо друго не остава, но дните си да оплаквам, ако ма и Вие оставите, защото ни пара в джоба нямам да заплата за този месец, който веч мина. Истина да ни обуща нямам пък са чуда що да правя." Берковски осведомява П. Хитов, че Маринчо Бенлията обещал да издържа 5 момчета в Табор и го моли да отиде при него и да настоява да го издържа, като дотогава „проводете ми по пощата един час по напред пари бар за 2 - 3 месеца и за едни обуща да зема".[11]

Следващото поредно писмо на Берковски до Хитов е след почти четири месеца и е от 20 април 1870 г., в което той му известява, че е получил неговото писмо от 4 април, в което Хитов му пише, че Маринчо Бенли е обещал да го издържа. Във връзка с това Берковски му съобщава, че вече Ломската община е поела издръжката му: "Аз вече имам благодеяние от нашата община,... здрав съм, ида в училището редовно, спокоен съм както душевно, тъй също и телесно."[12]

Последното писмо на Берковски от Чехия е от 8 януари 1871 г. и е изпратено от Прага. В него Берковски подробно описва на Хитов, че „като искам да напредна повече в работата си и да направя икономия във времето си, зех та дойдох в Прага да продължа науката си и да са науча както ще трябва немский, с цел във ваканцията да са приготва за догодина да премина в по-голям клас т.е. в VII. Но като направих туй не питах г. Ковачов, който ми е като настоятел, който като му писах, чи в Прага на реалната гимназия пак съм редовен ученик в V клас след 4 дни ми пише, че не ще више общината да ма издържава, защото не съм бил питал. Като прочетох туй убийствено заради мене писмо, зех та му писах и молих, за да ми отпусне, защото не съм дошъл с някоя лоша цел в Прага и че не искам повече благодеяние отколкото ми дават. На туй писмо не ми отговори, зачтото той, т.е. Г. Ковачев веч писал на общината, за да ма неиздържава и остана при думите си. И тъй почитаеми Благодетелю! Аз останах без издържание за любовта на г-н Ковачова, който без да пита и размисли ма фърли в най-голяма бедност и нещастие. Но като се надявам както аз тъй също и другите в Прага българи на Вас, чи нещете ма остави, за да пропадна в чужд и непознат свят, то аз Ви покорно моля за помощ, от която зависи цялата моя бъднина."

В края на писмото Берковски съобщава на Хитов броя на учениците българи в Чехия: "В Прага са 12 ученици и момиче от Тулча, а в Табор 54 души и 1 момиче от Панагюрище."

В послеписа на това последно писмо има няколко реда и от Георги Бенев от Стара Загора, при когото живее Берковски и който споделя храната си с него. Бенев пише следното на войводата Хитов: "Почитаеми бай Панайоте! Най-важното нещо, за което мисля, че тряба да Ви явя е злочестото положение на Петра и големите му страдания като е останал пак без издържание. Нямам съмнение,че щом ся известите, Вие ще побързате да му спомогните с истинородителска щедрост. Петър е способен и ако се изучи ще ползва отечеството ни, па затова заслужва вашето благодеяние. Честитя Ви настъпающата Нова година и горещо моля Бога да Ви помогне час по преди да постигнете най-сладките ни общи надежди и желания - освобождението на мила България."[13]

Поради липса на средства след завършването на VI клас в Прага, Берковски е принуден да се завърне в България през 1872 г. и желанието му е било да учителствува в родния си град Лом. Управителят на Ломската българска община Йончо Тончев е знаел за закрилата и помощта на Панайот Хитов към Берковски, както и за неразривните духовни връзки между Берковски и ломския патриот от 1868 г. Димитър Ангелов и затова попречил на Берковски да учителствува в Лом. След около двумесечно пребиваване в Цариград през лятото на 1872 г. Екзархията препоръчва Берковски за учител в Пловдив, за където той се упътва в края на август. Вместо в Пловдив, по стечение на обстоятелствата и по една случайност, Берковски остава в Хасково, за да удовлетвори желанието на хасковци от достоен учител.

След покушението срещу хаджи Ставри през пролетта на 1873 г. Петър Берковски заедно с останалите членове на Хасковския революционен комитет е изпратен на вечно заточение в Диарбекир. От Диарбекир всъщност е и последното му писмо до Панайот Хитов с дата 20 февруари 1875 г. Писмото е изпълнено с благодарствени слова към прославения войвода и благодетел " ... където и да съм, даже и в дъното на Плутоневото царство или в бездните на варваризма - пише му той, - осещам се крайно задължен с неизказана благодарност към Вас. Но, като сравня целта на неуморимите Ви старания с положението ми - "Вечно заточение" - то аз се считам за най-злочест на света, защото, както Вашите тъй и моите надежди и цели се съвършено осуетиха и аз окайвам съдбата си. За туй нещо дължнея с благодарност на Искариотското племе между Българите - предателите!"[14]

По-нататък в писмото си Берковски описва положението на затворниците и на себе си след бягството на двама от заточениците. "По тази причина - пише той - затвориха ни всички в един тъмен зандан дето е забранено и на птиците да се приближават. Повечето от нас са сиромаси, освен няколко на които трохите едвам удовлетворяват гладът на неколцина от по-бедните, и като ни не дават таин (дневна или месечна определена храна) освен една смрьдлива вода, ... то мреме от глади. Между тези съм и аз. Но и то не е доста. По един от нас изваждат от тоя влажен зандан в друг дето разпростнат на едно инквизиално мъчило, бият го додето примре и го отнасят на тарга (носило) в темниците на катилите. След няколко дни, като се позавземе довеждат го пак при нас, за да занимава братята си с разказът на страшната му случка. И тъй на място таинь дават ни лобуд, на място точното приспособление на законите върху наказанието ни, дават ни попръжни и шамари като дъжд! Такъв е животът ни, Почититаеми Благодетелю, от 3 месеца насам. Причината на туй ни теглене е тукашния Кюрд Паша Валлийята, който не знае името да си подпише. Варваризма и фанатизма удивляваме, защото такъв характер калпав, нито съм чувал, нито пък прочитал негде. Блазе на таквази държава с такива управители!? И горко на поданиците й!"[15]

След близо тригодишен престой в Диарбекир в средата на месец юни 1876 г. Берковски и Михаил Минчев успяват да избягат от заточение и благополучно стигат до Одеса.

В края на своя живот Берковски започва да пише своите записки, озаглавени "Из въспоминанията ми". Това е поводът той да поиска от Панайот Хитов неговата книжка "Моето пътуване по Стара планина", за да я ползва. Войводата му пише писмо, което се съхранява във фонда на Петър Берковски в БИА при НБКМ, с обяснение за исканията на Берковски: "Почитаеми Петре Берковски. Получих отвореното Ви письмце с което ми пишете, че имаш голяма нужда от мойта книжка и ма молиш ако можи да ти набавя от нейде. Но тая книга Петре, описва нетвърде много работа, защото знаеш чи аз тъй като съм съвсем малограмотен зафанах и я издадох със цел да укоража по него време младите юнаци и да ги запозная със Стара планина със действията на войводите и тук там със пропастите, които са се случвали, да дам понятия на новите работници да се вардят..." [16]

По-нататък Хитов пише: "Тая книга говори от 1858 до 1868 г. и за някои стари работи, аз много се надявам дано видя вашите записки издадени. Аз имам твоите писма дето си ми писал, имам и от други работници по българските действия, от разни имигранти нещто до 500 писма и ако мога да допълня ветата (старата) книга и прибавя новите работи от 68 г. та чак до днес ще я напечатя и със писмата, които имам, но братко трябва работа пък аз както знаеш не съм толкос грамотен, че да мога по-скоро да работя."[17]

Това всъщност е последният писмен контакт между Панайот Хитов и Петър

Берковски три месеца преди неговата смърт. На 15 март 1892 г. след кратко боледуване Петър Берковски завършва своя земен път.

Запазената кореспонденция между Панайот Хитов и Петър Берковски е красноречиво доказателство, че хайдушкият войвода, освен че е революционер от голям ранг, е бил и голям благодетел.

---

1. П. Хитов, Как станах хайдутин. С., 1973, с. 6. **2.** Пак там, с. 7. **3.** Архив на Възраждането. С., 1908, т. I, с. 452. **4.** Пак там, с. 453. **5.** Пак там. **6.** Пак там, с. 454. **7.** Пак там, с. 455. **8.** Пак там, с. 456. **9.** Пак там, с. 456. **10.** Пак там, с. 456 - 457. **11.** Пак там, с. 457. **12.** Пак там, с. 459. **13.** Пак там, с. 461 - 462. **14.** Пак там, с. 462. **15.** Пак там, с. 462 - 463. **16.** Н. Димов, П. Берковски 1852 - 1892 г., Хасково, 1992, с. 54. **17.** Пак там, с. 55.

ЗА ПАНАЙОТ ХИТОВ И РАЗУЗНАВАТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ НА ВОДЕНИТЕ ОТ НЕГО ДОБРОВОЛЧЕСКИ ЧЕТИ ПРЕЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА РУСКО-ТУРСКА ВОЙНА

Мария Кирова

По повод предстоящите военни събития на Балканите през 1877 г. Панайот Хитов изразява своите категорични позиции и намерения да участва в тях. В писмо от Белград до Пенчо Черковски войводата нарежда: "Кажи на господин Д. Паренцова, че аз, щом видя, че ще има война [на] Русия с Турция, и да ме пъдят пак ще ида. Най-сетне в такова време не могат ми запрети. Ще вървя и аз с войските. Толкова време да ходя [из България и се боря за освобождението], че сега питане ли иска?"[1] Отправката е към полк. П.Д.Паренсов - един от организаторите на руското разузнаване, който далеч преди началото на военните действия работи по изграждането на специална разузнавателна мрежа в Румъния и по поречието на река Дунав. Активната готовност за съпричастие от страна не само на П.Хитов, но и на хиляди българи всъщност е логично продължение на многовековните усилия за отхвърляне на чуждото потисничество; на наскоро отшумялото Априлско въстание и последвалото участие на толкова българи- доброволци в Сръбско-турската война от 1876 г. Налице е неоспоримо съвпадение на основните цели на българското националносвободително движение и намеренията на руските военни кръгове, които могат да включат възможно рационално в предстоящата кампания натрупания заряд от енергия и опит на това движение. Въпросът е къде и по какъв начин всеки може да е полезен, как да намери най-точната си реализация в екстремността на настоящия исторически момент.

По отношение на лидерите в освободителните ни борби, сред които първо място сега заема П.Хитов, изискванията са далеч по-отговорни - те трябва да поемат нови функции, да се "вместят" в новите траектории на политическото пространсво на балканския фронт. Съгласно предварителните проучвания известният български войвода е сред фигурите, на които се възлагат едни от най-важните задачи: специално съдействие при събирането на военнотактическа информация, задължителна в предстоящата военна кампания. Разбираемо е, че тук няма да се разглеждат въпроси, свързани с неговата дейност изобщо през цялата война (1877- 1878 г.) - като цяло проблемът около създаването и ръководството на доброволческите чети е отдавна обект на отделни изследвания.[2] Някои неизползвани досега сведения от този период ни дават достатъчно основания да се спрем на определени аспекти, свързани преди всичко със задачи от разузнавателен характер, изпълнявани от доброволческата чета и ядра, чиито войвода е П.Хитов. Част от тези сведения откриваме в БИА - Фонд Пенсионни дела, в лични документи на войводата /предоставени ни любезно от колегите в РИМ - Русе/; особено интересни детайли по темата се съдържат и в новопубликуваните "Фамилиарни забележки и спомени" на Хитов.[3]

Без претенции проблемът около разузнавателните инициативи и фактите, свързани с П.Хитов като четоводец да бъде изчерпан изцяло, намираме за по-прецизно този проблем да се хронологизира /условно казано/ в два етапа: първи етап- съотносим с предварителните планове на Главния щаб на Дунавската армия; създаването още на румънска територия на малка чета и определянето на нейните задачи до края на юли 1877 г. Несъмнено този период е свързан с една значителна по обем проучвателска работа за участниците в нея и най-вече за войводата; за безусловното подчинение и оперативното ръководство от страна на целия разузнавателен отдел в щаба и по-конкретно от полк . Н.Д. Артамонов, от М.А.Хитрово и др. Вторият етап започва след официалните „Свидетелства“ - разрешения от страна на руския щаб за създаването на нови, значително по-големи и вече с по-широк диапазон на работа чети, на които П.Хитов е назначен за Главен войвода /юли 1877 г./

По отношение на споменатия първи етап вече бе подчертано, че той е пряко зависим от началната реализация на разузнавателните руски планове на Балканите. В своите "Фамилиарни забележки и спомени“ Хитов няколкократно споменава, че още в Белград се среща с представителите на Московския и Санкт-Петербургския славянски комитет - княз А.А.Наришкин и П.А.Голенищев- Кутузов.[4] Чрез Наришкин, българите Драган Цанков и Григор Начович се осъществява замисълът П.Хитов да замине за Букурещ, където е планираната среща с полк. Д.П.Паренсов. Там получава от него първите конкретни задачи - да издирва българи, подходящи за преводачи, водачи и т.н. Междувременно обаче от кореспонденцията между Гр.Начович и Димитър Иванов става ясно, че всъщност войводата е имал и други по-ранни връзки и ангажименти с русите. П.Хитов уведомява още на 8 април, че не може да дойде "за проектираното пътуване", защото не разполага с нужното време. Освен това според Гр.Начович изпратената му от "мустаките" сума от 500 франка "не стигат нито за пътни разноски на ония, които ще ходят на 20 градища да основават комитети или аген/т/ства".[5] Налице са коментарите, свързани с известните планове на полк. Паренсов, подпомаган от кръговете около Евлоги Георгиев, за организирането на голяма разузнавателна мрежа не само в придунавските градове, но и във вътрешнобългарските селища. Няма съмнение, че П.Хитов не само е запознат с тези планове, но през късната пролет на 1877 г. вече работи активно и съдейства за изпълнението им.

Един ден преди обявяването на войната, на 11 април 1877 г. полк. Г.И.Бобриков докладва на началник-щаба на армията ген. А.А.Непокойчицки, че се срещнал с българина П. Хитов, като обяснява, че последният е запознат подробно с проходите в Стара планина, със състоянието на пътищата, мостовете и околните населени места.[6] През втората половина на април Паренсов е готов със своя рапорт също до ген.Непокойчицки, в който излага непосредствените си впечатления от П.Хитов и неговите възможности, опит и знания - качества, необходими за един лидер.[7]

В същото време войводата се заема с пряката си задача да издири и събере своите момчета: "Ако се сложело да има война, ще ги намеря - заявява той - Аз имам момчета, които познават пътищата навред из България."[8] Първият му маршрут е към градовете Браила и Галац, като за обиколката полк. Паренсов му предоставя необходимите средства. В Браила Хитов намира най-напред своя дългогодишен сподвижник Дядо Жельо войвода /Желез Чернев/. Последният със сигурност е запознат още преди това с очакваното от него, както и от мнозина други изявени българи съдействие, но обстоятелствата налагат да се координират и преразпределят задачите с П.Хитов. В Галац той се среща с известния български търговец и революционер Рафаил Атанасов, с когото е имал от по-рано близки контакти и с когото сега обсъждат въпроса за подбор на момци- доброволци от града и околностите. Според Р.Атанасов желаещите са около 60 души,но по-късно в свое писмо до Хитов го оповестява, че в града вече са събрани 200 души - в края на април 1877 г., като издръжката им е поел той самият.[9]

С неголяма чета от 16 души Хитов и Дядо Жельо се завръщат в румънската столица и се свързват с полк. Паренсов; той изисква допълнителния списък от доброволци, които очакват да се съберат. Впоследствие тези момчета се "разпратиха по батальоните", както обяснява Хитов, т.е. по авангардните руски части, за да изпълняват специалните задачи от разузнавателен характер или като водачи.

Същевременно войводата отбелязва и друго: за много от тях съществуват предварително събрани сведения, които са дадени в руския щаб.[10] Едва ли можем да се съмняваме, че тези данни за българите- доброволци са резултат от преките препоръки на войводата П.Хитов, свързани с неговата многогодишна работа по подготовката на една стабилна агентурна система. Това е сериозна предпоставка за създаването на надеждна и бърза като устройство структура /от подходящи българи-разузнавачи/, наложителна за нуждите на войната. Всичко постигнато е пряк резултат от работата на кръга около кап.I ранг М.П.Новоселски, а по-късно на полк. Иван Кишелски, Паренсов и Артамонов.

Специфични са задачите пред Пантелей Наботков, сътрудник на П.Д.Паренсов, за разрастване на разузнавателната мрежа в Придунавието. Това, което прави впечатление при разглеждане на проблема, е, че не са обозначени, в смисъл взети под внимание и съответно регламентирани, онези малки по обем, но вече действащи структури като ядра, чети и пр., на чиито ангажименти до голяма степен се разчита. В заповедта на ген. Непокойчицки от 27 юни 1877 г. се узаконява наемането на отделни лица за преводачи и "вожаты" към поделенията на руската армия, без да се споменава нещо повече.[11] Едва при преминаването на Дунав при някои руски полкове са създадени цели разузнавателни групи от българи [12], но за тяхното официално "признаване" е нужно твърде много време и още повече усилия; необходимо е да се спечели и завоюва доверието на руския Генерален щаб, за да се разреши и ръководи в цялостен план изграждането на българските доброволчески чети и отряди, към което много от руските генерали остават докрай резервирани.

Що се отнася до П.Хитов, през цялото време докато е още на румънска земя, впоследствие и в родината, той е обграден със свои "отбрани момчета" и упражнява добре познатата си воеводска практика на организатор и ръководител. Това, че е имал около себе си чета още през май 1877 г., не подлежи на съмнение - добре известно е, че той не винаги е склонен да изчаква специалните "дозволения" на руското командване, без това да означава, разбира се, че работи самоволно. В запазени документи и материали един от неговите четници - сливналията Петър Делиминков, изрежда имената на мнозина: "Дядо Цонко от Котел, Кара Матю от Разград, и двама тревненци,... Ангел Попович от Враца, Дянко Цоцков /Недялко Цоцков от Сливен - б.м.М.К./" Според Делиминков това са "попървите, които бяхме в Букурещ"[13], но някои от тези момчета остават до войводата си през целия военен преход. В писмена молба до него друг участник в събитията от пролетта на 1877 г. припомня на Хитов, че е член на онази чета, "която съществуваше преди организирането на доброволческата чета в Търново, която образувахте на 18 августа 1877 г."[14], т.е. потвърждава се информацията за съществуваща, макар и неголяма организирана единица, начело с войводата Панайот, признат впоследствие и от щаба на руската армия за главен войвода.

В началото на май групата на П.Хитов заедно с българина Петър Мишайков е включена в подкрепа на военноинженерния отряд на полк. Нагловски по средното течение на Дунав.[15] Рекогносцировката се извършва с лодки по течението на реката, а според получените резултати се докладва, че именно около Свищов е стратегически най-целесъобразно да се осъществи преминаването на десния бряг.[16] Междувременно получават сведения и за това, че отвъд никополското бърдо е разположил армията си Хасан паша, чиято численост непрекъснато нараства.

От Турну Мъгуреле, Зимнич и Свищов П.Хитов се движи с щаба на руската армия в посока към старата българска столица. По време на прехода, както и след настаняването на бивак край Търново, той всъщност е на разположение на разузнавателното управление и това обяснява последвалите му задачи по посока Търново - с.Козаревец - с. Кесарево, където е разположен неголям руски отряд от пехота, кавалерия и артилерия. Целта е да се засече евентуално придвижване на сили на противника от изток, откъм Осман Пазар /Омуртаг/. Преходът им е прекъснат от сериозен артилерийски обстрел и се връщат през Кесарево, гр. Лясковец, Търново, където полк. Паренсов докладва. Наскоро на неговото място е назначен полк.Артамонов, който отказва на настояването на Паренсов да вземе Хитов със себе си: "Той тряб[в]а тука, в щаба, и не може без заповед да се отдели от щабофицера"- пише в спомените си войводата и обяснява мотивите на новия началник."Подир това мен ми се заповяда да ида с моите няколко момчета и ми се даде и един казак, и препоръчително писмо..."[17] Писмото, извесно в историческата литература, е до старейшините в селищата по прохода Хаинбоаз за спешната необходимост от поправка на коларския път, но цитираното в записките на войводата ни обръща внимание на факта, че тогава той се движи със съвсем ограничен брой свои помощници, отбрани, разбира се, от самия него. По това време случайността го среща с руския полк. Де Прерадович , който в спомените си споделя своите първи впечатления: "Така подир малко дойде при мене, дрънкащец подир си саблята в желязна ножна, невисок ръст, здрав един българин, с дълги мустаци и се отрекомандува:"Панайот войвода!" Панайот беше облечен в чепкен от местно сукно, камилски цвят и агнешка народна шапка. На лицето му нямаше нищо такова, което да свидетелствува за неговите военни дарове и заслуги."[18]

С настъплението на Предния отряд на ген.Й.В.Гурко на юг от Балкана,натам се придвижва и малката чета на П.Хитов, вече с възможности за относително по-голяма самостоятелност в дейността си, но под опеката на руските разузнавателни служби. За целта още в началото на похода войводата получава и съответните легитимиращи документи, нужни за изпълнението на предстоящите задачи: свидетелството му от руския генерален щаб с дата 16 юли 1877 г.,според което "българският войвода Панайот Хитов по заповед на Началник Щаба на армията се командирова от мене в различни местности на Дунавския и Адрианополския вилаети. Моля, да му се оказва възможното съдействие."; визитна картичка от полк.Артамонов с надпис от подобен характер и с уточнението, че той изпраща Хитов в качеството му на "съпровождащ и посредник между българското население и нашите войски и е длъжен да се връща към щаба на армията мигновено при необходимост за отряда". [19]

В цитираните досега "Записки..." на Хитов се намират доста сведения за посочения период, но прави впечатление, че относително малкият отряд на войводата като че ли се движи целенасочено след руския Преден отряд или далеч от него. Може да се допусне, че именно такива са разпорежданията, дадени на войводата. Във всеки случай заедно с момчетата си той започва усилена работа по събиране на сведения за състоянието на по-значими пътища. Голямата част от източнопланинските проходи и градове са "под око", още повече че целият регион на изток от Хаинето му е познат - селища, пътища, превали и пр.: Твърдишкият, Вратника /над Сливен/, Демир капия /над с.Стара река/, Сливен - с.Чам дере /с.Боров дол/- с.Стара река, Сливен - с.Раково, Сливен- Котел /Сотирският проход/, Котленският и Марашкият проход.

Още в началото на юли започва разпращането на отделни четници по направления, важни във военнотактическо отношение: на 6 юли /датите са по ст.ст./ те докладват за липсата на турска войска по прохода Демир капия и в Ямбол, че в Сливен има 2 000 войника и 4 оръдия, в Нова Загора - 6 000 души.[20] На следващия ден в доклад до Артамонов се оповестява за голямата опасност, надвиснала над Ямбол и няколко села, от страна на черкезки банди. Зачестилите подобни случаи и възникващите все по-сериозни задачи пред българските доброволци, са поредният повод Хитов да припомни настоятелно молбата си относно наложителното незабавно уреждане на официалния статут на четите като цяло.[21]

Последователно във времето се изпращат сведения за Сливен, Шумен, чакат се пратениците от Осман Пазар, Джумая и от Разград, съобщава се за предислокацията на войски в посока Ст.Загора. Изтъква се намерението на войводата да "развалят железницата "/Хиршовата железница-б.м.М.К./, но че нямат динамит и преди всичко "доз[в]оления от Главният щаб", за да пристъпят към действия.[22]

Твърде дълго време войводата и неговите двайсетина момци обикалят различни селища - те са около с. Оризари, с.Лъжите /Баня/, с.Терзобас, Чам дере, над с. Кортен. От там той изпраща към Сливен-Котел-Осман пазар и прохода Демир капия за разузнаване Курти Стоянов, брат на известния сливенски войвода Таньо Стоянов. Заедно с него тръгва и Дони Николов от Кırкклисе /Лозенград/ с поръчения през Бургас за Варна и Шумен. Петър Делиминков тръгва за сведения по маршрут: с.Чанакчии /Долно Паничерево/, Елхово /Милево/ към Ст.Загора. Наред с притесненията около тези опасни мисии, Хитов разпорежда по нарочно изпратен турчин от с.Джумалий/Сборище/ да отиде в Сливен и предаде едно твърде навременно и категорично предупреждение към местните власти. То се отнася пряко към ситуацията в града: "...да кажи на агите да пазят техните развалени /в смисъл агресивни - б.м.М.К./ турци да не правят зло на българите, че сетне според лошите турци и добрите ще го изпатят."[23]

Междувременно П.Хитов е арестуван от русите за кратко време по фалшивото обвинение, че е турски шпионин, но споменатите по-горе пълномощия и документи спомагат недоразумението бързо да се изясни. Без да е необходимо проследяването на всички маршрути на тази малка чета, трябва да споменем, че тя ходи и в гр.Елена, дава точни информации за прохода Демир капия, за намиращите се в Котел 700 души арабски войници и пр.[24] Към 20 юли четата е отново в околностите на с.Козос моде /сега част от гр.Твърдица/, оттам се отправят към с.Хаинето. Съвсем близо до прохода Хитов забелязва огромна маса бежанци - българи от средногорските села, очакващи да преминат след руската армия. С типичната си прозорливост той преценява огромната опасност от нападение над тях от страна на обикалящите башибозушки банди, затова нарежда на сънародниците си да потеглят незабавно по друг, обходен път през боаза по течението на р. Лазово /на изток от Хаинбоаз/ в посока Първовци, за да намерят закрила в дебрите на планината.[25] Когато руската армия започва своето изтегляне през Хаинбоаз, Хитов остава в южното подножие, за да изчака своите хора, разпратени в различни посоки: "а отвъдното лице на Балкана остана пак на разположението на наш[и]те турци- тирани и българското население се разбяга" - споделя с горест той в писмото си до Гр.Начович.[26] Всъщност посочените по-горе факти само още веднъж потвърждават неговата впечатляваща позиция на борец, на гражданин; не пасивен съзерцател на шеметни събития, а воин със силно родолюбие и чувство за отговорност при различни обстоятелства.

В края на м. юли 1877 г. П.Хитов най-сетне получава от Главния щаб очакваното „Свидетелство“, което регламентира по-нататъшната негова дейност и тази на четниците му. Следват и специалните инструкции в тази насока /отнасящи се да всички четоводци/, но на този въпрос тук няма да се спираме. Задачите са ясни: да се действа самостоятелно, при това в координация с руската императорска войска; в качеството им на разузнавачи да дават предупреждения за движението на неприятеля; да бъдат вярна стража на всички пътеки и проходи в Балкана; в никакъв случай да не обръщат оръжие срещу мирните жители - било то мюсюлмани или християни и т.н.[27] Получили своята макар и относителна самостоятелност, снабдени с достатъчно оръжие, българските доброволци разширяват своето участие в настоящия период от бойните операции.От това време би могло да бъде определено и началото на втория етап в дейността на П. Хитов като Главен войвода на няколко доброволчески чети. От есента на 1877 г. те са дислоцирани около град Елена и са натоварени с редица функции, но тук ще продължим проследяването на тяхното участие само в разузнавателни операции..

По настояване на командира на 13-а кавалерийска дивизия - ген.-майор Леонид Ф. Раден, разположена на позиция край с.Кесарево, П.Хитов лично се заема да отиде до Разград, като му заявява, че за Осман пазар вече пътува негов човек, за да донесе сведения. През редица препятствия войводата достига до Разград, но не открива своя разузнавач, с когото работи още от Букурещ - Кара Ватю /или Кара Матю/ от Разград, изчезнал по неизвестни причини. В "Записките..." се обяснава и тактическият замисъл на войводата за предварителното подсигуряване: от Букурещ по негова заръка се разпращат във вътрешността на българските земи редица доброволци /като споменатия Кара Матю/, преди още руските да преминат и да стане сложно проникването през турските караули и укрепления. Изправен в момента пред трудна задача, все пак той съумява да научи достатъчно за това "как стоят турците в града, ... колко табии има, какви топове?"[28]

Твърде жалко е, че в спомените си войводата не отделя повече място на времето, когато неговата чета /разделена на подчети / се намира в Еленския край. Пропуснатото се допълва от документални и други източници, свързани с опитите на турското командване да превземе Търново от направлението през град Елена. В целия този процес - разузнаване, охрана, в ожесточените боеве вземат участие и българските чети. В руските военни доклади неприкрито се потвърждава наличието на достатъчно информация, получена чрез доброволците. По повод злополучното сражение при Елена полк. Де Прерадович пише в спомените си: "Радостта за превземането на Плевен се потъмняваше до някоя степен от разказите за Еленската катастрофа; лошите язици казват, че всичко било произлязло от невнимание, казват че не са искале да вярват в настъпването на турците, макар че началството е било предупредено за приближаването на Сулеймана от дотичалете из Сливен българе..."[29] Разбира се, едва ли можем да твърдим,че точно чрез "милиционерите" на Хитов са дошли всички тези данни, но е допустимо, поне що се отнася до Сливен /едни от най-опитните му момчета са или от там, или от околните села /. Друг е въпросът, на който мнозина от изследвачите дават отговор-относно причините за вече цитираното изгубено сражение, но това е твърде обемен проблем, за да се разглежда паралелно.

В походния бележник на войводата са съхранени записки, които пряко кореспондират с въпроса за времевото и пространственото направление в действията на ръководените от него чети. Впечатляващи са както техният обсег,така и разнопосочието им. Ако за октомври доминират маршрути около Елена, Търново, Ново село, Златарица, Сливен /напр. на 3 октомврия за там са тръгнали "пет душа- дадени 7 пол. за харч."[30]/; в началото на ноември определящи са направленията за Дряново, Трявна, Габрово, Севлиево. Цитирани са датите, на които са изпратени хората, а често пъти се посочва и сумата "за харч", която най-малкото подсказва за какъв отрязък от време ще се пребивава там. Много често се командироват момци по линията Севлиево, Ловеч, Троян, Тетевен, Рибарица, с.Сопот, с.Балван и др. и то около средата на месец ноември - от 6-ти до 15- ти.[31] Очевидно става дума за изпълнението на специални поръчения по тези места, които имат връзка с плановете за превземането на Плевен и с предотвратяване на опитите за предислокация на турска армия от София - към Орхание. Горното е свързано пък с планирания демарш на отряда на ген.Гурко с цел да се укрепи фронтът при Ловеч и да се попречи за изпращането помощ на Осман паша. За целта освен цетралната служба /ръководена от полковник Артамонов/ и към Западния отряд е създадена друга разузнавателна част, поверена на княз А. Н.Церетелев.[32]

През втората половина на декември 1877 г. от четите на П.Хитов започва по-усилено проучване по направлението Търново- Лясковец - Габрово - с.Енчовци - с.Селци - с.Станков хан - Церова кория - Търново. Обиколката започва от 21 и завършва на 31 декември; разходите са посочени - 294 франка до Нова година. Всичко това намираме в походните записки на войводата - проследяването на маршрутите налага изводи, определено свързани с предстоящото зимно преминаване на Южния отряд и плановете на русите за овладяването на укрепения противников лагер при Шейново в началото на 1878 г. Известно е, че в тази връзка се обръща внимание и на по-източния Тревненски проход, а споменатите по-горе малки селища /Станчов хан, Енчовци, Селци и др./ са твърде близко около него.[33]

От направление Елена - Твърдица - с.Чочовен обединената чета на П.Хитов влиза на 6 януари 1878 г. в Сливен, който по достоверни сведения по това време "представлява ужасно зрелище"; продължава на изток към Истралджа /днес гр.Стралджа/, с. Еситлии /Деветак/[34], за да продължи своя боен път съвместно с българските опълченски дружини при сраженията край с.Садово и с.Везенково.

Все още не са достатъчно проучени задачите във връзка с този последен път на четата, особено когато тя действа вече непосредствено с Левия страничен отряд на руската армия, на юг от Балкана. Досега историческите извори не ни даваха сведения, че войводата П.Хитов всъщност достига с четата си до Одрин, т.е. тяхното участие във военните действия продължава и след януарските събития в Котленско. В писмо до съпругата си Екатерина Хитова в Белград, писано в Сливен на 5 февруари 1878 г., той й съобщава факта, че тези дни се е завърнал в родното си място Сливен, защото: " ходих да придвеждам войските до речения грат или варош едирне ... дренопол /Адрианопол-б.м.М.К./ и сигаса заварнах."[35] Писмото е написано саморъчно с подпис "войвода Панайот Хитюв", но за жалост в него той не съобщава повече за мисията си. Като имаме предвид, че авангардните части на Левия отряд на ген. Е.К.Делингсхаузен се съсредоточават в Одрин на 10 януари 1878 г., където впоследствие идват главните сили на Средната колона откъм Казанлък, то можем да предположим, че Хитов и четата му подпомагат преминаването в направлението откъм изток. Излишно е да се доказва, че регионите на Странджа планина и поречието на р. Тунджа са достатъчно познати на войводата, за да окаже необходимата помощ.

Посоченото до тук ни дава основание да се надяваме и издирваме макар и малкото, което ще ни помогне да се допълни започнатото проучване - да се разгледат по-обстойно проблеми, свързани с други доброволчески отряди или чети и тяхната разузнавателна дейност; приносът на някои по-изявени "редови" четници и т.н. Така по обективен и исторически прецизиран начин ще се доразкрие и действително респектиращата, безспорно значима фигура на Главния войвода Панайот Хитов - един от съвторителите на свободна България.

1. Панайот Хитов.Фамилиарни забележки. Спомени /XVIII век - 1877 година/. Русе, 2003, с. 167. **2.** А.А.Улунян. Българският народ в руско-турската война 1877-1878 г. С., 1972; Ст.Дойнов. Българската общественост и руско-турската освободителна война /1877- 1878/. С.,1978; К. Косев. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност.С.,1963; М.Кирова. Панайот Хитов и българските доброволчески чети по време на руско-турската освободителна война 1877-1878 г. ИМЮИБ, т.XIII, 1990 г., с.127- 133. **3.**П.Хитов. Пос. съч; РИМ-Русе, п.XXXV, полеви тефтерчета и записки. **4.**П.Хитов. Пос.съч.,с. 161- 162. **5.**Писмо от Григор Начович до Димитър Иванов в Букурещ - 9 април 1877 г.- Гюргево. В: Сб.Сто години от руско- турската освободителна война 1877-1878. С., 1978, с.108. **6.**А.А.Улунян. Пос.съч., с.43. **7.**Пак там, с.44. **8.**П.Хитов, Фамилиарни забележки...,с.167. **9.**Пак там, с.168-169; Писмо от Рафаил Атанасов до П.Хитов, 27 април 1877 г.- Галац. В: Сб.Сто години...,с.141- 142. **10.** П.Хитов. Фамилиарни забележки...,с.169 и сл. **11.**Г.Тодоров. Ролята на българите в руското разузнаване през Освободителната руско-турска война /1877-1878/. Известия на ИИ, т.9, С., 1960, с.19. **12.** Пак там, с.18. **13**. П.Хитов, Пос. съч., с.363 /вж.бележките на В.Антонова/. **14**. Регионален исторически музей /РИМ/- Русе, п.XXXV, инв.№ 998. **15.**Ст.Дойнов, Пос. съч., с.53. **16**. Г.Тодоров,Пос. съч., с.14. **17.** П.Хитов, Пос. съч., с.175-176. **18**. Де Прерадович. Българското опълчение в руско-турската война 1877-1878 г. Руссе, 1884, с.28. **19.** П.Хитов, Пос. съч., с.364- 365 /бележки на В.Антонова/. **20**. Сб.Освобождение Болгарии от турецкого ига, т.II. М.,1964, /сл.Сб.ОБТИ/, д. 160, 164, 165. **21**. Сб.ОБТИ, т.II, д.128. **22**. Сб.Сто години..., с.229. **23**. П.Хитов, Пос. съч., с.178-182. **24**. А.А.Улунян. Пос. съч., с.79. **25**. П.Хитов. Пос. съч., с.186. **26**. Сб.Сто години..., с.230. **27**. Сб.ОБТИ, т.II, д.190. **28**. П.Хитов. Фамилиарни забележки..., с.190-191. **29**. Де Прерадович. Пос. съч., с.229. **30**. РИМ-Русе, п.XXXV, инв. №1020. **31**. Пак там. **32**. Г.Тодоров. Пос. съч., с.39-41. **33**. РИМ-Русе, п.XXXV, инв. №1020. **34**. Пак там. **35**. Писмо на П.Хитов до съпругата му Екатерина Хитова в Белград. Сливен, 5 февруари 1878 г. ИМ-Сливен, инв. № 1002 В.

ИРИНА ПАНАЙОТ ХИТОВА РАЗКАЗВА ЗА СВОЯ БАЩА
(два нейни спомена от 1950 г. и 1956 г.)

Веселина Антонова

Малко известен за българския читател е фактът, че Ирина Хитова Шишкова, дъщеря на войводата П. Хитов, е оставила спомени за своя баща. Те допълват известното за войводата и разкриват любопитни подробности от интимния живот на семейството. Нейните спомени са записвани два пъти: през 1950 г. от русенския адвокат и изследовател на Захари Стоянов Аспарух Емануилов и втори път - през 1956 г. от редакцията на местния вестник "Дунавска правда". Двата записа взаимно се допълват и разширяват изворовата база за биографията на известния ѝ баща, хвърлят светлина и върху отношенията му със З. Стоянов, Ст. Стамболов, Ив. Вазов, Н. Обретенов и др. съвременици.

Повод за първия спомен е постъпилият в Научния институт "Хр. Ботев" - София ръкопис на Марийка Арабова "Панайот Хитов - живот и дейност", 205 стр., написан с черно мастило и подреден в пълна връзка, прошнурован с трикольорен шнур, на карирана хартия, заведен под № 3. На 27 февруари 1950 г. проф. Ал. Бурмов се обръща към действителния член на института в Русе А.Емануилов с молба да предостави на сина и дъщерята на войводата "да прочетат ръкописа и си дадат бележките по достоверността".[1] В писмото се изразява надежда, че те "ще вложат не само обективност, но и старание да разкажат всичко, ред случки, дори в кръга на семейството, мнението на войводата за негови съратници и др. „Смятаме - пише ученият, - че даваме на Хитовите деца възможност да изпълнят и последния дълг към паметта на своя бележит баща." Д-р Симеон Хитов отказва с мотива, че сестра му била по-запозната, защото по-често е имала възможност да слуша разказите на баща им. Заинтригувани от получените бележки на Ирина Хитова, учените настояват А. Емануилов да се срещне отново с нея, за да запише по-подробните й спомени за баща й и да предостави на института снимки от семейния албум.[2] На 28 април е изпратен в София съставеният протокол. Екземпляр от този документ постъпва във фонда на ДА - Русе заедно с личния архив на Аспарух Емануилов.[3] В него той споделя и личните си впечатления от срещите с Ирина Шишкова, че е "още твърде запазена жена, здрава и бодра, интелигентна и добра събеседница". Отбелязва също, че тя категорично отказва да подари снимките от "нейния стар семеен албум". Спомените не са публикувани до сега. Отделни пасажи от текста са използвани само в документалния филм "Панайот Хитов - между легендата и истината", подготвен от РТВЦ - Русе по повод 170-годишнината от рождението му и излъчен през декември 2000 г. по БНТ.* [Поради спорни моменти, свързани с ръкописа на М. Арабова, в сборника не се публикуват част от становищата на Ирина П. Хитова - бел. ред.]

Вторият спомен на Ирина Хитова дължим на местния вестник "Дунавска правда".[4] Във връзка с 38-годишнината от смъртта на войводата на страниците му е отпечатано интервюто с нея и откъс от "Моето пътуване по Стара планина". Редакционна бележка уточнява, че П. Хитов е починал не на 18 март 1918 г., а на 18 февруари с.г. Сътрудник на вестника се среща през март 1956 г. с Ирина само няколко месеца преди смъртта й[5], записва и публикува нейния разказ. По своето съдържание той допълва записаното от А.Емануилов.

Тук представяме на читателите двата спомена на Ирина Хитова заради ценните сведения, които съдържат.

* * *

Ирина е второто дете на семейството. Родена е в Русе, омъжва се през 1912 г. за д-р Тодор Шишков. Съпругът й е от Сливен, завършил физико-математическия факултет на университета в Ганц - Белгия. Учителства в Пловдив, Русе, Разград, Варна, Сливен, бил началник на отделение на Министерството на просветата. Починал е в родния си град на 18 ноември 1918 г. След смъртта му Ирина Шишкова се връща в Русе и живее в бащината си къща. В памет на известния си баща тя "бе превърнала една от стаите в дома си в музеен кът, със запазени лични вещи на прочутия войвода, част от неговата архива и библиотека, оръжие, снимки, мебели".[6] След нейната смърт стаята е запазена, но живущите в къщата наематели са създали обстановка, която прави "тягостно впечатление". В. "Дунавска правда" отправя апел към общината да се направи дома къща - музей.[7] През 70-те години на XX в. във връзка с построяването на изложбена зала, където днес се помещава Русенската художествена галерия, къщата е съборена. Запазените документи и лични вещи на П. Хитов са преместени в дома на сина му д-р С. Хитов. По-голямата част от тях наследниците предават в музея, където вече се съхранява богата колекция от повече от 500 експоната, притежавани от семейство Хитови. Дълги години сред специалистите в града битуваше идеята в дома на д-р Симеон Хитов, построен в двора на бащината му къща, да се направи музей. Възложено бе на скулптора Никола Терзиев - Желязото да извае паметник, а в началото на 90-те г. на XX в. музейният специалист Иво Жейнов подготви и идеен проект за музейна експозиция. След като в Сливен родната къща на войводата е вече реституирана, Русе остана единственото възможно място, където една нова, модерна експозиция ще разказва за живота на легендарния войвода.

Русе, 21 април 1950 г. Протокол от разказа на Ирина Хитова, записан от Аспарух Емануилов

Днес на 21 април 1950 г. подписаният Аспарух А. Емануилов - Русе, действителен член на Научния институт Христо Ботев - София, съгласно писмото на Института отправено до мен под № 77 от 12 април 1950 г. посетих дъщерята на покойния войвода Панайот Хитов, а именно Ирина Пан. Хитова по баща, а по мъж Ирина Тодор Шишкова, в дома й в гр. Русе, ул. "Георги Димитров", №45 /старата бащина й къща/ и на поканата ми да даде сведения за своя именит баща - войвода за Научния институт "Хр. Ботев" - София, тя ми разказа следното:

От трите деца на баща ни Панайот Ив. Хитов от втория му брак с майка ни сръбкинята Екатерина Димитрова Бранкович от Бялград /1857 - 1933/ /от първия брак с българката Бойка баща ни няма деца/, само аз съм живяла по-продължително време и най-близко до баща ни и по тази причина зная за него повече, отколкото братята ми - покойния Александър П. Хитов и живия днес д-р Симеон П. Хитов, от които първият юрист, починал в София, а вторият медицински лекар в Русе, който си построи собствена къща в бащиния ни двор в Русе и сега живее там. И двамата ми братя доста продължително време са отсъствали от Русе поради следване в университети и заемане на разни служби, пък и войните доста ги отстраниха от дома, следователно само аз съм имала по-продължителен и постоянен допир с него.

Баща ни почина в гр. Русе на 22 февруари 1918 г. в пет часа сутринта, а не *на 22 март 1918 г., както това погрешно е означила Марийка Арабова в своя труд /ръкопис/ "Панайот Хитов - живот и дейност" - 1948 г., с. 103. Погребението му се извърши на 24 февруари 1918 г., както това се вижда и от неговия некролог. Опелото му пък се извърши в църквата "Св. Троица", 4 часа след обед, при голяма тържественост. Погребан е в централните гробища, при църквата "Всях Светих" в гроб отпуснат от общината на видно място в началото на тези гробища, там където са гробовете на Любен Каравелов и Никола Т. Обретенов. На гробът му има издигнат оригинален и художествен красив паметник с балереф на образа му, работа на художника Вичев - София, сливенец. Издигнат е със средства на нас, неговите три деца: една дъщеря и двама сина.*

Относно годината на раждането на баща ми ние възприемаме годината 1830 г., която той сам показва в книгата си "Моето пътуване по Стара планина". Неведнъж ни е разправял, че се е родил по "чумаво време", но не сме запомнили през кое от двете е казвал да се е родил. Сравняваше се с Франц Йосиф I, австрийски император, като казваше, че се е родил в една и съща година с него, т.е. родили се "наедно". Точната дата на раждането си обаче той не знаеше. Роден е в Сливен, в махалата Ново село - най-старото селище на Сливен. От тази махала произхожда и генерал Жеков. Като дете ходил на училище, но не могъл да се научи да чете и пише на български, защото училището било гръцко и не давало на децата почти никакви познания. Пък и малко време ходил на училище. После сам се учил да чете и пише.[8]

Майка ми Екатерина Пан. Бранкович почина на 25 април 1933 г. в Русе. Тя е дъщеря на Димитър Бранкович, юрист от Белград, който произхожда от Нови Сад /Австро-Унгария/, а не от рода на патриарх Бранкович, както погрешно бележи това Иван Кр. Стойчев в своята книга "Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 година в Сърбия" /неиздадени документи, писма, факсимилета и скици/, София, 1933, с. 28-29. Същата грешка е вмъкната и в ръкописа на Марийка Арабова, 1948 г., цитиран по-горе, с. 100, която заема тези сведения от казания труд на Ив. Стойчев - София. Патриарх Бранкович бил на маминия пръв братовчед на жена му Елена /Ленка/ вуйчо, а тя - Елена не е от рода на патриарх Бранкович. Случайно имената им са еднакви, което е и заблудило Иван Стойчев, а от там и М. Арабова.

До последната световна война общувахме с роднините на майка ни Бранкович в Белград, но след войната дори и не кореспондираме - чуваме, че доста от тях има избити и измрели, но кои роднини точно не знаем. Други пък са се пръснали на разни посоки и не им знаем адресите.

На майка ни Екатерина, майката е Елена - жена на Димитър Бранкович. Това в скиците за рода на баща ни, дадени от Иван Стойчев и Марийка Арабова в цитираните вече техни трудове - с. 29 на първия и с. 101 на втората - не е показано. Скицата в това отношение трябва да се попълни.

Сестриният син на баща ни Атанас Петров Хитов, дългогодишен касационен съдия у нас, вече покойник, живееше в София на ул. "Шипка" 12. Сега там живее *неговата жена, осемдесет годишна баба, тя е от Сливен, дъщеря на известния сливенски богаташ Съраиванов. За него именно Иван Стойчев говори в цитираната негова книга на с. 28, че взел името на вуйчо си Хитов, защото баща ни възнамерявал да го осинови, тъй като нямал деца от първия си брак. Макар и да не го е осиновил, баща ни го издържал както в Болградската гимназия, която свършил, така също и в някой руски университет, но в кой не съм запомнила и не зная.*

*Братовият ми син - Панайот Алекс. Хитов живее при майка си Мария /Мара/ Еремия Попова по баща, а по мъж Алекс. Хитова - София, ул. "Ангел Кънчев" 23. У тях също има цветни портрети на баща ни и на майка ни, също такива, каквито има и в чакалнята на брата ми д-р Симеон Хитов. Тези портрети представляват майка ни и баща ни на млади години. Те са рисувани. У мен има същите портрети, но увеличени фотографии, не цветни. Фотографни са и портретите в брата ми д-р Симеон Хитов, ако и да са и те цветни. Ако портретите, намиращи се у дома на Мария Ал. Хитова, бъдат поискани от Научния институт Хр. Ботев - София, вярвам, че тя и нейния син ще ги дадат и подарят на Института. Както моите портрети, така и тия у брата ми д-р Симеон Хитов искаме да запазим в Русе.***

*Баща ми е дошъл в Русе около 1880 г. След Освобождението[9] и той заедно с майка ни се прибират в България и отиват да живеят в Сливен, но тука в Сливен майка ми се поболяла, започнала да линее и лекарите ѝ препоръчали да смени климата, като отиде да живее другаде, особено край Дунава, а най-добре за нея в Русе, чийто климат е почти съвършено еднакъв с този на родния ѝ град Белград. Така те се заселват в Русе. Тук баща ми купува къщата, която и сега е запазена в същия си вид почти, и в която аз сега живея, ул. "Георги Димитров" № 45. Била къща на някакъв си турски паша и е доста голяма и удобна. Баща ми я харесал и я купил поради големия ѝ двор от пет декара, в който двор в последствие той насади лозе и имаше стари големи орехи, някои от които и днес са още останали. Къщата ни е в голямата турска махала Кара Али. Тази къща той е купил от русенския гражданин Кара Михал Петров, прекурец*** на къщи.[10]*

До 65-тата си годишна възраст баща ми е пушил тютюн и понеже започва да кашля силно, неговият лекар - приятел д-р Юрев го посъветва да престане да пуши. И той най-решително веднага оставя тютюна, който толкова много обичаше да пуши. Разправял ни е често, че когато са ходили из Балкана като хайдути и четници, гледал е най-напред да осигури да има тютюн за момчетата от четата му. Той прояви твърдата си воля и повече не можехме да го видим да запуши. Вино обаче не пиеше. В това отношение той беше въздържател до фанатизъм. Не се причестяваше, ако и да беше църковен епитроп, само и само да не тури дори капка вино в устата си. Беше религиозен. Често повтаряше, че народ без религия не може.

На някой голям празник майка ни ще поднесе на масата вино. Щом забележи това, баща ни ставаше от масата веднага и излизаше вън от трапезарията. Ракия, понякога вкусваше, но много малко - само да я опита. Не беше пияч на ракия. Той често вареше ракия и се възхищаваше, че ракията станала хубава. Заради това я и опитваше.

Ако и да беше твърде мълчалив, баща ни, кога се съберяхме вкъщи, най-вече вечер, обичаше да ни разказва за разни случки и събития из живота им по Балкана като хайдути и четници. Също така обичаше да свири на тамбурата си, на която се научил да свири, когато бил в Сърбия и живял в малката паланка Чачак. Свиреше и пееше. Пееше старинни юнашки песни. Нямаше хубав глас, но пееше доста добре, обикновено пеене.

С политика, разбира се, се занимаваше. Целият му живот беше само политика, но не беше вулгарен политик и партизанин. Беше консерватор - русофил. Без чужда помощ, казваше той, ние не можем да се освободим. Под "чужда помощ" той обикновено разбираше Русия и донегде Сърбия. Той винаги се страхувал да не би народа да въстане и в такъв момент на въстание да не го оставят беззащитен. Поради тази причина не е бил партизанин на масовото народно въстание, ако последното не е подкрепено от една солидна помощ от вън.

У нас постоянно се говореше за политика. Помня, че идваха много офицери и емигранти от Русия. Идваше у нас често и Радко Димитриев. Той винаги, когато беше в Русе, правеше визита на баща ми. Баща ми, обаче ако и да уважаваше русите, не искаше да изпрати синовете си да учат в Русия. Страх го беше да не станат пияници, тъй като русите много пиели.

Захари Стоянов също идваше у нас при баща ми. Уж се имаха, обаче много се караха. Разбирам сега, че това е било на политическа почва. Захари Стоянов искаше от баща ми разни книжа и документи и като че ли за тези книжа се караха и дигаха гюрултия най-много. Такива разни книжа /писма, документи и пр./ баща ми имаше в един куфар и щом дойдеше у нас Захари Стоянов, последния започваше да бърка в куфара с книжата и записваше нещо от тях. Слушах, че Захари Стоянов пишел някакви книги.

Баща ми купил, когато живял в Белград едно лозе, близо до вилата /кьошка/, гдето живеели Раковски и Л. Каравелов. Тримата постоянно се събирали и все заедно живеели. И двамата са имали голямо влияние върху баща ми. Баща ми разправяше, че Раковски казвал какво ще дойде време да ходим с кола без коне. След като аз се омъжих и дойдох да живея в Сливен, баща ми ни идва на гости. Заведохме го на Сливенските бани с автомобил. По пътя той все това разправяше, че доживял да види сбъднати думите на Раковски.

Баща ми дойде тогава в Сливен главно по одобряване проектите за паметник на Хаджи Димитър, а покрай това и на нас на гости.

Дълги години баща ми беше председател на Русенското опълченско дружество, заедно с Гецо Ангелов, Стойчо Кепсизов и др. Дружеството се бе заело с издигането Опълченския паметник в Русе, който сетне нарекоха Паметника на свободата, под ръководството на известния италиански скулптор Арналдо Цоки. За този паметник се носеха грамадни гранитни блокове чак от Италия. Искаха да изградят висок и величествен паметник, който да се вижда в Румъния.[11]

Баща ми знаеше турски език много добре, той го говореше като същински турчин. Сръбски говореше, но не много правилно. Румънски език също така много *малко знаеше, само някоя и друга дума или израз.*

Помня, че имаше много и най-разнообразно оръжие: саби, пушки, револвери. У нас и до днес са останали два от кобурите на револверите му. Това оръжие ние предадохме на Етнографическия музей в София. Имаше и една казашка кама от кавказко сребро, много красива. Скоро, през тази зима, предадохме на Научния институт Христо Ботев - София едно писмо от Левски и други някакви писма.

Баща ми с Никола Т. Обретенов винаги е бил в добри отношения. Работеха винаги заедно в местното опълченско дружество. Петрана Т. Обретенова, сестра на Н. Т. Обретенов, помня, че идваше у дома при баща ми, но не си спомням Никола Т. Обретенов да е идвал.

С Иван Вазов, който по едно време след Освобождението е живял в Русе, не се имаха твърде. Отношенията им не бяха добри. Това зная от самия ми баща, когото съм чула да казва, че когато бил народен представител, веднъж в Народното събрание се обадил Иван Вазов по някакъв въпрос, от което баща ми останал недоволен и му извикал: "Мълчи бре, магаре!" - и заради това Вазов никъде не бил казал или написал нито дума за баща ми.

Стефан Стамболов, като министър-председател, при идване в Русе е посещавал баща ми, но това беше само до покръстването на княз Борис.

Най-много е идвал у нас Григор Начович, който е научил баща ми да чете и пише. Баща ми се много хвалеше с него, пък и ние - децата - сме запазили най-хубави спомени за него и неговите отношения към нас.

Баща ми винаги е бил здрав и бодър. Не зная и не помня да е боледувал. Страдаше само от ревматизъм, за което и ходеше на Сливенските бани да се лекува. Някой път този негов ревматизъм здраво го стягаше. Но на легло не помня да е лежал. Имаше и хила /изсипване, херния/, но не бил си правил операция и с нея си умре. Той си умре "от болестта", дето се казва, от старост, без да е боледувал от нещо. Тихо и спокойно си отиде на 88 години. За отбелязване е, че имаше съвършено здрави зъби. Само един зъб имаше счупен и то от трошене лешници със зъби.

Това мога да Ви кажа вън от онова, що е писано за баща ми. Коригирах и някои изказвания на Иван Кр. Стойчев в книгата му "Материали за дейността на Панайот Хитов". Такива грешки показах и в ръкописа на Марийка Арабова "Панайот Хитов, живот и дейност", 1948, който дневник ми предадохте за преглед. Трябва да изправя още една не само неточност, но и явна грешка: на с. 89 авторката, кой знае откъде е взела това, че в Русе баща ми бил построил "величествен паметник, който погрешно е наречен "паметник на свободата". Аз обясних по-горе, че този паметник е построен от Русенското опълченско дружество, чийто председател беше баща ми, със средства, събирани от всички опълченски дружества в страната, за увековечаване героизма на нашите опълченци на Шипка, следователно не е никакъв паметник "построен" или "издигнат" от баща ми. За неговия паметник на гроба аз обясних каквото трябваше по-горе.

По въпроса за погребението на баща ми как е станало, отговарям, че то *беше възможно най-тържествено и народно, доколкото това беше възможно за онова време през войната.*[13] *В него взеха участие учащата се младеж от двете гимназии в града - мъжката и девическата, опълченското дружество и македоно-одринското дружество. Тогавашният митрополит /Василий - бел. В.А./ и русенският гражданин Гирдапски произнесоха надгробни речи.*

Произвел разпита /следва саморъчен подпис на А. Емануилов/.

Русе, 22 март 1956 г. Спомени за моя баща (по случай 38-годишнината от смъртта на Панайот Хитов)

Ще разкажа неща, които може би не са посочени никъде другаде и никой друг, освен мен и брат ми Симеон Хитов, не знае.

Простичък човек, моят баща имаше голяма слабост към науката. Може би защото той сам на младини не знаел да чете и пише на майчиния си език, може би от вродената любов на българина към просветата - кой знае - но баща ми даваше мило и драго да има колкото се може повече учени българи. Сам произлязъл от семейство на овчар и козар, както той отбелязва в книгата "Моето пътуване по Стара планина", баща ми се научил да чете и пише в Белград. Учител му бил просветеният за онова време Григор Начович. От тогава душата на моя баща тръпнела винаги, когато ставало дума да се подкрепи някое българче за наука. Помня как той ми говореше: "Ирино, българите са добри хора, ала сме прости. Сега учени люде ни трябват на нас!" И когато бил в Белград с Раковски и Каравелов, баща ми не жалел свои средства да помогне на млади българи за учене било в Одеса и Кишинев, било в Букурещ и Виена, било в Чехия, където най-много отивали. Парите за него не чинели нищо, щом работата била да се "отворят" очите на някой българин.

Тази черта в характера на баща ми продължи и след Освобождението. На колко бедни наши съседи тук, в Русе, е помагал той да изучат децата си! Даваше им препоръчителни писма до свои познати в София, видни български държавници, само и само да се помогне на някое любознателно бедно русенче да стане и то човек.

Майка ми - Екатерина Бранкович - била сръбкиня. С нея баща ми се запознал в Белград. Там се и оженили. По-големият ми брат Симеон е роден в Сръбско. Лично Любен Каравелов го е носел на ръце и казвал на баща ми: "Нека ти е живо и здраво момчето! Добър българин да стане!"

Както е известно, своите спомени по пътуванията си из Стара планина баща ми е диктувал на Любен Каравелов в Букурещ и великият българин ги е записвал, като им е дал литературна форма. След като те били написани, да вземат някои хъшове, приятели на баща ми, да му кажат, че в книгата имало неверни неща. А баща ми им отговорил: "Любен ги курдиса така!" За тези приказки на баща ми скоро се научил и сам Каравелов. Викнал го той един ден и го укорил: "Браво бе, Панайоте, браво! Защо приказваш така пред хората? Та нали ти досущ същото ми *каза, което е в книгата? Все едно, че ти сам си го написал..."*

„Особено голяма почит имаше баща ми към Раковски. Хвалеше го навсякъде, обичаше го много - зер Раковски бил много учен човек, езици знаел. За неукия сливенски овчар Раковски бил кумир. И след Освобождението, когато младата ни буржоазия се втурна да се обогатява и забрави свидните си чада, дали живота си за свободата, баща ми казваше: "Как не се намери един да напише животоописанието на нашия Раковски!"

В сърцето на баща ми голямо място заемаше огнената му любов към Русия. Когато на Левент табия през 1887 г. кървавият Мантов разстреля бунтовниците - офицери, които имаха едничка "вина", че обичаха руския народ, баща ми се поболя от мъка. Той просто падна на легло, дълго пъшка, ала какво можеше да стори вече?

Както казах, той умря на 22 февруари 1918 г. в Русе. На този ден завинаги се затвориха очите, които бяха видели и Раковски, и Левски, и Каравелов, и Ботев. И същите, които после видяха от Изток свободата на неговата мила България.

В. "Дунавска правда", № 70, 22 март 1956, без подпис.

---

1. ДА - Русе, ф. 58, оп. 1, а.е. 6, п. 1, 2, 3. **2.** Пак там, а.е. 5, л. 47. **3**. Пак там, а.е. 13. * Филмът бе реализиран от екип в състав: Веселина Антонова, Бояна Шандуркова, Владимир Кондов и Николай Шандурков. **4.** В. Дунавска правда, 22 март 1956. **5**. ИМ - Русе, инв. № 2843. - В: Некролог на Ирина Шишкова. **6**. Юбилейна книга на Русенската мъжка гимназия "Княз Борис" 1884 - 1834. Русе, 1935, с. 113. **7**. В. Дунавска правда № 251 /3336/, Русе, 23 окт. 1960. **8.** ИМ - Русе, инв. № 931. - В: Свидетелство на гражданите от махалата "Кара Али" в Русе, че П. Хитов е роден през септември 1830 г., а жена му Екатерина - ноември 1855 г. В ръкописа А. Емануилов грешно е написал 1930 г. **9**. ИМ - РУсе, инв. № 940 и № 947 - сръбското правителство издава два паспорта на П. Хитов и семейството му през 1876 г. и 1878 г. ** Портретите са предадени във фонда на ИМ - Русе. *** Търговец на недвижими имоти. **10**. Н. Обретенов Дневници и спомени 1877 - 1939. С., 1988, с. 230. В дневника си Обретенов описва идванията на П. Хитов в Русе през август - септември 1878 г. и желанието му да си купи къща в Русе. **11**. ИМ - Русе, инв. № 1037. - В: С писмо от 19 февруари 1903 г. Русенското поборник-опълченско дружество уведомява П. Хитов, че е избран за член на настоятелството с председател Христо Иванов, подпредседател Георги Петкович, касиер Андон Данев, секретар Ф. Симидов и членове Хр. Македонски и Филип Тотю. **12**. В. Ратник, № 1935, 26 февр. 1918, № 1948, 29 февр. 1918; в. Мир, № 5358, 23 февр. 1918, № 5363, 2 март 1918. **13.** ДА - Русе, ф. 4К, оп. 1, а.е. 48, л. 45 - 46. На 1 март 1918 г. кметът Г. Михайлов предлага на Русенския общински съвет двете улици "Пощова" и "Крепостна", които минават покрай къщата на П. Хитов, да се именуват на негово име.

ПАНАЙОТ ХИТОВ И ПОБОРНИЧЕСКО-ОПЪЛЧЕНСКОТО ДРУЖЕСТВО В РУСЕ

Стефка Маринова

След края на Руско-турската война от 1877/1878 г. Русе се явява предпочитано място за заселване на много от бившите активни участници в националноосвободителните борби на българите. Градът предлага добри възможности за стопанска инициативност, а транспортните връзки със страните от Централна Европа и Русия създават допълнителни възможности за реализацията ѝ. През лятото на 1884 г. в Русе заедно със семейството си пристига и Панайот Хитов. Тук среща много от своите съратници от доосвобожденските революционни години - Филип Тотю, Никола Обретенов, Тома Кърджиев, Христо Македонски, Захари Стоянов и др. Възможно е това да е една от причините, която заедно с чисто личните мотиви да е натежала при избора на войводата на място, където да построи свой дом. Установяването на П. Хитов в Русе съвпада по време с учредяване на клон на Поборническо-опълченското дружество в града. Фактът по всяка вероятност е напълно случаен, но оставя своя отпечатък върху началните и по-късните инициативи, които дружеството предприема.

Създаването на поборническо-опълченски дружества в България се свързва с приетия през 1880 г. Закон за подобряване положението на поборниците и опълченците. В годините след публикуването на закона възникват дружества на поборници и опълченци в много селища както в Княжество България - Севлиево, София, Габрово, Ловеч, Търново, така и в Източна Румелия - Сливен, Чирпан, Ямбол и др. Целта им, формулирана в устава на Софийския клон на дружеството, едно от първите, възникнали на територията на Княжество България и спечелило си авторитет на централно, гласи: "... издигане на един памятник в спомен на падналите убити на бойното поле опълченци за освобождението на Българский народ и нравственото поддържание на останалите опълченци."[1] Популярността на дружествата, отначало по-слаба, непрекъснато нараства и към 1884 г. географският им обхват, вече значително разширен, включва и Русе. В града са налице необходимите обективни предпоставки за създаване на организация от такъв характер. Броят на опълченците, родени или установили се в Русе след Освобождението, в началото на 80-те години на XIX в. достига 150 души,[2] факт, който сам по себе си е достатъчен, за да пристъпят те към своята организираност с цел да окажат морална и материална подкрепа на членовете си. Обществено-политическата обстановка в Княжеството също ги подтиква към това - общ патриотичен подем е обхванал страната в търсене на пътища и средства за обединение на нацията. Атмосферата в града по нищо не се различава от тази в страната.

Русенският клон на Поборническо-опълченското дружество е учреден на 30 септември 1884 г. През целия септември в местния вестник "Славянин" се публикуват съобщения за извършваната подготвителна работа, гражданството се информира за съществуващите дружества на поборници и опълченци в други български градове, приканват се живущите в града дейци на революционното движение и доброволци в Освободителната война да присъстват на събрание, на което да оформят своето организиране. На уречения ден - 30 септември 1884 г., много от тях се отзовават на поканата и се събират в салона на Девическото училище. Взема се решение те да учредят свое дружество. След събранието се предприемат и конкретни мерки за неговото институционализиране. Мерките включват избор на ръководно тяло, изработване на устав и правилник, който да регламентира дружествената дейност. На друго събрание, проведено на 27 октомври 1884 г.,[3] членовете на дружеството избират своето първо настоятелство. В състава му са записани имената на: Коста Павлов,председател, родом от Свищов, установил се в Русе след Освобождението, участник в националноосвободителното движение и в Сръбско-турската война от 1876 г. /от негово име са отправяни поканите към гражданите за създаване на дружеството/; секретар е Петър Райчев, касиер Гецо Ангелов, русенец, опълченец от Четвърта дружина, и членове - Панайот Симеонов, дългогодишен деец на революционното движение, участник в четата на Филип Тотю по време на Сръбско-турската война от 1876 г. и в Шеста опълченска дружина, а също и народните войводи Панайот Хитов и Филип Тотю, чиито заслуги към родината не се нуждаят от допълнително представяне и само споменаването на имената им предизвиква уважение сред местното население. От този момент Панайот Хитов трайно свързва обществената си дейност с реализиране намеренията на Русенското поборническо-опълченско дружество, заявени при основаването му. В някои изследвания[4] той дори е посочен за председател на дружеството, като позоваването е единствено върху късните спомени на Ирина Хитова, дъщеря на войводата,[5] без да се конкретизира периодът, през който това е станало. Но дори и да не е бил ръководител на Поборническо-опълченското дружество в Русе, П. Хитов изцяло посвещава обществената си дейност на него и остава в съзнанието на местното население като действена фигура, свързана изцяло със съдбата на поборниците и опълченците. Той е в услуга на много от живите участници в националноосвободителните борби, жители на Русе или на други български селища, и с писмени свидетелства удостоверява участието им в различните форми на борба за свободата на България.

Именно настоятелството, избрано на 27.X.1884 г., подготвя устава на опълченското дружество и правилника за дейността му. За пример е взет уставът на Поборническо-опълченското дружество в София. Но в русенския вариант намират място и някои нови моменти. Вероятно отчитайки различията в материалните възможности на съгражданите си, но и като се съобразява с безспорните им заслуги за освобождението на страната, дружеството по-категорично определя целта си: "... да пази честта, достолепието и добрата памят на опълченците, и възможното благосъстояние на семействата им."[6] Уставът разделя дружествените членове на четири категории: почетни, действителни, обикновени и съревнователни. Въвеждането на степен "съревнователен" член е нов момент, непознат в структурата на останалите опълченски дружества. Според допълнително уточнение това са "всички ония, които внасят волни помощи".[7] В устава е направено добро разграничаване в длъжностите на членовете на настоятелството и на задълженията, които те носят, определен е точният размер на отпусканите безвъзмездни помощи за бедни семейства на опълченци, начините за доставяне на финансови средства и т.н. Отделно в Правилника за вътрешния ред са детайлизирани всички страни от дейността на дружеството.

Вътрешни противоречия, неизгладени лични отношения, проява на изрядност към членовете и структурните елементи на дружеството или пък тенденция на оживление и активизиране на дейността му, са причина през януари 1885 г., само три месеца след учредяването и избора на ръководство, поборниците и опълченците в Русе да бъдат свикани на ново общо събрание. На него съставът на настоятелството частично е подменен и допълнен, като броят на членовете му - девет, е съобразен с изискването на приетия устав. П. Хитов остава и в този състав на настоятелството.

Така конструирано, поставило дейността си върху програмни документи, Поборническо-опълченското дружество в Русе пристъпва към реализиране на намеренията си, заявени при неговото учредяване. Първата публична изява, която то предприема, е свързана с пренасяне костите на Г. С. Раковски от Румъния в България. Значимостта на това действие скоро прехвърля чертите на града и придобива общонационален отзвук. Решението за него, взето на общо дружествено събрание през февруари 1885 г. гласи: "... да се принесът костите на покойния Народен поборник Раковский из г. Букурещ в г. Руссе, гдето да останат докато общото мнение се произнесе где именно да се погребът, за което да се молят всички патриоти Българи да си дадат мнението чрез печата и след това Дружеството да постанови вторично."[8] Едва ли трябва да се разглежда като случайно съвпадение на факти обстоятелството, че инициативата за подобно начинание произлиза точно от Русе. В настоятелството на Русенското поборническо-опълченско дружество влизат двама близки до Раковски дейци: Панайот Хитов и Филип Тотю. П. Хитов сравнително късно се среща с Раковски - през май 1866 г.[9] Но след това близо година те са почти непрекъснато заедно: при емигрирането на Раковски от Букурещ през Браила и Галац в Русия през лятото и есента на 1866 г., по-късно, когато отсядат в Киприяновския манастир близо до Кишинев, и само липсата на достатъчно средства попречва на П. Хитов да придружи Раковски до Одеса. Установеният контакт между двамата оставя траен отпечатък върху войводата. Съпреживяното време е наситено с разговори и планове за народната революция, с разочарования от стари "другари". Но войводата, зает с народни дела и с осъществяването на програмата за народно освобождение, не е при леглото на смъртно болния Раковски. За смъртта му научава от телеграма, изпратена му от Н. Балкански в Белград.[10]

Със сигурност може да се предполага, че мнението на П. Хитов е било определящо, за да се заеме точно Поборническо-опълченското дружество в Русе с организацията и осъществяването на акцията по пренасяне костите на Раковски от Букурещ в България. Личният морален дълг и отговорността пред бъдещите поколения на България са водещи при вземането на това решение. За осъществяването му се търси съдействие от административни служби и длъжностни лица в страната - изпратено е писмо до Министерството на вътрешните дела, уведомено е Народното събрание, като се настоява то да се произнесе по въпроса къде да бъдат препогребани костите на Раковски, българският дипломатически представител в Букурещ предлага помощта си в посредничеството с румънските власти. Княз Александър I Батенберг също изразява съпричасността си към действията на русенци и лично се ангажира с оказване на съдействие за безпроблемността при осъществяване на взетото решение. Букурещките българи поемат грижата за финансовото обезпечаване на инициативата и събират за целта 2 500 лева. В крайна сметка се постига добра координация и се насрочва денят за осъществяване на акцията - 2 юни. Денят е прецизно избран, а на пренасянето на костите на Г. С. Раковски се гледа като на начало от поредица действия, свързани с увековечаване паметта на поборниците за народна свобода.

На 1 юни 1885 г. много русенци се отправят за Букурещ и са неделима част от общата процесия, свързана с осъществяване на взетото решение. На 2 юни след тържествената литургия и опелото над костите, извършено в българската църква в Букурещ, ковчежето с драгоценния товар, натоварено на специален влак, се отправя за Гюргево, а оттук още същия ден с пристигналите два български кораба е пренесено в Княжеството. На русенския бряг то е посрещнато от градско множество. Тържествената церемония се води от Доростолския и Червенски митрополит Григорий и включва окръжния управител, кмета на града, ученици, много граждани.[11] Намерили покой в града само за една нощ, костите на народния войвода на следващия ден, 3 юни, продължават пътя си през Свищов и Лом за столицата.

Веднага след успешното осъществяване на акцията по пренасяне костите на Раковски в България, Панайот Хитов е натоварен с нова мисия, този път от друго благотворително русенско дружество - Българо-македонското. Той отново трябва да замине за Румъния, за да проучи възможностите за събиране на волни помощи сред българите в съседната държава, сега за македонската кауза, и да организира създаване на клонове на това дружество сред тях.[12]

През лятото на 1885 г. Панайот Хитов в качеството си на член на настоятелството на Поборническо-опълченското дружество в Русе е делегиран да представя града на общо събрание на опълченските дружества в страната. Събранието се провежда на 7 август 1885 г. в София.[13] Конституира се Българско централно поборническо - опълченско дружество, изготвя се общ устав на организацията, приема се общо дружествено знаме. Разширяването на мрежата от опълченските дружества, свързана с нарастване и на членската маса, налага нуждата от ползване на общи документи, изработени прецизно и с познаване на проблемите.

Още през първата година от съществуването си Русенското поборническо-опълченско дружество е принудено да преодолява трудности, породени от избухналата Сръбско-българска война. Успешното осъществяване на акта по съединението на Княжество България с Източна Румелия на 6 септ. 1885 г. изправя младата държава и нейното население пред реалната опасност от военен сблъсък със съседните ѝ държави. На 11 септ. 1885 г., в отговор на "Възвание от Българското централно опълченско дружество в София" към опълченците в страната за включването им в доброволчески отряди в защита на Съединението, русенският клон организира своите членове.[14] Съставен е специален комитет, който се ангажира с набирането на доброволци и снабдяването им с подходящо облекло и въоръжение, с приемането на волни пожертвования от родолюбиви българи, със закупуването на лекарства и др. От Русе и Русенско 150 ветерани се включват в четите за защита на отечеството.[15] П. Хитов не е сред русенските доброволци. Неговата патриотична ревност го отвежда в родния Сливен. Четата, която той организира от сливенци, е поставена под командата на Главното командване на българската армия.

При създаването на русенското дружество местните поборници и опълченци приемат идеята на софийското дружество за неучастие в политическите движения и се разграничават от партийните залитания. Това не изключва вземане на отношение по проблеми, които животът поставя, особено ако са в противоречие с демократичните принципи, които ветераните защитават. Търпението достига своя връх в края на управлението на Стефан Стамболов. На свикания опозиционен митинг в Русе на 21 април 1894 г. активно участва и Панайот Хитов. Това не остава незабелязано от полицейските власти. За участието му в митинга е изготвено специално полицейско дознание.[16]

Друг повод за отстояване на гражданска позиция дава приетият през 1895 г. нов Закон за поборниците и опълченците и във връзка с него зачестилите оплаквания на членовете на дружеството от неравнопоставеността, която той дава в отношенията си към тях.[17] На 27 окт.1896 г. на извънредно заседание настоятелството на русенския клон на Поборническо-опълченското дружество, чийто член продължава да бъде и Панайот Хитов, разглежда приетия на втората сесия на Деветото Обикновено народно събрание Закон за подобрение положението на поборниците и опълченците. Несъгласията си то формулира в протестно писмо, изпратено до министъра на вътрешните дела. В него ветераните от революционното движение и Освободителната война предлагат да се нанесат корекции по Закона, за да стане той по-хуманен и да обслужва всички участници в националноосвободителните борби. Атакувани са текстове по членове 3, 5, 6, 34 и 37 от Закона, като аргументирано са посочени причините за несъгласията. Смисълът на протеста на русенци е предаден в заключителната част на изложението: "... ако с[ъс] Закона за подобрението положението на поборниците и опълченците се възнаграждават последните за принесените към Отечеството заслуги, то логически следва, че тези възнаграждения не трябва да се поставят в зависимост от материалното състояние на поборниците, защото при такова условие закона за подобрение положението им би трябвало да се преименува на закон за бедните, а не за опълченците."[18] С текста на протестното писмо са запознати и други клонове на Българското централно опълченско дружество в страната и се приканват те също да вземат отношение по заложените в закона несъответствия.[19]

Дългът към паметта на загиналите опълченци и "нравственото им издигане" е другата страна от дейността на Поборническо-опълченското дружество в Русе и е в основата на ежегодните празници, които организира. То определя 18 юни - деня на стъпването на опълченските дружини на родна земя, за свой патронен празник и всяка година през август се включва в общонационалните тържества за отбелязване паметта на загиналите опълченци в боевете при Шипка. По традиция на тях присъстват живите опълченци от Русе и Русенско, канят се гости и от други градове. За случая градът е украсяван с много знамена и зеленина. Такова е и тържеството, проведено на 13 август 1889 г. На него присъстват делегации от Свищов, Севлиево, от други български селища, а опълченските дружества от Варна, Брезово, Сливен, Шумен и София изпращат поздравления. Тържеството започва с литургия и панахида в съборната църква "Св. Троица". Топовни гърмежи и военен парад пред Окръжното управление засвидетелстват признателността към бойните заслуги на опълченците в Освободителната война. Деловата част на празника включва посещения и на частни домове на заслужили дейци на националноосвободителното движение. В листата на посетените е и домът на "стария войвода Панайот Хитов, гдето се сказаха много речи".[20] Традицията е спазена и през следващите години. Младите българи имат възможността да се докоснат до дейците на една величава епоха.

През 1890 г. Русенското опълченско дружество пристъпва към реализиране на старо свое намерение: "... да въздигне Памятник в гр. Руссе за спомен на падналите Поборници и опълченци за освобождението на България."[21] Решението е взето на общо събрание на дружеството, проведено през същата година. Но осъществяването му върви трудно. Проектът за паметника най-напред е изпратен за утвърждаване от княз Фердинанд, почетен председател на дружеството. Получено е министерско разрешение за събиране на доброволни пожертвования, които да обезпечат строителния процес. Русенското градско общинско управление също се включва. В заседание, проведено на 7 март 1896 г., то постановява: "... позволява въздигането на опълченският паметник в градската градина, гдето се намери за най-добре."[22] В разходната част от бюджета на градското управление всяка година се предвиждат суми в размер на 3 000 лева с нарочната цел - строителство на паметника.[23] Наемател по строителството става Стойчо Р. Кефсизов, опълченец, дългогодишен член на настоятелството на Поборническо-опълченското дружество в Русе, "човек с известна енергия, решителен и от сърце предаден на делото".[24] Стойността на строителните дейности достига до 150 000 лева. До издигането на паметника високо над околните постройки и превръщането му в емблема на града минават много години на усилен труд. Тържественото откриване на паметника става през август

1909 г. За случая пристигат опълченци от други български краища, много заслужили дейци от годините на революционната борба и гости. Всички заедно присъстват на възпоменателната снимка, документираща събитието. На преден план се открояват фигурите на Панайот Хитов, Никола Обретенов, Христо Македонски, Филип Симидов. Целта на дружеството е постигната - дългогодишният труд за нравственото извисяване на опълченските заслуги намира и своя материален израз в осъществяването на строежа на паметника. Издигането му в центъра на Русе винаги ще напомня на поколенията за патриотичната ревност на предците.

Панайот Хитов изцяло посвещава обществената си дейност след Освобождението на издигане авторитета на поборниците за народна свобода и участниците в опълченските дружини. Русенското население не пропуска случай да засвидетелства вниманието и уважението си към стария войвода. Последен жест на внимание към паметта на Панайот Хитов е решението на градския съвет от 1 март 1918 г. Само седмица след смъртта на войводата на 22 февруари, кметът докладва: "... Пред вид големите му заслуги към отечеството, който пръв на Балкана с шепа юнаци с девиз "Свобода или смърт" е пробудил народното съзнание за политическото освобождение на България от турското робство, нам се налага да увековечим паметта му в нашия град за назидание на младото поколение, че заслугите на заслужилите и жертвувалите се за отечеството граждани не остават неоценени." По този случай той предлага улиците "Пощова" и "Крепостна", които минават покрай жилището на покойния, където той е живял и умрял, да се преименуват на улица "Панайот Хитов".[25] Русенският градски общински съвет единодушно се солидиризира с предложението.

И до днес улицата носи името на стария войвода. Може и да е твърде нетрадиционен начинът, но така Панайот Хитов не престава да присъства в забързаното ни ежедневие.

---

1. Вестник Славянин, Русе, № 33, 29 септ. 1884 . **2.** Сиромахова, Ж. Русенският край по време на Освободителната война. - В: Известие на Народен музей - Русе, Варна, 1968, кв. 3, с. 89. **3.** Славянин, № 45, 27 окт. 1884. **4.** Енциклопедичен справочник "Съединение". С, 1985. **5.** ДА - Русе, ф. 58, оп. 1, а.е.4. **6.** ИМ - Русе, инв. № 206 В. **7.** Пак там. **8.** Славянин, № 105, 2 апр. 1885. **9.** Хитов, П. Как станах хайдутин. С., 1982, с. 196. **10.** Пак там, с. 198, 209. **11.** Славянин, № 128, 4 юни 1885. **12.** Симеонова, Р. Протоколи на Българо-македонското благотворително дружество в град Русе /1884 - 1887/. ИДА, № 70, с. 234 - 235. **13.** ИМ - Русе, инв. № 989 В. **14.** Славянин, № 16, 14 септ. 1885. **15.** Пачкова, П. Идейно развитие на поборниците след Освобождението. С., 1988, с. 92. **16.** ДА - Русе, ф. 1 к, оп. 1, а.е. 228, л. 5. **17.** Русенски общински вестник, Русе, № 37, 23 дек. 1896. **18.** Пак там. **19.** Барьмов, С. Д. Из дейността на поборниците и опълченците от Великотърновския край след Освобождението. Научни трудове на ВВОВУ "Васил Левски", кн. 21, 1992, с. 358. **20.** Славянин, № 7, 13 авг. 1889. **21.** ИМ - Русе, инв. № 989 В. **22.** ДА - Русе, ф. 4 к, оп. 1, а.е. 11, л. 48. **23.** ДА - Русе, ф. 4 к, оп. 1, а.е. 6, л. 224; а.е. 15, л. 116. **24.** Български новини, № 46, 6 ян. 1896. **25.** ДА - Русе, ф. 4 к, оп. 1, а.е. 48, л. 45.

ЕДНА НЕСЪСТОЯЛА СЕ СРЕЩА МЕЖДУ ПАНАЙОТ ХИТОВ, МИТРОПОЛИТ МЕТОДИЙ КУСЕВ И ДИМИТЪР АГЛИКИН

Нейчо Кънев

Почти в края на 1894 г. в общественото пространство се появява Благотворителният комитет "Свети Йоан Милостивий". Програмата му съдържа духовни и социални стремежи, както и пространни пориви за просветно-културно въздигане и гражданска обособеност. Неговият създател и наставник митрополит Методий Кусев наред с другите обществени грижи възлага на комитета да издири и събере всичко за геройския подвиг на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, да организира всенародни тържества през 1898 г. в чест на 30-годишнината от трагичния ѝ край и да въздигне паметник на връх Бузлуджа.

Председателят на комитета не притежава могъщия талант на Захарий Стойнов, не успява докрай да обогати животоописанията на четниците като Филип Симидов, нито да привнесе към основното историческо градиво за героичния поход на четата като Георги Димитров и Христо Милев,[1] но успява да надникне в най-съкровените дълбини на народната памет. Тази най-важна заслуга не му отрежда само мястото на горещ поклоник и страстен събирач на оцелелите свидетелства, разпръснати от превратностите на времето. Стремежът за отвоюване място в следосвобожденската действителност, изпълнена вече с демагогия и нравствено падение, го отвежда до две изключителни представи. Чрез равновесието на природата и човешката дейност може да се стигне до определено социално благополучие. Постигането на тази възвишена цел, родена от възрожденския хуманизъм, непременно трябва да се свърже с истинските корени на историческата традиция и приемственост, особено необходими след липсата на държавност у българите в продължение на петстотин години.

Първият каноничен старозагорски митрополит до края на живота си е убеден, че натрупването и изграждането на здрави исторически представи може да направлява общественото съзнание при решаването на важни духовни и социално-политически задачи. Освен личното му отношение към националноосвободителните борби, в които в една или друга степен сам е участник, стои особено силно развитото чувство за историчност, което подхранва възрожденската му екзалтация да утвърди и издигне на още по-висок етап честването паметта на Хаджидимитровите четници.

Водещи в историческата и моралната характеристика за това събитие, което сам председателят на комитета налага като мярка, са безспорните оценки на нашата публицистика, представяни и доразвивани непосредствено след унищожаването на четата на 18 юли 1868 г. Не някой друг, а натрапващата се преднамерена забрава засилва противодействието, т.е. преклонението пред революционното минало, обогатено и преосмислено преди всичко в произведенията на Захарий Стоянов и Иван Вазов. Обладан от проникновението на двамата народни писатели, митрополит Методий Кусев възприема идеята за постоянната връзка на политическото съвремие със силните страни на народната памет.

Бързам да посоча, че на тази основа той се опитва широко да популяризира своето начинание, да възпламени обществената енергия. За преодоляване едностранчивостта и липсата на факти около гибелта на Хаджидимитровите четници на Бузлуджа, в специално обявление от 18 ноември 1897 г., което освен до всички родственици е препратено и до редакциите на вестниците "Мир", "Съветник" и "Отзив", се отправя призив към обществеността за събиране на сведения.[2] Предвижда се усилията в тази насока да бъдат възнаградени чрез една "Особена книжка за геройските подвизи на загиналите".[3]

Повествованието за миналото, за неговите герои и мъченици, не е просто възпоминание, а прослава на народната животопис, с която може да се пропътува до великото в националната история. Със същата неотслабваща енергия и настойчивост се издирват живи четници и роднини на загиналите. Присъствието на тази група от хора трябва да придаде нужния патос на празника и да предизвика силни патриотични чувства. Русенското и Сливенското поборническо-опълченски дружества посочват за свои делегати Панайот Хитов и Филип Тотю. В специална телеграма Русенското дружество се застъпва за Христо Македонски, който трябва да "развее знамето на четата, запазено у него", както и за бившите четници Иван Пеев и Марин Нейков.[4] Осигурено е присъствието на роднините на Хаджи Димитър.[5]

В "необезпокояваната" летопис на комитета намират място и някои от "тъмните страни на миналото". Не става дума за възшествието на здравия разум над политическото лицемерие и скудоумие на ръководството на X Обикновено народно събрание, което обещава сума за бузлуджанските паметници без да я привежда, или за бруталността на местните селски страсти, свързани с изсичането на горите. Съществува още една мъчителна преписка, която сякаш става истински реквием на святото начинание на комитета "Свети Йоан Милостивий".[6] Всъщност тя е продължението и донякъде отговорът на въпроса защо не се е състояла срещата между "миналото и настоящето" и защо съдът на историята решава Панайот Хитов и Димитър Агликин да не се срещнат на знаменателните тържества на връх Бузлуджа.

Като твърдим, че в "началото бе словото", имаме също предвид, че в края на XIX в. журналистиката е в състояние още по-силно да възбуди народното въображение и да предизвика съпреживяване с великото в историята. Сензационното съобщение "Димитър Захралията е жив!", написано от вдъхновения изследвач на четата Христо Милев, предизвиква не само възторг у съвременниците.[7]

Нека се помъчим да подредим фактите. От поверителния доклад на Мидхат паша, публикуван още през 1924 г. от Д. Мишев,[8] става ясно, че освен безспорния Димитър Николов Заралията /Коджа Ибрахим/ като втори знаменосци се сочат Георги Чернев и Димитър Мънзов от гр. Браила, обесен в Търново.[9] В този смисъл действията на Димитър Стоев /Агликин/ от Стара Загора са целенасочени.[10] Нека не забравяме - в основата на историческото градиво, върху което почиват изследователските стремежи на митрополит Методий, е преди всичко поименният списък на четата, запазен от свещеник Иван поп Стоянов от с. Хаса /Крън/.[11] Всред 119-те имена на четниците личат и имената на двамата Димитровци.[12] Оттук нататък следват мистификациите на Димитър Агликин. В прошението си до министъра на финансите той пише, че в списъка неговото име отговаря на Димитър Захрали от с. Черен нос /Карабурун/, Старозагорско.[13] Този опит да се представи за знаменосец на четата, предизвиква мъчителна преписка за установяване на самоличността му. Отправни точки са: сведението на Мехмед Наимов от с. Нова махала, Казанлъшко, който удостоверява, че е арестувал въпросното лице на 16 юли 1868 г., и пощенската картичка на Христо Милев, с която съобщава, че пловдивският аптекар Ст. Димитров познава същото лице от Букурещ, където е посещавано от Хаджи Димитър.[14]

На тези "неоспорими" факти се противопоставя кметът на Стара Загора.[15] Отказът му да издаде нужния документ, довежда до преписка с Русенското окръжно управление. Старозагорският митрополит моли - след като въстаникът Димитър Стоев /Стойчев/ бъде разпознат по приложената снимка от войводата Панайот Хитов, с когото е бил в Сливенския балкан през 1867 г., и от Христо Македонски - да му се издаде нужното свидетелство.[16] Следва бърз отговор, в който се казва, че дядо Панайот настоява Димитър Стоев лично да се яви пред него, тъй като счита, че знаменосецът на Хаджидимитровата чета е убит.[17]

Преписката секва. Дали не заради това не намираме в документите имената на войводите Панайот Хитов и Филип Тотьо сред присъствувалите на Бузлуджанските чествувания през 1898 г.? Подобно твърдение може да се оспорва. Ако се обърнем към рутинната страна на въпроса, която най-добре обслужва историографията, ще открием, че във фондовете на Националния парк-музей "Шипка-Бузлуджа" в Казанлък съществува снимка, макар и не много ясна, която се свързва с тези събития.[18] Обикновеното любопитство веднага може да бъде задоволено, ако се приеме, че седналият до митрополит Методий Кусев е Панайот Хитов. Поредицата от съобщения във вестник "Юнак", които оценяваме като летопис на юбилейните тържества, също привнася към темата, като свързва името на "стария войвода" с процесията, която съпровожда тленните останки на четниците на 18 и 19 юли 1898 г. отново до Бузлуджа.[19]

Ако само за миг се усъмним в пълната точност на насочващите документи, то не може да има догадки за отсъствието на третата личност. Съдът на историята отдавна произнася своята неумолима присъда над Димитър Стойчев Агликин. Всеки, който се докосне до тези документи, остава впечатлен от подреждането на нещата, свързани с последните часове на четата. Не е обърнато достатъчно внимание на твърдението на старите автори върху спора между Хаджи Димитър и Димитър Захралията за мястото на лагеруване и посоката на движението.[20] Тези противоречия пораждат и трето мнение, в което се преплитат имената на Стефан Дянков

Орешков и Христо Николов Патрев, получили по-късно ореол на народни герои и мъченици.[21] Според Христо Милев тези четници и вероятно неколцина около тях настояват четата да се прехвърли в Средна гора. Независимо че това предложение остава без последствие, Агликин твърди, че на 16-и юли /ст. ст./ в местността "Копаците" Хаджи Димитър му нарежда да отиде в Казанлък при Костадин Ваклидов, агент на Българския революционен комитет, за да се споразумее с него за прехвърлянето на четата.[22]

И ето, колкото и годините да минават, все по-осезателно разбираме, че ако митрополит Методий Кусев не е дошъл в Стара Загора и не е спомогнал за обогатяването на домашните извори, нямаше да знаем за Казанлъшката организация, която както и някои други има непрекъснат живот от 1853 до 1868 г., за да стане основа на комитета, основан от Васил Левски.

Така в летописа на Бузлуджанските тържества се вписва и въпросът за една несъстояла се среща между трима различни представители на националноосвободителното движение. Очевидната им зависимост, показана в историческата последователност на нещата, поражда размисли за разделното и трагичното, както и за величието на националния дух. Заедно с това се доказва необходимостта от преразглеждане на известните факти. Това означава също, че ведно със сведенията за всенародната почит към подвига на четата и високото обществено признание на начинанията на митрополит Методий Кусев, остава още един поток от документи все още недостатъчно проучен. Макар и създадени в следосвобожденската епоха, те са истински домашни извори, които могат да допренесат за по-пълното осветляване на дейците и събитията от края на 60-те години на XIX век.

---

1. Захари Стоянов. Четите в България. С., 1980, с. 97-230 /ползувано осмото издание - З. Стоянов. В. Левски, Четите в България, Христо Ботев/; Статиите публикувани от Филип Симидов в сп. Поборник - опълченец; Георги Димитров. Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение. Пловдив, 1890, ч. II, с. 288-312; Христо Милев. Избиването на Хаджи Димитровата чета и черти от живота на въстаниците: Орешков и Патрев. Пловдив, 1886, с. 57. **2.** Държавен архив /ДА/ - Стара Загора. Фонд /Ф/ 78 к., опис /оп./ 1, архивна единица /а. е./ 50, лист /л./ 24 /, циркулярно писмо; а.е. 51, л. 1 - 5. **3.** Пак там, а.е. 51, л. 4. **4.** Пак там, а.е. 62, л. 127. **5.** Пак там, л. л. 22, 32, 34, 37 - 38, 54, 72, 75, 100, 101, 126. **6.** Пак там, а.е. 268 /цялата преписка/ и по-специално л. 30-31 /цитирано по старата номерация - преди втората обработка на фонда. Засега този документ не се намери във фонда на Благотворителния комитет "Свети Йоан Милостивий" - Стара Загора/, л. 1 - 7 /за изсичане на горите от жителите на Шипка, Енина, Крън и назначаване на горски стражар на 24 август 1898 г./ **7.** Христо Милев. Димитър Захралията е жив! - в. Свобода, 1897, бр. 2119 - 2121. **8.** Д. Мишев. Църковен архив. 1924/25, кн. 1 и 2, с. 153 - 154. **9.** В. Дунав, Русе, 1868, бр. 295. **10.** ДА - Стара Загора, ф. 78 к., оп. 1, а.е. 51, л. 16. **11.** Пак там, а.е. 50, л. л. 3 - 4, 5- 8. **12.** Под № 122 Димитър Агликин е включен и в списъка на Илия С. Бобчев. По кървавите дири. С., 1928, с. 114, 115. **13.** ДА - Стара Загора. ф. 78 к., оп. 1, а.е. 51, л. 28 и сл. **14.** Пак там, л. л. 29, 58. **15.** Пак там, л. л. 32 - 35. **16.** Пак там, л. л. 26, 27. **17.** Пак там, л. 25. **18.** Снимката е публикувана в: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Биографичен и библиографски справочник. С., 1991, с. 17. **19.** В. Юнак, юли, август 1898 г. Вестникът помества кореспонденция, че на 18 юли 1898 г. Панайот Хитов и други идват при Крънската кория. На 19 юли те съпровождат шествието с тленните останки на Хаджидимитровите четници, които преди месец са ексхумирани, и докато трае приготвянето на гробниците са в крънската черква "Свети Архангел Михаил". В запазените документи на комитета "Свети Йоан Милостивий" в Стара Загора точно е описано кой и къде се подрежда и кои присъстват на панихидата. Името на Панайот Хитов не се споменава. Този въпрос отново поставя изискването за пълно описание на документалното наследство на митрополит Методий Кусев, което сега е притежание на няколко архивни института. **20.** Вж. по-подробно: Христо Македонски. Записки. С., 1896, с.с. 98, 99; Филип Симидов. сп. Поборник-опълченец. г. II, 1901, кн. 5. **21.** Вж. по-подробно: Христо Милев. Цит. съч., с. 14. **22.** ДА - Стара Загора. ф. 78 к., оп. 1, а.е. 51, л. 28.

ЧЕТИ И ЧЕТНИЦИ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ

Петър Чолов

Безспорно Панайот Хитов е един от върховете на борбата за освобождението на българския народ от петвековното османско владичество. Името му е неотделимо от плеядата титани на българската национална революция като Георги Раковски, Васил Левски, Христо Ботев, Любен Каравелов, Хаджи Димитър и други велики народни синове. Той е вторият след Раковски, който още приживе е признат за народен войвода на българите. А това признание се дължи не само на безграничното му родолюбие, но и защото той наистина е притежавал необходимите за народен водач качества: корава българщина, безгранични смелост, безстрашие, твърда воля, безусловна готовност да води своя народ в кървавата борба за освобождение в продължение на повече от три десетилетия. И според мен най-вече заради уникалното му воеводство на 9 български народни и революционни чети през втората половина на XIX век. Нещо, с което не може да се похвали друг наш войвода.

За съжаление, макар че за живота и делото на Панайот Хитов е писано не малко в нашата историческа литература и сам той е оставил спомени за това като се започне още от 1872 г.,[1] за четите, които е водил, най-малко е писано.[2]

Но ако искаме да направим реална оценка за неговата войводска дейност, е важно да се знае кога и какви чети е ръководил. Защото тези чети са били истинска школа на патриотизъм, на удивително постоянство за стотици български дейци и революционери. Още повече, че значителна част от тези дейци са били не само в Хитовите чети, но и в други въоръжени български формации и в цялостното национално революционно движение, намерило израз в организирането на повече от 610 подобни чети и отряди през XIX век,[2а] които са вече нещо по-различно от българските хайдушки дружини, водили борба с поробителите ни повече от три века - до към 1860 г.

Тук ще се опитаме, макар и накратко, да посочим най-същественото за четите на Панайот Хитов, за да се осветли поне частично необикновената, разностранна и продължителна дейност на народния войвода като организатор и водач на четническото движение.

I.

ПЪРВАТА своя чета, но вече не като хайдушки предводител, Панайот Хитов организирал и водил през 1859 г. Тя била сформирана във Влашко, в гр. Браила. Преминала Дунава и навлязла във вътрешността на поробена България през Добруджа. Това станало през пролетта на същата година. След няколко схватки с турски групи, четата успяла да достигне Балкана. Помощници на войводата в действията на тази първа, нехайдушка, чета на Хитов били: Костадин /с неизвестна фамилия/ от Елена и шуреят на войводата Стоян Люцканов. Липсват обаче сведения за личния състав, числеността, движението и боевете на четата, за да можем да анализираме нейния принос в развитието на четническото движение и за израстването на Хитов като войвода.[3]

ВТОРАТА си чета Панайот Хитов повел през 1862 г. Тя била организирана във връзка с изпълнението на плана за освобождение на България, подготвен от Георги Раковски за повдигането на всенародно българско въстание през посочената година. Тогава било планирано едновременно с въстанието, от Сърбия да навлезе в Османската империя Първата българска легия, а от Румъния - няколко въоръжени български чети. Всред тях била и четата на П. Хитов. Тя наброявала около 30 души и през пролетта на 1862 г. вече била в Балкана - в околностите на Сливен. Оттук слязла в Тракия и тръгнала по поречието на р. Тунджа в посока към Одрин. Достигнала Одринския район, след което се върнала в Новозагорско. През Кортенските бани и селата Крива круша и Долно Паничарево четата се отправила към планинския масив Сухи дол в Балкана над Котел. От това място войводата я повежда отново през Чумерна и с. Твърдица към Средна гора. Около с. Долно Паничарево той разделя хората си на две части. Едната половина от четата повел нейният байрактар Никола Аджема и тя се отправила по течението на Тунджа към Ямбол. Другата половина, водена от войводата, поела през колибите Паровци и Войнежа в Балкана към Търново. След като обиколила набелязания район, П. Хитов върнал хората си наново в Котленския балкан над с. Тича. Движението на тази половина от четата пак продължило, обаче не само в Котленско и Сливенско, но и далече на запад по Стара планина. Водени от войводата, четниците му преминали и през местността Стидовската усойна при с. Върбица, Преславско. Била също и в с. Скала, Карнобатско. Оттук преминала над с. Седларево, после край с. Бинкос. Покрай р. Тунджа се движела към с. Мъглиж и оттам достигнала Габровския и Троянския балкан. От централната част на планината Хитов отново се насочил към Тракия. Четата му слязла в равнината, прекосила я и навлязла в Сакар планина в района между Свиленград, Одрин и Тополовград. След недълъг престой войводата повел отново хората си на север и ги довел пак в с. Глушник. Тук заварили другата половина от четата, водена от Никола Аджема.

Обединена вече, четата отново тръгнала на път. И не се спряла през цялата 1862 г. - движението ѝ по Стара планина и в Тракия продължило до късна есен, когато паднали снеговете и Панайот Хитов решил, по-точно бил принуден, да я разпусне, а четниците да се разпръснат за презимуване.[4]

Във връзка с втората чета на П. Хитов от 1862 г. била четата на Иван Марков от Котел. Тя била малобройна, съставена само от десетина човека, и действала главно в Котленския балкан. По-късно, вече като конна чета, същата се отправила по посока на Казанлък, с. Мъглиж и Тревненския балкан. Войводата ѝ загинал около с. Белица, Дряновско.[5]

ТРЕТАТА Панайотхитова чета поела по Стара планина през пролетта на 1863 г. Тя също имала сборен пункт в м. Рамадана в Сливенския балкан. Сега обаче войводата я повел по нов за него и четниците маршрут. От сборния пункт тя поела в западна посока, към Сърбия. Движението ѝ било главно по билото на планината. Преминала и през Тетевенския балкан. По време на похода четниците имали неведнъж престрелки и сблъсквания с турски въоръжени отряди, които я преследвали или пресрещали на много места из планината. Все пак успяла да достигне без много жертви сръбско-турската граница, прехвърлила се в Сърбия и се спряла в гр. Крагуевац.

Трябва да признаем обаче, че не ни е известно числото на участниците в третата чета на П. Хитов. Войводата споменава имената само на 10 четници, но явно е, че те са били повече - поне 25 - 30 човека.[6]

ЧЕТВЪРТАТА чета на Хитов навлязла в България през следващата, 1864 г. Тя била събрана в гр. Варачин, Сърбия, през пролетта на същата година с цел по билото на Стара планина да стигне до Черно море. При формирането ѝ било решено четата да има двама войводи: от сръбско-турската граница до р. Искър да бъде водена от Коста войвода, родом от с. Мартиново, Чипровско, който добре познавал тази част на планината. До достигането ѝ на р. Искър Панайот Хитов трябвало да бъде подвойвода и знаменосец, а оттам нататък, на изток, във вътрешността на страната вече той да бъде войводата. Тази чета била сравнително голяма. Тя включвала 106 четника, родени главно в Северозападна България - Пиротско, Видинско, Берковско, пък и от други български краища като Македония, района на Враня и пр.

Четата навлязла в България на 18 май 1864 г. недалече от с. Бойница, Кулско, и след преминаването на границата се отправила в северна посока към р. Дунав. Успяла да достигне до устието на р. Арчар, недалече от с. Арчар, Видинско, и до самия гр. Видин. Оттам завила на изток към р. Лом, преминала реката и се укрила в горите между селата Брусарци и Киселово. По-нататък пътят ѝ бил към с. Долна Вереница, недалече от бъдещия гр. Монтана. От това село наново се отправила на запад и през селата Каменна Рикса и Превала влязла в с. Мартиново, родното място на Коста войвода. След напускането на селото четата минала покрай Чипровци, покачила се на билото на Балкана в м. Трите чуки и се прехвърлила на другата, югозападна страна на Стара планина в Пиротския район. Оттук Коста войвода, все още като предводител, я повел в югоизточна посока. Преминала покрай селата Дойкинци, Славиня, Сенокос в Царибродския район, четата се добрала до Петроханския проход близо до с. Гинци, Годечко, на пътя от София за Берковица. Спряла в с. Дупни връх /дн. с. Миланово/ - над Искърското дефиле, към гара Елисейна. Тук част от четниците начело с Коста войвода, родени в западните български райони, отказали да продължат на изток, навътре в България, в непознати за тях области. След оживени спорове четниците, които не били съгласни да продължават на изток, напуснали другарите си, отделили се от тях. Коста войвода обаче останал с четата. Узнали за нея, турски потери я прогонили от с. Дупни връх и тя се върнала в Берковско. Известно време обикаляла Кутловишкия /дн. Монтански/ район, както и Пиротският. Поради продължилите упорити турски преследвания четата била принудена наново да се укрие в Стара планина и да достигне и премине р. Искър. Някъде там четата попаднала на турска засада и един четник бил убит. Тогава четниците бламирали войводата си Коста и избрали за свой предводител Панайот Хитов. Но пак не се съгласили да се движат на изток от р. Искър.

Поел вече четата, макар и с намален състав, Панайот Хитов я водил през цялото лято на 1964 г. и обиколил с нея значителна територия, обхващаща Белоградчишко, Пиротско, Софийско и Видинско. Тя се сражавала на много места с турските потери. След няколкомесечно движение през есента на 1864 г., през Връшка чука в Стара планина четвъртата чета на Панайот Хитов се върнала в Сърбия и в гр. Зайчар била разпусната.[7]

ПЕТАТА ЧЕТА на войводата била организирана през 1867 г. и е много известна в българската история. Панайот Хитов я повел към края на април същата година. Тази чета, както и четите на Филип Тотю и на други български войводи, била събрана по препоръка на Георги Раковски. Тя преминала Дунава и слязла на българския бряг на 28 април 1867 г. близо до Тутракан. Тук войводата водел 30 души. Числото им се удвоило в Сливенския балкан след присъединяването, както било предварително планирано, на Тулчанската чета "Златна надежда". Друга група от 5 човека дошла при войводата от Варна, водена от Тодор Харбоолу, стар хайдутин от Сливен. Трета група от 12 души от Сливен, Котел и от други селища също застанала под знамето на войводата. След дебаркирането си до Тутракан четата прекосила Делиормана, минала покрай Омуртаг, Котел, Жеравна и на 16 май 1867 г. се спряла в м. Кьошка над Сливен, но не останала задълго тук, а започнала да се движи из Сливенския балкан до 21 юни 1867 г. На отбелязаната дата се разделила на две. Подвойводата Жельо Хр. Чернев със 17 четника продължил да обикаля тукашните балкани, а другите четници, т.е. мнозинството, Хитов повел към Сърбия. Вървели главно по билото на Стара планина и пристигнали в Сърбия на 7 август. Настанили се в гр. Княжевац и останали тук до 16 август, когато войводата разпуснал четниците си. От Княжевац Панайот Хитов заминал за Белград с част от другарите си, между които бил и знаменосецът му Васил Левски, за да се включат във Втората българска легия, която през пролетта и лятото на 1868 г. била разпусната от сръбското правителство.[8]

ШЕСТАТА си чета Панайот Хитов организирал 8 години по-късно, през 1875 г. Тя е почти неизвестна в историческата ни литература, макар да е споменавана с названията "Турну-Мъгурелската" или "Никополската" чета. Даже и Иван Богданов в своята книга "Въстаници" разказва за Старозагорската, Шуменската, Червеноводската и други чети, устроени през посочената 1875 г., нищо не споменава за нея, въпреки че я предвождал не някой неизвестен човек, а прочутият Панайот Хитов войвода.[9] Формирането й било свързано с подготовката на Старозагорското въстание от 1875 г., решението за което било взето през август същата година в Букурещ на общо събрание на представители на българските революционни комитети под председателството на народния войвода. Предвиждало се освен тази Хитова чета, все във връзка с очакваното въстание, в България да навлязат още няколко по-големи чети. Войводата ходил в Сърбия за оръжие за въстанието и за своята чета и действал сръбският крал Милан да даде 5000 пушки за въстанието, както и да разреши български чети да навлязат в Турция и от сръбска територия. Но правителството на Сърбия почти веднага се отметнало от всичко, на което се съгласило: не дало никакво оръжие, забранило български чети да преминават или да тръгват за България през нейна територия. При тази фактическа измама от сръбска страна Панайот Хитов решил да подготви голяма чета от 400 - 500 мъже, която да навлезе в България през Дунава от Румъния и да се насочи към Троянския балкан. Войводата успял да събере само 50 - 60 души в Турну Мъгуреле и започнал да търси плавателен съд за дебаркирането на четата при Никопол, но и румънската власт не била благосклонна към начинанието на П. Хитов. До към 15 септември 1875 г. преминаването на четата му не се осъществило. А междувременно въстанието в Стара Загора избухнало и било бързо потушено от турците. При това положение войводата бил принуден да разпусне съществуващата повече от месец чета в Турну Мъгуреле, без да успее да се включи с нея в започналата въстаническа борба на народа ни през 1875 г.[10]

СЕДМАТА ЧЕТА, която Панайот Хитов предвождал, била най-многочислената през цялото време на войводството му. Тя била създадена през май 1876 г. на територията на Сърбия и на 6 юни 1876 г. потеглила от гр. Кладово към сръбско-турската граница. Организирането й станало във връзка с подготовката на Сръбско-турската война от същата година, която по сръбски уверения трябвало да помогне на България и тя да се освободи. И пак поради колебливата сръбска политика, въпреки че в помощ на Сърбия били създадени 30 български добровочески чети с участието на повече от 20 000 души, тя все отлагала обявяването на войната срещу Турция. Това позволило на Турция да смаже Априлското въстание през 1876 г., замислено като успоредна въоръжена проява на българите с войната на Сърбия срещу общия враг. И така въстанието било жестоко потушено от турската власт, без Сърбия да започне война преди юни, когато българските въстаници били вече разбити. С началото на военните действия срещу Турция в тях се включили постепенно събраните 30 български доброволчески чети в Сърбия. Една от тях била тази на Панайот Хитов. Тя била първа по време на създаването си и почти най-многобройна сред останалите български въоръжени отряди през войната. Вярно е, че сведенията за числеността ѝ са доста противоречиви, защото този въпрос не е бил изследван на основата на документи, а повече по спомени. Например академик Константин Косев е приел някога, че участниците в нея са били "около 250 души". И продължава: "Що се отнася до общият брой на четниците в Сърбия /пред Сръбско-турската война от 1876 г. - б.м.П.Ч./, той е възлизал на около 800 души."[11] Тилю Колев, после генерал в българската армия, сам участник в Хитовата чета, пише, че същата е наброявала "600 човека", което според нас е най-близкото до истината твърдение.[12] Не можем обаче да се съгласим с безотговорното писание на Иван Богданов, че в Хитовата чета от 1876 г. е имало само 200 човека[13], а числото на всички български доброволци в посочената война наброявало около 2000 души. Защото, както вече споменах, историческата истина е друга: в Сръбско-турската война са участвали над 20 000 българи - доброволци, организирани в 30 чети.[14] А специално от четата на Панайот Хитов през същата война, аз лично съм издирил поименно 414 участника, с означение на родните им места и с други сведения. В действителност броят им е бил по-голям. Още повече, че когато четата стигнала до Чипровци с численост 480-500 човека, тук към нея се присъединили около 200 българи от тоя град и околните села и тя достигнала до 700 души - почти цял батальон.

Седмата чета на Панайот Хитов потеглила на 6 юни 1876 г. от Кладово, преминала през Бърза Паланка и Неготин и на 10 юни пристигнала в Зайчар. След 10- дневен престой в този град, на 20 юни 1876 г. тя се отправила към с. Вратарница, на границата с Турция, и заела Централния фронт на сръбската позиция към с. Корито, пред с. Салаш, Белоградчишко, тогава в турска територия. Тук четата веднага се включила в започналото сражение с турските войски и в него загинали няколко доброволци. Отблъсната от турските войски в района на с. Салаш, тя трябвало да се оттегли на позиция по височините на м. Кадъ Боаз и останала там до 28 юни 1876 г. След нови сражения четата била принудена наново да се оттегли през с. Нови хан в гр. Княжевац. Само след два дни обаче пак се върнала на фронта, на сръбско-турската граница, като минала покрай с. Гушевац и м. Пандирало и на 2 юли заела нова позиция на връх Бабина глава в Стара планина. На 3 юли завладяла българското село Извор, вече на турска територия, след което тръгнала в посока към Видин. Срещнала силни турски военни части, четата се принудила да промени пътя на своето движение - завила в югоизточна посока и и вървяла все по билото на Балкана. Преминала пред с. Балта Бериловец и се появила до българското село Топли дол в Пиротското окръжие, срещу Чипровци, недалече от връх Миджур в Чипровския балкан. На 8 юли заедно с още две български доброволчески чети превзели Чипровци, освободили и манастира "Св. Иван". В Чипровския балкан тя воювала три дни: от 9 до 11 юли. И пак под натиска на превъзхождащите я по численост и въоръжение турски военни сили Хитов се принудил да я оттегли от Чипровския район и през селата Железна, Мартиново и Горни Лом да я разположи на връх Св. Никола. Първоначално четата му заела позиция в м. Иванова ливада, после се изместила към Кадъ Боаз. На 13 юли 1876 г.по заповед на сръбското командване тя трябвало да се премести на нова позиция през гр. Княжевац. Като преминала през селата Корито, Петруша и Нови хан, четата заела определената й позиция до Княжевац и на 22 и 23 юли наново водила упорити боеве с турските войски около града. Сръбската войска на този фронт обаче била разбита. Четата също отстъпила под напора на турците на запад през с. Буче, но на 27 и 28 юли пак се сражавала с турските войски близо до Княжевац. От тук, все по заповед на сръбското командуване, войводата повел четата си към гр. Алексинац. При с. Алексинацка бана и манастира "Св. Арахангел" тя пак водила боеве близо две седмици. От 13 до 23 август Хитовата чета отблъсквала турските сили около манастира "Св. Стефан", докато на 23 август войводата изненадващо получил заповед от командващия сръбската армия, руския генерал Черняев, да отведе четата си в гр. Делиград. На 26 август тя пристигнала на определеното място. Тук приключил нейният боен път. В Делиград повечето от участниците в четата били включени в новата военна формация - Руско-българската бригада, състояща се от 7 батальона. След тримесечните си военни действия, след немалко сражения с турската войска и башибозушки отряди, в които дава немалко убити и ранени, тя престанала да съществува като отделна бойна единица.[15] А войводата й останал до края на 1876 г. в щаба на Руско-българската бригада като съветник.

ОСМАТА ЧЕТА на Панайот Хитов била организирана от войводата в началото на август 1877 г. по време на Освободителната руско-турска война от 1877 - 1878 г. той отправил лична молба до Главното командване на руската армия на Балканския полуостров и главнокомандващия княз Николай Николаевич му разрешил "да събере една чета от около 100 души за въоръжена защита на населението и независимостта на своя народ". В новата чета се събрали над 120 доброволци. С нея войводата започнал да охранява и разузнава най-вече района на Хаинбоазкия проход в Стара планина, по който напирали да преминат в Северна България крупни турски войскови сили, но четата се движела и водила боеве с турски части и в редица други места из планината от гр. Елена до Черно море. За връзка с руското военно командване осмата чета на П. Хитов се числяла към 16 пехотна дивизия, командвана от генерал Михаил Скобелев.[16] Интересно е да се отбележи в случая, че същата дивизия е била сформирана в Каманския военен окръг на Русия от потомци на волжските българи, наричани вече татари, чуваши, башкири и др.

Понеже понякога се пише, че по време на Освободителната война Панайот Хитов водил чета по Балкана от 1 000 души, трябва да изясним, че това не отговаря на фактите. През тази война войводата е бил само координатор на четите по Стара планина, което е било немаловажно поръчение на руското командване. Заедно с това той подпомагал създаването на нови чети и дейността им из средната част на Балкана - такива предимно разузнавателни и охранителни чети със задача да пазят местното българско население и да са в помощ на руските войски. Няколкото български чети в източните области на страната воювали и с башибозушките грабителски отряди, пък и нападали редовни части от турската войска, за да разкриват силата и позициите й. Такива си били например четите, свързани с Панайот Хитов, на Христо /Койчо/ Коев със 100 доброволци, която действала в Еленския балкан; на унтерофицера Павлюк в същият балкан; на Пенчо Манафов от Дряново, обикаляла Габровския балкан; на Христо Николов Сарандито от с. Гурково, Казанлъшко, също пазила проходите из Еленския балкан; на Йордан Ненчев, пак в същия балкан; на Симеон Стойков от с. Твърдица, Сливенско, съставена от 60 - 70 души и действала из Твърдишкия балкан, известна и като "Твърдишката чета"; на Желю Хр. Чернев, движила се из Котленския и Еленския балкан и др. Тези чети заедно с Панайотхитовата съставлявали едно обединение. Това обединение помогнало и на Българското опълчение в началото на 1878 г. да бъдат разбити и разпръснати няколко турски въоръжени отряди в Котленския край.

ДЕВЕТАТА ЧЕТА е последаната на Панайот Хитов. Водил я след Съединението на Княжество България с Източна Румелия през есента на 1885 г. Знае се, че веднага след Съединението при опасността Турция да обяви война на България, защото е била против него, в цялата ни страна се организирали над 100 доброволчески чети, готови да заминат веднага за фронта. Такава чета, една от първите у нас, през септември 1885 г. била организирана в Сливен с ръководител Панайот Хитов. В историята е останала с името Първа Сливенска конна чета. Тя се сформирала още на 7 и 8 септември в състав от 250 души и веднага заминала за българо-турската граница. Тук получила задача от командването на българската армия да охранява и отблъсква евентуални турски нападения в района от с. Срем, Елховско, до р. Тунджа и от с. Желязково до р. Факийска. Щабът на четата останал в с. Раздел, а отделения от нея се разположили в селата Срем, Лесово, Голям Дервент. По височините на границата ни с Турция били поставени наблюдателни постове. Наистина Турция не обявила война на България - това сторила Сърбия, и повече от доброволческите ни чети заминали на фронта срещу вероломната ни съседка. Но някои чети, за всеки случай, все пак останали на българо-турската граница. Между тях била и Първа Сливенска конна чета, както и Втора Сливенска конна чета, водена от Дянко Цоцков, в състав 80 - 100 доброволци. Със сливенските чети на границата с Турция била и четата на учителя Иван Кишелски, запасен офицер роден в Котел, племенник на генерал Иван

Кишелски. Трите доброволчески чети на Панайот Хитов, Дянко Цоцков и Иван Кишелски останали на турско-българската граница 4 месеца - до 12 януарий 1886 г.[17]

II.

Като се анализира личният състав на четите на Панайот Хитов, имената и родните места на участниците в тези чети, ще се види, че те не са били само местни или регионални чети. Разбира се, поради големия авторитет на войводата, роден в Сливен, броят на четниците от Сливен и Сливенската област, включваща и района на Котел, е бил впечатляващ, в някои случаи и преобладаващ. Така напр. още във втората чета на Хитов от 1862 г. с численост около 30 човека, 9 от тях били от Сливен и района. В седмата му чета, която участвала в Сръбско-турската война от 1876 г., от поименно установените 414 участници в нея /при това 171 човека, т.е. 40,13% са без означено родно място/ между отбелязаните с родните им места 243 души, 50 доброволци били родени в Сливен и няколко в Котел, Градец, Жеравна други околни селища. Или 20% от седмата Хитова чета с установени родни места са били от Сливен. От другите краища на страната значителен брой четници били родени във Велико Търново - 17, Русе - 13, Тетевен - 8, Стара Загора - 7, Враца - 7, Казанлък - 6 и т.н. В четата били включени и мъже от Тулча, Чорлу, Велес, Пирот, Кюстендил, Ловеч, Болград, с. Дунавски колиби - Бунар-Хисарско, Източна Тракия, Лозенград, Ново село - Видинско, Бабдаг - Добруджа, Битоля, Крайова - Румъния, Охрид и от други райони на страната.

Впечатляващо също е и обстоятелството, че през четите на Панайот Хитов са преминали редица славни български дейци, които са учили при народния войвода бойното четническо дело. И още: учили се на издръжливост, на умението сами да ръководят чети; на готовност да участват във всички български военни формации, които тръгват на бой с поробителите. На първо място между тези дейци трябва да посочим Васил Левски - знаменосецът на Хитовата чета от 1867 г. Вторият, също голям деятел на българското освободително движение, който трябва да изтъкнем като тясно свързан с Хитов, бил Хаджи Димитър Асенов от Сливен. Той участвал като байрактар в четата на войводата от 1862 г., а после сам бил войвода на чети през 1864, 1865, 1866 и през 1868 г., когато загинал. Желю Хр. Чернев от с. Карапча, Ямболско, участвал в почти всички чети на Хитов от 1863 г. нататък като негов помощник-войвода и войвода на свои чети. Димитър Николов Дишлията /Пехливанина/ от Сливен участвал в четата на П. Хитов от 1867 г., бил и във Втората българска легия през 1867/1868 г.; водил самостоятелна чета през 1869 г., а през 1876 г. се включил в четата на Христо Ботев и след разбиването ѝ бил заловен, осъден и заточен в Сен Жан д'Акр. Той участвал и в четите на Хаджи Димитър от 1864 и 1865 г. или всичко в 5 чети. Войводата Филип Тотю бил в четите на П. Хитов от 1862 и 1867 г. Към втората се присъединил в Балкана след разбиването на четата, която преди това предвождал. Един от сподвижниците на войводата - Цонко Петранов от Котел през 1864 и 1865 г. бил войвода на малки чети, през 1867 г. е в Хитовата чета, а през 1876 г. в четата на Таню Стоянов. Георги А. Чернев, роден в Търново, освен в Хитовата чета от 1867 г. участвал и във Втората българска легия от 1867/1868 г., а през 1868 г. - в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и загинал в сражението в м. Канлъ дере. Христо П. Дряновски от с. Ганчовец, Дряновско, освен в четата на П. Хитов от 1867 г. бил и в Тулчанската чета "Златна надежда" през същата година, във Втората българска легия и накрая в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г., когато загинал. Участници в четите на народния войвода от 1862 и 1863 г. били и Божил Бахов от Сливен, и Паскал от с. Глушник, Сливенско, чийто син Петър Паскалев се включил в четата на Христо Ботев през 1876 г. и загинал в едно от сраженията й. Стефан Господинов /Хитрият, Топтанджията/ от Сливен бил в Хитовата чета през 1867 г. През 1868 г. загинал като участник в четата на Хаджи Димитър и Ст. Караджа. Стефан Арнаудов Караджата от с. Жеравна участвал в четите на П. Хитов от 1862 и 1863 г. Могат да се посочат още десетки дейци на революционното ни движение, воювали в четите на П. Хитов, а после и в други въоръжени доброволчески формации.

Прави също впечатление голямото число участници в четата на П. Хитов по време на Сръбско-турската война от 1876 г., които след разпускането й се включили в батальоните на Руско-българската бригада, а после постъпили в Българското опълчение и участвали в Руско-турската война от 1877 - 1878 г. Между тях били например родените в Сливен Димитър Ив. Владов и Димитър Вълчанов, воювали в 6-та дружина на Опълчението.

Не можем да отминем и факта, че четите на Панайот Хитов са дали много жертви в борбата за българското освобождение. Така само от четата му през 1876 г., през Сръбско-турската война загинали 46 човека, т.е. около 1/10 от нейния личен състав. Най-голям брой жертви били дадени в сраженията на четата при селата Вуканя, Липовац, Корито, при гр. Зайчар, на връх Чуката в Стара планина, до манастира "Св. Стефан" в Сърбия и на други места. Между загиналите бил и четникът Димитър Тараджуманов от Сливен. Не са били малко и убитите между участниците в другите чети на Панайот Хитов. Да припомним имената на Стоян Люцканов от Сливен, шурей на войводата, убит през 1865 г. Също Стефан Д. Орешков от Шипка, обесен през 1868 г. като участник в четата на Хаджи Димитър и Ст. Караджа; Никола Аджема - участник в Хитовата чета от 1862 г.; Георги Терзобалията от с. Голямо Шивачево, Сливенско, също участник в Хитовите чети от 1862 и 1863 години, самоубил се в с. Кортен, за да не падне жив в турски ръце; Костадин от с. Джиново, пак в Сливенска област, заловен, осъден и убит от турците; Гани Краят от Шумен, участвал в четата от 1867 г., убит в едно сражение с потеря; Димитър /или Петър/ Тодоров от Сливен от същата чета, убит като участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа пред 1868 г.; Иван Тодоров Капетан от Търново, участвал и в Първата българска легия, загинал в Тетевенския балкан като четник в Хитовата чета от 1867 г.; Илия Господинов от същата чета, роден в Сливен, загинал като предводител на малка чета през 1868 г.; Стоян Софийски, роден в с. Желява, Софийско, бил в четата през 1867 г., а през 1873 г. загинал като войвода на малка чета, и много други.

Немалкото жертви, дадени от четите са Панайот Хитов, показват, че тези чети наистина са воювали с турската власт, полиция, войска, башибозуци и пр., че не са правили разходки из Стара планина и на други места, а са давали кръвта и живота си за извоюването на свободата.

Израстнал като ярка фигура в хайдушката и четническата борба, в цялостното революционно движение на нашия народ, Панайот Хитов е бил и си остава в родната ни история като необикновен и неповторим народен войвода, чието име и слава никога няма да бъдат забравени.

---

1. Виж напр.: Косев, Константин. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963; Колев, Тилю. Българските доброволци в Сръбско-турската война от 1876 г. Четата на Панайот Хитов. Казанлък, 1896; Стойчев, Иван Кр. Материали за дейността на Панайот Хитов. С., 1939; В. Юнак, № 4, 25 ян. 1898; Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина и животоописанието на някои стари и нови войводи. Букурещ, 1872; Захариев, К. Панайот Хитов. С., 1926 и др. **2.** Макар и ценни със своята фактология, двете книги - на Иван Кр. Стойчев и Тилю Колев, осветляват дейността на П. Хитов само през 1876 г. **2а.** Виж: Чолов, Петър. Българските въоръжени чети и отряди през XIX век. С., 2003, с. 397. **3.** Хитов, П. Спомени за хайдутството. С., 1975, с. 111. **4.** Пак там, с.11-45. **5.** Пак там, с. 16. **6.** Пак там. **7.** Кинов, Иван и др. Въоръжената борба на българския народ. С., 1961, с.176 - 178; Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. С., 1962, с. 71 - 73; Хитов, П. Как станах хайдутин. С., 1982 с. 173 - 191; Хитов, П. Спомени от хайдутството. С., 1975, с. 67 - 86. **8.** За четата на П. Хитов от 1867 г. виж: Великов, Стефан иФерманджиев Н., Панайот Хитовата чета от 1867 г. - В: б. Михаил Димитров, 1974, с. 311 - 330; Димитров, Георги. Княжество България. Ч. 2. Пловдив, 1896, с. 254 - 256; Хитов, П. Цит. кн. Моето пътуване по Стара планина..., 1940; Кършовски, П. С. Из миналото на Елена. Т.2, с. 22 - 23. **9.** Богданов, Иван. Въстаници. 1969, с. 180 - 183. **10.** Косев, К. Цит. кн., с. 74 - 77; Страшимиров, Д. Т. История на Априлското въстание. Т. I, С., 1903, с. 252, 104, 357, 806 и др. **11.** Косев, К. Цит. кн., с. 110. **12.** Колев, Тилю. Цит. кн. **13.** Богданов, Ив. Цит. кн., с.240 - 243. **14.** Чолов, П. Българите в Сръбско-турската война. Ръкопис. ЦДИА, ф. 686, оп. I. **15.** Колев, Тилю. Цит. кн.; Стойчев, Иван Кр. Цит. кн.; Страшимиров, Д. Т. Цит. труд. **16.** Де Прерадович. Българското опълчение в Руско-турската война 1877/1878. Русе, 1884; Димитров, Георги. Руско-българската бойна дружба през Освободителната война. С., 1958; Паренсов, П. Из прошлое. С. Петербург, 1901. **17.** Хаджиев, Иван. Из моите доброволчески спомени от Съединението. - Сливница, г. 25, № 336 - 337, 5 ноем. 1918, с. 6.

ИСТИНАТА ЗА ГОДИНАТА НА РАЖДАНЕ НА ВОЙВОДАТА ФИЛИП ТОТЮ

Иван Марков Иванов

Въпросът за годината на раждане на легендарния войвода Филип Тотю досега не е бил дискутиран в българската историческа наука. Навсякъде в специализираната литература отдавна битува като неоспоримо становището, поддържано от двамата видни негови биографи Филип Симидов (1852 - 1925) и Никола Ферманджиев (1929 - 1979),[1] че той е роден през 1830 г. Приета веднъж тази датировка като аксиома, изследователите подреждат и обясняват на нейна основа всички, свързани с живота и дейността на войводата, последващи събития. Оттук нататък историците, които по различни поводи са се докосвали до нея, са приемали безапелационно написаното от двамата автори. По този начин въпросът постепенно добива вида на своето сегашно, считано почти за окончателно уточнено, състояние.[2] Стига се до там, че дори на дадено място в историческата книжнина се визира без никакво обяснение и документална защита за рождена датата 10 април 1830 г.[3] Когато обаче се опитаме да датираме и обясним някои важни периоди от живота на войводата, които по липса на достатъчно писмени данни досега все още не са намерили полагащото им се задълбочено изследване и осветляване, ще се натъкнем на редица противоречия. Тези противоречия в последна сметка рефлектират до поставянето под съмнение достоверността на изходната точка при обяснението живота на героя - годината на неговото раждане.

Без да проследяваме подробно биографията на Филип Тотю, за да осветлим и подкрепим казаното до тук, ще се съсредоточим само върху онази част от нея, която се отнася до неговия произход. От спомените на войводата, диктувани още приживе на неговия изследовател и бивш сбратник от времето на Сръбско-турската война от 1876 г. - Филип Симидов, се знае, че баща му - Тодор Станчев Буров, известен още според недъга си и като Тодор Топалски или Топал Тодор ("топал" на турски означава куц, хром човек), се оженва за Иванка Вълчева - братовата дъщеря на "баш бунтаря", организатора на Търновското въстание от 1835 г., познато в историята ни като Велчовата Завера, Велчо Атанасов - Джамджията.[4] Братята Велчо и Вълчо Атанасови са родени в Килифарево. В Килифарево е родена и Иванка, но когато през 1835 г. по-големият неин чичо - Велчо, е заловен и обесен при жестоката разправа със завераджиите, баща й Вълчо със семейството си се преселва в Търново, за да поеме издръжката на осиротялата челяд на брат си.

След трагичния край на неизбухналото въстание озверените и подозрителни турски местни власти започнали повсеместна разправа с българите. Преследван е и бащата на младоженката. Изгорена е къщата на Вълчо в Килифарево. Младото семейство Тодор и Иванка Станчеви, независимо че не било пряко замесено в Заверата, няколко години преди нея напуснало града и се прехвърлило в килифарските колиби Гърците. Тодор отворил собствена кожухарска работилница. Той бил способен, добър майстор и скоро се прочул със своите умения в цялата колибарска околност. Провървяло му. Натрупал парици. Започнал джамбазлък - търговия с животни. Като че ли всичко било наред , само децата, които се раждали в младото семейство, умирали съвсем малки. Филип Тотю в спомените си говори, че чак петото дете след раждането си е останало живо.[5] Според местното поверие след подобни неуспешни раждания, първото, останало в семейството живо дете, за да оживее и да продължи рода, било кръщавано на името на бащата. Така бил кръстен и бъдещият "хвърковат" войвода - Тодор. През следващите години в семейство Топалски на бял свят се появили и другите негови братя и сестри: Вълчо, Рада, Кольо и Аглика.

И така първата съществена грешка в биографията на Филип Тотю е тази, че той е роден не през 1830 г., а пет години по-късно - през 1835 г. За верността на това твърдение можем да се позовем както на личните спомени на войводата, така и на точно датираната в историческата литература биография на неговия знаменит сродник Велчо Атанасов - Джамджията.[6] Бъдещият водач на Търновската завера е роден през 1778 г.; 19-годишен напуска Търново и заминава за Европа - Австроунгария и Румъния. През 1809 г. Велчо Атанасов, натрупал в странство опит и пари, се връща в родния си град. Семейната памет на потомците от Джамджиевия род твърди, че неговото връщане става по причина на предстоящата сватба на по-малкия му брат Вълчо.[7] Като знаем предварително и факта, че Иванка Вълчева е второто дете на братовото му семейство и че тя е родена около 1812 г., става ясно, че майката на Филип Тотю би могла да вземе венчило не по-рано от 1830 г. - на 18-годишна възраст. От спомените на войводата Филип Тотю знаем, че той е петото поредно и първото останало живо дете на Тодор и Иванка. Разсъждавайки във връзка с това, стигаме до логичното заключение, че малкият Тодор не може да бъде роден преди 1835 г. Ако приемем становището, че нашият герой действително е роден през 1830 г., то следва, че майка му е родила за пръв път някъде около 1826 г., т.е. когато е била приблизително дете - на 14-годишна възраст, в която от биологична гледна точка е съмнително осъществяването на едно нормално раждане. Точно затова и самият Филип Тотю, когато диктува известните си спомени на Филип Симидов, още на първата страница в своята "Автобиография" сам посочва 1835 г. като своя рождена година.[8] И така между заявлението на войводата и твърдението на неговите биографи се явява едно впечатляващо несъответствие, като се има предвид, че когато разказва за своя произход, старият хайдутин е в напреднала възраст, но е все още физически и умствено добре запазен и сам посочва: "Вече съм 70 годишен, но помня като днес..."[9] Вероятно неволната грешка при повторното цитиране на записа на спомените в цитирания извор[10] е станала по-късно основното сведение, заради което вече след повече от цял един век историците повтарят написаното от Филип Симидов.[11] В потвърждение на така представеното ново уточнение могат да се посочат редица документално защитени и логически обосновани факти, които от своя страна противоречат и оборват официалната теза за рожденната година на войводата, а именно:

- Знае се, че Филип Тотю е кръстен в Караасанската църква "Св. Илия". Кръщаването според църковните книги е станало в новооткритата по това време черква от местния поп Петър Милкоолу. Кръстник на новороденото момче бил Станю от съседната махала Продановци.[12] Църквата е строена, завършена и осветена на 20 юли 1835 г., когато е и нейният храмов празник - Илинден. Освещаването е било извършено от търновския владика Иларион Критски в присъствието на цялото население на околните колиби.[13] Малкият Тотю не би могъл да бъде роден много порано от това събитие - т.е. през 1830 г., а да бъде кръстен чак на 5-годишна възраст. Родителите на бъдещият войвода - Тодор и Иванка Топалски, като дълбоко религиозни българи не биха допуснали детето им да бъде кръстено с такова голямо закъснение, ако то действително е родено в посочената година. Напротив, според нашите народни обичаи от това време след поредицата неуспешни раждания в дадено семейство, родителите са бързали да кръстят новороденото дете, за да го запазят живо. Освен това е известно, че Тодор Топалски бил един най-активните инициатори и организатори при строежа и озаконяването на храма в тази махала[14] - факт, който изключва вероятността този ритуал да е бил извършен на друго място. Съществува и една друга версия за кръщаването на войводата. Историкът Никола Станев, основавайки се на непроверени устни данни, неоснователно смята, че този ритуал бил извършен в Килифарския манастир от тогавашния килифарски поп Никола Долчинков. По това време попът бил и енорийски свещеник на колибарските селища Войнежа и Гърците.[15] Действително до построяването на новата църква във войнежката махала Караасаните, обрядите за българското население са ставали в този манастир, но от 1835 г. нататък те се извършвали в местната черква. Филип Тотю сам опровергава в спомените си верността на твърдението на Н. Станев.

Знае се, че братът на Велчо Атанасов - Вълчо, дядото на Тотю, напуска Килифарево и отива да живее в Търново със семейството си значително по-късно (след пролетта на 1835 г., когато брат му вече е обесен), за да помогне в отглеждането на останалите без баща невръстни деца от втория брак на водача на Заверата. Оттук следва, че Иванка е влязла под венчило преди смъртта на своя чичо. Има данни, че още преди пролетта на 1835 г. двамата млади живеят в махала Гърците.[16] В спомените по перипетиите, съпътствували построяването на Караасанската църква, се вижда, че по това време бащата на Филип Тотю - Топал Тодор, е един от найактивните местни поддръжници на нейното издигане.[17] Тогава между 1830 и 1835 г. са се раждали и мъртвородените братя и сестри на бъдещия войвода.[18]

- Знае се, че Филип Тотю се жени за Минка на 18-годишна възраст през 1853 г.,[19] което означава, че той е роден не по-рано от 1835 г.

- Знае се, че дъщерите на Велчо Джамджията от неговия първи брак - Тодорица и Паунча, които от своя страна са по-големи от Иванка - майката на Филип Тотю, добиват първите си деца - неговите братовчеди, приблизително по същото време: през 1831 г. Генчо и 1837 г. Лука.[20] Като по-малка от братовчедките си, Иванка не би могла да има толкова много раждания преди тях.

- От публикуваната снимка на надгробния паметник на Филиптотювата сестра - Рада Тодорова Пейчева, намиращ се в гробището на махала Караасаните, се вижда, че тя е родена през 1845 г.[21] Ако действително войводата е бил роден през 1830 г., трудно може да бъде обяснена такава голяма, петнадесет годишна разлика между ражданията на двете деца - Тодор и Рада. Не трябва да се забравя, че след Рада се раждат още две деца: брата Кольо (Никола) и сестрата Аглика. Разликата между тях и него би била още по-голяма.
- От смъртния акт на малкият му брат Никола се вижда, че той е починал в с. Острица, Беленска околия, Русенски окръг, на 12 февруари 1893 г. на четиридесет годишна възраст.[22] Оттук става ясно, че Никола е роден някъде около 1853 г. Дори да имаше грешка в цитирането на неговата възраст при написването на този акт, тя не би могла да бъде съществена. Актът е съставен в присъствието на по-големия брат на умрелия - Вълчо Тодоров, в качеството му на свидетел, което обстоятелство подсилва верността на данните в него. Така този документ отново потвърждава заключението, че е абсолютно нелогично рождената година на Филип Тотю да бъде 1830-та, а възрастовата разлика между децата от семейството да бъде толкова голяма. По силата на елементарната логика това би означавало, че Иванка Вълчева ражда децата си, когато е вече над 40-годишна, което при състоянието на медицината по него време е било особено рисковано.

В хода на мисли по отношение осветляването на въпроса за определяне точната година на раждане на Филип Тотю, е добре да се знае, че изнасянето с настоящия материал на посочените съображения съвсем не е самоцелно. Така например, когато става дума за началото на организираната четническа дейност на бележития войвода, в многобройната историческа литература, занимаваща се с неговата биография, има много бели полета. Независимо от това, че изследователи като Филип Симидов, а по-късно и Никола Ферманджиев боравят с голям по обем фактологичен материал, базиращ се до голяма степен на спомените на войводата, към настоящия момент все още не е ясно как се е родила и развивала тази дейност в ранните години на героя. В цитираната автобиография на Филип Тотю[23] този въпрос е засегнат доста фрагментарно. От посочения документ не може да се изгради ясна представа как в хода на годините се е развивала хайдушката дейност на войводата. От друга страна, направените по-сетнешни изследвания на връзките на Филип Тотю с неговия пръв учител по хайдутство - цeперанския войвода Бойчо, са частични и непълни. В тях не се уточнява и времето, когато той е „чиракувал" при него. Също толкова неясно е описана в тях и дружбата между Филип Тотю и шипченския хайдутин Пеньо Чернев. Тази връзка също не е датирана задълбочено. Неточностите в описанието и датировката на различните етапи от живота на войводата идват до голяма степен от неправилното, вече твърдо прието и трайно залегнало във всички по-късни изследвания, определение за годината на неговото раждане - 1830 г., вместо действителната рождена година -

1835 г. Оттук нататък всички датировки при изчисляване годините на станалите събития, в които той е участвувал, както и обвързването им с възрастта на героя, не са защитени аргументирано.

Почти всички биографи на войводата смятат, че Филип Тотю започва своя бунтовен живот след лятото на 1851 г., т.е. след отвличането и смъртта на неговата братовчедка Аглика, след смъртта на дядо Добри Зеленката, както и след злощастното му набеждаване и арестуване; с други думи тогава, когато според тях той бил вече на 21-годишна. възраст[24] (при положение, че е роден през 1830 г.) Оттук се започва изграждането на едно неправилно и неаргументирано становище за датировката на бъдещите събития. Истината е обаче доста по-различна. Именитият войвода през 1851 г. е само на 16-годишна възраст. Независимо от това, че е все още твърде млад, той вече е започнал своя почти напълно самостоятелен живот. Това твърдение може да бъде защитено най-малко по две основни причини:

- Тотю показва твърдост в отказа си да изпълни желанието на семейството, което го праща отначало да учи при гръцкия даскал, а после и при шивачите в Търново. След този отказ суровият му баща не може да се примири с факта, че неговият син не работи и още когато Тотю е едва 12-13-годишен, го помъква след себе си по градове и села, за да му помага в джамбазлъка.

- От друга страна, бащата на бъдещия войвода - Топал Тодор, е бил трудно подвижен, куц с единия крак, а джамбазлъкът изисквал сериозно вървене. Затова той още отрано, когато Тотю е все пак едва на 14 години, започва да го праща сам да изпълнява определени, свързани с тази професия задачи. Разбира се, отначало Тотю се движи с придружители. Баща му го прикрепя към свои по-възрастни познати, пътуващи в посоката на младежа, какъвто е описаният в литературата случай с дядо Добри Зеленката, но по-късно Тотю все по-често започва да пътешества сам. Така порастващото момче още отрано се запознава с безправието на своите сънародници, а силното, чисто и все още наивно, недеформирано чувство за правда постепенно изгражда в него онова състояние на нетърпимост, което по-късно ще го направи хайдутин.

По този начин с голямо основание можем да приемем, че бъдещият неуловим бунтовник започва действителната си хайдушка дейност през 1854 г., т.е. във времето около раждането на първородния му син Тодор, когато той вече от една година е женен и е навършил 19-годишна възраст. По това време Тотю вече е решил своята бъдеща съдба на непокорен хайдутин и закрилник на онеправданите ни сънародници. Именно затова той толкова много държи, детето да носи неговото име, щото в случай на нещастие то да стане продължител на неговата борба. В същия този период, през Руско-турската война (1853 - 1856 г.), когато театърът на бойните действия се пренася от Силистренска Добруджа на север в степите на Приазовието и когато руските войски са предислоцирани в нея посока, легендарният Бойчо войвода, участващ във войната на страната на руското оръжие, вече се е върнал в родната планина и е създал нова хайдушка чета.[25] Вероятно по него време младият

Тотю влиза в четата на цеперанския хайдутин. Тогава, заедно с уменията за боравене с оръжие, запознаването с тактиката и стратегията на хайдушката чета, той за пръв път научава какво е хайдушки живот, хайдушка дисциплина и хайдушка чест. Самият Бойчо войвода не би взел в четата си един все още неукрепнал юноша, който да му създава повече грижи, отколкото да разчита на неговата помощ. От този момент насетне в съзнанието на Филип Тотю ще остане трайно запечатан прословутият "Бойчов хайдушки закон". Той дълги години занапред ще следва и ще се подчинява на този закон, за да го предаде по-късно на Г. С. Раковски и той да стане основата на бъдещия "Привременен закон за народните горски чети" - новият боен устав за ръководене на четническото движение.[26]

Изглежда обаче, че в отношенията между двете ярки личности - Бойчо войвода и бъдещия Филип Тотю, не всичко е било гладко. Привикналият на пълна свобода млад хайдутин вероятно трудно е издържал на авторитарния характер на маститият войвода. Може би това е и причината, той да се движи с четата му толкова кратко - само около една година. Към настоящия момент точните мотиви за напускането на Бойчовата дружина още не са напълно изяснени, но фактът, че в иначе подробната си автобиография Филип Тотю почти не споменава за сътрудничеството с именития си наставник, може да подкрепи предположението за действително наличие на такъв конфликт. Не е възможно да не ни учудва и другия факт: че за връзката между двамата значими български хайдути говори трето лице - Панайот Хитов, но не и нашият герой.[27] За съвместната дейност между двамата хайдути споменава и Филип Симидов в очерка си за Бойчо войвода в редактираното от него списание "Поборник-опълченец".[28] Данните обаче, дадени от него там, са неверни, тъй като той погрешно датира тази връзка в годините 1857 - 1858-ма г., когато вече е известно, че Бойчо загива през лятото на 1856 г.[29] Явно Филип Тотю действително е споменал този факт пред Симидов, като някак си бегло е посочил, че това е станало в "първите си момчешки години... 17-18-годишен йоще".[30] Независимо от всичко това прави впечатление, че в спомените си самият Филип Тотю, който иначе е много обстоятелствен при описване на своето участие в далеч по-незначителни събития, както и при споменаването на връзките си с множество други случайни съмишленици и врагове, е почти безмълвен по отношение на такава значима личност като Бойчо войвода. Неизвестно защо, но това обстоятелство е убягнало от вниманието на многото биографи на двамата герои, поради което връзката между тях не е достатъчно проучена.

В заключение може да се каже, че независимо от дистанцията на времето, винаги има още какво да се добави към не дотам проучените досега данни за живота и дейността на поборниците за нашето национално освобождение и всяко ново изследване в тази насока допринася за попълване липсващите елементи от мозайката, оформяща точната картина на станалите събития, в които те са участвали.

1. Симидов, Ф. Прочутият Филип Тотю войвода. С., 1972, с. 65; Ферманджиев, Н. Родови хроники. С., 1977, с. 67. **2.** Драганова, Т. Филип Тотю. С., 1967, с. 5; Данев, Хр. Народен закрилник и славен войвода - Филип Тотю 1830 - 1907. Две могили, 1983, с. 4; Петков, Д., Т. Билчев и Л. Георгиев. Филип Тотю. Личност, дейност, документи. Русе, 1990, с. 10, 43. **3.** Данев, Хр. Цит. съч., с. 4. **4.** Симидов, Ф. Цит. съч., с. 60 - 62. **5.** НБКМ - БИА, ф. 98, II А 8617 Д, л. 1.; Симидов, Ф. Цит. съч. с. 65. **6.** Джамджиев, И. Дядо Вълчо и Заверата му. Сборник по случай на 100 годишнината на Заверата от 1835 г. С., 1935, с. 102 - 110. **7.** Джамджиев, И. Цит. съч., с. 102. **8.** НБКМ - БИА, ф. 98, II А 8617 Д, л. 1. **9.** Симидов, Ф. Цит. съч., с. 71. **10.** НБКМ - БИА, ф. 98, IIА 8617 Д, л. 38. **11.** Драганова, Т. Цит. съч., с. 5; Данев, Хр. Цит. съч., с. 4; Петков, Д., Т. Билчев и Л. Георгиев, Цит. съч., с. 10, 43; Ферманджиев, Н. Цит. съч., с. 67. **12.** Симидов, Ф. Цит. съч., с. 211 - 212; Георгиев, Л. При скъпите сенки на незабравимите образи. В. Борба (В. Търново), № 55, 27 юли 1990. **13.** Свещеник Пенев, П. Кратки бележки за историята и заселването на селищата на северната половина около прохода Хаин боаз, с. Войнежа, 1983, с. 6 (машинописен екземпляр, съхраняван в читалището на с. Войнежа - В. Търновско). **14.** Пак там. **15.** Станев, Н. История на Търновската Предбалканска котловина. С., 1993, с. 206. **16.** Симидов, Ф. Цит. съч., с. 62. **17.** Свещеник Пенев, П. Кратки сведения за селото и махалите, съставляващи енорията на църквата, с. Войнежа. 1983. с. 6. (машинописен екземпляр, съхраняван в читалището на с. Войнежа - В. Търновско). **18.** Симидов, Ф. Цит. съч., с. 62. **19.** Симидов, Ф. Цит. съч., с.90; Петков, Д., Т. Билчев и Л. Георгиев. Цит. съч., с. 16. **20.** Родословното дърво на рода на Велчо Атанасов - Джамджията публикувано в приложението към Сборник по случай 100 годишнината на Заверата от 1835 г. С., 1935. **21.** Георгиев, Л. При скъпите сенки на незабравимите образи. В. Борба (В. Търново), № 55, 27 юли 1990. **22.** Регистър на ражданията, женитбите и умиранията, воден от кметството на с. Острица през 1893 г. - съхраняван в ДА - Русе. **23.** НБКМ - БИА, ф. 98, IIА 8617 Д, л. 1 - 73, I-ва част. **24.** Симидов, Ф. Цит. съч., с. 86. **25.** Ферманджиев, Н. Бойчо войвода. - В: Ферманджиев, Н. Родолюбци. С., 1978, с. 38; Игнатов, В. Бойчо войвода. - Исторически преглед, 2000, № 1 - 2, с. 126. **26.** За пълния текст на "закона на Бойчо войвода" вж. Симидов, Ф. Цит. съч., с. 156 - 158. **27.** Хитов, П. Някои стари български войводи. С., 1918, с. 13 - 15. (Походна войнишка библиотека). **28.** Симидов, Ф. Бойчо войвода. - Поборник - опълченец (Русе), 1900, № 5, с. 2 - 3. **29.** Ферманджиев, Н. Бойчо войвода. Цит. съч., с. 38.; Игнатов, В. Цит. съч., с. 127. **30.** Симидов, Ф. Бойчо войвода. - Поборник - опълченец (Русе), 1900, № 5, с. 2 - 3.

КАРНОБАТСКО В СПОМЕНИТЕ НА ПАНАЙОТ ХИТОВ

Наташа Чакърова-Кръстева

Сведенията за хайдушкото движение в Карнобатския край са оскъдни и фрагментарни, почти липсват изворови данни.[1] Вероятно фактът,че този край е заселен с компактни мюсюлмански маси и Карнобат е център на каза, е принудил българското население да бъде внимателно "както в откритите си революционни действия, така и по отношение на съхранението на каквито и да е документални материали, свързани с тях. От някои косвени сведения се вижда, че от най-стари времена Карнобатската планина приютява многобройни хайдушки чети... Гъстите гори дават сигурно убежище на българските хайдути, а местното население им съдейства и помага".[2]

През Карнобатския край минават с четите си Панайот Хитов и Хаджи Димитър. Запазените предания разказват, че карнобатлии са снабдявали четата на Хаджи Димитър с храна и куршуми.[3] За преминаването си през Карнобатско Панайот Хитов разказва в спомените си.

Поради недостатъчните сведения за хайдушкото движение и въобще за революционните борби в Карнобатския край особено ценна е информацията, която извличаме от спомените на Панайот Хитов, издадени под заглавията: "Моето пътуване по Стара планина и животописанието на някои български стари и нови войводи", "Как станах хайдутин. Фамилиарни забележки", "Спомени от хайдутството" и от спомените, публикувани през 1878 г. в унгарската преса.

За пръв път Панайот Хитов е в Карнобатско през 1859 г., когато е в състава на малка чета под ръководството на Георги Трънкин. "Тогава ний заминахме към Карнобат, а след като се завърнахме там, близо Сливен, научихме се, че нашият Георги разпуснал момчетата и останал само с един..."[4]

През 1860 г., когато в сражение на вече по-голямата хайдушка чета е убит Георги Трънкин и Панайот Хитов е избран от другарите си за войвода, той отново действа в Карнобатско. С него вече е и Хаджи Димитър. "След нареждането на дружината аз ги поведох към Шуменско и дойдохме до Челаковашко...[5] Минахме Камчията близо Босилково и излязохме до турското село Еникково[6]. Седяхме през деня близо до селото, на една могила, в шумата."[7] В това село четата под ръководството на войводата Панайот Хитов провежда акция за снабдяване с храна. Неколцината български смелчаци успяват да се справят с всички мъже от селото и да си осигурят хляб и пари. "Виждаше се оттам цялото село /около 50 къщи/. А хляб нямаме. Направихме един план... Ний се промъкнахме до джамията... Влязоха 5 души от нас вътре, а другите вардят на вратата. Извардиха турците /27 души бяха всичките/. Изкарахме ги от селото и никой не можа да ни усети."[8]

Панайот Хитов с четата си минава отново из Карнобатско през зимата на 1862 г., за да прикрие следите й. "Потерите се пуснаха от Върбишкия балкан, а ние стояхме спокойно в Стидовския балкан, дорде поутихна работата. Слязохме близо до село Каябаш,[9] при Каябашкото блато, под високата могила откъм север."[10] След предателство тук четата попада на засада. Води бой с турска потеря, в която са включени и българи от селото. Въпреки че Панайот Хитов и другарите му изживяват тежки моменти, в спомените си той не пропуска да обясни защо българите са привлечени в преследването, оценява техните качества - "защото каябашци са прочути ловджии, добри нишанлии".

През 1862 г. войводата преминава с четата си и през Карнобат и тук получават храна от свои приятели.[11]

През следващата, 1863 г. четата на Хитов е в непрекъснато движение, преследвана от многобройни потери.[12] Същата година след Гергьовден минава пак из Карнобатско. "След два дни бяхме в Каябашката дъбрава, а от там във Върбишкия балкан, Шуменско."[13]

В спомените на войводата откриваме и данни за желанието на хора от Карнобатския край да участват във въстание против петвековните потисници. Както е известно, през 1867 г. Хитов идва в България с чета, за да подготви въстание.[14] През месеците май - юли, когато Панайот Хитов е в Сливенския балкан за среща с Филип Тотю и общи действия, при него идват много хора "да мя попитат време ли е да захванеме бунта".[15] Войводата съветва дошлите, сред които и хора от Карнобат, да се готвят и да чакат сигнал. Тези няколко думи в спомените са свидетелство, че въпреки тежките и трудни условия в Карнобатско и тук са се намерили смели българи, запалени от искрата на идеята за свобода и независимост на България.

Сред десетките страници за хайдутството на Панайот Хитов се откриват данни за важни събития в живота на населението от Карнобатския край, за неговата нерадостна и тежка съдба. Войводата отбелязва организирания отпор на населението срещу набезите на кърджалиите. Преминавайки през Карнобатско, на Панайот Хитов са направили впечатление окопите около града. За тях той е написал: "... обиколен с големи окопи, следователно кърджалиите не са могли лесно да влязат в него. Множество кърджалии са паднали при обсадата на тоя град."[16] Действително тази организирана от населението защита на града запазва Карнобат и околностите му по-добре в сравнение със селищата в Айтоско, Ямболско и Бургаско.[17]

В спомените на Хитов са намерили място и преселванията в резултат на безчинствата на черкези и татари, заселени в Карнобатско по споразумението между Русия и Турция след края на т. нар. Севастополска война. Те принуждават населението да поеме нелеката участ на напусналите родното огнище хора - "като се поразговорихме, те ни разказаха, че всичките села от ... Карнобашко... се готвят идущата пролет да се дигнат и се преселят в Русия и че съвсем малко са ония, дето не искат да се изселват."[18]

Няколкократното преминаване през Балкана, действията с хайдушките чети из Карнобатския край дават възможност на Панайот Хитов да се запознае с народностния състав на населението тук. Неговите спомени са ценни податки за характера на селищата в Карнобатско в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в. "Само с турски села е населен десния й бряг /на р. Камчия - б.м. Н.К./ Под Шихларския балкан има едно единствено българско село - Босилково и това е!"[19]; "... от Садово на юговосток из Камчията селата са повечето турски чак до Айтос, само на десния бряг на тази река се намира едно българско село, което се нарича Бусилково. На юг от това село до Карнобат селата са повечето български."[20]

Дългите години бродене из юначния Балкан, тежките и сурови дни и нощи на хайдушкия живот не са попречили на поетичната душа на Панайот Хитов в спомените си многократно да разкрие чувствата и вълненията си от красотите на своето отечество. Сред тях на няколко места откриваме и възхищението му от хубостите на Карнобатския край: "Излязохме чак на върха на планината Стидово... Времето топло, ясно, пролет е веч! От това място се вижда цялата страна. На изток - цялото корито на Лудата Камчия и цялото Карнобатско поле... Ний цял ден се забавлявахме да гледаме и се радваме на хубавите и прекрасни местности."[21]

През 1878 г. в унгарски седмичник са публикувани спомени на прославения български войвода, разкриващи "причините, които карат хайдутина да остави ралото, сърпа, занаятчийския инструмент или да затвори дюкянчето и да стане защитник на онеправданите, да отмъщава за убийствата и грабежите, извършени от потисниците".[22] В тези спомени са намерили място възторжени слова за красотите на българската земя, ширнала се между Източна Стара планина и Карнобат.

Една много малка част от спомените на войводата Панайот Хитов са посветени на Карнобатския край и неговото население, но те съдържат интересни и ценни сведения за това в землищата на кои карнобатски селища е действал с четите си, в кои години е преминавал през този край, за срещи с карнобатлии, податки за народностния характер на селищата, за събития от историята на Карнобатско. Тези сведения ни дават възможност да направим следните изводи:

- Панайот Хитов минава с чети през Карнобатско в периода 1859 - 1863 г.
- Действа с четите си главно в села на север от Карнобат, но минават и край града.
- В Карнобатско четите на Панайот Хитов водят битки с преследващи ги потери, извършват обмислени акции или идват тук, за да прикрият следите си.
- Хитов познава народностния състав на карнобатските села, както и качествата на населението.
- Войводата има приятели, помагачи и съмишленици от Карнобатския край.
- Интересува се и познава добре важни събития в живота на поробените си събратя от този край.

Макар сведенията, които извличаме от спомените на Панайот Хитов да са малко, те допълват данните от изворите и документите и ни позволяват да уточним и осветлим по-добре историческата съдба на Карнобатския край в периода на Възраждането и националноосвободителните борби в България.

---

1. Д. Момчилов. Бележки върху хайдушкото движение в района. - В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 2, С., 1992. **2.** Р. Радкова. Историческото развитие на Карнобат и

Карнобатския край през Възраждането. - В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т. 3, С., 1993, 155. **3.** Т. Нейчев. Карнобат в миналото и подвизите на Алекси Нейчев. С., 1938. **4.** П. Хитов. Как станах хайдутин. Фамилиарни забележки. С., 1973, с. 76. **5.** По името на с. Чалъкавак - дн. с. Риш, община Смядово. **6.** Ениково - дн. с. Ведрово, община Сунгурларе. **7.** П. Хитов. Как станах хайдутин., с. 126. **8.** Пак там. **9.** Каябаш - дн. с. Скала, община Сунгурларе. **10.** П. Хитов. Спомени от хайдутството. С., 1975, с. 26. **11.** П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина и животописанието на някои български стари и нови войводи. С., 1962, с. 62. **12.** К. Косев. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963, с. 17. **13.** П. Хитов. Спомени от хайдутството, с. 56. **14.** К. Косев. Цит. съч., с.28. **15.** П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, с.62. **16.** Пак там, с.159. **17.** Р. Радкова. Цит. съч., с. 109. **18.** П. Хитов. Как станах хайдутин, с.81. **19.** Пак там, с.76. **20.** П. Хитов. Моето пътуване по Стара планина, с.162. **21.** П. Хитов. Как станах хайдутин, с.104. **22.** С. Радев. Кръв по розите. С., 1971, с.115.

ЕДИН НЕИЗЯСНЕН МОМЕНТ ОТ ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА ПАНАЙОТ ХИТОВ

/РОДОВИ СПОМЕНИ ЗА ВРЪЗКИТЕ НА СЛИВЕНСКОТО СЕМЕЙСТВО ДЖАГАРОВИ С ВОЙВОДАТА/

Стефан Джагаров

Животът и делото на войводата Панайот Хитов са добре изучени и описани, публикувани са много научни трудове, статии и монографии. Всеки автор се е стремил да осветли подробности от неговия бурен и пълен с опасности живот, отдаден изцяло на родината ни.

Въпреки многобройните проучвания и изследвания, все пак са пропуснати някои дребни на пръв поглед, но съществени моменти от неговата богата биография на хайдутин, войвода и старейшина на войводите в края на тежкото ни петвековно робство.

Тук ще предам онова, което зная от моята майка Руска Добрева Джагарова (1888 - 1981) от с. Бяла, Сливенско, и от баща ми Георги Стефанов /Тенев/ Джагаров (1887 - 1973), родом от Сливен.

Описаното не е плод на въображение или опит за някаква притурка към биографията на рода Джагарови от Сливен. Разказаното е било действителност и за това е останало трайно в спомените на рода ни. Аз нямам право да го оставям без внимание и съм длъжен да предам тези спомени такива, каквито роднините ми са ги научили от своите родители и близки или са ги преживели. Затова следва да се знаят от обществеността и изследователите на Панайотхитовото дело, да не останат в забрава.

За какво конкретно става дума в настоящото изложение?

Бил ли е воеводата Панайот Хитов в близки и родствени отношения с дядо Теньо /впоследствие наричан Стефан/ Димитров Джагаров от Сливен (1842 - 1907) и в каква степен е била тази близост и родство? Били ли са двамата побратими и дали са хайдутували заедно едно лято из Сливенския балкан?

Отговорът е: да - били са близки и в роднински отношения с войводата. Били са и побратими и са хайдутували едно лято из Сливенския балкан.

Това се твърди ясно в родовата памет на Джагаровите от Сливен. То се долавя и от спомените на Хитов. Макар и преписвани и обработвани няколкократно, в тях има податки за размисъл върху неизяснени събития по време на хайдутуването му.

В спомените "Как станах хайдутин" - издание 1982 г., обработени от Жени Божилова и Николай Хайтов, ние отнасяме това хайдутуване през годините 1858 - 1860. На стр. 28 войводата пише: "... през 1858 година, когато аз за първи път минах във Влашко..." Този период от хайдутуването е неясно описан в спомените. А за събитията, станали в новоселските лозя, на стр. 62 четем: "Тогава Тодорчо и Теньо, другите ми шурета и самият Стоян тръгват да видят каква е работата и дали със нещо могат да помогнат на заловения Христа. Щом се приближили до лозята, гръмват няколко пушки и раняват Тодорчо в крака над коляното, та му строшават кокала."

От написаното се разбира ясно, че Тодорчо и Теньо са другите шурета на Панайот Хитов освен Стоян Папазоолу, наричан после Людсканчето. Но тогава кой е този "Теньо", другият му "шурей"? Тук става дума за друго лице с име Теньо, а не за Стоян войвода /Папазов/. Впрочем П. Хитов никъде не нарича Стоян Людсканоолу с името Теньо. В случая следва да се отдели това име и личност от съпътстващото в спомените име на Стоян Людсканоолу /Папазоолу/. В Сливен и сливенско имената Теньо и Стоян се приемат като едно и също име, затова войводата постоянно се обръща към Стоян с неговото действително име и така го откроява от останалите в процеса на събитията.

При раняването на Тодорчо в новоселските лозя дядо Теньо Димитров Джагара е участвал заедно с останалите родственици на П. Хитов.

Той се е обръщал към него с "бате Панайот". Така са го назовавали стотици хора, но за нас то е свързано с роднинство. За Хитов той е бил негов "шурей", за баща ми Георги Тенев /Стефанов/ Джагаров той е вуйчо.

Съпругата на дядо Теньо се е казвала Тяна /Тана/, кръстното й име е Щилияна (1845 - 1915), акт № 101/12.III.1915 г. Тя е от рода на Фитовци - преселници от разрушеното някога от черкези село Матей в Сливенската планина. Майка ѝ е Славка, а баща й - Ненчо Добрев Фитов, е от Ново село (днес квартал на Сливен). Според Панайот Хитов и по наше родово предание Ненчо е заклан от турците. На стр. 34 той отбелязва: "Разказваше дядо Добри Фитовата от селото Матей..." и още на стр. 49: "Ние вече не можехме да ходим спокойно във гората и да седиме на кьшлата, защото с нас можеше да се случи същото, каквото се беше случило на времето с нашия комшия /по български - съсед/ Ненчо кехая. Той беше човек богат, имаше и овце, и кози, и орачество /земеделие/ на кьшлата, над селото Калояново. Имаше и двама сина - Райно и Славчо, отрасли момчета по на 20 и 24 години." И още на стр. 50: "Да кажа няколко думи за убития Ненчо кехая, за да не си въобрази читателят, че Ненчо е бил някой страшлив човек и затова тъй лесно са го убили турците. Ненчо беше човек около 45 или 50 годишен, но здрав и непокорен. И както съм слушал, той в разни времена е убил няколко турци, но никога зло не беше го последвало след това"; "Беше купил добри шишанета и на двамата си синове, сам беше добър куршумджия." На стр. 73: "След три деня дойдоха при нас 5 - 6 души от нашите приятели". Между тях е и Слав Ненчев. На стр. 79: "... а на другата сутрин рано отидохме на Керемидената кьшла при козите на Слав Ненчев да вземем хляб..."

На стр. 84, когато отиват на "Даямата", войводата пише: "Там намерихме един козар по име Танас Фетвата, който беше по-преди наш козар." И на стр. 86: "- Ха, готово ще бъде всичко дорде съмне - отговори Танас Фетвата." Това е през пролетта на 1860 г. "На другия ден на определеното място при крушата Танас Фетвата донесе всичко, както бяхме поръчали." И на стр. 152: "Веднага написах едно писмо и го изпратих чрез Атанас Фетвата до Георги Омайников в Сливен.."

Фамилията Фитовци не му е била чужда, защото и жена му Бойка е с потекло на преселници от село Матей.

С посочените бележки на Хитов от спомените му става ясно, че той е бил в много близки отношения с фамилията Фитовци. За нас тази родствена връзка е повод, гаранция за сигурност и причина двамата - дядо Теньо Джагара и войводата Панайот Хитов, да станат побратими. Дали това побратимяване се осъществило само на родствена връзка или по друг повод, това не ни е известно. Но че са били побратими, нямаме съмнение в рода.

Освен побратимяването между тях, значимо събитие за рода ни е и че те двамата са "хайдутували само едно лято из Сливенския балкан". Срещата им е била определена в м. "Абланово", отстояща на около 7 км северо-западно от Сливен. За рода на Джагарите това е едно наистина значимо събитие. За тази среща и това хайдутуване е имало съчинена народна песен. В нея се говори: "Панайот на Теньо думаше, Теньо льо, мой побратиме." Това ми е разказано от баща ми Георги и майка ми Руска. За съжаление майка ми беше вече на 90 години и не можеше да си спомни останалите думи и мелодията на песента, но нямам основание да се съмнявам в думите на родителите си за верността на разказаното от тях.

И сега пред нас стои въпросът: "Кога, през кое лято и година е било това хайдутуване?" От думите на песента, а и от спомените се долавя, че е възможно това да е било в началото на хайдутуването на Панайот Хитов, преди да е организирал още чета, преди да е имал опита на хайдутин. Предполагам, че разликата във възрастта между двамата не е била проблем - през 1860 г. войводата е бил на 30 години, а дядо Теньо на 18. Възможно е да е бил и по-голям. За сега приемаме за рождена година на дядо Теньо 1842-ра, което се потвърждава и от свидетелство № 95/14.VII.1902 г. за женитба на неговата дъщеря Зарафина (Фина) в църквата "Св. Троица" - Сливен.

Дали песента не е записана от някого и дали тя не е отправена към друг Хитов другар с име Теньо - за сега нямаме сведения. Ако знаехме целия текст, той несъмнено би ни осведомил по-точно за това хайдутуване.

Това би се изяснило добре и от внимателното проучване на записките на войводата. Обработвани от различни автори, те дават известно основание за неточност или неясно написани имена на лица и т.н. Не може П. Хитов да не е споменал някъде, дори и да го е смятал за по-незначителен, този период от време на хайдутуването си или нещо повече за неговия шурей и побратим Теньо Димитров Джагара.

Защо е било само "едно лято" това хайдутуване? Родовата памет казва, че дядо Теньо не одобрил, не му се харесал хайдушкия живот и затова се отказал. На стр. 63 Панайот Хитов е отбелязал: "Ний не ги принуждавахме да ходят с нас и те се върнаха по домовете си." Няма спомен за скарване или разрив между двамата побратими. Напротив - те и след Освобождението са поддържали нормални, близки отношения.

Знае се, че войводата е казал на дядо Теньо да отиде на определено място в "Сините камъни" и там ще намери гаванка с пари. Дядо Теньо отива на мястото и намира гаванката, в която има само една златна монета.

След освобождението на Сливен от турско робство единият от братята на дядо Теньо - Иван Димитров (1857 - 1902), е доброволец в земската войска и милицията. Участва активно по време на Съединението през 1885 г. като офицер в конната част, командвана от войводата Хитов - видно и от запазена негова снимка.

В периода 1908 - 1909 г. синът на дядо Теньо Д. Джагара - Георги, моят баща, останал без работа. Потърсил съдействието на Александър /1881г./, сина на войводата, с когото са другарували, и заедно тръгват за Русе при дядо Панайот, да търсят работа. Явяват се при него и в разговора П. Хитов се обръща към баща ми с думите: "Йорге, само за теб и нашия Сандьо ли нямаше работа в Сливен, та дойдохте да я търсите в Русе?" След това завежда двамата в една гостилница /ахчийница/ и казва на гостилничаря: "Тези две момчета ще ги храниш и поиш за моя сметка, докато стоят тук." Пари на ръка не им дал. След престоя от десетина дни те напускат Русе и се установяват на работа през лятото в една добруджанска мандра. От разказаното още веднъж се подчертава родствената връзка между поколенията от рода на Хитовите и на Джагаровите.

През 1915 г. след обявяването на Първата световна война баща ми Георги Ст. Джагаров е мобилизиран за фронта, въпреки че не е подлежал на мобилизация като текстилен майстор и преподавател в текстилното училище; бил е и глава на семейство и имал брат, който вече е мобилизиран и участва на фронта. Това станало по настояване на някои съветници от общината. Баща ми е бил буйна натура и активен участник в синдикалното движение на текстилните работници в Сливен. Носел е знамето по време на голямата текстилна стачка в Сливен през 1907 - 1908 г. След обявяване на локаут от собствениците на фабрики Георги Джагаров и други активисти в стачките не са ги приемали на работа.

След като получава мобилизационното съобщение, баща ми отива при доктор Юрдан Данчев, виден работнически и синдикален деец в Сливен, и след разговор с него преминава в нелегалност, открито се обявява против войната. Това е неговият основен мотив да не замине на фронта. Укривал се в местността "Сините камъни". Негов укривател е бил дядо Тодор Марев - Мареоолу. След предателство баща ми е заловен и съден. По време на залавянето му от него е иззет ятаган на войводата Панайот Хитов, останал от времето, когато баща му е хайдутувал с него в Сливенския балкан. Ятаганът е взет от полицията и след това изложен в предверието на общината в Сливен, където се е помещавала музейната градска сбирка. До към 1930 г. този ятаган е бил все още там. След тази година не ни е известно къде се съхранява.

Възниква основателният въпрос: "Защо след Освобождението и до сега не е ставало дума за хайдутството на дядо Теньо Джагара заедно с Панайот Хитов?" Отговорът за нас е: не е имало заинтересовани хора, които да направят този факт достояние на обществеността.

В рода ни се знае, че дядо Теньо е бил човек с характер и достойнство. Не е търсил облаги от властниците и не се е самоизтъквал като "народен борец".

След Освобождението се е занимавал с търговия. Имал е 12 - 14 коне и катъри, с които превозвал стоки от Сливен за Одрин - Цариград и обратно и от Сливен за Търново - Русе и обратно. Бил е "голям нишанджия" /стрелец/ и страстен ловец. Починал при нещастен случай - като почиствал ловното си оръжие на 17 март 1907 г. /смъртен акт № 160 от черквата „Св. Богородица“ - Сливен/.

За достоверността на дядо Теньовото хайдутуване с Панайот Хитов потърсих съдействието на Историческия музей в Русе и на неотдавна починалия голям родолюбец и патриот, писателя Николай Хайтов. От тях получих любезни и насочващи отговори за изследвания в бъдеще. По тази причина смятам, че търсенето и изясняването на тези факти трябва да продължи. Доколкото ми е известно, единствен г-н Васил Дечев от Сливен продължава да търси и документира хайдутуването на Панайот Хитов и неговите другари, бродили по балкана в периода преди 1860 година.

Изследването и проучването на дейността на войводите и другите народни борци в България е започнало твърде късно и кажи-речи от самите тях. Не е имало институция, която да движи това благородно и патриотично дело.

Хайдушкото движение в нашата история е преди всичко борба за освобождение на българския народ от гнета и варварството на турското робство. То е свободолюбиво дело на нацията ни.

В тази борба, заедно със своите другари, е горял с пламенно сърце и войводата ПАНАЙОТ ИВАНОВ ХИТОВ от Сливен.

АВТОРИ В СБОРНИКА

1. Проф. д.и.н. Крумка Шарова - Институт по история при БАН
2. Ст.н.с. д.и.н. Огняна Маждракова-Чавдарова - ИИ при БАН
3. Проф. д.и.н. Цветана Павловска
4. Кета Мирчева - София
5. Теодора Бакърджиева - Регионален исторически музей - Русе
6. Васил Дечев- Исторически музей - Сливен
7. Д-р Владимир Демирев - ИМ - Сливен
8. Н.с. Николай Домусчиев - София
9. Антоанета Кирилова - ИИ при БАН
10. Проф. д.и.н. Николай Жечев - ИИ при БАН
11. Иван Иванов - Музей "Луканова къща" - Пирдоп
12. Росица Георгиева - ИМ - Сливен
13. Величка Калева - ИМ - Котел
14. Светла Радева - ИМ - Котел
15. Иван Лалев - ИМ - Ловеч
16. Слави Тодоров - Национален парк-музей "Шипка - Бузлуджа"
17. Райна Каблешкова - Етнографски музей - Пловдив
18. Радка Калева-Инджиева - ИМ "Искра" - Казанлък
19. Недялко Димов - ИМ - Хасково
20. Мария Кирова - ИМ - Сливен
21. Н.с. Веселина Антонова - Държавен архив - Русе
22. Стефка Маринова - ДА - Русе
23. Н.с. Нейчо Кънев - РИМ - Стара Загора
24. Петър Чолов - София
25. Иван М. Иванов - Русе
26. Наташа Чакърова-Кръстева - ИМ - Карнобат
27. Стефан Джагаров - София

AUTHORS IN THE SYMPOSIUM

1. Prof. Doctor of History Krumka Sharova - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
2. Assoc. Prof. Doctor of History Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova - Institute of History at BAS
3. Prof. Doctor of History Tsvetana Pavlovska - Shumen University
4. Keta Mircheva - Sofia
5. Teodora Bakardzhieva - Regional Historical museum - Ruse
6. Vasil Dechev - Historical museum - Sliven
7. Dr. Vladimir Demirev - Historical museum - Sliven
8. Assoc. Prof. Nikolay Domuschiev - Sofia
9. Antoaneta Kirilova - Historical Institute at BAS
10. Prof. Doctor of History Nikolay Zhechev - Historical Institute at BAS
11. Ivan Ivanov -"Lukanov house" museum - Pirdop town
12. Rositsa Georgieva - Historical museum - Sliven
13. Velichka Kaleva - Historical museum - Kotel
14. Svetla Radeva - Historical museum - Kotel
15. Ivan Lalev - Historical museum - Lovech
16. Slavi Todorov - National park - museum "Shipka - Buzludzha"
17. Rayna Kableshkova - Ethnographic museum - Plovdiv
18. Radka Kaleva - Indzhieva - Historical museum"Iskra" - Kazanlak
19. Nedyalko Dimov - Historical museum - Haskovo
20. Mariya Kirova - Historical museum - Sliven
21. Assoc. Prof. Veselina Antonova - State archive - Ruse
22. Stefka Marinova - State archive - Ruse
23. Assoc. Prof. Neycho Kanev - Regional Historical museum - Stara Zagora
24. Petar Cholov - Sofia
25. Ivan M. Ivanov - Ruse
26. Natasha Chakarova - Krasteva - Historical museum - Karnobat
27. Stefan Dzhagarov - Sofia

ПАНАЙОТ ХИТОВ И БЪЛГАРСКОТО
НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

/Сборник материали от Национална научна конференция на тема:
„Панайот Хитов и българското националноосвободително движение"

Научен ръководител
проф. чл. кор. Константин КОСЕВ

Отговорен редактор
проф. Крумка ШАРОВА

Редакционна колегия
проф. Николай ЖЕЧЕВ
Мария КИРОВА

Компютърен дизайн
Антон ДЕЧЕВ

Технически редактор
Куна КОНДЕВА

Коректор
Димитър ПЕТКОВ

Излязла от печат декември 2005 г.
Печатни коли 19
Формат 60/84/8

Издателска къща •Жажда• Сливен
тел. 044/8 07 01; 66 21 77
ISBN 954 795 089-4

AUTHORS IN THE SYMPOSIUM

1. Prof. Doctor of History Krumka Sharova - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
2. Assoc. Prof. Doctor of History Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova - Institute of History at BAS
3. Prof. Doctor of History Tsvetana Pavlovska - Shumen University
4. Kela Mircheva - Sofia
5. Teodora Bakardzhieva - Regional Historical museum - Ruse
6. Vasil Dachev - Historical museum - Sliven
7. Dr. Vladimir [illegible]
8. Assoc. Prof. Nikolay Domuschiev - Sofia
9. Antoaneta Kirilova - Historical institute at BAS
10. Prof. Doctor of History Nikolay Zhechev - Historical Institute at BAS
11. Ivan Ivanov - "Lukanov house" museum - Pirdop town
12. Rositka Georgieva - Historical museum - Sliven
13. Velichka Kaleva - Historical museum - Kotel
14. Evelia Radeva - Historical museum - Kotel
15. Ivan Lalev - Historical museum - Lovech
16. Stan Todorov - National park - museum "Shipka - Buzludzha"
17. [illegible] Kalfeshkova - Ethnographic museum - Plovdiv
18. [illegible] Kaleva - [illegible] - Historical museum "Iskra" - Kazanlak
19. Nedyalko Danov - Historical museum - Haskovo
20. Mariya Kirova - Historical museum - Sliven
21. Assoc. Prof. Veselina Antonova - State archive - Ruse
22. Stefka Marinova - State archive - Ruse
23. Assoc. Prof. Neycho Kanev - Regional historical museum - Stara Zagora
24. Petar Cholov - Sofia
25. Ivan M. Ivanov - Ruse
26. Natasha Chekarova - [illegible] historical museum - Karnobat
27. Stefan Dzhagarov - Sofia

ИК •Жажда• Сливен, 2006

10,00